

148222

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KUR'AN'DA AKIL

DOKTORA TEZİ
Reşit HAYLAMAZ

Enstitü Ana Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEFSİR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Suat YILDIRIM

EYLÜL - 2004

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KUR'AN'DA AKIL

DOKTORA TEZİ

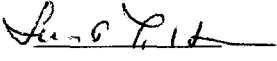
Reşit HAYLAMAZ

Enstitü Ana Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Enstitü Bilim Dalı: TEFSİR

148222

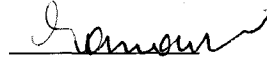
Bu tez, ... / .. / 2004 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği/Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

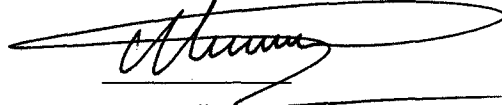
Jüri Üyesi

Prof. Dr. Suat YILDIRIM Prof. Dr. Veli ULUTÜRK Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ

Jüri Üyesi

Prof. Dr. Davut AYDÜZ

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Muhammed AYDIN

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi boyunca bireyleri meşgul eden en önemli konulardan birisi, bilgi meselesidir ve hemen her düşünce adamı ve filozofun, konuyla ilgili beyanlarına rastlamak mümkündür. Bilginin tesis edicisi ise, akıldır. Akıl ise, doğuştan gelen *fitrî/garizî aklın*, dahilî ve haricî unsurların etkisiyle *kazanılmış akıl* haline gelmesi neticesinde ortaya çıkan bir faaliyettir. Bu anlamda adeta akıl ile bilgi kavramları, ikizine bağlı çift kelimeler grubundandır. Akıl denildiği zaman bilgi, bilgi denildiği zaman da akıl hatıra gelmektedir ki, bu sebeple, akılla bilgi arasında çok yakın bir ilişkinin varlığından söz edilebilmektedir.

Şüphesiz ki medeniyet projesi, bir bütündür ve Kur'an da, kendi medeniyetini inşa ederken, hayatın bütün unsurlarını ele almış ve insanın ihtiyaç duyacağı her meselede ona yol göstermiştir. Şu da bir gerçektir ki, hayatı her alanıyla inşa düşüncesinin de bir ana merkezi vardır. Hayatı, eşyâyı, insanı ve varlığı yeniden anlayıp yorumlamanın yolu, yeni yeni bilgi sistemleri oluşturmaktan geçer ve bu bilgi sistemlerinin inşâsı için de oluşturucu bir akla ihtiyaç vardır. Oluşturucu aklın ihya ve inşâsı ile ancak yeni bir kültür ve medeniyet sıçraması gerçekleştirilebilir. Oluşturucu bu aklın, medeniyete ait malzemeler üzerinde yürüttüğü aktif faaliyetler neticesinde, o medeniyete ait düşüncelerin dinamikleri ortaya çıkmakta ve böylelikle yeni bir model ortaya konulabilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Kur'an, tamamen kendi medeniyetini inşa etmekte ve insanlığa bütüncül bir model takdim etmektedir. Onun bu bütüncül modeli içinde, konumuz olan akla yaklaştığımızda görülmektedir ki o, kelimenin ne anlama geldiğinden ziyade, akıldan kastedilen mana üzerinde durmakta ve aklın ne işe yaradığı veya yaraması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ona göre, faal olmayan ve insana pratikte faydası olmayan bir aklın, hiçbir manası olmadığı gibi, böyle bir akıl sahibi de, elindeki bu kıymetin kadrini bilememenin hesabını vermekle karşı karşıyadır.

İşte biz, '*Kur'an'da Akıl*' başlığıyla konuyu ele alırken, Kur'anî yaklaşımla aklın ve Kur'an'ın ondan beklentisinin neler olduğunu anlamaya yönelik bir faaliyet ortaya koymaya çalıştık. Aslında konu, farklı ilim dallarını da ilgilendirdiği için çok zengin bir

muhtevaya sahip iken biz, hacmi sınırlı tutma adına sadece Kur'an'a yöneldik ve onun dışındaki akli faaliyetleri, sadece bir özet mahiyetinde arz etmeye çalıştık.

Çalışmamız, girişle birlikte beş bölümden meydana gelmektedir ve 'Birinci Bölüm' olarak kabul gören 'Giriş' kısmında, çalışmanın konusu, önemi ve amacıyla, araştırma boyunca izlenen yöntem ve sınırlandırmalara yer verilerek teknik bazı bilgilendirmeler anlatılmaya çalışıldı.

'İkinci Bölüm'de ise, en temel anlamıyla akıl kelimesinin kelime ve terim anlamlarıyla aklın tarih içinde algılanışı ele alınarak, düşünür ve filozofların yaklaşımları verilmeye çalışıldı. Akılla ilgili düşünce tarihindeki yaklaşımların ağırlıklı olarak yer aldığı bu bölümde genel olarak felsefe ekollerıyla filozofların değerlendirmelerine yer verilmesi bir yönüyle tabii idi. Aynı zamanda bu bölümde, akılla ilgisi olan diğer terimlerle akıl tasniflerine de yer verilerek aklın, genel olarak ve bütüncül bir yaklaşımla konumu nazara verilmeye çalışıldı.

'Üçüncü Bölüm'de ise, Kur'an'ın akıl tarifıyla akıl yerinde kullandığı kelimeleri ele alarak bunların ne anlamlara geldiğini ve neden böylesine bir tercih ortaya konulduğunu anlamaya çalıştık. Gördük ki Kur'an'ın, duygu merkezli, düşünce üreten, insanı kötülüklerden alıkoyan ve onu, Yaratıcı'sına ulaştıran bir akıl beklentisi vardır ve o, sadece bir tarif yapık konuyu ortada bırakmamakta, akla hitap ederek konumu, yeri ve değerini de ortaya koyup ona büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Zira, Kur'an'ın ele aldığı akıl, aktif ve fonksiyonel bir akıl olması yanında o, sadece akla 'Akıl' kelimesiyle hitap etmemekte, onu ifade eden *nühâ*, *hicr*, *hikmet*, *fuâd*, *lubb*, *basar*, *sadr*, *hilm* ve *rüşd* gibi kelimelerle de aynı hakikati ifade ederek bir anlam zenginliği yansıtmaktadır.

Bu kadar zengin mana ihtiva eden aklın, Kur'an'a göre farklı tezahürleri vardır ve işin burasında Kur'an, akletmeyi ifade eden *taakkul*, düşünmeyi öne çıkararak *tefekkir*, hatırlamayı çağrıştıran *tezekkür*, derinlemesine düşünmeyi ifade eden *tedebbür*, iyice anlamayı anlatan *tefakkuh*, kesin bilgiyi hatırlatan *şuur*, farklılığı öne çıkararak *furkan* ve bakiştaki derinliği anlatan *nazarı*, akla ait birer görev ve fonksiyon olarak ele almaktadır.

Elbetteki akıl, en temel anlamıyla insanları diğer canlılardan ayıran temel değerdir. Onunla insan, 'kul' olmanın gereklerini yerine getirebilmekte ve yine onun varlığına

bağlı olarak yaptıklarından dolayı sorumlu tutulmaktadır. Kısaca denilebilir ki, insanı insan yapan en temel özellik, o insanın akıllı olmasıdır. Ancak akıl, aile, okul ve sosyal hayattaki bir çok etkenden beslenerek gelişir ve verdiği kararlarda genellikle bu etkenlerin ağırlığı hakimdir. Ayrıca o, tecrübe, sezgi ve vahiy gibi hususlarla o, ayrı bir zenginliğe ulaşır. Aynı konu hakkında akıl düzeyleri birbirine yakın bile olsa, insanların farklı sonuçlara varabilmelerinin temelinde de, bu farklı beslenmeler vardır.

İşin burasında, Kur'an'a göre kimin akıllı ve hangi fiillerin makul olduğunun altı çizilerek, gayr-i makul konuların da netleştirilmesinde fayda vardır. Zira Kur'an, her meselede dengeyi salık verdiği gibi akılda da orta bir yolu tavsiye etmekte ve onu, uç noktalardan uzak ve yaratılış keyfiyetine göre kullanmanın gerekliliğini anlatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, aklın elbette bir bilgi değeri vardır ve her meselede olduğu gibi elbetteki bu bilginin de sınırları olacaktır. Zira akıl, *Zât-ı Bârî*, *meşîet-i ilahiye*, *gayb*, *kıyamet*, *haşır* ve sonrası ile *ruhun* ne olduğu gibi konuları bilmekten acizdir. Zira bütün bunlarda, akla malzeme olabilecek vahiyden başka bir kaynak yoktur.

Aynı zamanda aklın doğru karar verebilmesini engelleyen baskın sebepler de yok değildir ve biz, 'Dördüncü Bölüm'de bu sebepleri incelemeye çalıştık. Bunların bir kısmı, *özeleştirir yapmama*, *menfaat*, *benlik*, *nefsin arzuları* ve *bedeni isteklerin esiri olmak* gibi *kişisel faktörler* olarak karşımıza çıkarken, diğer bir kısmını *yanlış rehber*, *gelenek* ve *üstûre* gibi taklit ifade eden konular oluşturmaktadır. Ancak bu baskın sebepler sadece bunlarla da sınırlı değildir; aynı zamanda *içki* ve her nevi *uyuşturucu* gibi *zararlı alışkanlıklarla inat*, *nifak*, *zan* ve *korku* gibi bazı *huylar* ve *humk*, *cünûn*, *ateh* ve *zuhul* gibi bazı *arızî haller* de bu bağlamda zikre değer etkenlerdir. Bütün bunlar, aklın gereği gibi kullanılmasının önünde büyük bir engel oluştururlar ki, Kur'an'ın şiddetle üzerinde durduğu konu, aklın önündeki bu engellerin kaldırılarak yalın bir düşünme zemininin oluşturulmasıdır.

'Beşinci Bölüm' olarak tasnif ettiğimiz bundan sonraki aşamada ise, Kur'an nazil olduktan sonra gelişen ve 'Tefsir', 'Hadis', 'Kelam', 'İslam Hukuku' ve 'Tasavvuf' olarak adlandırılan İslamî ilimlerin akla yükledikleri anlam ve her bir ilim dalındaki ekollerin, konuyla ilgili yaklaşımları anlatılmaya çalışıldı. Aynı zamanda bu bölümde, Kur'an sonrasında akıl konusunun tartışıldığı zemin ve bu zeminde ortaya çıkan farklı

görüşlerle, belirginleşen bazı ekollerin akıl anlayışlarına da değinilerek konu tamamlanmaya çalışıldı.

İşin burasında şunu itiraf etmek gerekir ki konu, her bir bölüm başlığının altında yeniden incelenmesi lüzum arz edecek kadar önemli ve kapsamlıdır. Bir tez sınırlaması içinde, zahirde tamamlanmış gibi görülse bile gerçekte konuların yeniden ve detaylı bir şekilde ele alınmasında zaruret, hatta zorunluluk olduğunu açıkça ifade etmek isterim.

Bu vesileyle konunun bu safhaya gelmesinde emeği geçen herkese şükranlarımı arzı bir borç bilir, tezin oluşum süresinde değerli katkılarını esirgemeyen ve çalışma süresince sağlıklı yönlendirme tutumlarından dolayı değerli hocalarım Prof. Dr. *Ali Erbaş*, Prof. Dr. *Davut Aydıız* ve Doç. Dr. *Muhammed Aydın Bey*'lere teşekkürlerimi arz eder, kıymetli hocalarım Prof. Dr. *Hayranî Altıntaş* ve Prof. Dr. *Veli Ulutürk*'e de, yönlendirme ve katkılarından dolayı şükranlarımı ifade ederim. Ayrıca, onca yoğunluğuna rağmen zaman ayırıp, nezaket ve sabırlı yaklaşımlarıyla mesafe almama katkıda bulunan değerli hocam Prof. Dr. *Suat Yıldırım*'a da, konunun başlangıcından nihayete ulaşıncaya kadar ortaya koyduğu emek ve yönlendirmelerinden dolayı açıkça ve içtenlikle teşekkürlerimi arzı bir vazife bilirim.

Reşit HAYLAMAZ

Eylül 2004

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
1. AKIL KELİMESİNİN ANLAMI VE DÜŞÜNCE TARİHİNDE AKIL DEĞERLENDİRMELERİ.....	8
1.1. Akıl Kelimesinin Anlamı	8
1.1.1. Sözlük Anlamı	8
1.1.2. Terim Olarak Akıl	13
1.1.3. Akılla İlgili Diğer Kavramlar	15
1.2. Düşünce Tarihinde Akıl Değerlendirmeleri	23
1.2.1. İslam Öncesinde Akıl	24
1.2.2. İslam Sonrasında Akıl	27
1.3. Akıl Tasnifleri	29
1.3.1. Doğuştan Akıl	30
1.3.2. Kazanılmış Akıl	33
2. KUR'AN'DA AKIL	37
2.1. Kur'an'a Göre Aklın Önemi	38
2.2. Akıl Anlamında Kullanılan Kelimeler	43
2.2.1. Lübb	43
2.2.2. Fuâd	46
2.2.3. Sadr	48
2.2.4. Kalp	49
2.2.5. Fıkıh	52
2.2.6. Hikmet	53
2.2.7. Nühâ	56
2.2.8. Hıcr	58
2.2.9. Hilm	59

2.2.10. Basar	61
2.2.11. Rüşd	63
2.2.12. Diğer Kelimeler	64
2.3. Aklın Fonksiyon ve Görevleri	67
2.3.1. Taakkul	68
2.3.2. Tefekkür	69
2.3.3. Tezekkür	73
2.3.4. Tedebbür	76
2.3.5. Tefakkuh	78
2.3.6. Şuur	81
2.3.7. Furkan	83
2.3.8. Nazar	84
2.3.9. İ'tibar	87
2.4. Akli İkna Etmede Kur'anî Metot	89
2.4.1. İman ve Akıl	90
2.4.2. Duyu, Duygu ve Akıl	101
2.4.3. Mantık ve Akıl	104
2.4.4. Yaratılış ve Hayat Yolculuğuyla İnsan	108
2.4.5. Tabiat ve Akıl	110
2.4.6. Dini Ahkam ve Akıl	113
2.4.7. Görgü Kuralları ve Akıl	116
2.4.8. Kur'an Kıssaları	117
2.4.9. Zühd ve Kur'an Mantığı	119
2.4.10. Sonuçları Açısından Akıl	120
2.5. Aklın İhata Edemeyeceği Alanlar	138
2.5.1. Zât-ı Bâri	140
2.5.2. Meşîet-i İlâhî	141
2.5.3. Yaratılış	142
2.5.4. Gayb	143
2.5.5. Rûh	149
2.5.6. Hayır ve Şer	151
2.5.7. Müteşâbih Âyetler	152

2.5.8. Aklın Kavrayamayacağı Diğer Alanlar.....	153
3. AKLIN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN HUSUSLAR	156
3.1. Aklın Gelişimine Katkıda Bulunan Faktörler	156
3.1.1. Sezgi ve Duyular	157
3.1.2. Vahiy	166
3.1.3. Kalıtım	167
3.1.4. Çevre	167
3.1.5. Eğitim.....	169
3.1.6. Fizyolojik ve Anatomik Özellikler	170
3.2. Akli Olumsuz Etkileyen Unsurlar.....	171
3.2.1. Beşerî Zaaflar	174
3.2.2. Benlik Merkezli Tavrı ve Davranışlar	182
3.2.3. Olumsuz Yönleriyle Duygular	196
3.2.4. Olumsuz Tutum ve Davranışlar	207
3.2.5. Duyarsızlaşma.....	223
3.2.6. Duyguların Dengesizleşmesi	228
3.2.7. Arızî Haller	231
3.2.8. Zararlı Alışkanlıklar.....	234
3.2.9. Toplumsal Baskı	235
3.2.10. Diğer Unsurlar	245
4. KUR'AN SONRASINDA AKIL DEĞERLENDİRMELERİ VE AKILLA İLGİLİ TARTIŞMALAR	257
4.1. Kur'an Sonrasında Akıl	257
4.1.1. Tefsir İlminde Akıl.....	257
4.1.2. Hadis İlminde Akıl.....	265
4.1.3. Kelam İlminde Akıl	274
4.1.4. İslam Hukuku ve Akıl	391
4.1.5. Tasavvuf İlminde Akıl	303
4.2. Akılla İlgili Tartışmalar	313
4.2.1. Aklın Tanım ve Mahiyeti.....	313

4.2.2. Aklî İlkeler	316
4.2.3. Akıl-İrade İlişkisi	320
4.2.4. Nedensellik	322
4.2.5. Akıl-Vahiy İlişkisi	322
4.2.6. Aklî Bilginin Değeri	324
4.2.7. Akıl ve Kalp	325
SONUÇ	333
KAYNAKÇA	336
ÖZGEÇMİŞ	353

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
(a.s)	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle celâlihû
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.	: Editör
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
h.	: Hicri
İ.B.B.K.İ.D.Y.:	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MÜ.	: Marmara Üniversitesi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
(sas)	: Sallallahü aleyhi ve sellem
SBA	: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi
sy.	: Sayı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Thk.	: Tahkik eden
Trcm	: Tercüme eden
Trs.	: Tarihsiz
Vd.	: Ve devamı

ÖZET

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Akıl, İnsan, İslam, Vicdan

Akıl hakkındaki tartışmalar, düşünce tarihi kadar eskiye dayanır. Zira o, insanla beraber olan bir özelliktir. Bununla birlikte biz, konuya Kur'an'ın bakış açısını anlayabilmek için onun ifadelerinde yoğunlaşarak meseleyi ele almaya ve bunun için de, tarihte yaşanan tartışmalardan ziyade, konuya Kur'an açısından bakmaya çalıştık.

Gördük ki Kur'an, aklın ne anlama geldiğinden daha ziyade ne işe yaraması gerektiği üzerinde durmakta ve meselelerini fanteziler yerine fayda üzerine bina etmektedir. Zira o, akli olmayı muhatap almaz. Onun olmadığı yerde teklif ve mükellefiyetten bahsetmeye de imkan yoktur. Ona göre akıl, imana ulaştırın en önemli dinamiktir ve iman nimetinden mahrum olanları Kur'an, açık bir şekilde 'akılsız' olarak nitelemektedir.

Konuyu ele alırken Kur'an'ın kullandığı diğer kelimelerle birlikte aklın ne olduğu konusu, bütüncül manada ele alındığında görülmektedir ki o, sadece bir veya birkaç organın fonksiyonu değil, beyinden kalbe ve duylardan duygulara kadar bir çok unsurun müşterek bir faaliyetidir. Aynı zamanda Kur'an'ın akla yüklediği görev ve fonksiyonlar açısından konuya bakıldığında da görülecektir ki o, sürekli faaliyet halindeki bir akli nazara vermektedir ve onu faal hale getirebilmek için her fırsatta *kevnî* ayetlerden örnekler verip akli, sürekli bir aktiviteye ve faaliyete davet etmektedir.

Ancak akıl, iradeyle canlı tutulması gereken bir faaliyettir ve bu yönüyle Kur'an, hem onu besleyen amiller açısından, hem de akli perdeleyen unsurlar bakımından hassasiyetini ortaya koymakta; her birisi, bir maksat için verilmiş olan duyu veya duyguların, dengesizleşerek insanı yönlendirmesine mani olmak için gizli ve açık bir çok engele dikkat çekmekte ve insanları intibaha davet etmektedir.

Kur'an'ın akıl konusundaki hassasiyeti, Kur'an sonrasına da yansımış ve belli başlı yorum farklılıklarının doğmasını netice vermiştir. Bilhassa *Tefsir*, *Hadis*, *İslam Hukuku*, *Kelam* ve *Tasavvuf* gibi ilimlerde, her ilmin hassasiyetleri açısından ele alındığı, düşüncelerin bu açılardan temellendirilmeye çalışıldığı ve bilhassa Kelam ilminde yoğun tartışmaların yaşanmasını beraberinde getirdiği bir realitedir.

SUMMARY

WISDOM IN THE KORAN

Key Words: Koran, Wisdom, Human Being, Islam, Conscience

Discussions on the mind date back as long as the history of thought, for the mind is a phenomenon that exists jointly with humanity. In this study, however, we will analyze the Qur'anic perspective on the mind through concentrating on the divine text rather than delving into past discussions.

The analysis has revealed that the Qur'an does not discuss on the definition of the mind but what use it should be employed for, and thus relevant Qur'anic arguments are based upon pragmatism rather than fantasies. The Qur'an does not address to the *mindless*. When mind is out of question, there is no ground for assignment or assuming responsibility. The mind is the most significant dynamic that leads to faith, and the Qur'an clearly describes those not blessed with faith as "mindless."

A holistic approach to the Qur'anic terms and their meanings show that reasoning is not a function operated by one or a few organs only, but a collaborative operation of many instruments including the brain, heart, intuitions, and feelings. The Qur'an refers to this mind or reason which is in operation, and many examples are provided from the existence and events in the universe—signs of creation—thereby inviting the mind to constant action.

Reasoning is maintained through human freewill, and the Qur'an underlines factors that cultivate the mind, and those which impede its flourishing. The Qur'an points out to many obstructions, apparent or hidden, to prevent human feelings, each adorned for a special purpose, from going astray and to spoil humanity.

The fact that reason was so delicately dealt with in the Qur'an, led way to further studies and various interpretations emerged. Many studies have been dedicated for "reason" in tafsir (Qur'anic commentary), hadith, Islamic law, and Sufism, many disputes have come about especially in Kalam (theology).

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Çalışmanın ana konusu, Kur'an açısından aklın tanımını yaparak mahiyetini ortaya koymaktır. Bu maksadı gerçekleştirebilmek için tarih içinde akılla ilgili ortaya çıkan tartışma ve ekolleri de ifade zorunluluğu vardır ve *Felsefe*'den *Kelam* ilmine, *Tasavvuf*'tan *İslam Hukuku*'na, kadar bir çok meselenin bilinmesinde fayda olduğu için, yer yer bu süreçler üzerinde durularak bütüncül bir fikir verilmesi hedeflenmektedir.

Akıl, insanı insan yapan ve diğer varlıklardan ayıran en önemli faktördür ve bu yönüyle o, tarih boyunca insanlığı meşgul eden önemli bir konu olagelmıştır. Onun lügat ve ıstılah itibariyle anlamına yoğunlaşıldığı kadar aynı zamanda onun fonksiyonu konusunda da bugüne kadar çok şey söylenmiş; söylenenlerden hareketle denilebilir ki, bundan sonra da söylenmeye devam edecektir.

Bilgi nazariyesi etrafında yoğun tartışmalara sahne olan felsefe ekolleri, onun daha ziyade 'ne olduğu' konusunda akıl yürütürken *Kelam*, *Tasavvuf*, *Fıkıh* ve *Tefsir* gibi ilim dallarında konu daha farklı ele alınmış ve nassların yorumlanmasında temel bir unsur kabul edilerek, fonksiyonel anlamda hayata yansımaları yönüyle değerlendirilmiştir. Her meslek gurubu, konuya kendi açısından baktığı için elbette, ortaya çok farklı anlam ve anlayışlar çıkmış ve bu anlamda akıl için de çeşitli tasnifler söz konusu olmuştur.

Kur'an'a göre akıl denildiği zaman onun, tarihte konuşulanlardan daha ziyade fonksiyonelliği açısından ele alındığı karşımıza çıkmakta ve duyu organlarımızla algıladığımız her delilden hareketle mutlak hakikati bulmanın en temel unsuru olarak değerlendirildiği görülmektedir. Zira, insanın teklife mahal hale gelebilmesi ve neticede yaptığı hareketlerinden dolayı sorumlu tutulabilmesi için akıl, vazgeçilmez bir değerdir. Kur'an'ın muhatabı da, akli yerinde olan insandır. Bu açıdan bakıldığında aklını yitirmiş hastaların, yaptıkları veya yapamadıklarından dolayı sorumlu tutulmalarına imkan yoktur.

Temeli Kur'an ve Sünnet kaynaklı İslam'ın, özellikle korunmasını istediği beş temel esastan birisi de akıldır. Onun içindir ki Kur'an, aklın fonksiyonlarını durduran içki ve her türlü uyuşturucuyu haram olarak kabul etmekte ve belli oranda faydalarından bah-

sedilse bile insanların bu tür alışkanlıklardan uzak durmalarını kesin bir dille istemektedir. Aklın fonksiyonunu ortadan kaldıran içkilere genel olarak verilen ad, 'hamr'dır ve bu kelimeyle aynı kökten gelen *himâr* kelimesi de, genellikle baş örtüsü anlamında kullanılmaktadır. İçkiye hamr denilmesinin en temel etkeni ise, onun aklı örtmesidir.

Selim bir *akıl*, *vahiy* ve *havas* gibi bilginin kaynaklarından biridir. Kur'an terminolojisinde *akıl*, *bilgi edinmeye yarayan bir güç ve bu güç ile elde edilen bilgi* şeklinde tarif edilmektedir. Ona göre, ancak bilgi sahibi olanlar akledebilirler. Bu güç veya bu bilgiyi kullanmayanlar, hemen her defasında yerilip tenkit edilirken onların, sağır, dilsiz ve kör olduklarına vurgu yapılmakta, ölüm sonu hayatta da büyük bir azaba maruz kalacakları bildirilmektedir.

Ancak akıl da, tek başına her konuda mutlak hakikati bulmakta yeterli değildir. Bilhassa bilgi sahibi olmasına imkan olmayan ve doğrudan imanla teslimiyeti gerektiren gaybi meselelerde onun, mutlaka vahye ihtiyacı vardır ve peygamberlerle kitapların gönderilmesindeki en temel sebep de bu olsa gerektir.

İslam'da akla oldukça geniş bir alan bırakılmış ve böylelikle onun ne denli önemli bir nimet olduğu vurgulanmıştır. Herhangi bir konu hakkında ayet ve hadis bulunmadığı durumlarla karşılaşıldığında baş vurulan konuların başında akıl gelmekte, kıyas ve icthad gibi metotlar kullanılarak sonuca gitme işi de, genel bir prensip olarak kabul edilmektedir ki bütün bunlar, aklın kullanılmasıyla gerçekleştirilebilen hususlardandır.

Çalışmanın Önemi

Bilindiği gibi bilgi meselesi, üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Bilginin temelinde ise, akıl vardır. Adeta akıl ile bilgi kavramları, birbirinin ikizi kelimelerdendir. Akıl denildiği zaman bilgi, bilgi denildiği zaman da akıl hatıra gelir. Bu sebeple, akılla bilgi arasında çok yakın bir ilişki vardır.

Kavramlar, canlı organizmalar gibidir; zaman içerisinde değişiklik geçirirler; bazen anlam genişlemesi ve anlam daralması yaşar, bazen de anlam kaymasına uğrarlar. Bu hüküm, akıl için de geçerlidir. Akla yüklenen anlam ve fonksiyon, insanlık tarihi boyunca her çağın bilimsel ve teknik imkanlarına, kültürel ve çevresel faktörlerine göre

değişim geçirmiştir.¹ Kavramların tarih içindeki değişimlerine ve günümüzdeki kullanım biçimlerine muttali olunmadan konuşulan her meselede, kelimeler aynı olsa bile algılama biçimlerinde mutlaka farklılıklar olabilmekte ve görünürde problem yok gibi algılanan yerlerde bile ciddi sorunlar doğabilmektedir.

İslam dünyasında akıl kavramının ele alınış biçimiyle ilgili tarihi süreci bilmeden yeni bir akıl anlayışı inşâ etmek zordur. Sosyal, dinî ve kültürel gibi her türlü alandaki değişim faaliyetlerinde temel nokta, doğru bir düşünme ile başlar. Düşünme, akıl yürütmeler zincirinin önemli bir halkasıdır. Dolayısıyla, düşünme, her aktivite için doğal bir öncüdür. Zira doğru ya da yanlış eylemlerin temeli, doğrudan düşünme ile ilişkilidir.²

Kur'an'a göre akılda, netice elde edebilecek bir faaliyet söz konusudur ve Kur'an, sadece akıl kelimesiyle değil, aynı zamanda akıl yerinde kullandığı 'Nühâ', 'Hicr', 'Hikmet', 'Fuâd', 'Basar', 'Lübb', 'Kalb', 'Sadr', 'Hilm' ve 'Rüşd' gibi kelimelerle de bu fonksiyonelliğe dikkat çekmekte ve insan için vazgeçilmez olan bu değerın mutlaka yerinde kullanılmasını istemektedir. Akıl yerine kullanılan bu kelimelerin ortak özelliği açısından bakıldığında, daha ziyade sezme, anlama ve bir şeyin mahiyetini kavrama anlamların öne çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ona göre aklın, 'tefekür', 'tezekkür', 'tedebbür', 'tefakkuh', 'taakkul', 'şuur', 'furkan' ve 'nazar' gibi çok farklı tezahürleri vardır ve bunların her biri, kendi konumu açısından ayrıca önem arz etmektedir.

Kur'an'ın, akli ele aldığı veya akla hitap ettiği her yerde kullandığı üslup da, ayrıca dikkat çekicidir. Zira Kur'an'da akıl kelimesi, isim veya masdar olarak hiç yer almazken daima fiil şeklinde ifade edilmiş ve bununla adeta, bir taraftan akli kullanmanın önemi vurgulanırken diğer yandan da insanlardan, sürekli aktif bir akıl talebinde bulunulmuştur. Dolayısıyla burada, kimin akıllı olduğu veya makulle gayr-ı makulün neler olduğu konusu önem arz etmektedir ki, Kur'an'ın akıldan beklediği sonuç da, akli olması gerektiği gibi kullanarak sürekli makul bir zeminde ilerlemektir. Akıl konusunda yoğunlaşan ayetlere genel olarak bakıldığında, Kur'an'ın akıldan beklediği en önemli hususun,

¹ Arkoun, Muhammed, *Kazâyâ fî Nakdi'l-Akli'd-Dinî*, Çeviren: Hâşim Sâlih, Beyrut, 1998, s. 285

² Bkz. Ebû Süleyman, Abdülhamid Ahmed, *Ezmetü'l-Akli'l-Müslim*, Kahire, 1992, s. 13, 14

'iman' olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ona göre akıllı adam, Allah'ın birliğine ulaşmış ve hareketlerini bu istikamette şekillendirmiş iyi bir mü'mindir.

Şüphesiz İslam düşüncesinin ilk kaynağını, Kur'an oluşturur. Kur'an'ın insana, hayata ve evrene bakışını anlamada bize yol gösterecek olan da akıldır. Aklın doğru sonuçlara ulaşabilmesi için, onun beslenme kaynaklarının sağlıklı olması kaçınılmazdır. Bu kaynakları sağlıklı bir şekilde insana ulaştırabilmek için Yüce Yaratıcı, seçkin kulları olan peygamberler ve onlarla birlikte insanlara ulaştırılan ilahi kitap ve sayfalar göndermiştir. Bir insan için en önemli vazife, yaratılış keyfiyeti istikametinde bir okuma ile insanı kamil noktasına ulaşabilmektir ve bunun yolu da, bir mevhibe olarak kendisine verilen ışık kaynağı aklını, baskın etkenlerden uzak ve hürce kullanabilmesi olsa gerektir.

Çalışmanın Amacı

Adından da anlaşılacağı gibi '*Kur'an'da Akıl*' adlı çalışmanın amacı, nüzülünden önce söylenenlerden daha ziyade Kur'an'ın akıl konusundaki yaklaşımlarını ortaya koymaktır.

Evet Kur'an akla, bugüne kadarkilerden daha fazla bir önem atfetmiştir. Ancak onun akıl anlayışı, *hafıza* veya *zihinle* sınırlı bir anlayış değil, duyuvarı da içine alan *kalbî* bir akıl anlayışıdır. Daha genel bir ifadeyle Kur'an, her meselede olduğu gibi akıl konusunda da, sadece belli başlı açılardan yaklaşarak konuyu parçalara ayırmaktan ziyade, daha üst bir konumdan bakarak bütüncül bir yaklaşım sergilemektedir. Zira her şeye rağmen insan, ilim ve teknoloji alanında bir çok yeniliklere imza atmış olsa bile hâlâ kendisini keşfedebilmiş değildir. Zira o, herhangi bir makine gibi de değildir ve onun, maddi bedenini harekete geçiren bir de ruh boyutu vardır. Ruh bedenden ayrıldığı halde el, ayak, göz ve kulak gibi organlarda herhangi bir eksiklik olmamasına rağmen, fonksiyonlarını eda edememeleri bu açıdan dikkat çekici ve oldukça düşündürücüdür.

Aklı bütün olarak ele almak ne kadar önemliyse onu, istenildiği ölçüler içinde kullanmak da o derece ehemmiyetlidir. Müntesiplerinden beş vakit namazlarının her bir rekatında okumalarını talep ettiği *Fâtiha* suresinde ısrarla '*denge*' üzerinde duran ve Allah'dan sürekli bunun talep edilmesini isteyen İslam'ın, akıl konusuna da dengeli yaklaştığı; ifrat ve tefritlerden uzak bir akıl tavsiye ettiği aşikârdır. Zira akılda ifrat,

'cedel' anlamında ve olur olmaz her yer ve konuda akıl yürüterek ortamı sulandırma olarak karşımıza çıkarken tefrit de, bir nimet olarak verilen bu özelliği tamamen bir kenara bırakarak ona alakasız kalmaktır. Hz. Peygamber'in (sas) de ifade ettiği gibi *akıllı kimse, nefisini kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimsedir.*³

Aklı kullanmanın doğru sonuç verebilmesi için onun temellendirildiği noktaların da doğru olması kaçınılmazdır. Doğru olmayan kıyaslar, insanı yanlışlardan kurtaramaz. Mesela *Şeytan*, kendisinin Hz. *Âdem*'den daha hayırlı olduğu sonucuna giderken *ateşle toprağı* kıyaslamış ve hammaddesi olan *ateşin topraktan daha hayırlı* olduğu sonucuna ulaşmıştır ki bu, onu cennet ve her türlü kurbetten mahrum bırakan etken oluvermiştir.

Çalışmanın Metodolojisi

Her bir araştırmanın kendi ölçüleri içinde belli başlı metodları olduğu gibi '*Kur'an'da Akıl*' adlı çalışmanın da, başlangıcından tamamlanacağı ana kadar belli başlı aşamalardan geçerek bazı kıstaslar üzerine inşa edilmesi tabiidir. Bunları şöylece sıralamak mümkündür;

Konu, *Kur'an* ve dolayısıyla da *Tefsir* ilmini doğrudan ilgilendirdiği ve ağırlıklı ihtiyaç duyulacak dilin Arapça olması yönüyle öncelikle dil problemini pratikte temelinden çözebilecek bir yol bulunması gerekiyordu. Bunun için iki dönem kayıt dondurarak *Ürdün Üniversitesi*'nde dil programını takip ettim ve burada *Arapça* kaynaklardan bilgi toplama sürecine girdim. Bilhassa üniversite kütüphanesinden ulaşabildiğim kaynakların bir kopyasını almış olmam, daha sonraki aşamalarda büyük rol oynadı. Ayrıca *Suriye* ve *Mısır*'da kurulan kitap fuarlarını dolaşarak konuyla ilgili kaynakların tedarik edilmesi ve bu süre içinde muasır bazı ilim adamlarıyla görüşerek bilgi alış-verişinde bulunmanın da büyük faydasını gördüm.

Bu arada ülkemizde konu ile ilgili yapılmış çalışmalarını takip ederek bunları topladım. *Yüksek lisans* ve *doktora* tezlerini taradım ve sadece birkaç yüksek lisans teziyle bir tane

³ Bkz. Tirmizî, Ebû İsa Muhammed İbn İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Trs. *Kıyâmet*, 25; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Yezîd er-Rebeî el-Kazvîni, *es-Sünen*, Tahkîk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs. *Zühhd*, 31

doktora tezine ulaştığım. Yüksek lisans tezleri, bir fikir verse de konuyu derinlemesine incelemekten yoksundular. *Abdulbaki Güneş*'in doktora tezine gelince onun, her ne kadar '*Kur'an'a Göre Akıl ve Akli Tefsir Hareketleri*' adını taşısa da, ağırlıklı olarak '*Akli Tefsir Hareketleri*'ne ağırlık vermiş ve '*Kur'an'da Akıl*' konusunu özetleyerek geiştirmiş olduğunu gördüm.

İşi temelinden ele almak gerekiyordu ve perspektife '*akıl*' konusunu alarak Kur'an'ı bu gözle birkaç kez okumaya alıştığım. Bu sre içinde hem ilgili Kur'an ayetlerini hem de bunların tefsirlerini fişlemeye başladım. Bu arada hadis kitaplarında konunun ele alınışı ve Kur'an sonrasında tedvin edilen ilim dallarındaki yansımalarını da dikkate almayı ihmal etmemeye çalıştığım ve daha sonra da, bunları belli ölçülere göre tasnif ederek yazma sürecine girdim.

Konuyu işlerken istifade ettiğim her dipnotu, birinci derece bir kaynak olmadıkça bibliyografyaya yazmamaya alıştığım. Bunun yanında, dipnot olarak almadığım halde konunun şekillenmesinde faydalandığım bazı kaynakları ise, bibliyografyaya ilave etmeyi uygun buldum.

Dipnotlarda a.g.e. kısaltmasını kullanırken, aynı şahsın bir başka eserinden bahsedinceye kadar bir önceki eseri kastettim. Aynı yazarın yeni bir eseri geldiğinde o eserin adını veya sıklıkla geçen bir eser ise kısaltılmış halini zikretmeyi uygun buldum. Kısaca dipnotta geçen her a.g.e. kısaltması, sayfalarca önce geçmiş olsa bile kendisinden önce zikredilen kitaba ait olduğunu gösterir bir hatırlatmadır.

Ayrıca, dipnotta yer alan isimden (soyisim) iki tane olması durumunda (rneğin, Altıntaş/Altıntaş H.), isimlerin karışmaması için bunlardan birisinin yanına, şahsın isminin ilk harfini koymayı tercih ederek yanlış anlamının önüne geçmeye alıştığım.

Akıl konusu, üzerinde çok şey söylenebilecek önemli bir konudur. Onula ilgili sadece tarihte konuşulanların bile bir araya getirilmesi, ciltleri aşkın bir hacim gerektirir. Aynı zamanda böyle bir yapı, çalışmanın maksadını aşacağından zihni karışıklıklara kapı aralayacaktır ve genelde her şeyi bir hamlede halletme mantığı, ele alınan hiçbir meselede sağlıklı sonuca ulaşamama anlamına gelmektedir.

Bu sebeple biz, ilk günden bu yana söylenilenleri bir nebze özetleyerek konunun omurgasını teşkil eden ‘*Kur’an’da Akıl*’ üzerinde detaylı durmak istedik. Bunun için öncelikle akılla ilgili olarak Kur’an’da geçen kelimeleri tespit ve bu kelimelerin kullanılış tarzlarını incelemekle işe başladık.

Aslında geniş olmasına rağmen konuyu dağıtmamak için, ‘*akıl*’ kelimesi etrafında tarih boyunca yaşanan tartışmalara sadece değinmekle yetindik ve ağırlık noktasını Kur’an’a vermeye çalıştık. Tez konusunun başlığından da anlaşılacağı üzere, bir yönüyle bu, zorunluydu; zira, bugüne kadar yaşanan tartışmalara bir şekilde ulaşmak mümkün iken, Kur’an’ın konuya bakışını anlatan eserler, oldukça sınırlıydı. Bunların bir kısmı *Arapça* kaynaklı olmakla birlikte *Türkçe* kaynak olarak dikkat çeken, *Ramazan Altıntaş* ve *Abdülbaki Güneş*’e ait sadece iki eserin olması bunu daha da önemli kılıyordu ki, bunlardan birisi, *Kelam* ilmi açısından konuya bakarken diğeri de daha ziyade *akli tefsir hareketlerini* konu ediniyordu.

1. AKIL KELİMESİNİN ANLAMI VE DÜŞÜNCE TARİHİNDE AKIL DEĞERLENDİRMELERİ

1.1. Akıl Kelimesinin Anlamı

Akıl, soyut bir kavramdır ve bu yönüyle, onun hakkında hemen herkes bir şeyler söylemiş olsa da tarifî konusunda belirgin bir ittifak bulunmamaktadır. Zira o, el, ayak veya göz, kulak gibi elle tutulamayan ve duyu organlarıyla ihata edilemeyen bir değerdir. Bu yönüyle onun hakkında, müşahedeye dayalı, herkesin ittifak ettiği bir anlam bütünlüğü yakalanamamıştır.

Bu sebeple aklın tarifî yapılırken, dönemsel etkilerin de tesirinde kalınarak oldukça esnek davranılmış ve geniş bir anlam yüklemesi yaşanmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki her meslek alanı, akılı tarif ederken kendi birikimini malzeme yapmış ve kelime olarak ele alındığında karşımıza çıkan zenginlik terim itibariyle de kendini göstermiş ve bir anlam zenginliği ortaya çıkmıştır.

1.1.1. Sözlük Anlamı

Akıl, Arapça bir kelime olup **عقل يعقل** kelimesinin mastarıdır. Kelimenin şekillendiği kalıp itibariyle pek çok anlam ihtiva etmekle birlikte en temel anlamı, bağlamak, tutmak ve korumaktır.¹ İsim olarak karşılığı, diyet,² kale,³ kalb,⁴ sığınak,⁵ anlamak,⁶ hafıza. idrak merkezi ve iyiyi çirkinden ayırma kabiliyetidir.⁷ Çoğulu 'ukûl' dür.⁸

¹ Cevherî, İsmâil İbn Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*, Tahkîk; Ahmed Abdülgafûr Attâr, Kâhire, 1984, c. 7, s. 1769; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sâdir, Beyrut, 1990, c. 11, s. 459; Fîruzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed İbn Ya'kûb İbn Muhammed, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Matbaâtü'l-Hayriyye, Kâhire. 1888, c. 8, s. 35; Zebîdî, Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Tahkîk Alî Şirî, Beyrut, 1994, c.15, s. 504; İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî İbn İsmâîl, *el-Muhassas*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978, c. 1, s. 15 vd. İsfehânî, Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 511, 512

² İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris İbn Zekeriyyâ, *Mücmelü'l-Luga*, Tahkîk Abdulmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984, c. 3, s. 618; Saîdî, Abdülfettâh, *el-İfsâh fî Fikhi'l-Luga*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Baskı, Kahire, 1964, c. 1, s. 139; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 460, 462

³ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 465; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37

⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37

⁵ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 617; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37

⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 459

⁷ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 617; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 459

⁸ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 617; İbn Sîde, *a.g.e.* c. 1, s. 15; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458

Humk,⁹ cehl,¹⁰ zuhûl, sefeh ve cünûn¹¹ kelimelerinin zıt anlamlısı olarak akıl, kullanıldığı kalıp itibariyle sıfat ve mastar olarak zengin bir anlam ihtiva etmektedir. Özetle bunlar, anlamak, engellemek, alıkoymak, hapsetmek, bağlamak, devenin ayağını dirseğinden bağlamak, bağlamaya yarayan ip, kadının saçını taraması, bir işte sebat etmek, kayıt altına almak, akılda üstün gelmek, rakibi oyuna getirip yıkmak, akıllı olduğunu ispat için yarışmak, dili tutulmak, ishali önleyen ilaç, yüksek bir yere çıkıp sığınmak, sığınak, kale, tek ayağın üzerinde durmak, diyet ödemek, diyet ödemekle yükümlü baba tarafından olan yakın akraba, ilim elde etmeye yarayan güç, iyiyi çirkinden ve hakkı da batıldan ayırmaya yarayan kabiliyet, hafıza, maddeden soyut olmakla birlikte fiilen maddeye bitişik olan cevher, insanı diğer canlılardan ayıran temyiz gücü. zeka. nefsi nâtika, hak ve batılı bilen kalpteki nur, insan bedeniyle ilgili olarak Allah'ın yarattığı cevher, eşyanın hakikatini gösteren ve bunları anlamaya yarayan şey, kalp, ruh, idrak yeteneği, fikir ve re'y¹² olarak sıralanabilir.

Erkek çocuğun buluş çağına girip akıl ve baliğ olması manasında da kullanılan bu kelime, aynı zamanda eşyanın hakikatini ve gerçeği bilip idrak etme anlamına da gelmektedir.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere aklın temelinde 'tutma' anlamı saklıdır. Bu yüzden kabızlık yaşayan kimselerin halini anlatırken kullanılan kelime de akıldır.¹³ Zaten akla, akıl denilmesinin önemli bir sebebi de, sahibini tehlikeli durumlara düşmekten alıkoyması, kötülöklere set çekip kişiyi iyilik zemininde dolaştırmasıdır.¹⁴

Akıllı denildiği zaman, düşünce ve işlerini derli toplu yapan insan akla gelmektedir ki, bu anlamın alındığı temel, kurtulup kaçmaması için deveyi her yönüyle bağlamakta kullanılan kelimedenden kaynaklanmaktadır.¹⁵

⁹ İbn Sîde, *a.g.e.* c. 1, s. 15; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 35; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458

¹⁰ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 617

¹¹ İbn Düreyd, Ebû Bekr İbn Muhammed İbn Hasen, *Cemheretü'l-Lüga*, Tahkîk: Remzi Münîr, Beyrut, 1987, c. 2, s. 939; İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüga*, Tahkîk: Şehâbeddîn Ebû Amr, Beyrut, 1994, s. 672

¹² Bkz. İbn Fâris, *Mücmelü'l-Lüga*, c. 3, s. 617, 618; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 459 vd. Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 35 vd. Cevherî, *a.g.e.* c. 7, s. 1769; Zebîdî, *a.g.e.* c.15, s. 504; İbn Sîde, *a.g.e.* c. 1, s. 15 vd.

¹³ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 618; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 459; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 35. 36

¹⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 459; İbn Sîde, *a.g.e.* c. 1, s. 16

¹⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458

Aynı zamanda akıllı, nefsinin isteklerine karşı durup onları engelleyen ve hevasından gelen dürtülere boyun eğmeyen kimse demektir ki, bunun dayanağı da, fonksiyonlarını yitirdiği zaman dilin tutulmasını ifade kullanılan kelimeyi ifade etmektedir.¹⁶

Arap kadınlarının, develerin üzerine örtmek için kullandıkları kırmızı renkli örtüye de akıl denilmektedir.¹⁷ Aynı zamanda, çizgileri uzunlamasına örülen kumaşa da akıl denilmektedir.¹⁸

Akla, 'kalb' de denilmiştir. 'Falan kişide kalb var' denildiğinde kastedilen şey, o şahısta akıl kuvvetinin olmasıdır.¹⁹ Aynı kelimeden türeyen 'ma'kûl' kelimesiyle kastedilen de, doğrudan akıl olma yanında aynı zamanda kalp ile akletmedir ki, aynı zamanda bu, Kur'an'ın da nazara verdiği bir akletme türüdür.²⁰

Kendisine sığınarak emniyet altına girilen sığınak,²¹ dağ ve kaleye de, akıl kökünden türemiş bir kelime olan 'ma'kûl' denilmektedir.²² Zira ceylanın kaçarak dağlara sığınmasını ifade ederken kullanılan kelime de akıldır.²³

Akla akıl denilmesinin en temel sebebi de, sahibini tehlikeli durumlara düşmekten koruması ve alıkoymasındır.²⁴

'Bir şey akledildi' denildiği zaman, aklının tutulduğu ve sağlama alınarak bağlandığı kastedilmektedir.²⁵

Akla, bir şeyi bağlamaya yarayan ip ve bağ da denilmektedir.²⁶ Bir hadislerinde Hz. Peygamber (sas), Kur'an okumayı bırakmakla devenin bağlı olan yularının çözülmesini kıyaslarken bu kelimeyi kullanmış ve; 'Bu Kur'an'ı okumayı itiyat haline getirip sürekli

¹⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458

¹⁷ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 618; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37

¹⁸ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 618

¹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458, 459

²⁰ Bkz. Hacc, 22/46; A'raf, 7/179

²¹ İbn Fâris, *a.g.e.* s. 617

²² Râzî, Muhammed İbn Ebî Bekir İbn Abdilkâdir, *Muhtâru's-Sihâh*, Tahkîk; Mahmûd Hâtîr, Mektebetü Lübnân Nâşirûn, Beyrut, 1995, s. 187; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 40

²³ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 618

²⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458, 459

²⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 458

²⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 461

kılın. Muhammed'in nefsi yed-i kudretinde olana yemin olsun ki bu, bağındaki devenin kaçıp kurtulmasından daha seridir²⁷ buyururken “ فَلَهُمْ أَشَدُّ نَقْصًا مِنْ صُدُورِ الرِّجَالِ مِنْ ” ifadesini kullanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Allah ile bağ kurmak anlamına da gelen akıl, sahibini doğru olandan sapmaktan korumakta, çirkinlik ve tehlikeye götürecek şeylerden de uzaklaştıracak bir fonksiyon ihtiva etmektedir.

Adam öldürme karşılığında ödenen diyete de *akıl* denilmiştir. Zira Araplar, diyet öderken bunu, genelde deve cinsinden bir bedelle gerçekleştiriyorlardı. Bunu yaparken de, cinayeti işleyen şahsın yakınları, maktulün evine deveyi götürür ve onu avluya bağlayarak geri dönerlerdi. Deve cinsinden olan diyetin bu şekilde bağlanarak ödenmesinden hareketle, dirhem veya dinar cinsinden ödenmiş olsa bile zaman içinde diyete akıl denile gelmiştir.²⁸ Çünkü diyet, kan dökülmesinin önüne geçen bir uygulamadır.²⁹ Diyetle ilgili bir konuda Hz. Peygamber (sas) de, akıl kelimesini diyet karşılığı olarak kullanmış ve şöyle buyurmuştur: *Kasten adam öldürme, kölenin öldürülmesi, cinayet sonrasında diyette sulh olması ve itirafı suçun sabit olması durumlarında, öldüren şahsın baba tarafından yakın akrabaları üzerine diyet yükümlülüğü yoktur.*³⁰

Koyunun ayağını, bacakla dizi arasına sıkıştırarak sağma işini³¹ anlatırken aynı kelime kullanıldığı gibi aynı zamanda mızrağı, dizle ayak bileği arasına sıkıştırarak tutma fiilini anlatırken, yahut bineğinin üzerindeyken mızrağını bir bacağının altına alıp diğer kısmını yerde sürükleme işini ifade ederken de aynı kelime tercih edilmektedir. Deveye binerken ellerin birbiriyle bağlanıp üzerine basılması ve böylelikle binilme işinin kolaylaştırılmasında da³² aynı kökten gelen bir kelime kullanılmaktadır. Bilhassa kış ayla-

²⁷ Buhârî, Ebû Abdîllah Muhammed İbn İsmâîl, *Sahîhü'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Trs. *Fezâilü'l-Kur'ân*, 23; Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim İbnü'l-Haccâc, *Sahîhü Müslim*, I-V, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Tahkîk; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul, Trs. *Müsâfirin*, 229

²⁸ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 618; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 460; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37

²⁹ İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 618

³⁰ Beyhakî, Ahmed İbn Huseyn İbn Alî İbn Mûsâ Ebû Bekir, *Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Tahkîk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke, 1994, c. 8, s. 104; Dârakutnî, Alî İbn Ömer Ebu'l-Hasen, *Sünen*, Tahkîk; Abdullah Hâşim el-Yemânî, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1966, c. 3, s. 178

³¹ Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 37

³² Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 39

rında, atın ayaklarında beliren ve yürümesine engel olan ancak bir müddet yürüdüktan sonra açılan bir hastalığı ifade için de³³ benzeri bir kelime kullanılmaktadır.

Soylu, iffetli ve kerem sahibi kadın, kavmin efendisi ve her şeyin en iyisine de ‘*akile*’,³⁴ denilmektedir. Zira böyle bir kadın, temel değerlerine sahip çıkıp onları koruduğu gibi kavminin iffet ve namusuna hâlel getirmemiş ve bu yönüyle kendi aile yapısına itibar kazandırmıştır. Aynı zamanda bu isim, her şeyin en kerimi ve denizin engin yeri veya denizdeki dalga anlamlarında da kullanılmaktadır.³⁵

Türkçe’de akıl ‘*us*’ kelimesiyle ifâde edilmektedir. Akıl ruhî bir melekedir ve Arapça’da bu melekenin ‘*bağlama*’ özelliği dikkate alınırken, Grekçe ve Latince’de ‘*ayıklama*’, Türkçe’de ise ‘*kontrol etme*’ yönü vurgulanmıştır. Şu halde aynı ruhî melekenin, farklı veçhelerinin dikkate alındığını söylemek mümkündür.³⁶

Görüldüğü gibi akıl, muhteva itibariyle zengin bir kullanım alanına sahip olsa da, temelindeki mana hep, tutmak, korumak ve engel olmak gibi ana noktalara dayanmakta ve sonuç itibariyle ilk etapta farklılık göze çarpmış olsa da çıkış noktası itibariyle aynı öze bağlanmaktadır.

İslam öncesi Arap toplumunda akıl kelimesiyle de zaten diyet, akılcı kuvvet, güzel kadın karşısında duyulan dehşet ve hayret, görüş darlığına rağmen kemaldeki olgunluk gibi isim ve özellikler kastedilmekteydi.³⁷

Sonuç itibariyle akli ifade ederken sadece akıl kelimesi değil bunun yanında belli başlı başka kelimeler de kullanılmaktadır. Bir kısmı itibariyle Kur’an’da da yer alan bu kelimelerden bazılarını ifade etmek gerekirse bunlar, hıçâ, nühye veya nühâ, lübb, hıcr, hasât, berz, keys, irb, hazm, hakk, bezâmet, bezîmet, nâfiz, sükâket, miskab, darb, nedb,

³³ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 464

³⁴ Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 38; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 463

³⁵ İbn Fâris, *a.g.e.* c.3, s. 618; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 11, s. 463; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 38

³⁶ Yakıt, İsmail, *Doğru Bir Kur’an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı. 1, Isparta, 1995, s. 19

³⁷ Cûzû, *a.g.e.* s. 24 vd.

musammim, mâzî, vefâr, hılm, razâtet, tezemmüt, rakânet, tahaffuz, tedbîr ve hîlet olarak sıralanabilir.³⁸

1.1.2. Terim Olarak Akıl

Dil zenginliği açısından bu kadar geniş bir anlam ihtiva eden aklın, yaklaşım tarzına göre terim olarak da farklı anlamları vardır. Aklın tariflerinden anlaşılmaktadır ki, onu besleyen kaynaklara göre farklı yaklaşımlar sergilemiş ve sonuçta ortaya çıkan tariflerde de bu farklılık kendini göstermiştir.

Kelime anlamını aktarırken ifade edildiği gibi bağlamak, tutma ve korumak anlamına gelen bir kökten alınan akıl, kavram olarak ‘algılamak’ demektir. Algılama aracı olan akıl, kişinin duyularla kavrayamadığı eyleri kendisiyle kavradığı bir düşünce yetisidir. Sahibini tehlikelere düşmekten koruduğu için bu düşünce yetisine akıl denilmiştir. Öyleyse akıl, iyiyi ve kötüyü seçip ayırt etme yeteneğidir. Akıl kavramının bizzat kendisi, kökeninde bir nevi ‘kayıt altına alma’ ve ‘alıkoyma’ anlamlarına gelmektedir. Yani akıl, kelimeler yoluyla bilginin ereğini kayıt altına alan ve tutan fitrî bir sahipliği göstermektedir.³⁹

Akıl, zatı itibariyle maddeden soyut olmakla birlikte fiilen maddeyle bütünleşmiş, insanların ‘ene’ olarak tanımladıkları ‘nefs-i nâtika’ olarak bilinen bir cevherdir.⁴⁰

Bugün yaygın şekilde kullanıldığı biçimiyle akıl, insanı diğer canlılardan ayıran temyiz gücüdür.⁴¹ Aynı zamanda o, hüsün ve kubuh, noksan ve kemal olmaları yönüyle eşyanın sıfatlarını bilme; çirkin ve eksik olandan imtina ile güzel olana tahsis-i nazardır.⁴²

Akıl, kendisiyle zaruri ve nazari ilimlerin tahsil edildiği ruhani bir nur, kendisiyle hak ile batılın, hayır ile şerrin ve güzel ile çirkinin bilindiği şey⁴³ olarak da tarif edilmiş, insanın kendisiyle hitabı anlayabildiği bir duygu⁴⁴ şeklinde de anlaşılmıştır.

³⁸ Saîdî, *a.g.e.* c. 1, s. 139, 140, 141; İbn Sîde, *a.g.e.* c. 1, s. 15 vd.

³⁹ Attâs, S. Nakib, *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*, Çeviren; Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 201

⁴⁰ Cürcânî, Alî İbn Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1988, s. 151, 152

⁴¹ İbn Manzûr, *a.g.e.* c.11, s. 459; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 35

⁴² Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 35; Saîdî, *a.g.e.* c. 1, s. 139

Bir başka yaklaşımla akıl, varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan ve kıyas yapabilen güçtür.⁴⁵

Daha geniş anlamıyla o, duyu organları aracılığıyla kendisine ulaşan bilgileri değerlendirerek doğru ile yanlış birbirinden ayırabilen, her türlü kavram ve fikir arasında kıyaslar yapabilen, varlıkları gaye, imkan ve ihtimal açısından inceleyip onlar hakkında doğru bilgiler ortaya koyabilen; ancak bütün varlık ve eşyayı ihata edemediği için sınırlı bilgiler verebilen; insan bünyesinde var olan ve bilginin oluşumunda etkin konumda bulunan çeşitli duyular sebebiyle yanlıbilen, bundan dolayı da kendisine ışık tutacak sağlam bir kaynağa ihtiyaç duyan, güzel ile çirkini, faydalı ile zararlıyı bulabilen zihni bir kuvvettir.⁴⁶

Ancak belirtmek gerekir ki akıl, tek başına bir organın faaliyeti değil kolektif bir sistemin adıdır. Onun faal olabilmesi için bir dimağa, beş duyuya, vakıya ve öncül haberlere ihtiyaç vardır. Tek başına beyin, akıl demek olmadığı gibi dimağısız akıldan bahsetmeye de imkan yoktur.

Bir başka ifade ile akıl, zahiri duyularla idrak edilemeyen şeyleri kavrayıp değerlendirebilen ilâhi bir nurdur. Akla, maddeden mücerret, ama faaliyetlerinde madde ile müşterek ve bitişik hareket eden bir cevher ve 'ben' ile işaretlenen 'nefs-i nâtika' diyenler de olmuştur. Ayrıca onun, insan bedeninde ruha bağlı bir lâife ve nefsi nâtikanın önemli bir buudu olduğunu iddia edenlerin yanında, ona, insan derûnunda, belli ölçüde de olsa, hakkı bâtıldan, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayıran ilâhi bir cevher nazarıyla bakanların sayısı da az değildir. Bu son tevcihe göre akıl, nefsi nâtikadan başka bir lâife olarak kabul edilmektedir.⁴⁷

⁴³ Saîdî, *a.g.e.* c. 1, s. 139

⁴⁴ Saîdî, *a.g.e.* c. 1, s. 139

⁴⁵ Bkz. Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbu't-Tevhid*, Tahkik; Fethullah Huleyf, İstanbul, 1979 s. 10; Bolay, Süleyman Hayri, 'Akıl', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 238

⁴⁶ Cürcânî, *a.g.e.* s. 151, 152; Fîruzâbâdî, *a.g.e.* c. 8, s. 35

⁴⁷ Gülen, M. Fethullah, *Kalbin Zümürü Tepeleri 3*, Nil Yayınları, İstanbul, 2004, s. 218

am, kelime ve ıstılah anlamları beraber düşünıldüğünde akıl, bilgi edinmek üzere sana sınırlı olarak verilmiş bilme ve kavrama güç ve vasıtası olarak tanımlamak mümkündür.

Bütün bunların ışığında diyebiliriz ki akıl, maddeden mücerret, ama maddeye bitişik bir cevher, metafiziğin fizik içindeki ışıktan uzantısı, ruhun en önemli fakültelerinden biri, hakla bâtıllı birbirinden ayırma adına insan mahiyetinin en keskin nuru, ‘ben’ sözcüğüyle işaret edilen ‘*nefs-i natıka*’, metafizik derinlikleri itibariyle ‘*akl-ı meâd*’ da denilen insanî bir özdür.

İnsanın bir mânâda, düşünmesi, idrak etmesi, anlaması ve onu fenalıklardan alıkoyup iyiliklere yönlendirmesi açısından ruhun karakol gücü de diyebileceğimiz akıl, İslâmî düşünceye göre, aynı zamanda ilmin sebeplerinden biri olması açısından da ayrı bir önem arz etmektedir. İnsan için onun önemi, anlatılamayacak kadar büyüktür. Zira aynı zamanda akıl, mükellefiyetin bir esası, tefekkürün temel unsuru, muhakemenin ilk cevheri, insanı hayvandan ayıran ve onu, gerçek insan olma kapısına getiren Yaratıcı'nın insanoğluna armağan ettiği en müstesna bir armağandır.

1.1.3. Akılla İlgili Diğer Kavramlar

Akıl, bir kısım duyu organları gibi müşahhas bir uzvun mahsulü olmayıp, belli başlı organ, duyu ve duyguların müşterek ürünüdür. Bu bağlamda akıl, bilgisayar örneğinde olduğu gibi⁴⁸ ruh, zeka, zihin, hafıza, beyin, kalp, duyu ve duyguların devreye girmesiyle oluşmaktadır. Öyleyse akıl, tek başına bir organ, duyu ve duygunun ürünü değil, maddi yönü olan organlarla ruh gibi soyut kavramlarla da ilgisi olan müşterek bir faaliyettir. Bu anlamda aklın, daha çok zeka, zihin, hafıza, beyin, kalp ve vicdan gibi uzuv ve duygularla irtibatı öne çıkmaktadır.

⁴⁸ Bilindiği gibi bilgisayar, ana gövde, monitör, klavye, mouse, işlemci, yazılım ve elektrik gibi unsurların bir araya gelmesiyle faaliyet gösterebilmekte ve bütün bunların neticesinde ortaya bir ürün çıkarak kaliteli bir sonuç elde edilmektedir. Nasıl ki bu unsurlardan birisinde herhangi bir arıza meydana geldiğinde bilgisayardan istenilen verim alınamıyorsa akıl da, maddi ve manevi yönleriyle beraber insanın ürettiği bir değer olması yönüyle sadece bir organ veya duyunun sonucu değil, organ, duyu ve duyguların bütününün ortaya koyduğu bir sonuçtur ve bunlardan birisinde meydana gelebilecek bir arıza, doğrudan akılı etkilemekte ve ondan istenilen verimin azalması veya kesilmesini netice vermektedir.

1.1.3.1. Zeka

Zeka, ilişkileri kavrama yeteneği, usa vurma, yargılama ve anlama yetisidir.⁴⁹ Hayvanlarda da bulunmakla birlikte insan zekası, çok daha karmaşık ve çok daha niteliklidir. Onunla insan, kavramları kullanarak geçmiş, hal ve gelecekte hareket edebilmekte, yargı verip akıl yürütebilmektedir. Bilgi edinme, tahminde bulunma, başkalarıyla anlaşma, karar verme ve akıl sahibi olma gibi özellikler hep zekanın yansımasıdır. Böylece insan zekası, temel ruhi olaylara algı, hafıza, duygular, gelişmiş eğilimler, tutkular, irade ve bilgi gibi temel ruhi olayları da ekleyerek insana özgü bir yetenek olan düşünceyi meydana getirmektedir.⁵⁰

Bilhassa son dönemlerde zeka ile ilgili olarak ortaya konulan yeni yaklaşımlara⁵¹ bakılacak olursa o, tek boyutlu bir kavram olmaktan daha ziyade çok yönü olan külli bir faaliyetin adıdır. ‘*Duygusal zeka*’, ‘*mantık-matematiksel zeka*’, ‘*dil zekası*’, ‘*müzikal zeka*’, ‘*mekansal zeka*’, ‘*bedensel-kinestetik zeka*’, ‘*kişisel zeka*’, ‘*dışa/içe dönük zeka*’ ve ‘*akılcı zeka*’ gibi yaklaşımlar⁵² göstermektedir ki o, gelecekte de çok tartışılacak konulardan birisidir. Zira her yeni araştırma, onunla ilgili yeni bir yönün daha ortaya çıkmasını netice vermekte ve insan denilen mükemmel varlığı anlamaya yönelik yeni kapılar aralamaktadır.

İnsanda düşünme, çeşitli şekillerde ortaya çıkar. Eğer düşünme, tipik olmayan bir konum, durum ve işi hemen kavrarsa, düşünmenin bu şekline ‘*zeka*’; eğer düşünme, belli problemleri tasarlar, onları kavramlarla ifade eder ve bunlar üzerinde düşünme ve düşünceye dayanan izahlar yaparsa, düşünmenin bu şekline ‘*akıl*’; eğer düşünme, idrak sahasına ait olan bir olayı, tepki vermeden doğrudan doğruya kavrarsa, düşünmenin bu şekline de, ‘*anlama*’ adı verilir.⁵³

⁴⁹ *Meydan Larousse*, c. 12, s. 915

⁵⁰ Bkz. *Meydan Larousse*, c. 12, s. 916

⁵¹ Bkz. Weisinger, Hendrie, *İş Yaşamında Duygusal Zeka*, Çeviren; Nurettin Süleymangil, MNS Yayıncılık, İstanbul, 1998; Goleman, Daniel, *Duygusal Zeka*, Çeviren; Banu Seçkin Yüksel, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998; Weiss, Donald H. *Bellek Güçlendirme Teknikleri*, Rota Yayınları, İstanbul, 1993

⁵² Bkz. Gardner, Howard, *Zihin Çerçevesleri Çoklu Zeka Kuramı*, Çeviren; Ebru Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004; Sezik, Nejat, *Sınırsız Beyin Gücü*, Hayat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 72, 73, 74

⁵³ Bkz. Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1968, s. 48

Descartes, insanlarda aklın eşit, zekanın ise farklı olduğunu söylemektedir. Ona göre, doğruyu yanlıştan ayırt etme gücü olan akıl, bütün insanlarda eşitse de zihin veya zeka, herkeste aynı kudrette değildir. Tanrı, doğruyu yanlıştan ayırt etmek için bir ışık vermiştir ki bu ışık, akıldır.

Aristo'ya göre akıl, bedenle birleşik olmayan, ama bedenle ilişkisi olan soyut bir yetidir. Zeka ve zihin veya ölçüp biçme melekesi olan matematiksel akıl, bedenle maddi bağlamda ilişkisi olan bir şeydir. Çünkü beyni olmayan bir kimse, zihinsel etkinliklerini yerine getirememektedir. Düşünme, akıl yürütme, nesnel gerçeklikleri algılama, kavrama, yargılama ve sonuç çıkarma yetenekleri daha metafizik, daha üstün ve hadsî bir meleke olan '*intellectus*', yani Kur'an'ın akıl dediği şeyle ilgilidir. İşte eşyanın hikmeti bu akılla algılanır.⁵⁴

Allah Rasûlü (sas)'ın, her çocuğun doğuşuyla ilgili olarak dikkat çektiği '*fitrat*'⁵⁵ açısından konuya bakıldığında, selim noktadan ayrılmamış ve yaratılışı deforme olmamış bir insan akıl ve vicdanının, iyilik ve kötülüğün ayrıştırılmasında önemli bir ölçü olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.⁵⁶ İnsanlarla muhatap olduğunda akılları ölçüsünde bir konuşmanın tavsiye edildiği Hadis'teki akıldan maksat da, zeka düzeyidir. Zeka düzeyi ise, her yaş grubunun, gelişim dönemlerine, çevre ve eğitim faktörüne göre farklılık arz etmektedir.

Biyolojik zeka, aklın, beyinle ilişkisini anlatmada geçen bir alt birimdir ve Gazâlî'ye göre Allah'a iman konumuna yükselememiş kimseler, insanlık adına en faydalı işler bile yapmış olsalar '*akıllı*' olarak tavsif edilemezler. Bunlar için ancak, '*zeki*', '*faziletli*' ve '*deha sahibi*' ifadeleri kullanılabilir.⁵⁷ Çünkü biyolojik zeka, akıl değil, aklın bir parçasıdır.⁵⁸

⁵⁴ Bkz. Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, (Descartes, *Metod Üzerine*, s. 4, 30, 48 ve Aristo, *Ruh Üzerine*, s. 169'dan naklen), Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 172

⁵⁵ Müslim, *Kader*, 25

⁵⁶ Bkz. Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, İstanbul, 1984, s. 185

⁵⁷ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Şerefü'l-Akli ve Mâhiyyetuhû*, Beyrut, 1986, s. 58-60; Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, Neşreden; Ahmed Şemseddin, Beyrut, 1990, s. 275; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, Çeviren; Yunus Apaydın, Kayseri, 1994, c. 1, s. 30

⁵⁸ Altıntaş, *a.g.e.* s. 147

Açıkça anlaşılmaktadır ki, zeka ile akıl farklı şeylerdir ve zeka, fiziksel bir konu iken akıl, hem fiziksel hem de fizik ötesi bir boyuta sahiptir. Bu durumda, mükemmel derecede erdemlerin ortaya çıkabilmesi için, akıl ve zekanın müşterek faaliyetine ihtiyaç vardır ki genelde bu, kalp-kafa bütünlüğü olarak ifade edilmektedir.

1.1.3.2. Hafıza

Hafıza, algıları saklayıp algılanmalarını sağlayan ve ‘*el-kuvvetü 'z-zâkire*’ olarak da adlandırılan zihin gücü⁵⁹ veya bir başka ifadeyle, insan zihninin her türlü algıyı belleme, akılda tutma ve hatırlama yetisi⁶⁰ demektir. ‘*kuvve-i hafıza*’ şeklinde kullanıldığında hatırlama ve akılda tutma gücü kastedilmektedir.

Hafıza, karmaşık bir ruh olgusudur ve zekâ ile ilintilidir. Hayvanda, ancak otomatik ve duygusal hafıza, alışkanlık-hafıza yeteneği vardır. Oysa insan, gerçek anlamıyla hafızaya, yani geçmişle ilgili imgeyi, geçmişin imgesi olarak tanıma yetisine sahiptir. Bu ise, kavram edinebilme ve akıl yürütme işlemini gerektirmektedir. Aynı zamanda hafıza kavramının kapsadığı, hatırlama, tanıma veya algısal hatırlama yoluyla nesnelere bilinip tanınması ve az sayıda alıştırmaya yaparak bir şeyin belenmesini sağlayan yeniden öğrenme gibi belli başlı faaliyetleri vardır.⁶¹

Anlaşılan o, anlama, bilme, belleme melekesi ve şuurlu aktivitesinin bir havzı, bir kütüphanesi ve adeta batinî bir laboratuardır. Şuurlu ve şuurlu üstü müktesebat, zihin disketine akar, hafızaya dökülür, işlenir, sonra da tedâi kodlarına bağlanarak dışa vurmaya hazır bir hal alır ve aktif beklemeye geçer.⁶²

1.1.3.3. Zihin

Zihin, insanın anlama, bilme ve hatırlama kuvvetidir. Açık ve gizli duyuları da ihtiva eden bu kuvvetle insan, ilim elde etmeye hazır hale gelir. Bu anlamda zihin, tefekkürle

⁵⁹ Bkz. Hökelekli, Hayati, ‘Duyu’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. 10, s. 8-12; c. 15, s. 108

⁶⁰ *Meydan Larousse*, c. 5, s. 514

⁶¹ *Meydan Larousse*, c. 5, s. 515

⁶² Bkz. Gülen, *Kalbin Zümrüt Tepeleri 3*, Nil Yayınları, İstanbul, 2004, s. 199 vd.

ilim ve ma'rifet elde etmede bütüncül bir kabiliyettir.⁶³ Düşünce veya düşünce yolu kastedildiğinde kullanılan kelime ise, 'zihniyet'tir.

Bir kısım İslam alimlerine göre şuur, zühûlün zıddıdır ve henüz his halinde bulunup akıl ve hafızaya tamamen mâl olmamış, idrakin ilk basamağı, zahiri bilme ile bir şeyin ilk duyulma mertebesi ve zihnin de ilk tecellisidir.⁶⁴

İnsan, akılcı ve duygusal olmak üzere iki zihne sahiptir; bu zihinlerden birisiyle düşünür, diğeriyle de hisseder. Akılcı zihin, çoğunlukla farkında olduğumuz kavrama tarzıdır; bilincimize daha yakındır, düşüncelidir ve tartıp yansıtabilir. Bunun yanı sıra fevri ve güçlü, bazen de mantıksız olan bir kavrama sistemi daha vardır; bu da, duygusal zihindir. Bu duygusal akılcı ikiliğin, halk arasındaki izdüşümü, kalp ile kafadır. Bir şeyin doğru olduğunu kalpten bilmek, akılcı zihinle düşünmekten farklı bir inanç şeklidir; bir biçimde daha derinden emin olmaktır. Zihnin, akılcı-duygusal dengesinin, belirli bir orantısı vardır; hisler yoğunlaştıkça duygusal zihin devreye girer ve akılcı zihin etkisini yitirir. Yaşamımızın tehlikede olduğu durumlarda, duygu ve sezgilerimizin anlık tepkilerimize rehberlik etmesi, çağlar boyu süren bir üstünlük sayılır.⁶⁵ Gelişmeler göstermektedir ki, duygusal beyin, akılcı beyinden çok daha önce var olmuştur ve duygusal zeka, IQ'dan daha önemlidir.⁶⁶

Bu noktada Mâturîdî'nin, bilgi elde etme yöntemleri arasında geçen duyuları, 'ıyân' ve 'havas' şeklinde ikiye ayırmış olması ve ıyânı ifade ederken onun, hem organik hem de manevi gözü içine aldığını bildirmesi oldukça dikkat çekicidir. Bunun anlamı, duyu ve duygu ilişkisinin, birlikte iş yaptığı ve her iki kanaldan gelen bilgi malzemesinin, akılda sistematik bir bilgi haline dönüştürüldüğüdür.⁶⁷

Yine Mâturîdî gibi imamlar, akılla zihnin farklılığına dikkat çekerek insanları, kapasite farklılıklarına göre sınıflandırmaktadır. Ona göre zihin kapasitesi farklı insanlardan bir kısmı, istidlal yöntemiyle ve naklin bilgisine ihtiyaç duymadan, varlığın yaratılış hikmetlerini kavrayabilir ve neticede Allah'a iman noktasına ulaşabilirler. Bu kimseler,

⁶³ Cürcânî, *a.g.e.* s. 108

⁶⁴ Bkz. Gülen, *a.g.e.* s. 200

⁶⁵ Goleman, *a.g.e.* s. 23

⁶⁶ Bkz. Goleman, *a.g.e.* s. 44, 45

⁶⁷ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 173, 174

zihni gelişimlerini en üst seviyeye çıkarmış filozof veya bilginlerdir. Farklı yaş grubunda bulunan çocuklar ve eğitim düzeyi düşük ikinci derecede zeka düzeyine sahip olanlar ise, metafizik konularda ancak naklin yardımıyla bilgi elde edebilirler. Üçüncü tip zihnî melekeye sahip olanlara gelince onlar, çeşitli nefsanî arzu ve isteklerin, zihnî yapıyı olumsuz etkilemesi sebebiyle ne akıl ve ne de nakil ile hakikatin bilgisine ulaşamayacak tipteki hayvan tabiatlı kimselerdir.⁶⁸

Öyleyse insan, aklını olumsuz etkileyen unsurlardan arındırır ve ona, tabiat haline dönüşmüş olan erdemli davranışları egemen kılarca, bu durumda akıl, terakki ederek sezgisel akıl seviyesine yükselir ve bu durumdaki insandan erdemli davranışlar tezahür etmeye başlar. İşin burasında, tümevarımcı akıl ile kalbe dayalı kudsî akıl buluşur ve sonuçta, Allah ile olan ilişkisi arttıkça insan, bilinmeyenin bilgisi, derin anlayış ve keşif gibi irfanî yönelişlerle aydınlanmaya başlar.⁶⁹ Zaten ruh veya vicdanın dört unsurundan birisi olan zihnin hedefi de, Allah bilgisi manasında ‘*marifetullah*’tır.⁷⁰

Başka bir yaklaşıma göre akıl, nefis ve zihin aynı şeyler olmakla beraber, fonksiyonları itibarıyla ayrı ayrı ünvanlarla yâd edilen çok yönlü bir vahiddir. Ona, mücerret ve nuranî bir cevher olması açısından akıl, ortaya koyduğu aktiviteler itibarıyla nefis ve ih-sasları zaviyesinden de zihin denmiştir. Bütün bunlar birer nazariye olmaları açısından önemsiz görünseler de, aklın, insandaki kuvvelerin en hayatîlerinden biri olduğunda şüphe yoktur.⁷¹

1.1.3.4. Duyular

İnsanın, kendisi dışındaki nesnelere duyup sezme hali şeklinde tarif edebileceğimiz duyuları, zahirî ve batınî olmak üzere iki kategoride incelemek mümkündür. Zahirî duyular denildiğinde görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma gibi duyular ifade edilirken batınî duyularla kastedilen şey, hayal, irade, tasavvur, idrak, tefekkür ve tezekkür gibi hususlardır. Bunların her birisi de, aklın işlev ve fonksiyonunu etkileyen hususlardır.

⁶⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 100, 182 vd.

⁶⁹ Bkz. Dehlevî, Şah Veliyyullah, *Huccetullahi 'l-Bâliğa*, Çeviren; Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994, c. 2, s. 666

⁷⁰ Bkz. Gülen, *a.g.e.* s. 199 vd.

⁷¹ Gülen, *Kalbin Zümriüt Tepeleri*, s. 218 vd.

Zira akıl, bu kanallardan gelen verilere göre şekillenmekte ve neticede ortaya çıkan birikime göre faaliyet göstermektedir.⁷²

Duyu ve duygular, üzerinde durulup işletildiği ölçüde vüs'at alanına sahiptirler. Bil-hassa batınî duyuların sınırları, olabildiğince geniştir. Mesela muhayyilenin dimağda kendisine tahsis edilen mahalli, bir hardal tanesi kadarken, her zaman bütün âlemi sinema şeritleri gibi hayal hanesinde dolaştırabilmektedir. Hâfıza bir çeşit, akıl ayrı bir çeşit, fikir başka bir halde, kalb daha başka, kâmil insanlarda faaliyet halinde olan diğer latifeler de daha başka bir şekilde, bâsıra, sâmia, zâika, lâmise, şâmme gibi zahiri duyuların kapladıkları manevî sahalara nisbetle, nihayet derecede küçük bir dimağda yerleştikleri halde, yekdiğerine karışmayarak, biri diğèrinin vazifesine müdahale etmeyecek, ayrı ayrı vazifelerde, ayrı ayrı dairelerde gayet muntazam çalışmaktadırlar.⁷³

Bütün bunlardan sonra denilebilir ki hayat, bu kâinattan süzölmüş bir hülâsa ve özet olduğu gibi şuur ve his dahi, hayattan süzölmüş hayatın bir hülâsası ve özüdür. Akıl da, şuurdan ve histen süzölmüş, şuurun bir hülâsasıdır ve ruh dahi, hayatın hâlis ve sâfi bir cevheri ve sabit ve müstakil zâtıdır.⁷⁴

Ehlullaha göre ruh veya vicdanın dört ana unsurundan birisi olarak da görölen hissin hedefi, Allah sevgisi anlamında 'muhabbetullah'tır.⁷⁵ Kur'an'ın akla verdiği anlam ve yer açısından bakıldığında da durum farklı gözökmemektedir. Zira Kur'anî akıl, Allah'a ulaştırılan en önemli dinamiktir ve onun açısından bakıldığında imana ulaşanlar akıllı, imansızlık girdabında sıkışıp kalanlar ise akılsızdırlar.⁷⁶

Bu açıdan denilebilir ki, akıldan azami derecede istifadeyi netice verecek olan his ve duyularının farkında olmadan bir ömür geçiren ve duyuları, sadece zahiri olanlarla sınırlı görüp batınî duyulara kapalı kalan insanlar, akıllarını besleyecek olan kanalların da şuurundan mahrum kalmış ve neticede hem duyularından hem de onların beslediği akıldan istifade edememişlerdir.

⁷² Bkz. Hökelekli, *a.g.e.* c. 10, s. 8-12

⁷³ Nursî, Bediüzzaman Said, Barla Lâhikası, *Risale-i Nur Külliyyatı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1486

⁷⁴ Bkz. Nursî, Lem'alar, *a.g.e.* s. 816

⁷⁵ Gülen, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, s. 200

⁷⁶ Kur'an'a göre akıllı veya akılsızın kimler olduğu, 'Kur'an'a Göre Akıllı ve Akılsız' başlığı altında 3. Bölümde geniş bir şekilde ele alınacaktır.

1.1.3.5. İrade

Dileme, isteme, ihtiyar etme ve eşit olan iki şeyden birini tercihte bulunma anlamlarına gelen irade, vicdan veya ruhun dört temel unsurundan birisidir ve onun nihâî hedefi de, Allah'a kulluk anlamında 'ibadetullah'tır.⁷⁷ Bu açıdan bakıldığında, Kur'an'ın akıldan beklediği ile iradeden beklenenlerin, aynı çizgide buluştuğu görülmektedir. Zira aklın yönetimi, iradenin yönetimiyle doğru orantılıdır. Zaten insanı, maddi-manevi olası tehlikelerden koruyacak olan da, iradi akıldır.

Kur'an sonrasında irade ile ilgili olarak dört temel görüş ortaya çıkmış ve o, aklın hakkını vererek kullukta derinleşmeye vesile olması beklenirken kulluktan kaçmanın bir sebebi olarak görülmek istenmiş ve neticede belli başlı ekollerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Buna göre 'mutlak cebri' savunanlara göre insan, tıpkı diğer canlılar gibi şuur ve iradesiz bir varlıktır. Muhtar değil, muztardır ve adeta o, rüzgarın önündeki yaprak gibidir. Cebirde orta bir yol tutarak, nisbî bir kudret ve iradeyi kabul edenlere göre ise insan, herhangi bir işe meylettiğinde belli bir kudret ve istitaat gösterebilir; ancak bu durumda o, asla müessir değildir. Her iki yönüyle cebri anlayışın karşısında yer alan 'mutlak tefviz' anlayışına göre ise insan, mutlak manada kendi irade ve ihtiyarıyla hareket etmektedir. Bu görüşe göre Allah, beşerin fiillerini tamamen insana bırakmıştır ve dolayısıyla insan, kendi fiillerinin yaratıcısıdır.

Uç noktayı ifade eden bu ekollere karşılık İmam Mâturîdî, orta bir yol takip ederek cebri-i mutlak ve tefviz-i mutlaka karşı çıkmış ve herkesin, cüzî ihtiyarıyla tercih edip iradesiyle kesbettiği işlerden sorumlu olacağını ifade etmiştir. Zira Kur'an, lehde veya aleyhte kesbedilen her şeyin sorumlusu olarak insanı göstermektedir.⁷⁸ Buna göre mutlak yaratıcı Allah olmakla birlikte kesb, meyil veya meyilde bir tasarrufla insan, O'nun yaratmasını talep etmektedir. Elbette maddi ve manevi bütün mahiyetimiz gibi kudret ve iradelerimiz de mahlûktur. Ancak kudrette olduğu gibi irade de, küllî ve cüzî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır ve küllî olanı, doğrudan Allah'a ait olmakla birlikte cüzî

⁷⁷ Nursî, Hutbe-i Şâmiye, a.g.e. s. 1980; Gülen, a.g.e. s. 200

⁷⁸ Bkz. Bakara, 2/286

irade, yaptıklarından sorumlu tutulabilmesi için insana verilmiş bir tercih konumundadır.⁷⁹

Elbette insan, sadece biyolojik yönlü bir varlık değildir; aynı zamanda onun, mana yönü vardır ve bu yönüyle insan, kavranılması imkansız denecek kadar çok yönlü bir varlıktır. Zira o, melekleri geride bırakabilecek bir potansiyelle yaratılmış ve fizik ötesi yolculukta erişilmez ufuklara çıkabilecek bir donanımla kuşatılmıştır. Bütün bunlarda, insan iradesinin büyük bir payı vardır ve yerinde kullanılan irade ile insan, kendi bünyesinde var olan açık ve gizli değerlerin farkına varabilir ve neticede, ins ü cinnin gıpta ile baktığı bir keyfiyet elde edebilir.

1.2. Düşünce Tarihinde Akıl Değerlendirmeleri

Akıl konusunun gündeme gelmesiyle birlikte akıl üzerinde düşünme ve akli açıklama gayretleri de başlamış; bunun sonucunda çeşitli akıl tanımları ortaya çıkmıştır.⁸⁰ Akıl konusundaki ilk tanımlar, felsefeciler tarafından yapılmıştır. Nitekim Yunan felsefecilerinin akıl hakkındaki görüşlerini büyük ölçüde benimseyen⁸¹ ilk İslam felsefecilerinden *Ya'kub İbn İshâk el-Kindî* (ö. 252/866) akli, 'varlığın hakikatini kavrayan basit bir cevher'⁸² şeklinde tanımlamaktadır. Felsefeciler, akıl ile ilmi birbirinden ayırmışlar ve aklın, insanda yaratılmış bir cevher olduğunu ve ilimlerin merkezi durumunda bulunduğunu iddia etmişlerdir.⁸³

Tarihte akıl denildiği zaman gerek İslam öncesinde gerekse İslam sonrasında yürütülen faaliyetler, genel itibarıyla benzerlik arz etse de belli başlı farklılıkları içerdiği de aşîkardır.

⁷⁹ İrade ile ilgili olarak değişik görüşler için bkz. Çağrıçı, Mustafa, Hayati Hökelekli, 'İrade', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. 22, s. 380

⁸⁰ Bkz. Câbirî, Muhammed Âbid, *Tekvinü'l-Akli'l-Arabî*, Beyrut, 1991, s. 18

⁸¹ Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, s. 34, 35; Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çeviren; Süleyman Ateş, Ankara, trs. s. 62

⁸² Bkz. Ehvânî, Ahmed Fuâd, 'Kindî', *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, Çeviren; Osman Bilen, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 17; Kindî, *Tarifler Üzerine* (Risâle fi Hudûdi'l-Eşyâ), s. 57; *Akl Üzerine* (Risâle fi'l-Akl) Felsefî Risaleler içinde, s. 151; Çubukçu, a.g.e. s. 18

⁸³ Bkz. ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed İbn Abdillâh, *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fıkh*, Vizâretü'l-Evkâf, Kuveyt, 1992, c. 1. s. 117

1.2.1. İslam Öncesinde Akıl

İslam öncesinde aklın en çok tartışıldığı alan felsefedir. Bilhassa Yunan felsefesinin sıklıkla gündeme getirdiği akıl hakkında, ilk günden bu yana çok şey söylenmiş ve mahiyeti anlaşılmaya çalışılmış, bunlar da, kozmik varlık ve bilgi felsefesi konusunda yeni akımların doğmasına sebep olmuştur.

Bilindiği gibi akıl Yunanca '*nous*', Latince '*ratio*' ve '*intellectus*' kelimelerinin karşılığıdır. Genelde nous, alemi idare eden akıl anlamında kullanılmış ve noksan ve aldatıcı bilgiye karşı tutarlı ve doğru düşüncenin bir fonksiyonu olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca eski Yunan felsefesinde akıl, bilginin fonksiyonu olması yanında hikmet ve fazilet olarak pratiğe de uygulanmıştır. Meselâ Aristo'ya göre pratik akıl, aksiyonla ilgili bir temmülün adıdır.

İlk olarak akılcı felsefe, Eski Yunan'da ortaya çıkmış ve aklî felsefenin en önde olanı da Sokrat'tır. Daha sonraları bu felsefe ekolü, Eflatun ve Aristo tarafından geliştirilmiş ve temellendirilerek kökleşmiştir. Buna göre akıl, tek başına her türlü ilim ve bilgiyi elde etme konusunda yeterli olup, harici bir başka delile ihtiyaç yoktur.⁸⁴

Platon da, bu ekolün temsilcilerindendir. Ona göre de akıl, tek değer kaynağıdır ve tefekkür ve temmülde bulunmaya gücü yetenler ancak iyi ve buna tekabül eden mutluluğu elde etmeyi başarabilirler.⁸⁵ Şu da bir gerçektir ki, Yeni Eflatunculuğun ortaya çıkışıyla birlikte aklın bu hakimiyeti nisbi bir gerileme kaydetmiş ve ruhî yönelişin ön plana çıkmasıyla birlikte büyük güç kaybı yaşamıştır.⁸⁶ Zira Yeni Eflatunculuğun kurucusu Plotinos (ö. m.s. 270), her türlü materyalizme tam bir kesinlik ve tutarlılıkla karşı çıkıyordu.⁸⁷

Plotinus'un kozmolojik sisteminde akıl, Grekçe'deki '*nous*' ile Hıristiyanlık'taki '*logos*'a tekabül eder. Ona göre bir olan Tanrı'dan, '*feyz*' ve '*sudur*' yoluyla çıkan ilk varlık akıldır. Mutlak şuur ve zekâ demek olan bu ilk akıl, her ne kadar bir ise de zâtı itibariyle

⁸⁴ Bkz. el-Kuvvetli, Hüseyin, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978, s. 114

⁸⁵ Leman, Oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, Çeviren; Turan Koç, Rey Yayınları, Kayseri, 1992, s. 230

⁸⁶ Bkz. el-Kuvvetli, a.g.e. s. 114, 115

⁸⁷ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 132

çokluk karakterine sahiptir. Bu sebeple ilk akıldan ikinci akıl, nefis (ruh) ve felek (tabiat) çıkar. Güneş ışınlarının güneşten çıkıp evrene yayılması nasıl normal bir hadise ise, her türlü iyilik ve güzellikleri sembolize eden ‘*mutlak bir*’den aklın çıkması ve bu sistemle kozmik varlığın teşekkülü de öyle normal ve tabii bir hadisedir. Yeni Eflâtuncu felsefede Tanrı’dan ilk taşınan ve varlık sahnesinde ilk taayyün eden şey akıl olduğu için akla, Allah’ın mümessili ve resûlü de denilmiştir.⁸⁸

İlk defa Aristo, bilgi problemiyle ilgili olarak süje-obje ilişkisini irdelerken aklı ‘*pasif*’ ve ‘*aktif*’ olmak üzere ikiye ayırarak, her birinin mahiyet ve fonksiyonlarını şu şekilde açıklar: Pasif akıl, henüz üzerine hiçbir şey yazılmamış levha gibidir. Bu akıl bir güç ve istidattır. Varlığın bütün mahiyet ve suretlerini maddeden ayırma gücüne sahiptir; fakat onda şekiller henüz maddeden soyutlanmış değildir. Soyutlanma başladığı an, kuvveden fiil haline geçer. Ona bu aktiviteyi veren, aktif akıldır. Şu halde pasif akıl, gayri maddî olmasına rağmen şekil alır, bedene bağlı ve fânidir. Aktif akıl ise, akılla kavranabilirlerin fiil halinde kendisinde bulunduğu akıldır. İnsan aklının psikolojik fonksiyonlarını belirleyen bu akıl, bedenden önce vardır ve bedenden sonra da varlığını sürdürecektir. Tıpkı ışığın, renk ve şekilleri ortaya çıkarması gibi bu akıl da, insanın doğuştan sahip olduğu idrak gücüne, yani pasif akla etki ederek bilginin meydana gelmesini sağlar. Ontik bir niteliğe sahip olan aktif akıl olmadan biz, hiçbir şeyi bilemeyiz.

Aristo’nun ikili tasnifine karşılık İskender Afrodisî gibi bazı filozoflar aklı, ‘*heyûlânî akıl*’, ‘*meleke halindeki akıl*’ ve ‘*faal akıl*’ olmak üzere üç kategoride incelemişlerdir. İskender’e göre, potansiyel bir güç olan heyûlânî akıl, maddenin çeşitli formları kabul edişi gibi dış dünyadan gelen izlenimleri algılayarak kavram haline dönüştürebilir. Aktivite başladığı anda kavramla birleşip özdeşleşir. Salt bir form olmakla beraber bu akıl, bedene bağımlı ve onun gibi ölümlüdür. İskender Afrodisî, heyûlânî aklın fiil alanına çıkmış haline ‘*meleke halindeki akıl*’ adını vermekte ve ikisi arasındaki farkı, sanat öğrenme yeteneğine sahip olan biri ile sanatkâr arasındaki farka benzetmektedir. Yani birincisi sadece yeteneğe sahip olduğu halde ikincisi istediği her an sanatını icra edebilmektedir. Bu ilişkide heyûlânî aklı aydınlatarak onun fiil alanına geçmesini ve böylece bilginin meydana gelmesini sağlayan, faal akıldır. Ona göre faal akıl, nefsin bir

⁸⁸ Bkz. Keklik, Nihat, *Felsefe Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 248 vd.

cüzü veya fonksiyonu değil, insan nefsinde temessül etmiş ilâhî bir cevherdir ve bu özelliğinden dolayı da ölümsüzdür.

Bu şekildeki tasnif de diğer bazı filozoflarca tenkit edilmiş ve Aristo'nun tasnifindeki her iki aklın da, insanlarda mevcut birer manevî cevher olduğu vurgulanarak her ikisinin de ölümsüz olduğu söylenmiştir. Şu var ki bu akıllar arasında bir mertebe farkı söz konusudur, yani bir önceki bir sonrakinin maddesi, o da onun formu pozisyonundadır; ama faal akıl, daha salt bir formu temsil etmektedir. Dolayısıyla, bu aklın, insan nefsinde temessül eden ilâhî bir şey olduğu yolundaki görüş, temelden yoksundur. Gerçekte faal akıl, nefsin bir fonksiyonu ve bizi biz yapan şeydir.⁸⁹

Felsefe tarihinde 'kozmozolojik devir' olarak bilinen dönem filozoflarından Herakleitos, alemde ilahi bir aklın olduğunu kabul eder. Logos adını verdiği bu 'alem akli' ile Tanrı, ona göre bir ve aynı şeydir. Böylece Tanrı, alemin içinde, onu düzenleyen ve idare eden prensiptir.⁹⁰ Parmenides'e göre gerçek alem, sadece akılla bilinip kavranabilir. Arkasından gelen Elea'lı Zenon ise, Parmenides'in doktrinini mantiki delillerle açıklayacak ve temellendirecektir.⁹¹

İlk olarak Aristo'nun temellendirdiği akılcılığı, daha sonraki çağlarda Descartes (1591-1650), Spinoza (1632-1677), Leibniz (1646-1716), Kant (1724-1804), Fichte (1762-1814), Hegel (1770-1831) ve Schelling (1775-1854) savunacak ve 17-18. asırlarda akılcılık, zirve çağını yaşayacaktır.⁹² Bu anlamda Aristo akılcılığına son şeklini veren de, Hegel'dir. Ona göre, akli olan ile gerçek, özdeşdir. Kant ise, insan tecrübeleri için aklın gerekli olduğunu ifade eder ve bilginin maddesini tecrübenin, suretini ise aklın sağladığını söyler.⁹³

Şu da bir gerçektir ki, Aristo'nun üzerinde durduğu akılla, Kur'an'ın ele aldığı akıl aynı değildir. Zira Aristo, aklın görevinden ziyade mahiyetinin ne olduğu üzerinde dururken

⁸⁹ Bkz. Bolay, *a.g.e. c. 2*, s. 239 vd.

⁹⁰ Bkz. Taylan, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 11

⁹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Weischedel, Wilhelm, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çeviren; Sedat Umran, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 73; Gilson, Etienne, *Tanrı ve Felsefe*, Çeviren; Mehmet S. Aydın, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999

⁹² Bkz. Gökberk, Macit, *Felsefenin Evrimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979; Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Tarihte Akıl*, Çeviren; Önay Sözer, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1995

⁹³ Bkz. Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul, 2002, s. 33

Kur'an, aklın görev ve fonksiyonunu nazara vermekte ve pratik bir sonuç elde etmeyi hedeflemektedir.⁹⁴

1.2.2. İslam Sonrasında Akıl

Şu bir gerçektir ki İslam modernizmi, aklın gücünden fazlasıyla etkilenmiş ve Avrupa'da rasyonalizm, uzun süre önce yerini *vitalizm* ve *egzistansiyalizme* bıraktığı halde onun tutkunu olmaya devam etmiştir.⁹⁵ Aristo'nun ünlü yorumcularından İskender Afrodisî'nin, akıl hakkında yazdığı bir eser Arapça'ya çevrilmiş ve bu eser, gerek İslâm Meşşâîleri gerekse Batı skolastik düşünürleri üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir.

Beri tarafta, aklın mahiyet ve fonksiyonlarını müstakil bir risalede ele alarak yorumlayan ilk İslâm filozofu Kindî'dir. Onun uyguladığı sistem ve kullandığı terminoloji, daha önceki filozoflarınkinden farklı ise de, mahiyet ve muhteva olarak aynıdır. Şu var ki Kindî, akli dört kategoriye ayırmaktadır. Ona göre önce, bütün '*akledilirler*'in ve beşerî akılların ilkesi sayılan ve daima aktif olan bir akıl vardır. Madde ile hiçbir ilişkisi bulunmayan bu aklın işlevi, insanda doğuştan var olan akla etki ederek onu aktif hale getirmektedir. Bu, sözü edilen faal akıldan başkası değildir. İkinci mertebede '*güç halindeki akıl*' gelir. İnsan nefsinde pasif bir melekedden ibaret olan bu akıl, aktif aklın etkisi olmadan bilgi üretemez. Kindî üçüncü mertebedeki akla, '*fiil halindeki akıl*' veya '*müstefad akıl*' adını vermekte ve bunu, aktif aklın güç halindeki akla etki etmesi sonucu, varlığa ait form veya kavramların bağımsız birer bilgi haline gelmesi olarak nitelemektedir. Bu mertebede akıl ile kavram özdeşleşmiştir. Çünkü insan nefsi, bölünme kabul etmeyen bir bütündür. İsteddiği her an bilgi üretebilen bu aklın en belirgin özelliği, varlığın türlerini yani küllîleri idrak etmesidir. Dördüncü olarak Kindî, '*beyânî*' veya '*zahir akıl*'dan söz eder ki bu da, müstefad aklın aktif halidir. Yani akılda bilgi oluştu-

⁹⁴ Bkz. Fâtıma, İsmail Muhammed İsmail, *el-Kur'anü ve'n-Nazarü'l-Aklî*, Herndon, U.S.A. 1993, s. 53, 54; Ayrıca bkz. Güneş, Abdülbaki, *Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer*, Ahenk Yayınları, Van, 2003, s. 158, 160

⁹⁵ Baljon, J. M. S. *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Çeviren; Şaban Ali Düzgün, Fecr Yayınevi, Ankara, 1994, s. 37

tan sonra, düşünsün veya düşünmesin yine o aktif sayılır. Ama düşünce ürettiği sürece bu akıl, beyânî veya zahir akıl adını alır.⁹⁶

Anlaşıldığı gibi Aristo'nun, akıl tasnifi ve bilgi problemine yaklaşımı, kendisinden sonra gelen Ortaçağ Hıristiyan ve Müslüman yorumcuları hayli uğraştırmış; özellikle faal akıldan söz ederken, '... *Hiç kimse bu aklın, bazan düşünür bazan düşünmez. olduğunu iddia edemez; işte tek başına ölümsüz ve ebedî olan bu akıldır*' şeklindeki ifadesi, çeşitli spekülasyonlara yol açmıştır. Ayrıca onun, diğer kitaplarındaki bazı ifadeleri dikkate alınacak olursa, mahiyet bakımından faal akıl ile Tanrı'nın aynı olması gerekir ki bu şekildeki bir yorum, Fârâbî gibi felsefeciler tarafından tenkit edilmiş ve sınırlı ve sonlu olan faal aklın Tanrı olamayacağı ifade edilmiştir. Aynı şekilde Taftâzânî ve Cürcânî de, kelâm kitaplarına Aristo mantık ve felsefesinden alınan bahisler içinde yer alan akıllar nazariyesini (ukûl-i aşere), kesin hiçbir akli delile dayanmadığı düşüncesiyle tenkit etmişlerdir.⁹⁷ Ayrıca burada Gazâlî'nin, dini hassasiyetle verdiği tepki ve temeli Yunan felsefesine dayanan düşüncelerden hareketle İslam dünyasına etki eden feylesoflara karşı takındığı tavır da, hatırlanması gereken önemli bir çıkış olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.⁹⁸

İslam filozofları arasında akıl kavramını bütün boyutlarıyla ele alan ve inceleyen Fârâbî'dir. Ona göre güç halindeki akıl, bir bakıma nefis veya nefsin bir cüz'ü, ya da herhangi bir gücü ve fonksiyonudur. Ölümsüz ve faal akılla ittisal edecek olan da, küllî nefistir. Müstefâd akıl ise, varlığa ait formların, maddeden soyutlanarak akılla özdeşleşmesi ve tam bağımsız hale gelmesinin adıdır. Ona göre de, beşeri akıllar arasında hiyerarşik bir yapı vardır ve bir önceki akıl, bir sonrakinin maddesi, o da onun formu durumundadır.⁹⁹

İbn Sina'nın akıl yaklaşımı Fârâbî'ye yakın olmakla birlikte aralarında belli başlı farklılıklar vardır. O, beşerî plandaki akılları, üç yerine dört kategoriye ayırır. Ona göre düşünmek, beşeri akli faal aklın etkisine hazırlamaktan başka bir şey değildir. Öğrenmek-

⁹⁶ Bkz. Ehvânî, *a.g.e.* s. 17; Bolay, *a.g.e.* c.2, s. 239 vd.

⁹⁷ Bkz. Bolay, *a.g.e.* c.2, s. 238 vd.

⁹⁸ Bkz. Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Tahkik ve Şerh; Ali Bu Muhlim, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1994, s. 43 vd.

⁹⁹ Bkz. Ma'sûmî, Muhammed Sağır Hasen el-Ma'sûmî, *'Fârâbî' Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, Çeviren; Burhan Köroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 51 vd.

ten maksat da, insan aklının faal akılla ittisal yeteneğini daha da geliştirmekten ibarettir. Onun akıl anlayışı ve bilgi teorisine bakışı, özü itibariyle tam bir işrâkîliktir ve bu yönüyle o, tasavvufî düşünce ile de sıkı bir irtibat içindedir. Zira o, İslam tefekkür tarihinde işrak düşüncesini ilk temellendiren bir filozoftur.¹⁰⁰

Endülüs'lü filozof İbn Bâce de akli, dört ayrı mertebede ele almakta; İbn Rüşd de, aynı sınıflandırmayı yapmakla birlikte, mahiyet ve fonksiyonları açısından farklılık arz eden bu akılların, nefsin farklı görünümünden başka bir şey olmadığını söylemektedir.¹⁰¹

Din ve felsefe arasında uzlaştırıcı yönü ön plana çıkan Âmirî'ye göre insan, nutkî tefs ve tabii beden olmak üzere iki ayrı cevherden meydana gelmiştir. Bedenî yönüyle tabiata, nefsanî yönüyle akla tabidir. Böylece dört varlık mertebesini içine alan makrokosmosu meydana getiren akıl, nefis, tabiat ve cisimler, mikro planda bir araya gelerek insanı, yani mikrokosmosu oluşturmuştur. Her iki alemde de unsurların hiyerarşisi ve fonksiyonları, aynı özellikleri göstermektedir. Nasıl akıl alemde Allah'ın halifesi ise, insan da ancak onunla Allah'ın halifesi olma vasfını kazanabilir.¹⁰²

Görüldüğü gibi tarihte akıl, mertebeleri, mahiyet ve fonksiyonları ve bilginin kaynağı konusunda insan aklının faal akılla olan ilişkisi gibi yönleriyle oldukça farklı bir biçimde yorumlanmıştır. Aslına bakılacak olursa akıl hakkında yapılan tasnifler ve onun mahiyeti hakkında ortaya konulan düşüncelerin, pratikte pek fazla yansımaları görülmemektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında ve Kur'anî yaklaşımlar görüldüğünde aklın, her insan için pratik fayda sağlama özelliği nazara verilmekte ve fonksiyonel bir akıldan bahsedilmektedir.

1.3. Akıl Tasnifleri

İsimlendirmeler farklı olsa bile genel olarak akıl, insanın doğumuyla birlikte getirdiği 'doğuştan' ve sonradan elde edilen anlamında 'kazanılmış' olmak üzere iki kısımda incelenmektedir.

¹⁰⁰ Bkz. Altıntaş, Hayranî, *İbn Sina Metafiziği*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 65 vd.

¹⁰¹ Bkz. Bolay, *a.g.e.*, c. 2, s. 240 vd.

¹⁰² Turhan, Kasım, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 165

Anlaşılabacağı üzere, akılı ifade eden kelimelerden genelde aynı mana kastedilmiş olsa bile teferruatında bazı farklılıklar vardır. Bazı alimlere göre aklın ilk derecesi, *fitrî* (matbû') akıldır. Böyle bir akıl taşıyan kimseye deli denilmez. İnsan, buluş çağına ulaşınca akıl nûru biraz daha kuvvetlenir ve sorumlu olur. Bu nevi akıl, her insanda bulunur. İman edip etmemek, bu akılla ilgilidir. Başka bir akıl daha vardır ki, işte Allah'ın hidayetiyle aydınlanmış olan bu akla, 'lubb' adı verilir. Mecâzî manada, ilme de akıl denilmiştir. Zira Allah'ı bilenler, 'ülû'l-elbâb' diye adlandırılmıştır. Ancak, Allah'ı bilen herkes akıllıdır, fakat, her akıllı/zeka sahibi Allah'ı bilmeyebilir.¹⁰³

Genelde akıl tasnifleri ikiye ayrılmakla birlikte bunları ifade eden kelimelerde farklılıklar göze çarpmaktadır. İşin temelinde ise, iki ana gerekçe bulunmaktadır; 1. aklın doğuştan gelmesi, 2. doğuştan gelen bu aklın geliştirilmesi.

1.3.1. Doğuştan Akıl

Akıl, Allah'ın insan tabiatına doğuştan koyduğu bir içgüdüdür ve bu yönüyle ona, *fitrî akıl* denilmektedir. Bu akla, *garîzî akıl*, *matbû' akıl* veya *batınî akıl* da denildiği bir vak'adır. Bazılarına göre Allah'ın, kulları için iki elçisi vardır; bunlardan birisi, gizli ve bâtinî, diğeri ise, açık olan peygamberlerdir. Buna göre bâtinî akıl elçisi olmayan kimse, zahiri elçiyi anlayamaz. Buradaki bâtinî akıl, insanın doğuştan beraberinde getirdiği fitrî akıldır ve peygamberlerin elçiliğinin sıhhati bu akılla test edilir. Bundan dolayıdır ki Allah, kendisinin vahdaniyetinden ve peygamberlerin nübüvvetinin doğruluğundan şüphe edenleri akla havale etmiştir.¹⁰⁴

Garîzî akıl, bütün insanlarda müşterektir. Allah'ın, imtihan edip sorumluluk yükleyeceği kullarının tabiatına yerleştiği bu akıldır ki, işte teklif de, bu akıl sahiplerine olacaktır.¹⁰⁵ Çünkü beyanın kavranabilmesi için, Allah'ın ihsanda bulunduğu akla ihtiyaç vardır.¹⁰⁶ Mu'tezile ve Mâturîdî'lerin, nübüvvet olmaksızın insanın, Allah'ın varlığını bilmek zorunda olduğunu söylerken dayandıkları akıl, işte bu akıldır. Garîzî akla,

¹⁰³ Altıntaş, a.g.e. s. 56 (Hakîm et-Tirmizî'den naklen)

¹⁰⁴ İsfahânî, Râgıb, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerî'a*, Kahire, 1973, s. 99

¹⁰⁵ Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî İbn Muhammed, *A'lâmü'n-Nübüvve*, Beyrut, 1987, s. 28

¹⁰⁶ Muhâsibî, Hâris İbn Esed, *Şerefü'l-Akli ve Mâhiyetuhû*, Tahkik; Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1986, s. 19-21

matbû' akıl da denilmektedir.¹⁰⁷ Akıl için, 'zorunlu ilim' denilirken kastedilen akıl da budur¹⁰⁸ ve Allah'ı bilme konusunda, bu akıl itibariyle bir fark yoktur; kafir ve mü'min bütün insanlar aynı akla sahip oldukları gibi bu manada peygamberlerle sıradan insanların arasında da bir fark yoktur.¹⁰⁹

İnsanlarda hakiki ve asıl olan, tabii akıldır ve bu fitrî akıl olmadan, diğer aklın olmasına da imkan yoktur. Bilindiği gibi çocuklar, aklî yeteneklerini kullanamadıkları için dini açıdan sorumlu tutulmamaktadır. Aklın olgunlaşabilmesi için insanın, ergenlik çağını yakalamış olması gerekmektedir ve teklif de bu akla yapılmaktadır. İnsanları hayvanlardan ayıran da bu akıldır ve bunun, noksanlık kabul etmeyeceği âşikârdır. Ne zaman insanda fitrî akıl tamam olursa, onun akıllı ismini almasına ve noksanlıktan kurtulmasına sebep olur.¹¹⁰

Aynı zamanda *kuvve-i müdrike*, *müfekkire* ve *mümeyyize* gibi isimler de verilen bu akılla insan, olaylar arasında neden ve sonuç bağlantıları kurar. Sağduyu olarak da adlandırılan bu akıl, *iyi hüküm verme ve doğruyu yanlıştan ayırt etme* gücüne sahiptir¹¹¹ ve bu isimlerin hepsinin ortak adı, insanda algılama, kavrama, düşünme ve iki şeyin arasını birbirinden ayırma gücüdür.¹¹²

İslam ve Batı filozoflarının ifadesiyle *teorik-nazarî akıl*, ya da Aristo'nun '*pasif akıl*' dediği doğuştan akıl budur.¹¹³ Bazılarına göre, *doğru ve selim akıl* olarak da ifade edilen bu akıl, deneyle ilgisi olmayan, saf ve katıksız, duyu organlarıyla da hiçbir bağımlılığı olmayan fakat, tecrübeden elde ettiği hakikatleri birbirine bağlama yetisine sahiptir.¹¹⁴ Meleke olarak insanda bulunan *oluşturucu akıl* da budur ve herkeste aynı oranda bulunur. Müesses akıl da, herkeste aynı olan ve münasebetleri idrak sayesinde evrensel ve

¹⁰⁷ Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve 'd-Din*, Tahkîk; Yâsin Muhammed, Beyrut, 1995, s. 29

¹⁰⁸ Bkz. Gazâlî, *Şerefü'l-Akl*, s. 59

¹⁰⁹ Bkz. Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, Tahkîk; M. Ali en-Neccâr-Abdülhalim en-Neccâr, Kahire, 1965, c. 12, s. 506; Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, Tahkîk; Bekir Topaloğlu, Dımaşk, 1979, s. 18

¹¹⁰ Mâverdî, *a.g.e.* s. 13

¹¹¹ Bkz. Descartes, R. *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, Çeviren; M. Karasan, İstanbul, 1977, s. 17

¹¹² Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 152, 153

¹¹³ Bkz. Beyâzîzâde, Kemaleddîn, *İşârâtü'l-Merâm min Ibârâti'l-İmâm*, Tahkîk; M. Zâhid el-Kevserî, İstanbul, 1949, s. 78; Karadeniz, Osman, *Akl-Vahiy İlişkisi*, Diyanet İlmi Dergi. c. 33, sy. 4, s. 40

¹¹⁴ Leibniz, G. W. *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma*, Çeviren; Hüseyin Batu, İstanbul. 1986, s. 4, 5; Karadeniz, *a.g.e.* s. 41

zorunlu bir takım prensipler kurma yeteneğidir. Asıl itibariyle bütün insanlar, oluşturu-
rucu akla sahiptirler.¹¹⁵

Kudsî kuvvet veya tabîî akıl da denilen bu yeti olmayınca, öbür akl-ı mesmû'un hiçbir
değer hükmü yoktur. Bunun, sınırlanması mümkün olmayan bir çok mertebeleri vardır
ki, basit bir zekadan, peygamberlerin akıl mertebelerine kadar gider. En yüksek merte-
besine, ilk akıl manasında *akl-ı evvel* denilir. Başlangıçtan sonucu, sonuçtan başlangıcı;
önceden sonrayı, sonradan önceyi tam bir bilgi ile gören bu ilk akıl, Allah'ın kelamı ve
Hz. Muhammed'in nûrudur.¹¹⁶

Gazâlî'ye göre garîzî akıl, sabahın doğan güneşi gibidir ve onun parlama zamanı, buluş
çağıdır. 'Âkıl' da, çocuğun aklını kullanabilme yeteneğini ifade etmek için kullanılan bir
kavramdır. Birisi, hatasını anlayıp kabullendiği zaman da aynı ifade kullanılmaktadır.¹¹⁷
Bir hukuk terimi olarak âkıl, iyi ve kötüyü, kâr ile zararı ayırt etmeye yarayan zihnî
melekeler açısından yeterli kimseyi ifade eder. Hz. Peygamber (sas)'in, 'Yedi yaşına
girdikleri zaman çocuklarınıza namazı emredin'¹¹⁸ şeklindeki ifadesine ve tecrübelerle
dayanarak yedi yaşını, temyiz gücüne sahip olmanın başlangıcı kabul ederler. Şu halde,
âkıl olma, yedi yaşında başlamakta, buluşla gelişmekte ve rüşde en olgun şeklini al-
maktadır.¹¹⁹ Mütakellimlerin ortak görüşüne göre de buluş, aklın tekâmül etmesidir.

Özetle garîzî akıl, bütün insanlara verilmiş bir bilgi kaynağıdır. Bu aklın; bilgi ortaya
koyması, duyulardan aldığı malzemeleri bilgiye çevirmesi, bir de anlama ve yorumlama
aktivitesi açısından üç görevi vardır. İşte Allah insanlara bu akli genel ve evrensel bir
hidayet kaynağı olarak vermiştir. Buna, 'amme akıl' da denilir. Bu akıl çeşidi, bütün in-
san cinsine şamil olan hidayettir ki, akıl, zeka ve zaruri bilgiler gibi her mükellefte bu-
lunur.¹²⁰ Bu akıl türüne, yazılı olmayan tabîî vahiy de denilir.¹²¹ Selim bir tabîî vahiy,

¹¹⁵ Lalende, A. *La Raison et Les Normes*, Paris, 1933, s. 16, 17, 187, 228

¹¹⁶ Bkz. Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*. Feza Gazetecilik A. Ş. İstanbul, Trs. c. 1, s. 567

¹¹⁷ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul, 1305, c. 3, s. 147

¹¹⁸ Ebû Dâvûd, Süleymân İbn Eş'âs es-Sicistânî, *es-Sünen*, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul, trs. *Salât*, 60

¹¹⁹ Döndüren, Hamdi, 'Akıl', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 247

¹²⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 748

¹²¹ Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Araştırmalar*, Ankara, 1995, c. 4, s. 41, 42

yaratılışın hikmetini kavrayacak ve sözlü vahyi, kapasitesi ve imkanı dahilinde anlayabilecek bir özelliğe sahiptir.¹²²

1.3.2. Kazanılmış Akıl

Genel kabûle göre kazanımlı akıl, *garîzî* ve *fitrî aklın* işletilmesiyle kazanılan bir akıl melekesi olup, deney, muhakeme, akıl yürütme, düşünme ve öğrenme yoluyla elde edilir. Teorik ve pratik tahsil, bu gayeye ermek içindir. Aklın bu türüne, işitilmiş anlamında *akl-ı mesmû*, *akl-ı müstefâd*, *akl-ı amelî*, *akl-ı mükteseb* ve *akl-ı tecrübî* gibi isimler de denilmektedir. Bu akıl türü, garîzî aklın gelişmiş şeklidir.

Bu akıl, ihmale gelmez, ihmal edilirse noksanlaşır, kazandıkça ve kullanıldığı sürece gelişir, belli bir sınırı yoktur. Aklî ictihadın doğruluğuna götüren, akıl yürütme gücüne insanı muktedir kılan kesbî akıldır. Bu aklın, garîzî akıldan soyutlanması mümkün değildir ama, garîzî aklın mükteseb akıldan soyutlanması mümkündür. Çünkü garîzî akıl, asıl olup kendi zatıyla kaim olması sahih; kazanılmış akıl ise, fer' olup, asıl olmaksızın kendi başına kaim olması muhaldir.¹²³

Aklın bu şekilde ikiye ayrılarak tabîî ve mesmû' olarak anlatılması, Hz. Ali'ye kadar dayandırılmaktadır. O'na göre, gözün ışığı engellenmişken güneşin ışığının bir fayda vermediği gibi tabiattan olan bulunmadıkça, duyulmuş akıl da bir fayda vermeyecektir.¹²⁴ İşte bu anlamdaki akıl, **'İşte bazı gerçekleri anlatmak için, Biz bu kabil temsiller getiriyoruz, ama bunları, ancak ibret alıp akletmesini bilenler anlar'**¹²⁵ derken Kur'an'ın ifade ettiği akıldır. Ayrıca inkarcıların akılsızlıkla nitelendirildiği her yerde geçen akıl, insanların, doğuştan getirdikleri ve tabiatlarında bulunan tabîî akıl değil, duyularak elde edilen bu mesmû' akıldır.

Mükteseb aklın önünde, harici ve dahili bir çok engel vardır ve bunların en önde geleni, körü körüne taklittir. Hiçbir araştırma, metodik kuşku ve eleştirel akıl gibi, bilginin hakikatine ulaştıracak araçları terk ederek, atalarını körü körüne terk eden kimseler,

¹²² Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 157, 159

¹²³ Bkz. Mâverdî, *a.g.e.* s. 16; *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 28

¹²⁴ İsfehânî, *a.g.e.* s. 511

¹²⁵ Ankebût, 29/43

Kur'an'da sıklıkla kınanmaktadır.¹²⁶ Mükteseb akla adım atmayan ve garîzî akıl düzeyinde kalan kimseler, Kur'an nazarında hayvanlardan farksızdır.¹²⁷ Çünkü böyle kimseler, garîzî aklın bir gereği olarak bu akli, dünya işlerinde kullanmalarına karşılık Allah ve ahiret gibi metafizik konularda kullanmazlar.¹²⁸ Bu türlü insanların durumunu anlatırken Kur'an, '**Bildikleri, sadece dünya hayatının dış görünüşüdür; ama âhiretten habersiz, gafildirler**'¹²⁹ ifadelerini kullanmakta ve böylelikle tek taraflı çalışan bir akıldan bahsetmektedir.

Kazanılmış akıl, belli bir süreçten sonra tefekkür, muhakeme ve çeşitli deneyim yollarıyla oluşmaktadır. Gazâlî'ye göre bir toplumun yaşlısı, bir ümmetin peygamberi gibidir. Çünkü yaşlı kişi, aklının bir meyvesi olan tecrübeleri sebebiyle o toplumun içinde bir ışık gibidir.¹³⁰ Mükteseb akılla kesbî bilgi, birbirleriyle iç içe girmiş haldedir. Aklın olgunlaşması, bilginin gelişimini ve bilginin artması da, aklın artmasını beraberinde getirir.

Aklın olmadığı yerde teklifin de bulunmadığı ifade edilirken kastedilen, fitrî ve matbû' akıl iken, inkarda şartlanmış kimselerin kınandığı yerlerde hedeflenen ise, kesbî, tecrübi ve mesmû' akıldır.

Akılla ilgili tasnifler, sadece zikredilenlerle sınırlı değildir; Aristo onu, aktif ve pasif diye adlandırırken¹³¹ adeta aktif akılla, maddeden ayrılan, ölümsüz ve ebedi soyut suretleri kastetmektedir. Bu ise, eşyayı yaratan akıldır.¹³² Bu ifadelerden, ontolojik bakımdan faal akılla Tanrı arasında bir farkın olmadığı ortaya çıkıyor. Özetle faal akıl, sanki Tanrı'nın kendisidir.¹³³

¹²⁶ Konuyla ilgili olarak bkz. Bakara 2/170; Lokman 31/21; Maide 5/104; Yunus 10/78; Şuara 26/74; Enbiya 21/53; Zuhuruf 43/22-23; Sebe 34/43; Saffat 37/69; Furkan 25/18; A'raf 7/71; Bakara 2/170.

¹²⁷ Bkz. Furkân, 25/44

¹²⁸ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 27, 28

¹²⁹ Rûm, 30/7

¹³⁰ Bkz. Gazâlî, *Şerefü'l-Akl*, s. 51

¹³¹ Bkz. Bolay, *a.g.e.* c. 2, s. 239 (Aristoles, *Ruh Üzerine*, s. 167-190'dan naklen)

¹³² Aristo, *a.g.e.* s.177

¹³³ Macit, Fahri, *Aristoles*, Beyrut, 1958, s. 68, 69

Bir kısım ulema ise akılı, idrak ve davranış ilişkisi bakımından değerlendirmiş ve nazârî/kurumsal akıl ve amelî/pratik akıl olmak üzere iki kısma ayırmış,¹³⁴ diğer bir kısmı da, heyûlânî ve bilfiil akıl olarak tasnif etmişlerdir.

İslamî düşünce geleneğinde akıl, akl-a maâş ve akl-ı meâd şeklinde ikiye ayrılmış ve bunlarla, dünyevî akıl ve ölüm ötesi ile ilişkisi olan akıl kastedilmiş.¹³⁵ akl-ı maâş, akl-ı evvel ve akl-ı küll, tasavvufî literatürde de kullanılmış ve genellikle akl-ı maâş, dini tecrübe olarak da isimlendirilmiştir.¹³⁶

Bir başka akıl çeşidi de, *akl-ı meâddır*. Bu ise, ölüm ötesine dönmek için akıl anlamına gelir.¹³⁷ Bir hadislerinde Hz. Peygamber (sas), akıllı kimseyi anlatırken ‘*keyyis*’ tabirini kullanmış ve bununla, nefsinin kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimseyi kastetmiştir.¹³⁸ İşte, akl-ı meâddan da kastedilen, hadiste anlatılan akıldır. Bu akıl sahipleri, irfana dayalı bir terbiye metodu ile eğitildikleri için olgusal alemin ötesini kavrayabilirler. Bundan dolayı akıllı kimse, aklına mukayyet olarak nefsinin kontrol edip, ölüm ötesi hayat için hazırlanmayı daima ön planda tutar.¹³⁹ Muhasibî'nin dediği gibi her zâhidin zühdü, bilgisi ölçüsünde, bilgi de akıl ölçüsünde ve akıl ise, iman kudreti ölçüsündedir. Eksende iman vardır ve böyle bir imandan da, ilim ve akıl doğmaktadır. Allah, akılla bilinirken itaat ise, bilgi iledir. Bu durumda akıl, bilgiden daha üstündür.¹⁴⁰ Demek ki insanlar, akılları nispetinde Allah'a kullukta bulunmaktadır.

Özetle denilebilir ki kelâmcılar, aklın taksimi konusunda genellikle aynı şeyleri söylemişlerdir. Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i Sünnet'in çoğunluğuna göre akıl, *garizî* ve *mükteseb* olmak üzere ikiye ayrılır. Garizî akıl, her insanda doğuştan var olan ve insanın diğer canlılardan ayrılmasını sağlayan asıl akıldır. Bu aynı zamanda deney ve düşünme yoluyla elde edilen bilgilerin de esasını teşkil eder. Mâtürîdiyye ve Mu'tezile'ye göre insa-

¹³⁴ Âmidî, Seyfeddîn, *el-Mübîn*, Tahkik; H. Mahmûd eş-Şâfiî, Kahire, 1993, s. 106; Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifü'l-Akıl ve'l-İlm*, Kahire, 1981, c. 1, s. 440

¹³⁵ Bkz. Meriç, *a.g.e.* s. 184

¹³⁶ Cîlî, Abdülkerîm, *el-İnsânü'l-Kâmil*, Kahire, 1301, c. 2, s. 21-24

¹³⁷ İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar*, Çeviren; A. Y. Özemre. İstanbul, 1998, s. 39

¹³⁸ Bkz. Tirmizî, *Kıyâmet*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 31

¹³⁹ Altıntaş, *a.g.e.* s. 168

¹⁴⁰ Muhâsibî, *el-Vasâyâ*, Tahkik; Abdülkâdir Atâ, Kahire, 1964, s. 86; Muhâsibî. *Risâletü'l-Müstersîdin*, Tahkik; Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep, Trs. s. 45, 55, 56

nın Allah'ın varlığını bilip tasdik etmekle yükümlü olmasının temel dayanağı da bu akıldır. Bu tür aklın basit bir zekâdan peygamberlerin akıllarına kadar varan birçok derecesi vardır. Buna. Allah vergisi olduğu için, *mevhûb*, *matbu'* ve *kuvve-i kudsiyye* adları da verilir.¹⁴¹ *Müktesep akıl* ise, garîzî aklın kullanılmasıyla kazanılan akıldır. Sezgi, deney, düşünme ve öğrenim yoluyla oluşan bu tür akla *mesmû'*, *müstefâd* ve *tecrübî* adı da verilir.¹⁴² Müktesep aklın gelişmesinde zekâ yanında sezgi, deney ve öğrenim büyük rol oynadığı için bu nevi aklın verdiği hükümler farklıdır. İnsanlar arasındaki farklı düşünceler de çoğunlukla bu noktada toplanır. Bazı kelâmcılar aklın idrak ettiği hususları dikkate alarak onu, nazarî ve amelî şeklinde de taksim etmişlerdir. Nazarî akıl, davranışla ilgisi bulunmayan bilgileri idrak eden akıl ve idrak kuvvetini ifade ederken amelî akıl ise, bir şeyin yapılıp yapılmamasının gerektiğini idrak eden akıl, insanı davranış yapmaya iten güç olarak tarif edilmiştir.¹⁴³

¹⁴¹ Mâverdî, *a.g.e.* s. 6; Beyâzîzâde, s. 75

¹⁴² Beyâzîzâde, *a.g.e.* s. 75; Elmalılı, *a.g.e.* c. I, s. 566-568; Ferid Vecdi, c. 4, s. 522-526

¹⁴³ Bkz. Mustafa Sabri Efendî, *a.g.e.* c. I, s. 440

2. KUR'AN'DA AKIL

Kur'an'a göre akıl, insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan önemli bir değerdir. Zira o olmadan Kur'an anlaşılabilir. Kulluk, onunla anlam kazanır. Dünyadan istifade onunla mümkün olduğu gibi ebedi hayatın kazanılması da ona bağlıdır. İnsanın, yaratılışındaki maksatlar ve fitratındaki arzular, akılla anlaşıldığı gibi istikametindeki gayesi de akılla bilinmektedir. Eşya ve hayatın mahiyeti, o nur ile açığa çıkmakta, anlaşılmakta ve bilinmektedir. Zira Kur'an, akıl ve kalp gözüyle hak ve hakikati görmeyi temin eden ilahî bir hitaptır. Onun nurundan uzak kalanlar, karanlıkta kalırlar. Zira her şey, o nur ile görülüp anlaşılır ve bilinir.¹⁴⁴

Kur'an'ın muhatabı, doğrudan akıldır ve zaten onun gönderiliş gayesi de, akılları ikna ile imana davettir. İmana davet ederken Kur'an'ın tavrı, dogmatik bir üslup yerine, akılları doyurup ikna etmeye yönelik aktif bir metottur.

Allah (cc) insana akli, kullanması için vermiş ve onu, hayır ve şerri ayırt ederek, akılla diğer varlıklardan daha üstün hale getirmiştir. Şüphesiz insana, böyle bir hediye verilmiş olması, boşuna değildir ve insanın, her türlü işinde bu nimetten istifade ile isabeti yakalaması gerekmektedir.

Bilindiği gibi insan, çok yönlü bir varlıktır ve bünyesinde barındırdığı değerleri kullandığı nispette onlardan istifade edebilmektedir. Akıl da bu nimetlerden birisidir. Dikkatle bakıldığında görülmektedir ki, ruhun manen terakkisini, vicdanın mükemmelleşmesini, akıl ve fikrin inkişaf ve terakkisini telkih edip aşıl原因, dindir. Onlara vücut veren tekelif, hayat veren de, peygamberlerin gönderilmesidir. Eğer bu noktalar olmasaydı, insanın hayvandan bir farkı olmayacak, ondaki bu kadar kemalat ve hasene anlamsız kalacaktı.¹⁴⁵

İnsan olmak, bilmek demektir. Bilgi, ancak akılla elde edilir. Bu yüzden bir hadiste, 'aklı olmayanın dini de yoktur' denilir. Yine bu sebeple Kur'an-ı Kerim, üç yüzü aşkın ayet-i kerimede insan aklıyla ilgili hatırlatmalarda bulunur. Esasen bütün ayetler ve

¹⁴⁴ Nursî, Âsâ-yı Mûsâ, a.g.e. s. 246

¹⁴⁵ Bkz. Nursî, İşârâtü'l-İ'câz, a.g.e. s. 1251

daha önce geçmiş bütün dinler, insan aklına hitap ederler. Çünkü insanı insan yapan unsur, akıldır.¹⁴⁶

Kur'an'da akıl kelimesi, isim ve masdar kipi halinde yer almazken biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde geçmektedir. Ancak bu, Kur'an'da akıl adına başka bir ifadenin olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira, aklın farklı fonksiyonlarını ifade eden tefekkür, tezekkür, tedebbür gibi işlevleri yanında Kur'an'da, akıl anlamında kullanılan lübb, nühâ ve basar gibi değişik kelimelerle de akıl nazara verilmekte ve her fırsatta onun önemine vurgu yapılmaktadır. Daha genel bir yaklaşımla, Kur'an'ın hemen her ayeti, akli muhatap almakta ve insanlara makul olanı salık vermektedir.

2.1. Kur'an'a Göre Aklın Önemi

Kur'an-ı Kerim, aklın her türlü işlevini harekete getirecek şekilde onu muhatap almaktadır. İşte bundan dolayı Kur'an'da akıl kökünden gelen kelimelerin, isim değil de fiil olarak geliş sebebini anlamaktayız. 'Aklediyor' denildiğinde, bu ifade hem akletmeye, hem de akleden kişiye delâlet eder. Nerede akletme varsa, orada mutlaka akleden de vardır. Âyetlerde sürekli olarak akıl kökünün türevleriyle; olan, olması gereken veya gerektiği halde yapılmayan zihni bir faaliyete işaret edilmektedir.¹⁴⁷

Kur'an ayetlerinde genellikle, akli kullanma manasında 'akletme'nin önemi ve faydaları üzerinde durulmaktadır. Zira Kur'an terminolojisinde akıl, 'bilgi edinmeye yarayan güç' ve 'bu güç ile elde edilen bilgi' şeklinde tarif edilmektedir. Zaten dinen mükellef olmaya esas teşkil eden akıl da, birinci anlamdaki akıldır.¹⁴⁸ Zira Kur'an, *ancak bilenlerin akledebileceğini* ifade etmektedir.¹⁴⁹ Bu güç ve bilgiyi kullanamadıkları için Kur'an nazarında *kafirler, sağır, dilsiz ve kördürler ve bu yüzden asla akledemezler*.¹⁵⁰

Bilindiği gibi akıl, duyular ve haber-i sadık yanında bilginin kaynağını oluşturan bir di-

¹⁴⁶ Altıntaş, Hayranî, *İslâm Ahlakı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 91

¹⁴⁷ el-Cûzû, Muhammed Ali, *Mefhûmü'l-Akli ve'l-Kalbi fi'l-Kur'âni ve's-Sünne*, Darü'l-İlm, Beyrut, 1983 s. 56

¹⁴⁸ Bolay, a.g.e. c. 2, s. 238

¹⁴⁹ Bkz. Ankebût, 29/43

¹⁵⁰ Bkz. Bakara, 2/171

namiktir ve Kur'ân, işlevi olmayan akıldan değil, fonksiyonel ve aktif akıldan söz eder. Çünkü, ancak fonksiyonel akıl, düşünce üretir, hak ile batılı birbirinden ayırt edebilir ve insanı diğer varlıklardan üstün kılar.¹⁵¹ Kur'anî hitap, insanı diğer canlılardan ayıran akletme yetisine yöneliktir. Aklın asıl görevi, kâinatta olup bitenden hareketle kendi konumunu kavrayıp Yaradan'ını bilmesidir.¹⁵² Zira akıl ve kalp gibi insanın sahip olduğu değerler içine konulmuş özellikler, sınırlı bir dünya için değil, ebedî olan alemi kazanmaya matuf verilmiş ve ona göre donatılmıştır.¹⁵³

Şu da bir gerçektir ki Kur'an'da ifâde edilen akıl, Yunan düşüncesindeki soyut akıl veya kendi zatiyle var olan bir cevher değildir. Kur'an, Yunan felsefesindeki anlamıyla, aklın ontolojik yapısına değil, onun epistemolojik yönüne önem verir. Bundan dolayı Kur'an'da, aklın kendisi değil, onun yansıması olan eylemler bilgi konusudur. Şu halde araştırmamız gereken şey, aklın ne olduğu değil, aklın görev ve fonksiyonunun neler olduğudur. Akletme ile ilgili âyetler incelendiğinde akletme işinin, salt zihinsel bir faaliyet olmadığı, faal kalbin işi olduğu görülecektir. Bu nedenle akletme, zihinde geçirme değil, yaşantıdır. Ayrıca İslâm, bilgi (el-ilm) ile eylem (el-amel) arasında ahengi öngörür. Bunu her şeyden önce, Kur'an'da Allah'ın yaradılıştaki hikmetini ve kozmoz ötesi gerçekliğini akletmeye, tefekkürü çağıran âyetler ile eyleme çağıran âyetlerin iç içe olmasından anlıyoruz.¹⁵⁴ Kur'an, akıl ve eylemi birbirinden ayırmaz; akli zikrettiği her yerde onunla amel etmenin gerekli olduğunu da vurgular.¹⁵⁵

Aklını kullanmayanları açıkça uyararak Kur'an, aksi halde kendilerini şiddetli azapların beklediğini anlatır.¹⁵⁶ Buna mukabil, cehennemden kurtulup cennet nimetine kavuşmanın vesilesi olarak da akli nazara verir.¹⁵⁷

Şu bir gerçektir ki Kur'an, akli deliller üzerinde bir din tesis etmektedir. Bunun içindir ki, lüzumlu gördüğü yerde ve ihtiyaç duyulan meselelerde, ihtiyaca göre izahlarda bu-

¹⁵¹ Bkz. Bakara, 2/164; En'âm, 6/151; A'râf, 7/179; Mülk, 67/10

¹⁵² Bekâroğlu, Mehmet, 'Bir Anahtar Kavram: Akıl', 1. İslâm Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 166-167

¹⁵³ Bkz. Nursî, Sözlük, a.g.e. s. 10

¹⁵⁴ Bekâroğlu, Mehmet, a.g.e. s.169.

¹⁵⁵ Bkz. Ateş, a.g.e. s.31, 32

¹⁵⁶ Bkz. Yûnus, 10/100

¹⁵⁷ Bkz. Mülk, 67/10

İnmakta, lüzum olmayan yer ve durumlarda, yahut zihinlerin algılama imkanı olmayan meselelerde, veya yaşanan zamanın kaldıramayacağı konularda ise meseleyi, bir fezleke ile özetleyip açılımını gelecek asırlara ve aklın meşveretine havale etmektedir.¹⁵⁸

Kur'an'ın birçok ayetinde, akıl vesilesiyle kazanılan bilginin, yine bu gücün kontrolünde kullanılması gerektiği, aksi halde bunu yapmayanların sorumlu tutulacağı her fırsatta tekrar edilmektedir. Ona göre, eşyadaki nizamı anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilahi hakikatleri sezme, anlama ve onlar üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir.¹⁵⁹ Zaten Allah (cc)'ın, ayetleri açıklamasındaki maksat da, insanların onları akletmesidir.¹⁶⁰

Doğrudan akıldan bahsederken Kur'an'ın kullandığı üslup da dikkat çekicidir; zira, akıl kelimesi, Kur'an'ın hiçbir yerinde isim ve masdar olarak yer almamakta ve hep fiil kipi şeklinde kullanılmaktadır. Ancak akli ifade eden lübb, hilm, hıcr, nühâ, kalb ve fuâd gibi aklın semantik alanına giren kavramlar ise, genelde isim olarak kullanılmaktadır. Bu da göstermektedir ki Kur'an, işe yaramayan pasif bir akıldan değil, sürekli aktif bir akıldan bahsetmektedir.

Kur'an, insan aklına hitap eder ve onun bu hitap tarzı, daha çok aklın uyarılması şeklindedir. Akıl, objelere uyarılır. Amaç, bilgi üretimini gerçekleştiren bir araç olarak aklın, obje ve suje arasındaki ilişkiyi idrak etmesine yardımcı olmaktır. Kur'an, nerede olursa olsun ve nerede bulunursa bulunsun doğrudan insana hitap eden mantikî deliller üzerine bina edilmiş aklî deliller getirmiştir.¹⁶¹

Kur'an'ın anlattığı akıl, sadece duyular, kalp veya zihinle sınırlı değildir ve O'nun, değişik şekillerde atıfta bulunduğu akıl; hem duyu, hem kalb ve hem de zihin gibi çok yönlü faktörlerin yardımlaşması ile bilgi olayını gerçekleştiren akıldır. Zaten akli, ras-yonalist anlayışın yaptığı gibi sadece zihne, empiristlerin yaptığı gibi sadece deneye ve bir kısım sûfilerin yaptığı gibi sadece işrâka indirgemek büyük bir haksızlıktır. Çünkü insanın, maddi dünyası olduğu kadar, duyu yüklü bir dünyası da vardır. Kur'an, insanı

¹⁵⁸ Bkz. Nursî, İsharatü'l-İ'caz, a.g.e. s. 1228

¹⁵⁹ Bolay, a.g.e. c. 2, s. 239

¹⁶⁰ Bkz. Bakara, 2/242

¹⁶¹ Fussilet, 41/53; Ayrıca bkz. Altıntaş, a.g.e. s. 106

her türlü kirlerden arınmış, temiz özlüler ve ahlaklı akıl anlamına gelen ‘ülî'l-elbâb’ ifadesi ile ‘vicdanın sesine’ kulak vermeye çağırır.¹⁶²

Kur’an’da akıl kelimesi, أَفَلَا تَعْقِلُونَ ‘hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?’¹⁶³ anlamında ‘istifham’, لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ‘umulur ki akledersiniz’¹⁶⁴ şeklinde ‘teraccî’, لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ‘aklını kullanmasını bilen kavim ve topluluk için’¹⁶⁵ manasında ‘takrîr’ ve لَا يَعْقِلُونَ ‘akletmiyorlar’¹⁶⁶ denilerek de ‘nefy’ muhtevalı olarak ele alınmış ve her birinde de aktif aklın öne çıkarılması hedeflenmiştir.

Zira akletme fiilinin, akıldan ayrı düşünülemez. Akıl ise, kevnî gerçeklerden hüküm çıkarma, idrak, anlama ve marifetin edatıdır. Bundan dolayıdır ki Kur’an, Arap dilinde inmiş olmasını akla bağlamış ve bununla, bidayet-i İslam’da en bedevi olanların bile kendisini anlamalarını murad etmiş; düşünen beyinler tarafından okunmasını, bilinmesini, anlaşılmasını ve akledilmesini istemiştir.¹⁶⁷

Özetle, Kur’an’da akıl kelimesinin kullanıldığı mana çerçevesine baktığımızda biri, *manayı anlamak, idrak etmek, tefekkür ve bilgi olarak ihtiyaç hissedildiğinde onu hatırlamak için hizmetmek, hak ve batılı, hayır ve şerri birbirinden ayırmak*, diğeri de, *birincisinin neticesinden hareketle nefsi, kendi zararına ve helakine sebep olabilecek olan süflî arzularından alıkoymak*, olmak üzere onun genellikle iki anlamda kullanıldığını görürüz. Birincisine ‘ilmî akıl’ veya ‘akl-ı temyiz’ denilirken ikincisine ‘irâdî akıl’ adı verilmektedir.¹⁶⁸

Akıl olmadan hiçbir ilmî gelişmeden söz edilemeyeceği gibi, akılla çelişen din de hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Bu sebeple aklın, İslam dininin temel esaslarının anlaşılmasında çok önemli bir fonksiyonu bulunduğu gibi, vahye dayalı delilleri değerlendirmede çok önemli bir işlevselliğe de sahiptir. İnsan, kendisine ulaşan vahye dayalı haberleri

¹⁶² Altıntaş, a.g.e. s. 105, 106

¹⁶³ Bkz. Bakara, 2/44

¹⁶⁴ Bkz. En’am, 6/151

¹⁶⁵ Bkz. Bakara, 2/164

¹⁶⁶ Bkz. Mâide, 5/103

¹⁶⁷ Cûzû, a.g.e. s. 99

¹⁶⁸ Bkz. Habenneke, Abdurrahmân Hasan, *el-Ahlâku'l-İslâmiyye*, Dimaşk, 1992, c. 1, s. 327, 328; Ergül, Adem, *Kur’an ve Sünnette Kalbi Hayat*, İstanbul, 2000, s. 104; Altıntaş, a.g.e. s. 107

aklı ile süzgeçten geçirebilir ve onların akla uyup uymadıklarını kontrol edebilir.¹⁶⁹ Öyleyse denilebilir ki, ne nakil ilimleri, akıl hissesinden müstağni, ne de akıl ilimleri nakilden vârestedir.¹⁷⁰

Akıl, tefekkürün temel unsuru, muhakemenin ilk cevheri, insanı hayvandan ayıran ve onu, gerçek insan olma kapısına getiren, Yaratıcı'nın İnsanoğluna en müstesna bir armağanıdır. Aynı şekilde akıl, İslâmî düşünceye göre, ilinin sebeplerinden biri olması açısından da ayrı bir önem arz eder.

Aklın, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırmada, güzel ve çirkini, dış yüzleri itibarıyla temyizde mutlak hâkim olmasa da, sadık bir şahit olduğu bedîhîdir. Evet yerinde o, yararlı ve zararlıyı birbirinden ayırt edebildiği gibi maslahat ve mefsedetler hakkında çok şey söyleyebilir; kezâ, zarurî ve nazarî bilgilerin farklılığını sezebildiği gibi nefsi-emmârenin tesirinde kalmadığı sürece, kalb ve ruhun vesayetinde sahibini tefekkür, tedebbür ve tezekküre sevk ederek onda meâlîye iştîyak arzularını şahlandırabilir.¹⁷¹

İlme vurgu yapan ayetlere bakıldığında görülmektedir ki Kur'an'a göre dinin menşei ilim, esası da akıldır. Çünkü o, hakikati olduğu gibi kabul ederken safsata ve evhamı açıkça reddetmektedir. Görünüş itibarıyla insana bakıldığında kainatta bir zerre hükümündedir; ancak taşıdığı ruh, kafasına takılan akıl ve kalbinde beslediği kabiliyetlere nazaran şehadet alemine sığmayacak kadar engindir. Ondaki ruh arzu, aklın fikir ve kabiliyetlerin meyillerini tatmin ve temin edecek olan, ahiret alemidir ve bu bağlamda Kur'an, sıklıkla nazarları ahiret hayatına çevirmektedir.

Akılla insanın kıymeti ortaya konulduğu gibi aklın değeri de, onun kullanılış biçimiyle doğru orantılıdır. Zira zatı itibarıyla akıl, bir alet olması yanında Yaratıcı'nın istekleri doğrultusunda kullanıldığında kıymeti, birden bine çıkan önemli bir değerdir.¹⁷²

¹⁶⁹ Karadeniz, Osman, *Akıl-Vahiy İlişkisi*, Diyanet İlmî Dergi, c. 33, Sayı. 4 (Ekim, Kasım, Aralık), s. 39

¹⁷⁰ Altıntaş, *a.g.e.* s. 122

¹⁷¹ Gülen, *a.g.e.* s. 219

¹⁷² Nursî, İman ve Küfür Muvazeneleri, *Sözler*, *a.g.e.* s. 9

2.2. Akıl Anlamında Kullanılan Kelimeler

Aklı ifade etmek için Kur'an'ın, zaman zaman farklı kelimeler seçerek insanlara hitap ettiğini görmekteyiz. Aslında seçilen her bir kelimedede, ifade edilmek istenilen bir nüans ve vurgulanmak istenen bir başka anlam boyutu vardır. Böylelikle insanlara, akıldan kastedilenin ne olduğunu daha net olarak anlatma imkanı vardır.

Şu bir gerçektir ki Kur'an, ele aldığı konuları 'miş gibi' değil de belli bir maksada matuf dile getirmektedir ve her birinin mutlaka bir hedefi vardır. Akıl konusu da böyledir. Zira gerek akıl, gerekse akıl anlamında kullanılan diğer kelimelere bakıldığında görülmektedir ki, her birisi, insan ufkuna ulaşan meseleleri değerlendirip neticede elde edilen birikimle insanı, Allah katında en hassas bir mü'min seviyesine çıkarmak için verilmiş en değerli hazinedir.

Lübb, hıcr, hulm, nühá ve hicâ gibi kelimeler, İslam öncesi cahili toplumda da kullanılmakla birlikte Kur'an da aynı kullanıma devam etmiş, ancak bu kelimelere yenilik ve ayrı boyutlar kazandırarak daha derin mana ve muhteva katmış ve böylelikle anlamlarını genişletmiştir.¹⁷³

2.2.1. Lübb

Lübb, bir şeyin özü, halisi ve en iyisi demektir.¹⁷⁴ Daha çok ceviz, badem ve benzeri meyvelerin özünü ifade için kullanılan bir kelimedir. Akıl da, insanı insan yapan özdür ve bu anlamda akıla da lübb denilmiştir.¹⁷⁵ Lübb, duylara sığınmaksızın her türlü şüpheden arınmış ve hakikatleri değerlendirmede olgunlaşan, her türlü şaibe ve karışıklıktan arınmış parlak akıldır.¹⁷⁶

¹⁷³ Cüzû, *a.g.e.* s. 42, 43

¹⁷⁴ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 733

¹⁷⁵ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 733

¹⁷⁶ İsfehânî, *a.g.e.* s. 733

Tekil bir ifade olan lübbün, Kur'an, gelen olarak 'elbâb' şeklindeki çoğulunu kullanmakta ve bununla akılı kastetmektedir. On altı ayette geçen bu kelime, aynı zamanda aklın bir üst mertebesi ve kemale ermiş halini ifade etmektedir.¹⁷⁷

Bazılarına göre lübb, zeki olan akla,¹⁷⁸ diğer bazılarına göre de mukaddes nurla aydınlanan, evham ve hayallerin kabuğundan arınan akla¹⁷⁹ denilir. Buna göre her lübb, akıldır, fakat her akıl lübb değildir.¹⁸⁰ Bunun için Kur'an, sadece zeki olanların idrak edip anlayabildiği konuları nazara verirken 'ülül-elbâb' ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadeyi tercüme ederken merhum Elmalılı Hamdi Yazır'ın, 'üstün zekalı'¹⁸¹ tabirini kullanması da oldukça dikkat çekicidir. **'O, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet nasib edilmişse, doğrusu, büyük bir hayra mazhar olmuştur. Ancak tam akıllı olanlar gerçekleri anlar ve düşünürler'**¹⁸² ayetinde bu tabirin, hikmet gibi bir ince anlayışın akabinden zikredilmiş olması, bu bakımdan oldukça önemlidir. Aslında bu tabir, vicdanı kirlenmemiş, ahlaki açıdan temiz ve iyi olanın en iyisiyle kötü olanın en kötüsünü birbirinden ayırabilen akli ifade etmekte ve 'ey akıl sahipleri!' yerinde kullanılmaktadır.¹⁸³

Semavat ve arzın yaratılışıyla gece ve gündüzün ardı ardına gelişinin anlatıldığı benzer iki ayetten birisinin sonunda 'aklını çalıştıran bir topluluk için'¹⁸⁴ denilip, diğerinde de, 'ülül-elbâb'¹⁸⁵ şeklinde aklını ve gönlünü çalıştıranlar ifadesinin tercih edilmesi, lübb kelimesinin de akıl gibi bir fonksiyonunun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bilhassa ikinci ayetin hemen arkasından, **'Onlar ki Allah'ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler ve, 'Ey büyük Rabbimiz! Sen bunları gayesiz, boşuna yaratmadın. Seni bu gibi noksanlardan tenzih ederiz. Sen bizi o ateş azabından koru!'** derler'¹⁸⁶ denilerek 'lübb' sahibi kimselerin sıfatlarından bahsedilmesi, akıl sahibi olanlara nispetle lübb sa-

¹⁷⁷ Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut, 1990, c. 9, s. 135

¹⁷⁸ İsfehânî, *a.g.e.* c. 733

¹⁷⁹ Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 191

¹⁸⁰ İsfehani, *a.g.e.*, s. 733

¹⁸¹ Bkz. Elmalılı, *a.g.e.* c. 5, s. 108

¹⁸² Bakara, 2/269

¹⁸³ Râzî, *a.g.e.* c. 4, s. 144, 145

¹⁸⁴ Bakara, 2/164

¹⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/190

¹⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/191

hibi olanların artı bir takım değerlere sahip olduklarını göstermektedir. Demek oluyor ki, genel olarak akıl yetebileceği halde, burada temiz ve halis akıl demek olan lübb gereklidir. Çünkü orada, Allah'ın birliğinin ispatıyla, Allah'ı bilmenin ilkeleri söz konusu idi. Burada ise, o bilgide ilerleme söz konusudur. Nitekim kendisinden sonraki ayette te-fekkür ve tezekkürle ilgili konulara vurgu yapılması, bu özelliklere işaret etmektedir.¹⁸⁷

Kısa gibi toplumsal olaylardan bahsettikten sonra lübb sahiplerine seslenerek hayat için gerekli olanın, kısasa ait hükümlerde saklı olduğunun bildirilmesi,¹⁸⁸ Allah'ın ayetlerini, ilimde derinlik kazanan kimselerin layığıyla anlayabileceğini ifade sadedinde yine aynı üslupla hitap edilerek öğüt almada lübb sahibi olmanın gerekliliği,¹⁸⁹ tarihi olaylar ve bilhassa peygamber kıssalarından gerekli dersi sadece lübb sahibi olanların çıkarabileceği,¹⁹⁰ Allah tarafından insanlara verilen kitabın kıymetini yine aynı özelliğe sahip kimselerin hakkıyla bilebileceği ve sözün en güzeline uymasını bilenlerin lübb sa-hibi kimseler olacağı¹⁹¹ gibi hususlar, Kur'an'ın bu kelimeyi kullanırken ele aldığı konulardır ve her birisinin sonunda da gelip sözü, aklıyla beraber kalbini çalıştıran in-sana bağlamış ve nazara verilen hususların, iman boyutuna yükselmeye vesile olmasını istemiştir. Aynı zamanda bazı ayetlerde bu kelimenin, dinde daha hassas bir yaşam bi-çimi olan 'takva'¹⁹² ve 'hikmet'¹⁹³ kelimeleri ile özdeşleştirilerek ele alınması çarpıcıdır.

Akılla lübb arasında, kandille güneş ışığının arasındaki fark gibi bir ayırım söz konusu-dur; her ikisi de ışık kaynağı olmasına rağmen nasıl ki bunlar, mahiyet itibariyle farklı-lık arz ediyorlarsa, akılla lübb de, aynı akli ifade etmelerine rağmen mahiyetlerinde bazı nüanslar vardır. Akıl olarak sadece fitri olan ilk merhalesini taşıyan kimseye deli denil-meyeceği gibi ergenlik çağıyla biraz daha güçlenen akıl artık sorumluluk taşıyabilecek olan akıldır. Aklın, Allah'ın hidayetiyle aydınlanmış şekli olan lübb kısmına gelince bu akıl, daha özellikli bir konumdadır. Zira Kur'an'da, Allah'ı bilenler, lübb sahibi kimse-

¹⁸⁷ Elmalılı, *a.g.e.* c. 2, s. 484; Râzî, *a.g.e.* c. 9, s. 135 vd.

¹⁸⁸ Bakara, 2/179

¹⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/7

¹⁹⁰ Yûsuf, 12/111

¹⁹¹ Zümer, 39/17, 18

¹⁹² Bkz. Bakara, 2/197; Mâide, 5/100

¹⁹³ Bakara, 2/269

ler olarak anılmaktadır. Öyleyse denilebilir ki, Allah'ı bilen herkes akıllıdır; ancak her zeka sahibi 'ülü'l-elbâb' değildir.¹⁹⁴ ve akıllı kimsenin Allah'ı bilmeyebilir.

Ülü'l-elbâb denilince, aynı anda hem kalp hem de akıl kastedilmektedir¹⁹⁵ ve mücerret akıldan ziyade akl-ı selim ve kalb-i selim sahibi kimse ifade edilmektedir. Bilhassa bu ifadenin geçtiği (Âl-i İmrân, 3/190, 191) ayetlerin siyak ve sibakını da nazara alarak değerlendirilecek olursak 'ülü'l-elbâb'a, 'latife-i Rabbâniye sahibi, akıl ve kalp izdivacına muvaffak olmuş insanlar' denilmesi daha muvafık olacaktır. Yani onlar, hem aklın ayağını kullanan, hem de vahyin kanadıyla uçan kimselerdir ki, hayatlarını zikre bağlamış kimselerdir; hayatlarını zikirle süsler, hiç hız kesmeden, sürekli zikrederler.

Akıla lübb denilmesi, sadece Kur'an'a ait bir hususiyet değil aynı zamanda cahili toplumun da kullandığı bir usûldür.¹⁹⁶

2.2.2. Fuâd

Aralarında nüans olsa da fuâd, kalp demektir ve bu kelime, yanıp tutuşmak anlamına geldiği gibi rikkat-i kalp ve incelik manasında da kullanılmaktadır. Vicdani yapıya sahip olması bakımından fuâd, aynı kap gibidir ve kalbin, kızartılmış et şeklinde olmasından dolayı bu isim verilmiştir. Zira Araplar, ateşte kızartılmış eti tarif ederken, fuâd kelimesinin çoğulu olan 'efide' kelimesini kullanırlar.¹⁹⁷

Bazı alimlere göre, dilimize 'yürek' diye yerleşen ve çam kozalağına benzeyen et parçasına 'kalp', bununla irtibatlı olan Rabbânî latifeye de 'fuâd' isminin verilmiştir.¹⁹⁸ **Peki bu inkârcılar biraz olsun dünyayı gezip dolaşmazlar mı ki, hiç değilse bu sayede düşünüp duygulanacak ve neticede akledecek gönüllere, gerçeğin sesini işitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki onlarda kör olan, gözler değil, asıl kör olan sinelerindeki gönüller!**¹⁹⁹ ifadesi, bilgi, idrak ve amelin kalple irtibatlı olduğunu göster-

¹⁹⁴ Altıntaş, a.g.e. s. 56 (Hakîm et-Tirmizî'den naklen)

¹⁹⁵ Cûzû, a.g.e. s. 43

¹⁹⁶ Cûzû, a.g.e. s. 30 vd.

¹⁹⁷ Bkz. Altıntaş, a.g.e. s. 54

¹⁹⁸ Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul, 1305, c. 1, s. 1232

¹⁹⁹ Hacc, 22/46

mektedir. Ayette aklın kalbe izafe edilmesi, işitmenin mahalli kulak olduğu gibi onun mahallinin de kalp olduğunu göstermektedir.²⁰⁰

Fuâd kelimesi, 5 ayette tekil, 11 ayette de 'efide' şeklinde çoğul formatta olmak üzere Kur'an'da on altı yerde geçmektedir.²⁰¹ Genelde bu ayetlerde fuâd kelimesi, tasdik ve tekzib,²⁰² meyletmek,²⁰³ çevrilmek,²⁰⁴ cezalandırmak,²⁰⁵ insanı diğer varlıklardan ayıran bir özellik²⁰⁶ ve şükredilmesi gereken bir nimet²⁰⁷ gibi konum ve anlamlarda kullanılmaktadır. Fuâd kelimesinin kullanıldığı ayetler ve kullanılış biçimine dikkatlice bakıldığında bu kelimenin, duyu organlarıyla ciddi bir ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Hatta denilebilir ki duyu organları, ilk hareketi fuâddan almaktadır.

Huzura gelen *Yemen* halkıyla ilgili olarak söylediği ve '*Size Yemenliler geldi. Onlar, ince ruhlu ve yufka yürekli insanlardır. İman Yemenlidir, hikmet de Yemenlidir. Küfrün başı şark cihetindedir. Böhürlenme ve kibirlenme deve besleyenlerdedir. Sükunet ve vakar koyun besleyenlerdedir.*'²⁰⁸ buyurarak dikkatleri çektiği ifadelerinde Hz. Peygamber'in de, bu ayırımı dikkat çektiği ve fuâdı, duyu yönü ağır basan bir duyarlılık merkezi olarak nazara verdiği görülmektedir.

'Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalb gibi azaların hepsi de sor-guya çekilecektir'²⁰⁹ ayetinde geçen fuâd kelimesi, sorumluluk yüklenilen akıl anlamındadır. Kulak ve göz gibi duyu organları, bilgi malzemelerini doğrudan manevi bir arıtma merkezi olan fuâda gönderirler. '*Bilgi kovası*' adı verilen bu merkezde toplanan ham bilgiler, kavramlar arasında ilişkiler kurarak önermelerde bulunan akıl yoluyla analiz ve sentezlere tabi tutularak bir takım sonuçlara ulaşılır.²¹⁰ Aklın, sadece ölçüp bi-

²⁰⁰ Bkz. Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr fi'l-Akîdeti ve 'ş-Şerîati ve 'l-Menhec*, I-XXXII, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1991, s. 238

²⁰¹ Tekil olarak kullanılanlar için bkz. İsrâ, 17/36; Kasas, 28/10; Necm, 53/11; Hûd, 11/120; Furkân, 25/32; çoğul ifadeler için bkz. En'âm, 6/110, 113; İbrâhîm, 14/37, 43; Ahkâf, 46/26

²⁰² Hûd, 11/120

²⁰³ İbrâhîm, 14/37

²⁰⁴ En'âm, 6/110

²⁰⁵ Hümeze, 104/7

²⁰⁶ Nahl, 16/78

²⁰⁷ Mülk, 67/23

²⁰⁸ Müslim, *İmân*, 84

²⁰⁹ İsrâ, 17/36

²¹⁰ Altıntaş, *a.g.e.* s. 55

çen yanı yoktur; onun bir de, değerlendiren, bütünü kavrayan ve böylece insanı nazari ve amelî yetkinliğe ulaştıran yanı vardır. Kur'an'da yer alan fuâd (kalb) kavramı, aklın bu yanına da işaret eder.²¹¹

2.2.3. Sadr

Kelime olarak başkan, kumandan, bir şeyin baş tarafı, en üst kısmı, bir bölümü, kişinin yöneldiği taraf ve boyundan karın boşluğuna kadar olan vücudun ön kısmı²¹² anlamına gelen sadr, aynı zamanda şehvet, öfke ve hevâ²¹³ gibi manalar da ihtiva etmekle birlikte esas olarak, akıl ve ilim²¹⁴ anlamında da kullanılmaktadır.

Mecazi anlamda kalp yerine Kur'an'ın, maddi kalbin yeri olan 'sadr' kelimesinin de kullandığı görülmektedir. Kur'an'da 'sadr' kelimesinin geçtiği ayet sayısı, kırk dördtür. Genelde kalp manasında kullanılan bu kelime, yer yer 'arzu ve ihtiyaç mahalli'²¹⁵, 'kalplerin bulunduğu mekan'²¹⁶, 'bilgilerin korunduğu yer'²¹⁷, 'kin'²¹⁸, 'kibir'²¹⁹, 'korku'²²⁰ ve 'vesveselerin yer ettiği mahal'²²¹ anlamlarında da kullanılmış ve böylelikle aklın mekanı olduğu vurgulanmıştır.

'Elbette bunda, içinde bir kalb taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için alacak bir ders vardır.'²²² ve **'Hasılı, Allah kimi doğru yola koymak isterse, onun kalbini İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun göğsünü sanki o kişi gökte yükseliyormuşcasına dar ve tıkanık yapar. İşte Allah böylece, imana gelmeyenlere rüsvaylık verir'**²²³ ayetlerinde sadr kelimesi, akıl ye-

²¹¹ Aydın, Mehmet S, *İslam Felsefesi Yazıları Makaleler 2*, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 149

²¹² İsfehânî, *a.g.e.* s. 407, 408; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 4, s. 445, 446

²¹³ İsfehânî, *a.g.e.* s. 408

²¹⁴ İsfehânî, *a.g.e.* s. 408

²¹⁵ Haşr, 59/9

²¹⁶ Hacc, 22/46

²¹⁷ Ankebût, 29/49

²¹⁸ A'râf, 7/43

²¹⁹ Ğâfir, 50/56

²²⁰ Haşr, 59/13

²²¹ Nisâ, 4/114

²²² Kâf, 50/37

²²³ En'âm, 6/125

rinde kullanılmıştır. İfadelerden de anlaşılacağı üzere hidayet, mecazi ve fonksiyonel anlamda akıl ile örtüşen sadrın açılması olayıdır. Sadr kelimesinin anlamlarından birisinin de akıl olduğu düşünülecek olursa, burada ‘göğsün İslam’a açılmasından’ maksat, aklın İslam’a açılmasıdır.²²⁴

2.2.4. Kalp

Kalp kelimesi sözlükte, bir şeyi bulunduğu halden bir başka hale çevirmek, insanın yol ve elbisesini değiştirmesi gibi anlamlara gelirken aynı kelime, çeşitli etkiler sebebiyle sürekli bir değişim içinde oluşu ve insanın, maddi/manevi özünü oluşturmasından dolayı kalbe ad olmuştur.²²⁵ Zira akılda olduğu gibi, mecazi anlamda akıl gibi değerlendirilen kalbin de değiştiriciliği ve dönüştürücülüğü söz konusudur.

Araplar, ‘kalbin yok’, ‘kalbin seninle değil’ ve ‘kalbin nereye gitti?’ gibi söylemlerinde kalp kelimesini akıl yerinde kullanmaktadırlar.²²⁶ Cahiliyye şiirinde de aynı kelimenin akıl yerinde kullanıldığı bilinmekte²²⁷ ve cümlede aldığı yere göre muhatabın zihninde akıl ön plana çıkmaktadır.

Kur’an ise, diğer meselelerde olduğu gibi kalp kelimesinde de, var olanı görmezden gelmemiş ve toplumda kullanılan kelimelerle onlara hitap etmiştir. Ancak O’nun kalbe yüklediği mana, sadece akılla sınırlı kalmamış ve kalbi, imana zemin oluşturan bir zenginlik üzerinde değerlendirmiştir.

Farklı kalıplar şeklinde Kur’an’da yüz otuz iki yerde zikredilen kalp, insanın gerçek benliği, ölüm ve ölüm ötesini kavrayan bir fark ediş ve sezme kudreti olarak ele alınmıştır. ‘Elbette bunda, içinde bir kalb taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için alacak bir ders vardır’²²⁸ gibi ayetlerinde Kur’an, kalp kelimesini akıl anlamında kullanırken ‘Öyle olmasaydı, Kur’ân’ı düşünmeleri gerekmez miydi? Yoksa kalplerinin üzerinde üst üste kilitler mi var?’²²⁹, ‘Biz

²²⁴ Altıntaş, *a.g.e.* s. 71

²²⁵ Bkz. İsfehânî, *a.g.e.* s. 411

²²⁶ Ferrâ, *Maâni’l-Kur’ân*, c. 3, s. 80

²²⁷ Bkz. Cûzû, *a.g.e.* s. 45 vd.

²²⁸ Kâf, 50/37

²²⁹ Muhammed, 47/24

cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki onların kalpleri vardır ama bu kalplerle akledip idrâk etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Hasılı onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte asıl gafil olanlar onlardır²³⁰ gibi ayetlerde akılda olduğu gibi kalbin de, ‘tedebbür’²³¹, ‘tezekkür’²³² ve ‘tefakküh’²³³ gibi fonksiyonlarının olduğu vurgulanmaktadır.

Bilindiği üzere aklın, kalp ve beyin olmak üzere iki koordinatı vardır. Onun bu iki yönünden birisi eksik olduğunda akıl, tam anlamda fonksiyonunu eda edememekte ve belli başlı yanlışlıklara yönelmektedir. İnsanın, bilme, anlama, tefekkür ve aklını kullanma gibi melekelerini yok sayarak hareket etmesi bir hastalıktır ve bu durumdaki insanın sağlıklı karar vermesi söz konusu olamaz. Çünkü böyle durumdaki insan, önyargılı ve peşin hükümlüdür. **‘Kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını daha da ilerletti. Bu yalancılıkları, bu samimiyetsizlikleri sebebiyle bunlara gayet acı bir ceza vardır’**²³⁴ ayetinde zikredilen ‘hastalık/maraz’ dan maksat da budur. Çünkü akli, gerektiği yer ve zeminde kullanmamak da bir marazdır.

Kalbin akıl yerinde kullanıldığı yerlerde genelde sezgi, ilham ve feraset yönlü bir akıl kastedilmektedir. Kur’an, akıla önem verdiği kadar kalbi de nazara vermiş ve zaman zaman da kalbi, ‘akıl’ anlamında kullanmıştır. Bilhassa muhteva itibariyle sıklıkla tekrarlanan, ‘Gökyüzünün genişliğinde Allah’ın emrine râm olarak uçan kuşları görmezler mi? Bunları orada Allah’tan başkası tutmuyor. Elbette bunda iman edecek kimseler için çok deliller, çok işaretler vardır’²³⁵ gibi ayetlerde akıl ve bilgi ile ilgili olan ‘ayet’ kelimesinin, kalple ilgili bir terim olan ‘iman’la beraber zikredilmiş olması, Kur’an’ın kalbi, akıl yerinde kullandığını açıkça göstermektedir. Öyleyse denilebilir ki kalp, akılla aynı anlama geldiği gibi, soyut aklın işlevlerini yerine getirmede önemli bir görev icra etmektedir.²³⁶

²³⁰ A’râf, 7/179

²³¹ Muhammed, 47/24

²³² Kâf, 50/37

²³³ A’râf, 7/179

²³⁴ Bakara, 2/10

²³⁵ Nahl, 16/79

²³⁶ Altıntaş, a.g.e. s. 69

‘Öyle olmasaydı, Kur’ân’ı düşünmeleri gerekmez miydi? Yoksa kalplerinin üzerinde üst üste kilitler mi var?’²³⁷ gibi ayetlerde kalp akıl manasında kullanılmış, fonksiyonel anlamda akılla aynı anlamda değerlendirilmiştir. ‘Peki bu inkârcılar biraz olsun dünyayı gezip dolaşmazlar mı ki, hiç değilse bu sayede düşünüp uygulanacak gönüllere, gerçeğin sesini işitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki onlarda kör olan, gözler değil, asıl kör olan sinelerindeki gönüller!’²³⁸ ayetinde zikredilen kalpten maksadın da, akıl olduğu söylenmiş ve genelde o, ‘gönül gözü’ olarak tarif edilmiştir.²³⁹ Zira, insan duyularının alanına giren konuları görüp bilmek, onların varlık gayelerini anlamaya çalışmak ve her birini birer ‘ayet’ telakki edip delalet ettiği noktayı bulmaya gayret etmek, ancak akleden bir kalple mümkündür.

Kur’an’da geçen kalp kelimesi, rûhânîliğin doğduğu yer anlamındadır ve bunu, akleden bir kalp olarak vasfetmek mümkündür. Zaten ‘Peki bu inkârcılar biraz olsun dünyayı gezip dolaşmazlar mı ki, hiç değilse bu sayede düşünüp uygulanacak gönüllere, gerçeğin sesini işitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki onlarda kör olan, gözler değil, asıl kör olan sinelerindeki gönüller!’²⁴⁰, ‘Elbette bunda, içinde bir kalb taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için alacak bir ders vardır’²⁴¹ ve ‘Öyle olmasaydı, Kur’ân’ı düşünmeleri gerekmez miydi? Yoksa kalplerinin üzerinde üst üste kilitler mi var?’²⁴² gibi ayetlerde bunu açıkça görmek mümkündür. Peygamber Efendimiz (sas)’in, ‘Şurası muhakkak ki, haramlar apaçık bellidir, helaller de apaçık bellidir. Bu ikisi arasında (haram veya helal olduğu) şüpheli olanlar vardır. İnsanlardan çoğu bunları bilmez. Bu durumda, kim şüpheli şeylerden kaçınırsa, dinini de, ırzını da tebrie etmiş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse harama düşmüş olur, tıpkı koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çoban gibi ki, her an koruluğa düşebilecek durumdadır. Haberiniz olsun, her melikin bir koruluğu vardır. Allah’ın koruluğu da haramlarıdır. Haberiniz olsun, cesette bir et parçası var ki, eğer o sağlıklı olursa cesedin tamamı sağlıklı olur, eğer o bozulursa, cesedin tamamı bozulur.

²³⁷ Muhammed, 47/24

²³⁸ Hacc, 22/46

²³⁹ İsfehânî, a.g.e. s. 260

²⁴⁰ Hacc, 22/46

²⁴¹ Kâf, 50/37

²⁴² Muhammed, 47/24

*Haberiniz olsun bu et parçası kalptir*²⁴³ diyerek dikkatleri üzerine çektiği beyanını da hatırlayacak olursak zikri geçen kalbin, cismânî ve rûhânî olmak üzere iki çeşit olduğu anlaşılmış olur.

Gazalî gibi alimler, bunu ifade ederken nefs-i nâtika, ruh, kalp ve akıl arasında müşterek bir irtibatın varlığından bahseder ve kalbin, insan bedeninde kan pompalayan bir organ olması yanında aynı zamanda cismânî kalple ilişkisi olan Rabbânî ve rûhânî latif bir şey olduğunu anlatır. Çünkü insanda, anlama ve irfan anlamında bilme işini gerçekleştiren kalp de bu kalptir. Allah'ın muhatap aldığı, sorumluluk sahibi olması yönüyle ceza ve mükafata muhatap olan da hep bu nûrânî cevherdir.²⁴⁴ Bu tanımlamalardan anlaşılmaktadır ki, asıl kalp, Türkçe'de 'yürek' dediğimiz et parçası değil, beş duyu organımızın anlayamayacağı Allah'ın sırlarından bir sır olan ilâhî bir latifedir. Demek ki kalbin orijinal vazifesi, kıyas ve istidlal yollarıyla değil de sezgi, ilham ve feraset yoluyla aklî hakikatleri algılamadır.²⁴⁵

İfadelerindeki renklilikle de muhataplarına farklı manalar sunan Kur'an, diğer kelimelerde olduğu gibi kalp kelimesini ifade ederken zaman zaman 'sadr' ve 'fuâd' gibi kelimeleri tercih etmiş ve cümlenin gelişine göre muhataplarına bir anlam zenginliği sunmuştur. Aynı zamanda bu kelimelerin, akıl anlamında da kullanılıyor olması, kalp ile akıl arasındaki münasebeti anlatması bakımından oldukça manidardır.

Aklın, kalp ile olan ilişkisi Kur'an açısından oldukça önem arz etmektedir ve bu sebeple konu daha sonra, 'Kur'an'a Göre Akıl ve Kalp' başlığı altında daha geniş ele alınacak ve bilhassa kalple akletme meselesi üzerinde detaylı bir şekilde durulacaktır.

2.2.5. Fıkıh

Lügatte yarmak ve açmak²⁴⁶ anlamına gelen fıkıh kelimesi, bir şeyi iyice bilmek ve anlamak, derinlemesine ve fetanetle şuurlu bir şekilde kavramak,²⁴⁷ bir şeyin künhüne

²⁴³ Buhârî, *İmân*, 39; Müslim, *Müsâkât*, 107; İbn Mâce, *Fiten*, 14

²⁴⁴ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Tahkik; Ebû Hafs Seyyid İbn İbrahim İbn Sâdık İbn Imrân, Kahire, 1994, c. 3, s. 3-5

²⁴⁵ Altıntaş, *a.g.e.* s. 68

²⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.* c. 3, s. 464

²⁴⁷ Zebîdî, Muhammed Murtezâ, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut, 1994, c. 19, s. 72

vakıf olmak, kapalı bir şeyin hakikatine nazarı nüfuz ettirebilmek²⁴⁸ manalarında da kullanılmaktadır. Ancak burada bilmek, herhangi bir bilmek değil, bilgi ve anlam derecelerinin en üst noktasında kavramak, bir sözü sadece anlamak değil. onun mana ve maksadını da kavramaktır.²⁴⁹

Fıkıh kelimesi Kur'an'da yirmi yerde geçmekte ve ağırlıklı olarak bunlarda *'bir şeyi iyi ve tam anlamak'*²⁵⁰, *'kavramak'*²⁵¹, *'bir şeyin hakikatini bilmek'*²⁵² *'dinde derinleşmek'*²⁵³ ve *'akletmek'*²⁵⁴ gibi manalar içermektedir.

Yukarıda verilmeye çalışılan manalar arasında özellikle **'Biz cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki onların kalpleri vardır ama bu kalplerle idrâk etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Hasılı onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte asıl gafil olanlar onlardır'**²⁵⁵ ifadeleri dikkat çekmektedir ve burada fıkıh, diğer manalar da mahfuz olmak üzere akıl anlamında kullanılmıştır. Burada, Peygamber Efendimiz'den sadır olan, *'Allah, kimin hakkında hayır murad ederse onu dinde fakih kılar'*²⁵⁶ beyanı da ayrıca hatırlanmaya değerdir. Ayrıca, yine O'nun beyanları arasında yer alan ve insanları, madenlere benzeterek *'cahiliyyede hayırlı olanların, fakih oldukları zaman İslam'da da hayırlı olduklarını'*²⁵⁷ bildiren beyanları, aynı hakikati anlatmaktadır.

2.2.6. Hikmet

Hikmet, kelime olarak *her şeyi yerli yerinde yapmak* anlamına gelmekle birlikte onun aynı zamanda, herhangi bir canlıyı engellemek, kontrol etmek, kayıt altına almak ve

²⁴⁸ Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967, c. 1, s. 13

²⁴⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed İbn Ebî Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkûin*, Tahkik: M. El-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1996, c. 1, s. 219

²⁵⁰ İsrâ, 17/44; Hûd, 11/91; Tâ-Hâ, 20/28; Nisâ, 4/78; En'âm, 6/65, 98; A'râf, 7/179; Enfâl, 8/65; Tevbe, 9/81, 87, 127; Kehf, 18/93; Fetih, 48/15; Haşr, 59/13

²⁵¹ En'âm, 6/25; İsrâ, 17/46; Kehf, 18/57

²⁵² Münâfikûn, 63/3, 7

²⁵³ Tevbe, 9/122

²⁵⁴ A'râf, 7/179

²⁵⁵ A'râf, 7/179

²⁵⁶ Buhârî, *İlim*, 10; Müslim, *İmâret*, 175; *Zekât*, 98, 100; Tirmizî, *İlim*, 1; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17

²⁵⁷ Buhari, *Menâkıb* 1; Müslim, *İmâret* 2

istediği şekilde yönlendirmek gibi manaları da vardır. Arapların, *'hayvanı gemledim'* veya *'onu engelledim'* denilirken kullandıkları kelime, hikmet kökenli bir kelimedir. Atın ağzına vurulan gеме de *'hakemetü'd-dâbbe'* denilmektedir. Atın ağzına gem vurulup da onun kontrol dışı hareket etmesi engellendiği gibi akıl yetisi yetersiz olan birisinin, benzeri bir sıra dışılık yapmasına mani olma fiili anlatılırken de hikmet kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir.²⁵⁸ Temel anlamı engellemek olan hikmete hikmet denilmesinin sebebi, insanı kötülük ve yanlış hareketlerden koruyup engellediği içindir.²⁵⁹ Zalimi zulmünden men eden ve insanlar arasında adaletle muameleyi ikame eden kimseye de, aynı kökün fâil makamında bir türevi olan *'hâkim'*, işleri iyi ve sağlam yapan, alim, hikmet sahibi, kendisini nefsânî isteklerden koruyan, tecrübelerin olgunlaştırdığı arif ve feylesof insana da *'hakîm'* denilmesi ayrıca dikkat çekicidir.

İnsanı kötü ve yanlış yollara düşmekten alıkoyduğu, kişiyi hafiflik anlamında cehaletten engellediğinden dolayı akla da hikmet denilmiştir. Öyleyse hikmet, men etmek, alıkoymak ve kayıt altına almak gibi anlamlara gelen akıl kelimesiyle anlam bakımından iç içedir. Çünkü hikmet de, bilgi üzerinde faaliyet yürüten akılla reel bilgide isabet kaydetmek demektir.²⁶⁰

Hikmet kelimesinin, Allah'a isnad edilerek kullanıldığı durumlarda O'nun, varlığı, herhangi bir boşluğa meydan vermeden en mükemmel şekilde yaratmış olması kastedilmektedir. Zaten Yüce Mevla da, Kur'an'da Zâtını, *'hükmedenlerin en hâkimi'*²⁶¹ olarak tavsif ederek hikmetin bu yönüne dikkat çekmektedir.

Kur'an'ın bizzat kendisinin, hikmetle tavsif edildiği durumlarda onun, hikmet ihtiva eden bir kitap olduğu vurgulanmaktadır.²⁶² Zira hakim, aynı zamanda muhkem demektir.²⁶³ Kur'an için, lafız ve mana yönünden her türlü benzerlik ile şüphenin olmadığı kesinlik ve sağlamlık anlamına gelen muhkem ile, men eden, yalan, batıl, hata ve çeliş-

²⁵⁸ Bkz. Kuzu, Selman, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Eylül 2002, s. 150

²⁵⁹ Kuzu, *a.g.e.* s. 13 vd.

²⁶⁰ İbn Fâris, *a.g.e.* s. 91

²⁶¹ Tîn, 95/8

²⁶² Yûnus, 10/5; Kamer, 54/104

²⁶³ Bkz. Hûd, 11/1

kiden koruyan anlamına gelen hakîm gibi her iki anlam da sahihtir. Çünkü Kur'an, hem muhkemdir, hem de hüküm ifade eder.²⁶⁴

Aynı kelimenin insan için kullanıldığı durumlarda ise, var olanı bilip farkına vararak en isabetli işi yapma manası anlaşılmaktadır. **'Biz Lokmana "Allah'a şükret" diye hikmet verdik. Kim şükrederse kendisi için şükreder. Kim nankörlük ederse bilsin ki Allah müstağnidir, hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü övgüye lâyıktır'**²⁶⁵ ayetinde anlatıldığı şekilde Hz. Lokmân'a verilen hikmet, varlığı faal bir akılla derinlemesine tetkik eden hakikat bilgisidir.

Kur'an'ın yirmi ayetinde yer alan hikmet kelimesinin Kur'an,²⁶⁶ nübüvvet,²⁶⁷ anlayış ve ilim,²⁶⁸ sünnet²⁶⁹ ve eşyanın hakikatini kavramak²⁷⁰ gibi manalarda kullanıldığı görülmektedir.

'O, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet nasib edilmişse, doğrusu, büyük bir hayra mazhar olmuştur. Ancak tam akıllı olanlar gerçekleri anlar ve düşünürler'²⁷¹ ifadelerini tefsir ederken Taberî, hikmet kelimesine verilen anlamlardan birinin de akıl olduğunu nakletmektedir.²⁷²

Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, insanın hakîm olabilmesi, onun fıkıh gibi ilimde derinlik kazanmasına ve muhatabın sözlerindeki derinliği nüfuz ederek manayı tasavvur etmek anlamında fehim melekesine sahip olmasına bağlıdır ki bütün bunlar, akıl kelimesiyle ifade edilen muhtevada yerini bulan hususlardır. Bundan dolayı bir kısım alimler hikmete *'akıl'*²⁷³ derken diğer bir kısmı onu, *'akıl'*a ilave olarak *'isabet*

²⁶⁴ İsfehânî, *Müfredât*, s.181; Daha geniş bilgi için bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 53

²⁶⁵ Lokmân, 31/12

²⁶⁶ Nahl, 16/125

²⁶⁷ Nisâ, 4/54

²⁶⁸ Lokmân, 31/12

²⁶⁹ Bakara, 2/129; Âl-i İmrân, 3/164; Cumua, 52/2

²⁷⁰ Bakara, 2/269

²⁷¹ Bakara, 2/269

²⁷² Bkz. Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerîr, *Camî'u'l Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Mısır, 1954, c. 3, s. 90, 91

²⁷³ İbn Kesîr, el-Hafız Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1401, c. 1, s. 130; Elmalî'lı, *a.g.e.* c. 2, s. 919

gücü', 'ilim' ve 'fıkıh' diye tanımlamış,²⁷⁴ 'doğru ile eğriyi birbirinden ayırma yeteneği', 'sağduyu' ve 'akıl'²⁷⁵ olarak değerlendirmiş ve bir diğer alimler de, 'akıl gücü' ve 'makul söz'²⁷⁶ diye tarif etmişlerdir.

Görüldüğü gibi akıl ve akla bağlı diğer kavramlar, hikmetin temel esasları arasındadır ve en büyük hayır olarak nitelendirilen hikmet, aslında bir hazinenin içindedir. Bu hazinenin anahtarı, tefekkür ve tezekkür, bu fikir ameliyesinin neticesi de ilimdir. Fikir ve ilmin neticesi olarak kalpte hissedilen çeşitli haller, değişikliklerdir. Bu kalbî değişimin meyvesi ise iradedir. İradenin meyvesi de salih ameldir. O zaman bütün hayırların kaynağı olan hikmetin başlangıcı veya anahtarı, temiz akıl, tefekkür ve tezekkürdür.²⁷⁷

2.2.7. Nühâ

Bir şeyin sonu, zihin, zeka, bir şeyin en üst seviyesi ve çakılan kazığın başı gibi anlamlara gelen nühâ, insanı çirkin olan şeylerden uzaklaştıran akıl anlamında da kullanılmaktadır. Akılda olduğu gibi nühâda da temel anlam, engellemek ve sakındırmaktır. Kötü şeylerden alıkoyduğu için akıla da nühâ denilmiştir.²⁷⁸ **'Baksana şu namaz kılan o mükemmel kulu engelleyen kimseye'**²⁷⁹ ayetinde kelime bu anlamda kullanılmıştır. Aynı zamanda nühâ, duyularla algılananı aşip duyular ötesine ulaşan akla denilmektedir.²⁸⁰ Kelimenin 'nihâye' ve 'nühye' şeklindeki masdarları da, bir şeyin gayesi ve sonu anlamına gelmektedir. Nühâ kelimesi de, cahili toplumda akıl yerinde kullanılmış ve ilim, nühâ sahibi olanlara nispet edilerek anlatılmıştır.²⁸¹

Nühâda, duyularla algılanan şeylerden hareketle, akıl yoluyla kavranabilen şeyleri bilmeye götüren akıl manası vardır. Akla nühâ denilmesinin sebebine gelince bu kelime, delil, tefekkür ve tedebbür sahibi gibi anlamlara gelip aklın bir meziyeti olduğundan

²⁷⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 97

²⁷⁵ Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, *Tefhimü'l-Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, Tercüme: Heyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987, c. 1, s. 167; Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çeviren: C. Koytak - A. Ertürk, İstanbul, 1999, c. 2, s. 568

²⁷⁶ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 124, 125

²⁷⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Kuzu, *a.g.e.* s. 150 vd.

²⁷⁸ Cevherî, *a.g.e.* c. 6, s.2517

²⁷⁹ Alak, 96/9, 10

²⁸⁰ İsfehânî, *Zerîa*, s. 78

²⁸¹ Cüzû, *a.g.e.* s. 40, 41

dolayıdır. Nühâ sahibi insan denildiği zaman akla gelen, vera ve takva sahibi kimsedir ki her iki husus da, olayları hassasiyetle değerlendirip hassas ölçüler içinde yaşayan kimseyi ifade eder.

‘O’dur ki yeri size beşik yaptı. Orada sizin için yollar ve geçitler açtı. Gökten de size yağmur indirdi. İşte o su ile türlü türlü bitkilerden çiftler çıkardık. Hem siz yeyin, hem davarlarınızı otlatın! Elbette bunda akli olanlar için âyetler, Allah’ın kudretine deliller vardır’²⁸² gibi ayetlerde nühâ kelimesinin kullanılma tarzına bakılacak olursa, aklın hangi istikamette kullanılması gerektiği veya yönlendirilmesinin lüzumu kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Aynı zamanda ayette, akli bir kıyas yapılarak kainattaki işleyişlerden hareketle insanın, anlayan ve kavrayan akıl vesilesiyle bilinenlerden hareketle bilinmeyen alemlerin bilgisine ulaşabileceği anlatılmış oluyor.

‘Bugün meskenlerinde dolaştıkları, daha önce yaşamış bunca nesilleri helâk edişimiz, onları yola getirmedim mi? Elbette bunda akıllı kimseler için alınacak dersler vardır’²⁸³ gibi ayetlerde ise, önceki ümmetler arasında yaşanan olaylardan hareketle, onların başlarına gelenler nazara verilerek helak edilme sebeplerinden sonuçlar çıkaran akıl manasında kullanılmıştır. Hz. Peygamber (sas), namaz huzurunun bozulmaması adına bir nevi tedbir alırken cemaatine, *‘Benim hemen arkama sizden akıl ve dirayet sahipleri dursun. Sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenler dursun. Çarşıların karışıklığından sakının’*²⁸⁴ demek suretiyle ikazlar yaparken kelimeyi bu anlamda kullanmaktadır.

Nühâ ve benzeri kavramların geçtiği ayet ve hadisler iyi değerlendirildiğinde görülmektedir ki, fert ve toplum hayatında ahlaki değerler öne çıkarılmakta ve aklın, toplumsal faydası nazara verilmektedir.

²⁸² Tâ-Hâ, 20/53, 54

²⁸³ Tâ-Hâ, 20/128

²⁸⁴ Müslim, *Salât*, 122, 123; Ebû Dâvûd, *Salât*, 95; İbn Mâce, *İkâme*, 45; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 1/457; 4/122

2.2.8. Hıcr

Akıl yerinde kullanılan hıcr kelimesi, menetmek, engellemek, koruma altına almak, örtmek, yasaklamak, haram kılmak ve alıkoymak anlamındadır.²⁸⁵ Sahibini kötülüklerden alıkoyması yönüyle akla *nühâ* denildiği gibi münasebetsizlikten alıkoyması itibarıyla de *hıcr* denilmektedir. İnsan nefsinin olumsuzluklara meylederek insanı davet ettiği durumlarda aklın devreye girerek onu koruması açısından bakıldığında, kelimenin temel anlamıyla akıl manasında kullanım tarzı arasında bir bütünlük olduğu anlaşılmaktadır. Zira, insan tabiatında nefsin hoşuna gidecek ve ona pirim sağlayacak alanlara karşı aşırı bir eğilim vardır. Onun tabiatındaki bu duyguları frenleyip kontrol altına alacak yegâne mekanizma akıldır.

Kur'an'daki bir sûreye de ad olan bu kelime, '*zî hıcr*' olarak kullanıldığında, tam akıl sahibi anlamına gelmektedir. Kur'an'da, yasaklanan²⁸⁶ veya akrabalık kurularak²⁸⁷ yahutta taşla çevrilerek konuma altına alınan şeye de hıcr denilmektedir.²⁸⁸ Kabe'deki hilal şeklinde çevrilen alan da '*hıcr*' adıyla anılmaktadır.

Kur'an'da hıcr kelimesinin akıl anlamında kullanılması enderdir ve sadece, '**Nasıl, bunlarda akılı olan için yemin değeri vardır değil mi?**'²⁸⁹ mealindeki ayette yer almaktadır.

Akıllı insan, bu sayılanların, Allah'ın birliğini ve tek tapılacak Rab olduğunu kanıtladığını anlar.²⁹⁰ İnsan, bu mesajın arka planını aklıyla kavrayabilecek bir kapasiteye sahiptir. O halde bu ayetlerde de, olgusal düzlemde bizi kuşatan varlıklar üzerinde bilgisel anlamda bir takım çıkarımlarda bulunacak olan akıl, düşünce, delil sahibi kimselerin yorumuna ve bu düşünce üretiminin değer bazında önemine vurgu yapılmaktadır.²⁹¹ Başka bir ifade ile akıl sahibi olan kimse, ayette adı geçen nesnelere, Yüce Allah'ın evrenin

²⁸⁵ İsfehâni, *Zerîa*, s. 78

²⁸⁶ Bkz. En'âm, 6/138; Furkân, 25/22

²⁸⁷ Bkz. Nisâ, 4/23; İsfehâni, *a.g.e.*, s. 156

²⁸⁸ Bkz. Hıcr, 15/80

²⁸⁹ Fecr, 89/5

²⁹⁰ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991, c. 10, s. 458

²⁹¹ Altıntaş, *a.g.e.* s. 50

tek hakimi olduğunu gösteren apaçık deliller olup yemin edilmeye değer varlıklar olduğunu anlar.²⁹²

Gerçekten akıl, insanı yanlış iş ve kötülüklerden korumada önemli bir alettir. Bu sebeple Arapça'da kullanılan 'li zî hıcr' kelimesi, akıl sahibi insanın, kendi nefsinin yönetim ve kontrolüne egemen olmasını ifade eder. Eğer insan akli, insanın doğasında bulunan negatif güçlerin etkisinde kalmazsa hakla batılı, doğru ile yanlış, faydalı ile zararlı olanı birbirinden ayırabilme imkanına kavuşur. İstisnalar dışında, her insanda akıl vardır ama, her insanın aynı düzeyde aklını kayıt altına alabilme iradesine sahip olduğu söylenemez. İşte hıcr, insanın aklına mukayyet olması anlamına gelir. Özetle hıcr kavramı, insanın düşünmesini, olay ve olgular arasında mukayese yapabilme yeteneği kazanmasını, tedbirli olmasını, kötü düşünce ve davranışlardan, her türlü ifrat ve tefritten sakındırmayı içermesinden dolayı kayıt altına alma anlamında, akılla bir anlam bütünlüğü oluşturur.²⁹³

2.2.9. Hılm

Kelime olarak aslen teenni ve akıl demek olan hılm, aynı zamanda metanet, güç, fiziki bütünlük ve sağlık, sükûnet, bağışlama ve yumuşak huyluluk, ahlak ve karakter sağlamlığı, ihtiyat ve ılımlılık gibi manalara da gelmektedir.²⁹⁴ Aynı kelime, öfkelenildiği zaman insanın, gücü yetmekle birlikte teenni ile hareket edip nefsinin kontrol altına alarak intikam duygularına kendini kaptırmaması anlamında da kullanılmaktadır.²⁹⁵ Bazı lugatçılar hılm için, aslında akıl anlamı ihtiva etmediği halde aklın sebeplerinden olduğu için bu anlamda kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Kısaca hılm, üstün bir akıl gücünün işaretidir.²⁹⁶

Hılm kelimesinin anlamlarından birisi de akıldır. Daha net bir ifadeyle hılm, aklın gereklerinden olması yönüyle bu adla da anılır olmuş, gazap kuvvetini akıyla kontrol altına almada etkin rol aldığından dolayı hılme bu ad verilmiştir. Zaten cahile cahil den-

²⁹² Bkz. Güneş, *a.g.e.* s. 124

²⁹³ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 51

²⁹⁴ Bkz. Fayda, Mustafa, 'Câhiliyye', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. 7. s. 17

²⁹⁵ Fîrûzâbâdî, *a.g.e.* c. 1, s. 696

²⁹⁶ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çeviren, Süleyman Ateş, Ankara, trs. s. 195

mesinin sebebi de, akıyla öfkesini kontrol altına alma becerisini ortaya koyamamasından dandır. Bunun için hılme, cehlin zıddı olarak bakılmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki, gazap ve öfkenin, -ilgili bölümde müstakil ele alınacağı üzere- aklın kontrolünden çıktıktan sonra kişiye yaptırılmayacağı kötülük yoktur. Artık böyle bir insanda ne basîret, ne düşünce, ne irade ve ne de akıllıca hareket etmek kalır. O halde hılm, aklın bir gereğidir ve kötülükler karşısında nefsi frenleyerek engelleme faaliyeti yürütür.²⁹⁷ **Akılları mı kendilerinden bunu istiyor, yoksa onlar azgın bir toplum olduklarından mı böyle yapıyorlar?**²⁹⁸ şeklindeki ifadeler, bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Genelde Kur'an, hılmi ele aldığı yerde, ergenlik dönemi²⁹⁹ ve eskilerin tecrübelerinin de içinde bulunduğu rüya tevillerinin de yardımcı olduğu bir bilgi birikimini³⁰⁰ kastetmektedir. Hz. Peygamber (sas)'in Cuma namazında safları belirlerken, '*hılm ve nühá sahipleri öne gelsin*'³⁰¹ derken kastettiği mana da, buluş çağına ermiş akıllı kimselerin ilk saflarda yerini almasıdır.

Hılm kelimesi, cahili Araplarında genel olarak fahr ve medih konularında dile getirilmiş ve akıllılığı ifade ederken kullanılmıştır.³⁰²

Hılm, '*halîm*' şeklinde de kullanılmış ve burada da akıllı insan kastedilmiştir. Hz. *Şuayb* (as)'a karşı kavmi, '**Atalarımızın taptıkları tanrılarımızı terk etmeyi yahut mallarımız konusunda istediğimiz şekilde davranmamızı senin namazın, ibadetin mi emrediyor? Aferin, amma da akıllı, uslu bir adamsın ha!**'³⁰³ derken aslında O'nu bilgisizlik ve sefihlikle itham etmek istiyorlardı. Halbuki cahil ve sefih olanlar, bizzat kendileriydi. Zaten Araplardaki genel tavır, böylesine sefih ve cahil birisine '*ey halîm*' diyerek ona hakaret etme şeklinde cereyan ediyordu. Bunun anlamı, '*sen kendini hılm*

²⁹⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 7, s. 146; İsfehânî, *a.g.e.* s. 408; Ayrıca bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 72, 73

²⁹⁸ Tûr, 52/32

²⁹⁹ Bkz. Nûr, 24/58, 59

³⁰⁰ Bkz. Yûsuf, 12/44; Enbiyâ, 21/5

³⁰¹ Bkz. Müslim, *Salât*, 122; Nesâî, *İmâmet*, 26; Ebû Dâvûd, *Salât*, 96

³⁰² Cûzû, *a.g.e.* s. 32 vd.

³⁰³ Hûd, 11/87

sahibi birisi olarak görebilirsin ama aslında sen insanlar nezdinde cahil ve sefihin teki-sin,³⁰⁴ demektir.

2.2.10. Basar

Normal şartlarda basar, canlılarda görme işlemini gerçekleştiren göz anlamında kullanılmaktadır. **‘Bütün göklerin ve yerin gaybını bilmek de Allah’a mahsustur! Kıyametin oluş işi ise, başka değil, ancak göz açıp kapama yahut daha da kısa bir anda olup biter. Şüphe yok ki Allah her şeye kadir!’**³⁰⁵ ve **‘İşte orada müminler çetin bir imtihana tâbi tutulmuş, şiddetle silkelenmiş ve kuvvetli bir şekilde sarsılmışlardı’**³⁰⁶ ayetlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Gözde bulunan ve daha derinlemesine bakıp görmeyi ifade eden *‘basîret’* sözcüğü ise, aynı zamanda gönül gözüyle görmeyi ifade eder. **‘Sen bundan gaflet içindeydin. İşte gözünün önünden perdeyi kaldırdık, şimdi artık gözün pek keskindir!’**³⁰⁷ ve **‘Peygamberin gözü kaymadı, şaşmadı, aşmadı da. Gerçekten, Biz onlara, size vermediğimiz imkânlar vermiştik. Kulaklar, gözler ve gönüller lütfetmiştik kendilerine. Fakat ne kulakları, ne gözleri, ne de gönülleri kendilerine fayda verdi. Çünkü onlar Allah’ın âyetlerini bile bile, inatla inkâr ediyorlardı. Neticede alaya aldıkları o azap kendilerini her taraftan sarıverdi’**³⁰⁸ gibi ayetlerde de bu anlamda kullanılmıştır.³⁰⁹

‘Kalp gözü’ olarak da ifade edilen basîret, görme, anlama, bilme, derûnî his ve içe bakış gibi kalbin idrak edici gücüdür.³¹⁰ Nitekim, **‘Ey Rasûlüm de ki: ‘İşte benim yolum budur! Ben insanları Allah’ın yoluna, düşünmeksizin, taklit yolu ile değil, delile dayanarak, idrâklerine hitab ederek dâvet ediyorum’**³¹¹ ayetinde basîret kelimesi, kalbin idrak gücü olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu kelime, aklın kabul edebileceği ya da akılla doğrulanabilir delil ve kanıt anlamını da ifade etmektedir.

³⁰⁴ Bkz. Züheyr İbn Ebî Sül mâ, *el-Muallakâtü’s-Seb’a*, MEB Yayınları, İstanbul. 1989, s. 28; *a.g.e.* c.1, s. 131

³⁰⁵ Nahl, 16/77

³⁰⁶ Ahzâb, 33/11

³⁰⁷ Kâf, 50/22

³⁰⁸ Necm, 53/17; Ahkâf, 46/26

³⁰⁹ Bkz. İsfehânî, *a.g.e.* s. 63

³¹⁰ İsfehânî, *a.g.e.* s. 63

³¹¹ Yûsuf, 12/108

‘Belki aklınızı kullanırsınız’, ‘düşünürsünüz’, ‘fihhedersiniz’ gibi ifadeler, akli işletmenin ve onu fonksiyonel kılmamanın bir başka biçimde isimlendirilmesidir. İnsanların, gerçekleri görmelerine ışık tuttuğu için Kur’an, kendisini ‘*besâir*’³¹² diye isimlendirmiştir.

Basîret kelimesi, varlığı yaratan Zâtı kavramada deliller, sezgi, gece ve gündüzün birbirini takip edişindeki ölçü ve mizanı koyanı bilme, insanın yaratılışındaki hikmetleri kavrayıp bilme gibi anlamlarda kullanılmış³¹³ ve manevi körlük ve hak yoldan yüz çevirmenin zıddı³¹⁴ olarak ifade edilmiştir. Yani, maddi görme organı olan gözü kör olan kimselere, güneşin faydası olmadığı gibi, asıl sînelerde yer alan gönül gözü kör olan kimselere de sayısız deliller fayda vermez. O halde yapılması gereken, baş ve gönül gözü arasındaki koordinatları iyi sağlamaktır. Gönül gözünün, baştaki göz ile irtibatı olduğu için Yüce Mevlâ, ‘**Gözlerinin gördüğünü kalbi yalan saymadı**’³¹⁵ demek suretiyle göze verdiği ismi ona da vererek kalbin idrakine ‘*rü’yet*’ derken, bu manevi görmenin zıddına da ‘*körlük*’³¹⁶ adını vermiştir.

Aynı zamanda basiretin, yakîn ve müşâhede, hikmet ve vahiy arasını birleştiren kimselere Allah’ın bir lütfu olduğu söylenebilir. Ama akıl, böyle değildir; akıl, bütün insanlarda fitrî olarak vardır. Dolayısıyla basîret, biraz da iktisabî akla denk düşücü bir anlam yakınlığı taşımaktadır.³¹⁷

Gazali’nin ifadeleriyle kalpteki akıl garîzesi, gözdeki görme kuvvetine benzer.³¹⁸ Kutsal nûr ile aydınlatılmış olan kalbin gücü olan basîret, maddi ve manevi bağlamda eşyanın hakikatlerini, beden gözünün, dış yüzleri gördüğü gibi görür. Bundan dolayı filozoflar, kalbin bu gücüne ‘*kudsî kuvvet*’ ya da ‘*nazarî akıl*’ demişlerdir.³¹⁹

Kalbin sezgi ve keşif gücü olan basîretin, yakînün mükâşefesi ve gaybın gözle görülür hale gelmesini ifade eden feraset ve ilkelerden amaçlara süratli intikal melekesi olan sezgi ile açık bir ilişkisi söz konusudur. Nitekim bazı müfessirler, ‘**Elbette bunda işa-**

³¹² A’râf, 7/203; Kasas, 28/43

³¹³ Bkz. En’âm, 6/104; Tâ-Hâ, 20/96; Nûr, 24/44

³¹⁴ Bkz. En’âm, 6/104; Yûnus, 10/43; Hûd, 11/24; Mü’min, 40/58

³¹⁵ Necm, 53/11; ayrıca bkz. En’âm, 6/75

³¹⁶ Bkz. Hacc, 22/46; İsrâ, 17/72

³¹⁷ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 62

³¹⁸ Altıntaş, *a.g.e.* s. 59 (Gazâlî, *Ravzatu’t-Tâlibîn*, c. 4, s. 46’dan naklen)

³¹⁹ Cürçânî, *Ta’rifât*, s. 71; Ayrıca bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 59

retten anlayanlar için alınacak nice ibretler vardır³²⁰ ifadesindeki ‘*mütevessimîn*’den maksadın, ileri görüşlü, aklını kullanan, ibret alan ve düşünen anlamlarını ihtiva eden feraset insanı olarak yorumlamışlardır.³²¹

Feraset, iman nispetinde değer ifade etmektedir ve imanı güçlü olanın feraseti de daha büyük ve keskindir. ‘*Mü’minin ferasetinden sakının; çünkü o, Allah’ın nûruyla bakar*’³²² buyuran Hz. Peygamber (sas), basîretin ferâset boyutuna dikkat çekmiştir.

Kısaca ferâset, zeka kıvraklığı, ileri görüşlülük, önsezi ve derin anlayıştır. Bu bağlamda, akıl ve ferâset arasında çok yakın bir anlam ilişkisi vardır.

2.2.11. Rüşd

Doğru yol, doğru düşünen akıl ve temyiz sahibi kimse anlamlarına gelen bu kelimenin de, yer yer akıl yerinde kullanıldığına şahit olmaktayız. Hukuk söz konusu olduğu yerde ve fail makamında bu kelime, malını korumak için çalışarak sefâhet ve savurganlıktan kaçınan kuvvetli akıl sahibi kimse için kullanılır.

‘*İman*’, ‘*tevhid*’ veya ‘*doğru olan şey*’³²³ manalarına da gelen rüşdün, hidyate yakın bir manası vardır. Kur’an’ın hidayet kaynağı olduğu bildirildiği gibi, cinlerin dilinden de ‘*O’nun rüşde ilettiği*’nin haber verilmesi,³²⁴ buna delalet eder. Hz. İbrâhîm’e ‘*rüşd*’³²⁵ verilmesi de onun, kavmi ve aşireti içinde putlara tapmaktan alıkonulması ve küçük yaşta hak yola iletilmesi³²⁶ şeklinde anlaşılmıştır.

Rüşd kelimesinin, açık bir şekilde ve ‘*reşîd*’ şekliyle ‘*akıllı*’ anlamında kullanıldığı üç ayet de aynı sûrede yer almaktadır. Bunlar, ‘**Esasen kötü işler yapagelen halkı, kötü niyetle koşa koşa Lût’a geldiler. Lût: “Ey halkım!” dedi, “İşte kızlarım! Onlar sizin için nikâh akdi ile, daha temiz, şaibeden daha uzaktır. Öyle ise Allah’tan korkun,**

³²⁰ Hicr, 15/75; ayrıca bkz. Bakara, 2/273

³²¹ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’u li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Ammân, 1988, c. 10, s. 29

³²² Tirmizî, *Tefsîru Sûre (15)*, 6

³²³ Bkz. Neseî, Ebu’l-Berekât, *Tefsîru’n-Neseî*, İstanbul, 1984, c. 4, s. 299; Elmalılı, *a.g.e.* c. 8, s. 4399

³²⁴ Cinn, 72/1, 2

³²⁵ Enbiya, 21/51

³²⁶ Sevrî, *Tefsir*, s. 202

emirlerini, çiğnemekten sakının da, bari misafirlerimin yanında beni rüsvay etmeyin. Yok mu içinizde akli başında bir adam?³²⁷, ‘Şuayb!’ dediler, ‘Atalarımızın taptıkları tanrılarımızı terketmeyi yahut mallarımız konusunda istediğimiz şekilde davranmamızı senin namazın, ibadetin mi emrediyor? Aferin, amma da akıllı, uslu bir adamsın ha!’³²⁸ ve ‘Mûsâ’yı da âyetlerimizle ve özellikle pek âşikâr bir delil ile, Firavun’a ve ileri gelen adamlarına Peygamber olarak gönderdik. Ama adamlar tutup Firavun’un emrine tâbi oldular. Oysa Firavun’un emri tutarlı ve doğru bir emir değildir³²⁹ mealindeki ayetlerdir ve buralarda yer alan ‘reşîd bir adam’ ifâdesi tefsirlerde daha çok, iyiliği emreden kötülükten nehyeden akıllı ve olgun kişi anlamında yorumlanmıştır.³³⁰

Anlaşılan o ki, dinde aklın hidayeti ayrıca önem arz etmektedir. Zira Kur’an, hüküm koyarken akla itibar etmekte ve dinin Şârii de ona hitap etmektedir. Firavun’un işinin ‘akıllıca’ olmadığı anlatılırken de onun, akıl ve idrakten yeteri kadar faydalanmadığı vurgulanmaktadır.

Kur’an’da rüşd, aynı zamanda *ergenlik dönemi*,³³¹ *doğru yol*,³³² *hayır*,³³³ *hidayet*,³³⁴ *fadâ*³³⁵ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

2.2.12. Diğer Kelimeler

Aklı ifade ederken Kur’an’ın kullandığı kelimeler elbette bunlarla sınırlı değildir. Bazıları itibariyle doğrudan diğer bazıları yönüyle de dolaylı olarak akli ifade eden nûr, furkan, emanet gibi başka kelimeler de vardır. Bunun yanında Kur’an’daki bazı ifadeler,

³²⁷ Hûd, 11/78

³²⁸ Hûd, 11/87

³²⁹ Hûd, 11/97

³³⁰ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 7, s. 86; el-Vahidî, Ali İbn Ahmed, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1415, c. 1, s. 528; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 2, s. 454; Ebu's-Su'ûd Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşadu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., c. 4, s. 228; eş-Şevkânî, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, trs. c. 2, s. 516

³³¹ Nisâ, 4/6; Enbiyâ, 21/51

³³² Kehf, 18/66, 10, 24; Ğâfir, 40/29, 38; Bakara, 2/186, 256; A'râf, 7/146; Cinn, 72/2

³³³ Cinn, 72/10

³³⁴ Cinn, 72/14

³³⁵ Cinn, 72/21

müfessirler tarafından akıl olarak yorumlanmış ve söz konusu ayetlerde asıl hedefin akıl olduğu beyan edilmiştir.

Örnek vermek gerekirse Dahhak ‘Yaşayan her kişiyi uyarsın diye, böylece ilahî hüküm kâfirler hakkında kesinleşsin diye, gönderilmiştir’³³⁶ ayetinde yer alan, ‘yaşayanlardan diri olanlar’ tabirinden maksadın akli olanlar olduğunu belirtmiş ve ayeti ‘akıllı olanları’ şeklinde tefsir edip kelimeye akıl manasını vermiştir.³³⁷

Mücahid, ‘Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Resulüne ve sizden olan ülüemre de itaat edin. Eğer Allah’a ve âhirete iman ediyorsanız, hakkında ihtilafa düştüğünüz meseleyi Allah’a ve Rasûlüne arzediniz. Böyle yapmanız hem daha hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir’³³⁸ ifadelerinde yer alan ‘ülü’l-emr’ kelimesini, ‘konusunda akıl ve kavrayış sahibi’ şeklinde yorumlayarak ‘emr’ kelimesini, ‘akıl’ diye tefsir etmiştir.³³⁹ Aynı şekilde, ‘Öyleyse iyi dinle sana vahyedileni’³⁴⁰ cümlesinde yer alan, ‘iyi dinle’ kelimesi, akletmekle tefsir edilmiştir.³⁴¹

Bazı yorumculara göre de, dağlarla semavat ve arzın yüklenmekten kaçındığı ancak Allah’ın insanlara verdiği emanetten maksat akıldır.³⁴² Rağıb el-İsfehânî, ‘Biz emaneti göklere, yere, dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten kaçındılar. Zira sorumluluğundan korktular, ama onu insan yükledi. İnsan (bu emanetin hakkını gözetmediğinden) cidden çok zalim, çok cahildir’³⁴³ ifadesinde yer alan ‘emanet’ kelimesinden maksadın, kime göre *tevhid*, kimine göre *adâlet*, kimine göre *hece harfleri* ve kimine göre de *akıl* olduğunu söyledikten sonra kanaatini, ‘emânet kelimesinin akıl anlamında olması doğru olanıdır. Zira aklın oluşumuyla tevhid bilgibi elde edilir, adâlet gerçekleşir ve hece harfleri öğrenilir. Dahası, beşer gücünün yettiği her şey, aklın meydana gelmesiyle öğrenilir, güç yitirilen iyilikler de onun sâyesinde yapılır ve insan

³³⁶ Yâsîn, 36/70

³³⁷ el-Kuvvetli, *el-Akl ve Fehmu’l-Kur’ân*, s. 121. Ayrıca bkz. ez- Zemahşerî, Carullah Mahmûd İbn Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzil*, Beyrut, 1987, c. 4, s. 27

³³⁸ Nisa, 4/59

³³⁹ el-Kuvvetli, *a.g.e.* s 121

³⁴⁰ Tâ-Hâ, 20/13

³⁴¹ Muhâsibî, *Kitabu Mâiyeti’l-Akli ve Ma’nahı*, s. 208; Ayrıca bkz. er-Razî, *Mefâtih*, c. 22, s. 19

³⁴² Bkz. Ahzâb, 33/72

³⁴³ Ahzâb, 33/72

ondan dolayı diğer birçok varlıktan üstün kılınmıştır³⁴⁴ şeklinde ortaya koyar. Aynı şekilde müellif, ‘O halde sen, batıl dinlerden uzaklaşarak yüzünü ve özünü, hak din olan İslâm’a yönelt. Yani Allah’ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fitrata uygun hareket et. Allah’ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler, anlamazlar³⁴⁵ âyetinde geçen ‘din’ kelimesinin akıl,³⁴⁶ ‘Onlara güvenlik veya korkuya dair bir haber geldiğinde doğru olup olmadığını araştırmadan ve yaymakta mahzur bulunup bulunmadığını danışmadan hemen onu yayarlar. Halbuki onlar bu haberi Peygambere ve aralarındaki yetkili zatlara arzetselerdi elbette işin içyüzünü araştırıp ortaya çıkaranlar, onun mahiyetini, haberin neye delâlet ettiğini bilirlerdi. Eğer Allah’ın lütuf ve rahmeti üzerinizde olmasaydı, pek azınız hariç hepiniz şeytana uymuş gitmiştiniz³⁴⁷’ ayetinde geçen *rahmet* ve *fazl* kelimelerinin de *vahiy* ve *akıl* anlamlarına geldiklerini söylemektedir.³⁴⁸

Bazı müellifler de, ‘Her insan kendi seciye ve karakterine göre davranır. Kimin daha isabetli olduğunu ise asıl Rabbiniz bilir³⁴⁹’ ayetinde yer alan ifadeleri, ‘herkes kendi aklına göre amel eder’ şeklinde yorumlayarak *şâkile* kelimesine *akıl* anlamı vermişlerdir.³⁵⁰ Bunun yanında *furkan*³⁵¹ ve *nûr*³⁵² kelimelerine de *akıl* diyenler olmuş ve böylelikle aklın, daha genel bir ifade olduğunu göstermeye çalışmışlardır.

Görüldüğü gibi Kur’an, *nühâ*, *hıcr*, *hikmet*, *fuâd*, *lubb*, *basar* ve *kalp* gibi kelimelerle de ifade ettiği akli anlatırken aynı zamanda *sadr*, *hilm*, *rüşd*, ‘*fehm*’, ‘*tefekür*’ ve *ilim* gibi kelimelerle de konuyu ele almakta, sayılan kelimeleri akli tarif için kullanmaktadır. Aslında bu, Kur’an’ın, konuları ele alırken ne derece detay bilgi verdiği ve bütün nüanslarıyla birlikte koruyu aktardığının açık örneğidir. Aynı zamanda bu, onun mana yönüyle

³⁴⁴ el-İsfahânî, *a.g.e.* s. 25, 26

³⁴⁵ Rûm, 30/30

³⁴⁶ el-İsfahânî, *Tafsîlü'n Neş'eteyn ve Tahsilü's-Saâdeteyn*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1988, s. 118

³⁴⁷ Nisâ, 4/83

³⁴⁸ el-İsfahânî, *a.g.e.* s. 120

³⁴⁹ İsrâ, 17/84

³⁵⁰ el-Mâverdî, *a.g.e.* s. 13

³⁵¹ Bkz. Vural, Faruk, *Tâhir İbn Âşûr ve et-Tahrîr ve't-Tenvîr İsimli Eseri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s. 321 (Muhammed Abduh ve Reşid Rıza’dan naklen)

³⁵² Bkz. Gazâlî, *Şerefu'l-Akl*, s. 52, 53; Ayrıca bkz. İsfahânî, *ez-Zerîa*, s. 14, 15, 74; Kurtubî, *a.g.e.* c. 22, s. 256

erişilmez bir zenginlik sunduğunun göstergesidir. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki, akli anlatırken bu kadar zengin bir kelime mozaigi sunan Kur'an'ın, sadece bu yönü bile, onun akla verdiği değeri göstermeye kifayet edecek durumdadır.

Şu da bir gerçektir ki, bütün bu kullanım tarzlarındaki hedef, akli sadece zeka olarak ortaya koyma değil, onun diğer fonksiyonlarını da ortaya koyan bu anlam zenginliği ile bilginin ahlaki boyutlu olmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bilginin ahlaki temeller üzerine inşa edildiği Kur'an anlayışında akıl, asla kalpten kopuk değildir ve bu iki özelliği kaybeden kimsenin, Kur'an nazarında diğer canlılar kadar bile değeri yoktur.³⁵³ Zira, insanı dünyada cehaletin karanlığına gömen ve ahirette de cehennem gibi bir sonuçla karşı karşıya bırakan şirk ve küfürün temelinde, akli gereği gibi kullanmama yatmaktadır. Olmayanı kullanmamanın bir mazereti olsa bile, var olanı bilerek kullanmada ısrar etmenin mutlaka hesabı sorulacaktır ve Kur'an da, insana verilen bu niteliklerin hesabının sorulacağını haykırmaktadır.

Yine bilinmektedir ki aklın bir fonksiyonu olan zihin, yanılıp kararında isabet kaydetmese bile vicdanın sesi her zaman doğru olanın yanındadır. Kur'an'da ahlaksal akıl anlamında kullanılan ve vicdanla bütünleşen 'ülü'n-nühâ', 'ülü'l-epsâr' ve 'ülü'l-elbâb' gibi kavramlar, içerikleriyle beraber düşünüldüğünde, nefsanî arzu ve çevresel faktörlerin etkisiyle kirlenmemiş temiz vicdanların doğru karar vermede zihne eşlik edeceği sonucuna ulaşılır. Aklın bu manevi koordinatları tam olarak sağlandığı ve kurulduğu takdirde üretilecek olan bilgi, ahlak temelli bir bilgi türü olacaktır. İslam'ın, 'faydalı bilgi' dediği şey, işte bu tür ilimdir.³⁵⁴

2.3. Aklın Fonksiyon Ve Görevleri

Kur'an-ı Kerim, akli ele alırken sadece taakkul kavramını kullanmakla yetinmeyip onu ifade eden ve neticede, aklın farklı bir misyon ve yönünü nazara veren *tefekür*, *tezekkür*, *tedebbür*, *tefakkuh*, *şuur*, *furkan*, *nazar* ve *i'tibar* gibi bir takım kelimeler de kullanarak akıldan kastettiği mananın, daha bütüncül bir muhteva taşıdığını ortaya koymaktadır.

³⁵³ Bkz. A'râf, 7/179

³⁵⁴ Altıntaş, a.g.e. s. 74, 75

Şunu net bir şekilde ifade etmek gerekirse Kur'an, hiçbir kitabın vermediği kadar akla önem vermiş ve meselelerini arz ederken hep ona hitap etmiştir. Bu sebeple o, akıldan pratikte istifadeyi hedeflemiş ve bir mevhibe olan aklın, yaratıldığı istikamette çalıştırılması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Bu anlamda 'akletmek', 'tefekkür etmek', 'anlamak', 'ibret almak', 'düşünmek' ve 'bakmak' gibi aklın diğer fonksiyonlarına da sıklıkla vurgu yapan Kur'an'ın, neredeyse on ayetinden birisinin, akıl ve tefekkürle ilgili olduğu görülür. Zira bu ayetlerin Kur'an'daki adeti, ortalama beş yüz civarındadır.

2.3.1. Taakkul

Aklın en başta gelen görev ve fonksiyonu, doğru düşünme ve dış dünyayı tasavvur ederek algılama anlamındaki taakkuldür. Kur'an, akla önem verdiği ve onun işlevine vurgu yaptığı her yerde, akıl kelimesi yerine genelde, aktif akli ifade eden taakkul ifadesini tercih ederek insanlara hitap etmektedir. Akletmek anlamındaki bu görev ve fonksiyonla akıl, göz ve kulak gibi duyu organları ve diğer organlarla elde edilen birikimi değerlendirip bir sonuca ulaşır ve böylelikle neticede akletme fiili gerçekleşmiş olur.

Kur'an-ı Kerim'de, aklın bu yönü sıklıkla nazara verilerek insanlardan aktif bir akıl sahibi olunması talep edilmektedir. Bu anlamda Kur'an'da, 'onu aklettiler'³⁵⁵, 'onu aklediyor'³⁵⁶, 'aklediyorlar'³⁵⁷, 'aklediyorsun'³⁵⁸, 'aklediyorsunuz'³⁵⁹, 'aklediyoruz'³⁶⁰ gibi fiil kipleri halinde yer alan bu ifadeyle aklın, her türlü işlevini harekete geçirecek şekilde muhatap alındığı görülmektedir. Bütün bu ifadeler, hem akletmeye hem de akleden bir failin mevcudiyetine işaret etmektedir. Zira nerede akletme varsa mutlaka orada aynı zamanda bir akleden özne de bulunmaktadır. Bu husus, sadece akletme fiiliyle sınırlı olmayıp tefekkür, nazar, tedebbür, tezekkür ve basar gibi faaliyetlerin bütününü için geçerli bir husustur.

³⁵⁵ Bakara, 2/75

³⁵⁶ Ankebût, 29/43

³⁵⁷ Bakara, 2/164, 170, 171; Mâide, 5/58, 103; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/16; Ra'd, 13/4; Nahl, 16/12; Hacc, 22/46; Furkân, 25/44; Ankebût, 29/35, 63; Rûm, 30/24; Yâ-Sîn, 36/68; Zümer, 39/43; Câsiye, 45/5; Hucurât, 49/4; Haşr, 59/14

³⁵⁸ Mülk, 67/10

³⁵⁹ Bakara, 2/44, 73, 76, 242; Âl-i İmrân, 3/65, 118; En'âm, 6/32; A'râf, 7/169; Yûnus, 10/16; Hûd, 11/51; Yûsuf, 12/2, 109; Enbiyâ, 21/10, 67; Mü'minûn, 23/80; Nûr, 24/61; Şuârâ, 26/28; Kasas, 28/60; Yâ-Sîn, 36/62; Sâffât, 37/138; Gâfir, 40/67; Zuhuf, 43/3; Hadîd, 57/17

³⁶⁰ Mülk, 67/10

Aklın vazifesi, kıyaslar yaparak bilgi elde etmektir ve bu bilgiden maksat, insanı imana ulaştırmasıdır. Şüphesiz ki Kur'an, insana inmiş bir kitaptır. Onun ayetlerini anlama ve kavrama konusunda aklın büyük rolü vardır. Allah'ı bilmek, bilginin en başında gelen husustur ve burada akıl, rolünü, duyularla birlikte yerine getirir.³⁶¹ Eğer duyular fonksiyonunu yitirmişse akıl da rolünü yitirmiş demektir. Zira bilgi faaliyetlerinde duyuların görevi vardır ve akıl, hissiyat alanında duyular olmadan bir faaliyet gerçekleştiremez.³⁶²

Kur'an, bilgi elde etmede aklın rolünü var olan gerçeklere dayandırmakta ve tarihi kıssaların,³⁶³ dinin³⁶⁴ ve anlayıp kavramaya yaraması açısından mesellerin³⁶⁵ rolünü de nazara vermektedir. Zira Allah, akıl seviyesi ne olursa olsun herkes için mutlaka hakikate giden bir kapı aralamış ve her idrak seviyesine göre algılanabilecek malzemeler yaratmıştır. Ondaki özgür irade, bu malzemeleri algılayabilecek bir potansiyel taşıdığı gibi ahiret hayatında kimsenin mazeret ileri sürmemesi için Allah, bir de peygamberlerini göndererek akletmeyi kolaylaştırmış, böylelikle ilahi gücün önüne serdiği her türlü imkanın arka planını aklıyla kavrayabilecek bir kuvvet vermiştir.

2.3.2. Tefekkür

Bir şey hakkında zihnin çalıştırılması anlamında '*fekera*' fiilinden türeyen tefekkür, Kur'an'ın sıklıkla tavsiye, hatta emrettiği önemli hususlardandır.³⁶⁶ Zira tefekkür, aklın fonksiyonunu eda edebilmesi için çok önemli bir merhaledir ve doğrudan kalple ilgili bir fonksiyondur. Bilgiden bilinene götüren güce fikir, bu kuvvetin faaliyetine ise tefekkür denilmektedir ve bu güç, canlılar arasında sadece insana verilmiş bir özelliktir ki, onun temel unsuru akıldır.

Tefekkür, bir süreçtir: Bir şey, önce hayalde canlanır; buna '*tahayyül*' denir. Arkasından, hayalde canlanan manaya suret giydirme işi olan '*tasavvur*' belirir. Tasavvuru, suret giydirilen mana veya hayalin üzerinde akli kullanma mertebesi olan '*taakkul*' takip

³⁶¹ Bkz. Câsiye, 45/5

³⁶² Bkz. Bakara, 2/171; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; Nahl, 16/12; Hacc, 22/46

³⁶³ Yûsuf, 12/109; Ankebût, 29/35; Sâffât, 37/133-138

³⁶⁴ Yûsuf, 12/2; Enbiyâ, 21/10; Zuhruf, 43/3

³⁶⁵ Ankebût, 29/43; Rûm, 13/28

³⁶⁶ Fîrûzâbâdî, *a.g.e.* c. 2, s. 159

eder. Taakkul ise, tarafsız ve objektif bir araştırma, zihni bir faaliyettir. Bunun ardından ‘tasdik’, tasdikten sonra ‘iz’an’ ve ondan sonra da ‘itikad’ oluşmaktadır³⁶⁷ ki, Kur’an’ın insanlardan beklediği de, bu süreci tamamlayarak iz’an ve itikad çizgisinde reel bir sonuca ulaşmaktır.

Tefekkürde, bir şeyi oğarak kabuğunu yok edip hakikatine ermek anlamı da vardır ve bu açıdan bakıldığında tefekkür, kabuğu aşip içe doğru hareket etmek anlamına gelmektedir. Nitekim Kur’an’da da tefekkürün Allah’ın kelimesi, tüm nesnelere, olaylar ve oluşlar üzerinde akıl yorup bir sonuca varmak, ibret almak, bu nesne, olay ve oluşların gizlediği kabuğu delip gizli olan hikmete ulaşmaya çalışmak manasında kullanıldığı görülmektedir.³⁶⁸ Anlaşılan o ki tefekkür, düşünce üretme manasında temmül ve akli nazar çerçevesinde dolaşan bir kuvvettir. Yani istenilene erişmek için, eşyanın manaları hakkında kalbin bir tasarrufudur. Kalbin lambası hükmünde olan tefekkür kanalıyla insan, iyi ve kötü, yararlı ve zararlı olanı zann-ı galible hisseder.³⁶⁹

Tefekkür, bir nevi işleyen akıl olup fikir yürütme yoludur. Akıl, nazar ve tefekkür yoluna başvurarak, analiz ve sentez görevini yapmaktadır. Bir nevi aklın işleyişi, faaliyet ve çalışması anlamına gelen tefekkür, Allah’ın zatı dışındaki³⁷⁰ bütün varlığı kapsayan bir fikir üretme kabiliyetidir.

Tefekkür, varlık alanında insan aklının çalışması sonucu ulaşılan bir bilgi biçimidir. Tefekkürün genel ürünü; ilim, hal ve amellerdir. Bu üç durum, birbiriyle iç içedir. Kalpte ilim meydana gelince, kalbin durumu değişir. Kalbin durumu değişince, organların faaliyetleri de değişir. Yani, amel hâle, hâl ilme, ilim de tefekküre bağlıdır. Dolayısıyla bütün iyilik ve güzelliklerin başı tefekkürdür.³⁷¹ Tefekkürde esas olan, akıl ve kalp bütünlüğünün sağlanmasıdır. Zira kalp, aklın bir araya getirdiği manaları tefekkür neticesinde belli bir sıra ve kurala göre dizer. Zaten manalar arasında bir düzenlilik yoksa,

³⁶⁷ Bkz. Ünal, Ali, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir, 1999, s. 411

³⁶⁸ Bkz. Ünal, *a.g.e.* s. 412

³⁶⁹ Bkz. Râzi, Abdülkâdir Muhammed İbn Ebî Bekr, *Muhtârü’s-Sihâh*, Kâhire, trs. s. 509

³⁷⁰ Hz. Peygamber (sas), senet itibariyle istenilen sıhhatte olmasa da benzer ifadelerle güç kazanan muhtevalı bir hadislerinde, ‘Allah’ın bütün yaratıklarını tefekkür edin, fakat Allah’ın Zâtını düşünmeyin’ (Rivayetle ilgili tartışmalar için bkz. Aclûnî, İsmail İbn Muhammed, *Keşfü’l-Hafâ Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî*, Beyrut, 1351, c. 1, s. 310, 311) buyurarak bu hususa dikkat çekmektedir.

³⁷¹ Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, c. 5, s. 8; Tefekkürle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ünal, *a.g.e.* s. 410 vd; Altıntaş, *a.g.e.* s. 79 vd.

onun ada tefekkür değildir. İşte tefekkürün vazifesi, dağınık anlamları belli bir düzene koymaktır.³⁷² Bilindiği üzere iman da, sadece aklın bir ürünü değil gönül, vicdan, ruh, kalp ve duylular gibi değerlerle beraber ortaya çıkan bir sonuçtur. Denilebilir ki taakkul, bir bakıma tefekkürle birlikte mesafe alır ve istenilen sonuca ulaşabilir.

Tefekkür, akıl yürütme veya akıl yürütmeler zinciridir. Akıl yürütme ise, hükümler arasında bağ kurarak, zihnin, bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesidir.³⁷³ Akıl yürütme işlemi, kurallarına uygun bir şekilde gerçekleştiğinde, neticede tutarlı bir düşünceye ulaşılır. **'Rabbin bal arısına şöyle vahyetti: 'Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine göz göz ev (kovan) edin. Sonra da her türlü meyveden ye de Rabbinin sana yayılman için belirlediği yolları tut!' Onların karınlarından renkleri çeşit çeşit bir şerbet çıkar ki onda insanlara şifa vardır. Elbette düşünen kimseler için bunda alacak ibret vardır'**³⁷⁴ gibi ayetler buna işaret etmektedir. Öyleyse tefekkürün görevi, fitratı ve akılı tahrik ederek, zarar verme yönünü, fayda vermeye üstün getirme çabası şeklinde ifade edilebilir. Bu ameliye sayesinde insan, fayda ve zarar arasında bir ayırım yapabilir.³⁷⁵

Kur'an'da doğrudan tefekkürü ifade eden on sekiz ayet mevcuttur³⁷⁶ ve 'akletme' fiilinde olduğu gibi tefekkür de, hep fiil kipi olarak karşımıza çıkmakta, böylelikle tefekkürden beklenenin de, aktif bir düşünme eylemi olduğu anlaşılmaktadır. Sadece bir yerde üçüncü tekil şahıs ve mazi kipi³⁷⁷ şeklinde gördüğümüz tefekkürün, diğer kullanımları genelde ikinci ve üçüncü çoğul kişiler içindir.³⁷⁸ Genelde bu ayetlerde, insanın nazarı âfâk ve enfüse çevrilerek³⁷⁹ gece ve gündüzün gelip gidişinden³⁸⁰ yakın semanın kandillerle süslenmesinden ve kusursuz oluşundan³⁸¹ toplumsal yasalar ve evli-

³⁷² Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 80, 81

³⁷³ Bkz. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara, 1996, s. 15

³⁷⁴ Nahl, 16/68, 69

³⁷⁵ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 81; Ayrıca bkz. Bakara, 2/219, En'âm, 6/50

³⁷⁶ Bkz. Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191; En'âm, 6/50; A'râf, 7/176, 184; Yûnus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69; Rûm, 30/8, 21; Sebe', 34/46; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Haşr, 59/21; Müddessir, 75/13

³⁷⁷ Bkz. Müddessir, 74/18

³⁷⁸ Bkz. Sebe, 34/46; Bakara, 2/219; A'râf, 7/184; Rûm, 30/8, 21; Haşr, 59/21

³⁷⁹ Bakara, 2/219; En'âm, 6/50

³⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/190

³⁸¹ Mülk, 67/3, 4, 5

lik olgusu üzerinde gözlemler yaparak fikir sahibi olmaktan³⁸² bahsedilmektedir ve bütün bunlarla insanın, etrafında gördüğü bu olağanüstü hadiseleri tefekkür ettikten sonra tabii olarak bir sonuca gitmesi ve **'Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın!'**³⁸³ diyecek olgunluğa erişmesi hedeflenmektedir. Ona göre insan, tefekkürle kainatta var olan eşya ve hadiseleri özümseyecek, bunları Rabbin istekleri doğrultusunda bir görüp duyma neticesinde imanda derinlik kazanacak ve hayatı, şuuruna vararak yaşayacaktır. Zira Allah (cc), genellikle tabiat olayları ve bazı ahlaki gerçeklerden bahsettikten sonra bütün bunları, düşünen beyinler için ortaya koyduğunu veya insanlar kafa yorsunlar ve doğru olan bulsunlar diye yarattığını söylemektedir.³⁸⁴

Ayetlerden anlaşılmaktadır ki Kur'an'ın sık sık teşvik ettiği tefekkürden beklenen sonuç, iman ve imanın güçlenmesidir. İşte tefekkür de, Allah'ın birer ayeti, birer kelimesi olan kainattaki nesnelere, hadiseler, oluşlar, kısaca 'şey'ler üzerinde akıl yorup, bir fikir edinerek hakikate varma ameliyesinden başka bir şey değildir. Elmalı'nın dediği gibi selim bir kalbe sahip olmayanların tefekkürleri sağlıklı olmayabilir; her tefekkür eden, doğru tefekkürde bulunmuş olmadığı gibi her fikre de doğru nazarıyla bakılamaz.³⁸⁵ Tefekkür eden kimsenin isabet oranı, kalbinin gücüyle doğru orantılıdır.

Bilhassa Âl-i İmrân suresinde zikri geçen ayetlerden anlaşılmaktadır ki, tefekkürle tezekkür arasında, '*salih daire*' denilebilecek dikkate değer bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Zira tefekkür, tezekkürü netice vermekte ve tezekkür de yeniden tefekkürde ayrı bir açılım meydana getirmektedir ki, '*bir iç anış*' veya '*iç anma*' olarak algılayabileceğimiz '*zikir*'le insan, yeniden tefekkür ufkuna ulaşarak ma'rifete dönüşen duyularıyla Allah'ı tesbihe durur.

Tefekkürsüz bir insan, hatalarını göremez ve bu açıdan tefekkür, insanın iyilik ve kötülüklerini gösteren bir aynadır. İnsanın iman gibi bir hakikate ulaşabilmesi için de böyle bir aynaya ihtiyacı vardır ve işte bu sebeptendir ki Kur'an, insanı sürekli bu aynanın karşısına davet etmekte ve kendisini diğer canlılardan ayıran donanımlarını iyi değerlendirecek varlık kitabını iyi okuyup iman gibi bir sonuca ulaşmasını istemektedir. İşte bu

³⁸² Ra'd, 13/3; Rûm, 30/21

³⁸³ Âl-i İmrân, 3/191

³⁸⁴ Bkz. Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191; En'âm, 6/50; A'râf, 7/176; Yûnus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11; Rûm, 30/8; Sebe', 34/46

³⁸⁵ Elmalı, *a.g.e.* c. 7, s. 4636

anlamdaki bir tefekkür için Hz. Peygamber (sas), **‘Bir saat tefekkür, bir sene ibadet etmekten daha hayırlıdır’**³⁸⁶ buyurmaktadır.

İçinde tefekkür geçen ayetlerde genelde muhatap inana insanlar olurken bu, bazen de henüz imanı kabullenmemiş kimseler de olabilmekte ve onlar da bu vesileyle imana davet edilmektedirler. Örnek vermek gerekirse ayette, insanların çoğu itibariyle sadece dünya hayatıyla ilgilendikleri ve bu sebeple ahiretteki ebedi yaşamdan habersiz ve mahrum kaldıklarını ifade ettikten³⁸⁷ sonra, **‘Onlar azıcık olsun kendi başlarına kalıp düşünmediler mi ki: Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında olan bütün varlıkları gerçek bir gaye ile, belirli bir vâdeye kadar yaratmıştır. Ama insanların birçoğu, Rab’lerinin huzuruna çıkacaklarını inkâr ediyorlar’**³⁸⁸ denilmek suretiyle aslında küfrün bir gaflet neticesinde ortaya çıktığı ve çözüm olarak da detaylı bir tefekkürle arındırılması gerektiği vurgulanmaktadır.

2.3.3. Tezekkür

Unutkanlığın zıt anlamlısı olan zikir kelimesi, bir şeyi dille telaffuz etme, zihinde hazır hale getirme, hatırlama ve anma gibi manalara gelmekle birlikte o, insanın elde ettiği bilgileri kendisiyle muhafaza edebildiği nefsin bir durumu olarak da tanımlanmıştır.³⁸⁹ Zikrin, kalp ve dille yapılanı olmak üzere iki ayrı şekli vardır ve bunlardan her birisi de, unutulana hatırlama,³⁹⁰ hafızada olanı geri getirme³⁹¹ ve hem kalp hem de dil ile zikredip anma³⁹² şeklinde tezahür etmektedir.

Tezekkürün, tefekkürden daha üst bir merteye olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü tefekkür, vesilelere başvurmak suretiyle bir şeyi hedeflemeye çalışmak ise tezekkür de onun vücududur. Yani tezekkür, arzu edilen bir şeyin arandıktan sonra elde edilmesine benze-

³⁸⁶ el-Heysemî, Nureddin Ali İbn Ebî Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbaü'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1982, c. 1, s. 78; el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c. 1, s. 310; Gazâlî, *İhyâ u Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 409

³⁸⁷ **‘Bildikleri ise, sadece dünya hayatının dış görünüşüdür; ama âhiretten habersiz, gafildirler.’**
Bkz. Rûm, 30/7

³⁸⁸ Rûm, 30/8

³⁸⁹ İbn Düreyd, *a.g.e.* c. 2, s. 694; Cevherî, *a.g.e.* c. 2, s. 664

³⁹⁰ Bkz. Enbiyâ, 21/10

³⁹¹ Bkz. Kehf, 18/64

³⁹² Bkz. Bakara, 2/200

mektedir. Bunun içindir ki kevnî ve kavli ayetler birer öğüt (zikrâ) ve hatırlatma (tezkire)³⁹³ olarak anılmaktadır.³⁹⁴ Tefekkür, daha çok deliller üzerinde; tezekkür ise, geçmişe yönelik olarak bir düşünme şeklidir.³⁹⁵

Temel anlamı, gaflet ve nisyandan kurtularak zihni canlı ve diri tutmak ve hatırlamak olan bu kelimenin Kur'an'da, şeref,³⁹⁶ ibret,³⁹⁷ tevbe³⁹⁸ gibi anlamlarda da kullanıldığını görmekteyiz.³⁹⁹ Hatta bu kelime ve türevlerine dikkatlice bakılacak olursa bir şeyi telâfuz etmek, unutmamak için bir şeyi zihinde hazır bulundurmak, sadırda hasıl olan şey, amele devam, lisanın zikri, hatırda tutmak anlamında hıfz, taat ve ceza, beş vakit namaz, beyan, Kur'an, Hadis, şeriatları bilmek, ayıp, şükür, Cuma namazı ve kalbin zikri gibi geniş bir kullanım alanı olduğu gözlenmektedir.⁴⁰⁰

Kelimenin Kur'an'daki kullanım tarzında dikkat çeken bir diğer husus da, bazı durumlarda Hz. Peygamber ve diğer uyarıcılar muhatap alınırken⁴⁰¹ diğer bazı hallerde ise hiapta, Hz. Peygamber ve diğer uyarıcılar dahil bütün insanların hedeflenmiş olmasıdır.⁴⁰² Aynı kökten türeyen ve hatırlama, anma gibi manalar ihtiva eden kelimelerin Kur'an'da iki yüz yirmi altı kez geçmiş olması onun, zikre ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Allah (cc)'in, kendi yolunu gösterecek alamet ve kalıntıları geniş bir şekilde açıklaması,⁴⁰³ tevhid sistemini her fırsatta hatırlatması,⁴⁰⁴ insanları varlıklar üzerinde düşün-

³⁹³ Bkz. Mü'min, 40/53, 54; Hâkka, 69/48; Kâf, 50/5-8

³⁹⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed İbn Ebî Bekr, *Medâricu's-Sâlikîn*. trs. c. 2, s. 451

³⁹⁵ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 83

³⁹⁶ Sâd, 38/1

³⁹⁷ Sâd, 38/43

³⁹⁸ Fecr, 89/23

³⁹⁹ Fîrûzâbâdî, *a.g.e.* s. 508

⁴⁰⁰ Bkz. Bakara, 2/198, 200; Kehf, 18/63; Enbiyâ, 21/7, 10, 50, 105; Sâd, 38/43, 1, 8; Zuhruf, 43/44; Talak, 65/10; İnsân, 76/1

⁴⁰¹ Bkz. Mâide, 5/13; En'âm, 6/44; İbrâhîm, 14/5; Kâf, 50/45; Zâriyât, 51/55; Tûr, 52/29; A'lâ, 87/9; Ğâşiye, 88/21

⁴⁰² Bkz. En'âm, 6/80; Secde, 32/4; A'râf, 7/3; Yûnus, 10/3; Nahl, 16/17; Hâkka, 69/42

⁴⁰³ En'âm, 6/126

⁴⁰⁴ İsrâ, 17/41

meye çağırarak ibret alacakları değişik örnekler sunması,⁴⁰⁵ hücceti anlayıp ibret ve öğüt alınması ve neticede imana dönülmesi içindir.⁴⁰⁶

Yine Kur'an'ın ifadelerine bakılacak olursa gerçekleri algılamak için tefekkür etmenin ötesinde aynı zamanda ilahi nurla aydınlanmış, vehim ve hayallerden arınmış bir akla sahip olmak gerektir ki, **‘Şimdi iyi düşünün: Böyle olanın durumu mu iyi, yoksa gece saatlerinde, âhiretten endişe edip Rabbinin rahmetini umarak gâh secdede, gâh kıyamda ibadet edenin durumu mu iyi?’** De ki: **“Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akl-ı selim sahipleri, sağduyulu olanlar düşünüp ibret alır”**⁴⁰⁷ ve benzeri ifadeler⁴⁰⁸ bunu açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Kur'an, **‘De ki: ‘Bütün dünya ve içinde yaşayanlar kimindir söyleyin bakalım, biliyorsanız.’ Elbette: ‘Allah’ındır’** diyeceklerdir. **Öyleyse, sen de ki: ‘Neden aklınızı başınıza almıyorsunuz?’**⁴⁰⁹ gibi ifadeleriyle aklını kullandığı halde tefekkürden nasibi olmayanları tenkit ederek bu türlü insanların çelişkiden kurtulamayacaklarını da sıklıkla vurgular.

Kur'an'a göre aklın tezekkürde bulunma faaliyeti, kevnî ayetler üzerinde düşünerek ibret almak, kıssalarda anlatılan toplumların içtimai süreçlerinden ibretler çıkarmak ve sahip olunan sayısız nimetler karşısında asıl nimet verene karşı şükrü artırmak gibi manalar olarak anlatılır.⁴¹⁰ Ayetlerden de anlaşılacağı üzere insanın Allah ile ilişkisi arttıkça, buna paralel olarak akıl da artmakta ve isabet kaydetmektedir.⁴¹¹ Unutmaya meyilli olarak yaratılan insan için kesin gerçeği hatırlatacak unsurlara ihtiyaç vardır ve kainat, bu unsurlarla doludur. Kur'an'a zikir denilmesinin sebebi de, bu unsurlara vurgu yaparak insana bunları hatırlatmasıdır. Kur'an'ın emriyle Allah'ın zikri sürekli arttığı zaman hayalden ortaya çıkan eser, kalpte bir nur oluşturur; sonra bu nur kalpten dile, dil-den hayale, hayalden de akla yansır ve karşılıklı aynalar gibi, birbirlerini takviye edip

⁴⁰⁵ Bakara, 2/63; Nahl, 16/13

⁴⁰⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 13, s. 203

⁴⁰⁷ Zümer, 39/9

⁴⁰⁸ Bkz. Bakara, 2/269; Ra'd, 13/9

⁴⁰⁹ Mü'minûn, 23/84,85

⁴¹⁰ Bkz. Bakara, 2/221, 269; Âl-i İmrân, 3/7; Nisâ, 4/84; Mâide, 5/38; En'âm, 6/80; Yûnus, 10/3

⁴¹¹ Altıntaş, *a.g.e.* s. 84

güçlendirirler.⁴¹² Kur'an'ın açıktan ifade ettiği gibi kalpler, ancak Allah'ı zikretmekle tatmin olur.⁴¹³

Selim akıl sahiplerine hitap ettiği bir çok ayette Kur'an, değişik meseller ortaya koyarak insanı tezekkür etmeye teşvik etmekte ve tezekkür edenlerle bundan mahrum kalanların bir ve eşit olamayacakları vurgulanır.⁴¹⁴ Ona göre Allah'ın hitabını anlamada zihni güçlerini kullanmayanlar, kör ve sağırdırlar.⁴¹⁵ Bu anlamda Kur'an'ın, tezekkürü ifade ettiği yerde, **‘Şimdi, Rabbinden sana indirilen vahyin hak ve gerçek olduğunu bilen kişi ile âma olan kimse hiç bir olur mu? Ancak akıl sahibi kimseler düşünüp ibret alırlar’**⁴¹⁶ diyerek, akıl ve kalbin müşterek çalışmasından ibaret olan bir kelimeyi tercih ederek lübb sahibi olanların tezekkürüne dikkat çekmiş olması, ayrıca önem arz ettiği gibi aynı zamanda düşündürücüdür.

İmanın bir ölçüsü olan zikir, aynı zamanda kalbin çok önemli bir fonksiyonudur. Aynı zamanda zikir, yüksek düzeyde uyanıklık ve şuur halidir. Tefekkür olan her yerde tezekkür de vardır; ama tezekkür olan her yerde tefekkürün olma zorunluluğu yoktur. Tezekkürün fayda ve vazifesi, kalpte yerleşmesi ve oradan silinip gitmemesi için marifetleri hatırlatmaktır.⁴¹⁷

2.3.4. Tedebbür

Sözlük anlamı itibariyle önün zıddı olarak arka, sırt çevirmek ve geri gitmek manalarına gelen *dübür*,⁴¹⁸ bir şeyin sonu, akıbeti ve sonucu demektir. *Tedbir* de, işlerin hikmete uygun ve mükemmel olabilmesi için, sonuçlarını düşünerek ihtiyatlı hareket etmek anlamına gelmektedir.⁴¹⁹ Aynı kökten gelen *tedebbür* ise, işlerin sonları hakkında düşünmek ve yoğunlaşmaktan ibarettir ve bu yönüyle tefekküre yakın bir eylemdir. Bir farkla ki tefekkür, kevnî ayetlerden yola çıkarak delil hakkında; tedebbür ise, kavfî ayetlerden

⁴¹² Ünal, *a.g.e.* s. 22, 23, 24

⁴¹³ Ra'd, 13/28

⁴¹⁴ Bkz. Zümer, 39/9, 27; Bakara, 2/63, 269

⁴¹⁵ Bkz. Hüd, 10/11; Mü'min, 40/58; Zümer, 39/9

⁴¹⁶ Ra'd, 13/19

⁴¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. 5, s. 8

⁴¹⁸ Cevherî, *Sihâh*, c. 1, s. 653

⁴¹⁹ Cevherî, *a.g.e.* c. 2, s. 655

hareketle bir söz ya da işin sonu hakkında düşünmekle kalbin tasarrufta bulunmasıdır.⁴²⁰ Dolayısıyla düşünme eylemini ifade eden tedebbür, geleceğe yönelik zihni bir tasarım ve planlama tarzı,⁴²¹ geniş bir düşünce yelpazesinde aklın aktif hale getirilmiş biçimidir. Bir şeyi tedebbür etmek demek, o şeyle ilgili sözün söyleniş amacını, onunla amel edenle etmeyenlerin varacakları sonucu düşünerek tefekkür etmek demektir.⁴²²

Beşer için ilahi bir tenezzülât olan Kur'an'ı anlamada tedebbür, yoğunlaşma ve ona aklı tatbik etmenin ana ilkelerinden birisidir. Her insan, kendi kapasitesi nispetinde onu anlamaya ve anladıklarını hayata intikal ettirmeye memurdur. Zira Kur'an, kendisini beşerin anlaması için ona indirilmiştir. Hz. Peygamber (sas)'in ifadelerine göre, **'her vadi ve mevsimde devşirilmeyi bekleyen, tazeliğini hiç yitirmeyen bir turfanda gibidir.'**⁴²³ Kendisine bigâne kalındığında sırlarına vukufiyet zorlaşıp imkansız hale geldiği gibi ona olan alaka nispetinde bir istifade imkanı sunmaktadır.

Taakkul, tefekkür ve tezekkür üzerinde durduğu gibi Kur'an tedebbür konusuna da sıklıkla değinmekte ve insanların, olay ve hadiselerin sonuçlarıyla ilgili daha baştan düşünüp iyi tahliller yaparak gerekli tedbirleri almalarını istemektedir.⁴²⁴ Tedebbürü emir ve tavsiye ederken Kur'an'ın maksadı, mesajı iyi anlamak ve onun taleplerini ve varmak istediği noktanın arka planını iyice ve derinlikli olarak düşünüp kavramaktır.⁴²⁵

Tedebbür kelimesi, Kur'an'ın dört yerinde *'derin anlayış'* olarak yer alırken bu ayetlerden birisinde, Kur'an'ın Allah kelamı olduğunun bir delili olarak, **'Kur'ân'ı gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer Kur'ân Allah'tan başkasına ait olsaydı, elbette içinde birçok tutarsızlıklar bulurlardı'**⁴²⁶ demek suretiyle onun ayetleri arasında herhangi bir ahenksizliğin bulunmadığı vurgulanırken, diğerlerinde ise, **'Biz sana feyizli ve bereketli bir kitap indirdik ki insanlar onun âyetlerini iyice düşünsünler ve aklı yerinde olanlar ders ve ibret alsınlar'**⁴²⁷ ifadesiyle insanın, sabit ve önyargılı fikirlerden

⁴²⁰ Bkz. İsfehânî, *Müfredât*, s. 238; Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 81

⁴²¹ Altıntaş, *a.g.e.* s. 85, 86

⁴²² Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Beyrut, trs. c. 7, s. 287

⁴²³ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 1/7

⁴²⁴ Bkz. Nisâ, 4/82; Muhammed, 47/24; Mü'minûn, 23/68; Sâd, 38/29

⁴²⁵ Altıntaş, *a.g.e.* s. 86

⁴²⁶ Nisâ, 4/82

⁴²⁷ Sâd, 38/29

uzaklaşp objektif bir şekilde onu düşünüp ibret almasının lüzûmu ortaya konulmaktadır. Hatta ayetin sonundaki ifadelere bakılacak olursa, böyle bir düşünme tarzının istenilen neticeyi verebilmesi için lübb sahibi olmanın ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılmış olacaktır. Görüldüğü gibi bu ve benzeri ayetlerin her birisindeki ana maksat, Kur'an ayetlerini düşünmek ve sonucu, Rabbin arzusu istikametinde yönlendirmektir.⁴²⁸ Aslında bu ayetler, insanı ve insan aklını onurlandırmaktadır. Yüce Allah, Kur'an'ı anlamayı, bizzat insanların anlayışlarına ve akıllarının düşünme yeteneğine bırakmaktadır.⁴²⁹

Böylesi bir düşünme tarzını terk edenleri, **'Öyle olmasaydı, Kur'ân'ı düşünmeleri gerekmez miydi? Yoksa kalplerinin üzerinde üst üste kilitler mi var?'**⁴³⁰ gibi ifadeleriyle tenkit edip kendilerine akıl gibi bir nimet verilmişken onu kullanmaktan imtina edip düşünmemede ısrarlarının bir anlamı olmadığı vurgulanmaktadır.

Bu anlamda İbn Abbâs da, *'Her kim, öncekilerin ve sonradan gelenlerin ilmini talep ederse, Kur'an'ı tekrar tekrar gözden geçirsin, onu iyice tedebbür etsin'*⁴³¹ şeklindeki tavsiyesinde bu kelimeyi kullanmak suretiyle tedebbürün önemini vurgulamıştır.

2.3.5. Tefakkuh

Fıkıh kelimesi, sözlükte anlayış, üretken akıl, kıvrak zeka, bir şeyi bilmek, konuşanın maksadını iyice anlamak ve manadaki gizlilik ve derinliğe vakıf olmak⁴³² gibi manalara gelmektedir. Yani fıkıh, söz ve fiillerin amaçlarını kavrayacak şekilde keskin ve derin anlayış ve zeka demektir. Aklın bir işleyiş türü olan fikhın vazifesi, sözlü ve sözsüz mesajın ne demek istediğini kavramak, muhatabın maksadını hitabından anlamaktır.⁴³³

Fıkhetmenin karargâhı kalptir ve bu sebeptendir ki Kur'an, fiilen fikhnetmenin merkezi olarak kalbi nazara verir. Kendi istekleriyle kalpleri üstüne perde geren ve hakikati almamakta direnenlerle kulaklarını tıkayıp gelecek mesajlara karşı kendilerince önlem

⁴²⁸ Mü'minûn, 23/68; Sâd, 38/29; Muhammed, 47/24

⁴²⁹ Güneş, a.g.e. s. 102

⁴³⁰ Muhammed, 47/24

⁴³¹ Gazâlî, *Ihyâ*, c. 1, s. 290

⁴³² Cürcânî, a.g.e. s. 168

⁴³³ Altıntaş, a.g.e. s. 88

alanlar anlatılırken tercih edilen kelimenin tefekkuh olması,⁴³⁴ ayrıca manidardır. Ayrıca kalbin, anlama ve fıkhetme melekesini yitirmesi, hidayetden de mahrum kalma sebebidir. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik, 'idrak' etme hususiyetidir. İdrak ise, akleden kuvvetin, akledilen şeyin mahiyetine ulaşip o şeyin mahiyetini kavrama olgusudur. Elbette burada kastedilen algılama, görme organı olan göz değil, gönül gözü dediğimiz manevi cevherdir.⁴³⁵

Fıkıh kökünden türeyen kelimeler, Kur'an'da farklı kalıplar dahil yirmi yerde geçmektedir. Ona göre, olmadık bahanelerle Allah ve Rasûlü'nün davetine icebet edemeyenlerle⁴³⁶ inat ve hatada ısrarları sebebiyle imanlarından ümit kesilip kalpleri mühürlenener,⁴³⁷ fıkhetme becerisini yitirmiş ve bu sebeple de hakikate ulaşma fırsatını kaçırmış kimselerdir.

Kur'an'ın, kalp ile fıkıh kelimelerini kullanım biçimine bakılacak olursa, akılda olduğu gibi tefakkuhda da aktif bir anlama talebinin olduğu görülmektedir. Zira Kur'an'a göre akli olup da anlayışı olmayan kimseler, varlık sebeplerini yitirmiş zavallılardır. Bunu ifade eden, **'Biz cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki onların kalpleri vardır ama bu kalplerle idrâk etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Hasılı onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte asıl gafil olanlar onlardır'**⁴³⁸ mealindeki ayet, bu gerçeği anlatmaktadır. Zaten fıkıh da, kalp merkezli bir anlama ve kavrama biçimidir. Hz. Musa (as)'ın, Allah'a dua ederek **'genişlet göğsümü, kolaylaştır işimi, çözüver şu dilimin bağıını. Ta ki anlasınlar sözümü'**⁴³⁹ şeklindeki yakarışını anlatan ayet de, kalbe hitap edebilmek için dilde fesahat talebini ifade etmektedir. Hz. Şuayb (as)'ın kavmi de, **'söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz, kabul etmiyoruz. Hem içimizde seni pek zayıf görüyoruz, eğer senin üç beş kişilik akraba grubunun hatırı olmasaydı seni taş**

⁴³⁴ En'âm, 6/25; Münâfikûn, 63/2, 3

⁴³⁵ Altıntaş, *a.g.e.* s. 88

⁴³⁶ Bkz. Tevbe, 9/81

⁴³⁷ Bkz. Tevbe, 9/87; İsrâ, 17/46

⁴³⁸ A'râf, 7/179

⁴³⁹ Tâ-Hâ, 20/25-28

tutar linç ederdik. Bizim nazarımızda senin hiç önemin yoktur⁴⁴⁰ derken aslında fihketmekten nasipleri olmadığını itiraf etmiş oluyorlardı.

İslam'ın ilk yıllarında fıkıh denildiği zaman neredeyse bütün ilimler ifade edilmiş oluyordu. Bu ise, ancak kalbin bütün fonksiyonlarını çalıştırarak, tam bir takva ile kalbi her türlü kirden uzak tutarak gerçekleştirilebilecek bir husustur. Nitekim fıkıh kelimesinin geçtiği ayetler dikkatlice incelendiğinde bu kelimenin, özellikle kalp kelimesiyle birlikte ele alındığı görülecektir. Bu yüzden ilimden daha özel olan *fıkıh*, ilmin bir sonucu gibidir ve ancak *âlim* olanlar *fakih* olabilirler.⁴⁴¹

Şu da bir gerçektir ki Allah, ilim, anlayış, idrak, ince ve derin anlamına gelen fıkı, inkara şartlanmış olan kimselerin kalplerinden çıkarmıştır. Artık, onların kalpleri vardır ama bununla idrak edemezler.⁴⁴² Halbuki Kur'an'ın insana kapılarını açıp sınırlarını onunla paylaşabilmesi için insanın, her türlü önyargıyı bırakarak sadece Rabbin isteklerini anlamaya matuf bir gayret ortaya koyması gerekmektedir. Anlaşılan o ki fikhedebilmek için her şeyden önce iman etmek gerekmektedir.

'Nerede bulunursanız bulunun: Sağlam, yüksek kulelerde, hatta eflâke ser çeken gökteki yıldız burçlarında bile olsanız, ölüm mutlaka size yetişir. Onlara bir iyilik ulaşınca "Bu, Allah'tandır" derler. Bir fenalık gelince "Bu, senin yüzündendir" derler. De ki: "Hepsi de Allah tarafındandır." Fakat bu adamlara ne oluyor da, söz anlamaya bir türlü yanaşmıyorlar?"⁴⁴³ ve 'Onlar: "Rasûlullah'ın etrafındaki fakirlere infak etmeyin, destek olmayın ki dağılsınlar" diyen bedbahtlardır. Halbuki göklerin ve yerin bütün hazineleri Allah'ındır, lâkin münafıklar bunu bilmezler, anlamazlar'⁴⁴⁴ gibi ayetlerde Allah (cc), ilahi hitabı anlamadığı gibi aynı zamanda onu anlamamakta direnen kimseleri kınayarak bu insanların bunca bilinen yanında akıllarını kullanarak bir türlü bilinmeyene ulaşamamalarını tenkit etmektedir. Zira dinde derinleşmeyi ifade ederken de kullanılan bu kelimeyle⁴⁴⁵ insan, görünen ve bilinen verilerden hareketle işin gerçeğini ve arka planını kavrayabilmekte ve böylelikle zaten tefakkuhun

⁴⁴⁰ Hûd, 11/91

⁴⁴¹ Bkz. Ünal, *a.g.e.* s. 444, 445 ; Güneş; *a.g.e.* s. 106

⁴⁴² Konya'lı Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, İstanbul, 1968, c. 5, s. 1808

⁴⁴³ Nisâ, 4/78

⁴⁴⁴ Münâfikûn, 63/7

⁴⁴⁵ Tevbe, 9/122

da hedefi olan derinleşmeyi sağlayabilmektedir. Hz. Peygamber (sas)'in, 'Allah kimin için hayır murad etmişse onu dinde fakih kılar'⁴⁴⁶ beyanı da bunu teyit etmekte. İbn Abbas için yaptığı 'Allahım, onu dinde fakih kıl ve ona te'vîli öğret'⁴⁴⁷ şeklindeki dua da bunu ifade etmektedir. Zira fıkıh da, insanın, lehine ve aleyhine olanları bilmesidir.

Fıkhetmekle fehmetmek arasında da bir yakınlık söz konusudur; fehm, işitildiği anda muhatabın sözünden manayı tasavvur etmek fehm de, lafızda bulunan mananın, dinleyenin anlayışına ulaşmasıdır. **'Biz çözümü ihtiva eden hükmü Süleyman'a bildirdik. Bununla beraber, her birine bir hüküm ve bir ilim verdik. Dağları ve kuşları Davud'un emrine verdik. Onunla beraber takdis ve ibadet ederlerdi. Biz dilediğimiz her şeyi yapma kudretine sahibiz'**⁴⁴⁸ ifadesiyle Kur'an, bu manaya vurgu yapmaktadır.

2.3.6. Şuur

Taakkul, tefekkür, tezekkür, tedebbür ve tefakkuh gibi şuur da anlama, farkına varma, duyularla idrak etmek, hissetmek ve bilgi elde etme anlamında beynin fonksiyonlarıyla ilgili bir başka akletme çeşididir.⁴⁴⁹ Kısaca şuur, bir şeyi hissetmekle bilmektir.⁴⁵⁰ Aynı zamanda şuur, idrakin ilk merhalesi, bir şeyin akıl kuvvetine ilk ulaşım mertebesi, ilk tecellisidir.⁴⁵¹ Soyut anlamda bilinci ifade eden şuurun tarifine baktığımızda da, bir kimsenin ne yaptığını bilme, doğru olanı seçme ve anlama yetisi olarak benzeri şeylerin söylendiğini görürüz.⁴⁵²

Şuur da sadece insan için söz konusu olan bir durumdur ve şuur, beş duyu organı ile elde edilen sezgileri ifade için de kullanılmaktadır. Gerçek şuur, dış duyuların kalbin duyularıyla birlikte çalışarak, başka bir deyişle, kalbin duyularının dış duyuları kullanarak dış dünyadan edindiği bilgidir ve kalpleri mühürlenmiş kimselerde bu anlamda bir

⁴⁴⁶ Buhârî, İlim, 10

⁴⁴⁷ Buhârî, *Fezâil'l-Ashâbi'n-Nebî*, 24, *İlm*, 17, *Vudû*, 10, *İ'tisâm*, 1; Müslim, *Fezâil'u's-Sahâbe*, 138

⁴⁴⁸ Enbiyâ, 21/79

⁴⁴⁹ Altıntaş, *a.g.e.* s. 89, 90

⁴⁵⁰ Cürcânî, *Tarifât*, s. 167

⁴⁵¹ Ünal, *a.g.e.* s. 408

⁴⁵² Özbaydar, Sabri, *Psikoloji*, İstanbul, 1970, s. 18

şuurdan bahsedilemez.⁴⁵³ Kur'an, böyle bir şuurdan mahrum kimselerden bahsederken onların, inananlara karşı kendilerince bir hile içinde oldukları, ancak aslında kendi aleyhlerinde bir tuzak kurduklarının farkında olmadıklarından bahsetmekte,⁴⁵⁴ bir başka ayette de, mü'minleri saptırma isteğinde olanların sadece kendilerinin, böyle bir sonuçla karşı karşıya kaldıkları⁴⁵⁵ ifade edilmekte ve her iki durumu da, '*şuur etmiyorlar*' ifadeyle özetlemektedir. Kur'an'da benzeri ifadeler, peygamber ve Kur'an'dan insanları men edip kendilerini helak edenler⁴⁵⁶ ve eskilerin masallarıyla avundukları bir sırada ansızın ve şuuruları olmadan başlarına ilahi tecellinin geliverdiği kimselerin halini⁴⁵⁷ anlatırken de söz konusudur.

Daha ince bir anlayış ve duygu sezisine sahip kimselere, aynı kökten türemiş bir kelime olan '*şâir*' denilmektedir. Ancak şiiir de, bir yönüyle mübalağa içeren bir sanattır ve bu yönüyle delil olma özelliğinden yoksundur. Hatta Kur'an'da yer alan ve müşrik, inkarcı ve münafıkların peygamberlere karşı söyleyip yakıştırdıkları sıfatlara bakılacak olursa '*şair*'in, yalan yanlış işlerle uğraşan deli veya mecnun tipli insanlara takılan sıfatlar olduğu görülecektir.⁴⁵⁸ Zaten Arap dilinde, gerçeklik payı bulunmayıp, yalana dayalı delillere de '*şiriyye*' denildiği göz önüne alınacak olursa, daha çok duyguların ürünü olan şiiirdeki hata payının oldukça yüksek olduğu anlaşılır. Bu yüzden Kur'an, hayallerinin peşinde yalpa yapan ve yapmadıklarını söyleyen şairleri sapkınlıkla nitelendirmiş ve aynı zamanda içinde bu ayetin geçtiği sureye de '*şâirler*' anlamında '*Şuârâ*' denilmiştir. Bu tavsiften istisna tutulanlar ise, sadece imanla salih ameli birleştirip Allah'ı zikir yanında zulüm görmüş olsa bile yardımlaşma duygusunu öne çıkarmasını bilenlerdir.

Kendilerince Allah'ı ve inanan kimseleri kandırdıklarını sanan, ancak bu hareketleriyle sadece kendilerini kandırdıklarının bile farkında olmayan insanlarla günahkar bazı insanların, farkına varmasalar da Allah tarafından yavaş yavaş azaba maruz bırakılacakla-

⁴⁵³ Ünal, *a.g.e.* s. 409

⁴⁵⁴ Bakara, 2/9

⁴⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/69

⁴⁵⁶ En'âm, 6/26

⁴⁵⁷ A'râf, 7/95

⁴⁵⁸ Bkz. Sâffât, 37/36

rının anlatıldığı ayetlerde bu kelime, farkında olma ve hissetme manasında kullanılmış ve böylelikle bir başka akletme biçimi olarak şuurun önemi ortaya konulmuştur.⁴⁵⁹

Akledip düşünmekle ilgili diğer fiillerde olduğu gibi Kur'an, şuur kelimesini de daima fiil şeklinde kullanmaktadır ki bu, aktif ve fonksiyonel bir şuur beklentisini ifade etmektedir. Ona göre, duyular yoluyla elde edilenlerden hareketle müteal olana ulaşamayanlar şuursuzdurlar⁴⁶⁰ ve buradaki şuursuzluk, akılsızlıkla aynı anlamdadır.⁴⁶¹ Şuursuzluğun temelinde yatan sebepler ise, körü körüne, hiçbir eleştiri ve sorgulamaya tabi tutmadan ataları taklit etme anlayışı,⁴⁶² şahsi ihtiras⁴⁶³ ve üstesinden gelinip aşılamayacak yeni otoritelerin ihdas edilmesi⁴⁶⁴ şeklinde sıralanabilir.

'Onların daha önce ne yaptıkları hakkında bilgim yoktur. Sizin azıcık bir şuurunuz olsaydı bilirdiniz ki onların hesabı ancak Rabbime aittir'⁴⁶⁵ ve **'İşte bu azap, kendilerine ansızın gelir ki, onlar hiç farkında olmazlar'**⁴⁶⁶ gibi ayetler de göstermektedir ki şuur, akletmenin ayrı ve önemli bir faaliyetidir.

2.3.7. Furkan

İki şeyi birbirinden ayırmak, ayrı ayrı özellik, meziyet ve imtiyazlarını ortaya koymak gibi anlamlara gelen furkan kelimesi, imanla küfrü, helalle haramı, hak ile batılı birbirinden ayırmak manasında kullanıldığı gibi birbirine tezat durumda olan şeylerin birbirinden ayrılmasını sağlayan ölçü anlamına da gelmektedir. Aynı zamanda furkan, hüccet ve delil anlamına geldiği gibi sezgisel akıl manasına da kullanılmaktadır.⁴⁶⁷ Furkanı, doğruyu yanlıştan ayırt etmeye yarayan insan akli, gerçeklik bilgisi, ahlâkî ve manevî planda değerlendirme yeteneği olarak yorumlamak da mümkündür.⁴⁶⁸

⁴⁵⁹ Bkz. Bakara, 2/9, 154; Nahl, 16/26; Şuâra, 26/113

⁴⁶⁰ Bkz. Bakara, 2/9, 12; Âl-i İmrân, 3/69; En'âm, 6/26, 123; A'râf, 7/95

⁴⁶¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 348

⁴⁶² Bakara, 2/170; A'râf, 7/173; Zuhruf, 43/22-24

⁴⁶³ Rûm, 30/29; Necm, 53/23

⁴⁶⁴ Ahzâb, 33/67, 68

⁴⁶⁵ Şuara, 26/112-113

⁴⁶⁶ Şuara, 26/202

⁴⁶⁷ Altıntaş, *a.g.e.* s. 95

⁴⁶⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, c. 1, s. 17

Furkan kelimesi, Kur'an'ın bir suresine isim olması yanında aynı zamanda onun muhtelif yerlerinde yedi yerinde geçmektedir.

Genel olarak, değerler bazında iman ile küfür, hak ile batıl, helal ile haram, doğru ve yanlış, iyi ve kötü gibi konuları ele alıp aralarındaki farklara dikkat çekerek aydınlatıldığından dolayı önceki kitaplarda olduğu gibi⁴⁶⁹ Kur'an'a da '*Furkan*' denilegelmiştir.⁴⁷⁰

'Ey iman edenler! Siz Allah'ı sayar haramlardan sakınırsanız, Allah size hakkı batıldan ayırd edecek bir anlayış kuvveti verir, sizin günahlarınızı örter, sizi affeder. Allah büyük lütf sahibidir'⁴⁷¹ ayetinden de anlaşıldığı gibi furkan, bir nur, başarı, hak ile batılı ayırt etme bilinci, sükûnet ve rahatlama⁴⁷².

Belki de ilk defa hak ile batılın karşı karşıya gelerek tefrik edildiği gün olan Bedir, Kur'an'da furkan günü diye anlatılmış,⁴⁷³

2.3.8. Nazar

Bir şeyi düşünüp tefekkürde bulunmak ve derinlemesine incelemek anlamına gelen nazar, bir şey üzerinde derinlemesine tefekkürde bulunduktan sonra hasıl olan bilgiye denilmektedir. Başka bir ifade ile nazar, bilinmeyeni elde etmek için bilinenleri belli bir kurala göre sıralama,⁴⁷⁴ ilim veya zanna götüren düşünmedir.⁴⁷⁵ Nazar, gözle görmekten daha çok görülen şeylerden hareketle aklın zihinsel bir çıkarımıdır⁴⁷⁶ ve hem duyu organları hem de kalp ile yapılan nazarın gerçekleşmesi, sadece akılla olabilmektedir.

Allah bilgisine ulaşmanın hedeflendiği nazarı anlatırken Kur'an, Allah'ı bilmede aklî bir yol ve aklî bilginin delili olarak ele alır ve insanı, nazar faaliyetiyle yer-gök ve her ikisi arasında bulunan varlıkların hikmetini düşünmeye teşvik eder. Allah'ı bilmede aklî bir delil olarak kullanılan nazar kelimesi Kur'an'da, gözle görmek, beklemek, düşün-

⁴⁶⁹ Bkz. Bakara, 2/53; Enbiya, 21/48

⁴⁷⁰ Bkz. Furkan, 25/1

⁴⁷¹ Enfâl, 8/29

⁴⁷² İsfehâni, *Müfredât*, s. 569

⁴⁷³ Enfâl, 8/41

⁴⁷⁴ Bkz. İsfehâni, *a.g.e.* s. 758; Cürcâni. *a.g.e.* s. 297

⁴⁷⁵ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, c. 1, s. 42

⁴⁷⁶ Altıntaş, *a.g.e.* s. 96

mek ve işin hakikatini görmek gibi manaları ifade etmeye matuf ve farklı kalıplarda yüz yirmi dokuz kez geçmektedir.⁴⁷⁷

Öyleyse insan neden yaratıldığını bir düşünsün! O, bel ile göğüs nahiyesinden çıkan, atılan bir sudan yaratıldı. Onu ilkin yaratan Allah, elbette onu diriltmeye kadirdir.⁴⁷⁸ Ayetteki ifadelere dikkatlice bakıldığında görülmektedir ki, akli, kavrayışı, iradesi ve gücü olmayan basit bir sudan mükemmel bir varlığın yaratıldığını düşünen, ilahi kudreti görecek ve bu kudret sahibi olan Allah'ın, öldükten sonra da insanı yeniden dirilteceğinden kuşkuya düşmeyecektir.⁴⁷⁹

Allah (cc), insanın sadece kendi yaratılışıyla ilgili konularda yoğunlaşmış fikir sahibi olmasını yeterli bulmamakta aynı zamanda onun, dış dünyayı da iyi kavrayıp tefekkür ederek, şuurlu bir şekilde gerçek hakikate ulaşmasını talep etmektedir. **'Hiç düşünmezler mi göklerin ve yerin hükümlerini, o muazzam saltanatı? Düşünmezler mi Allah'ın yarattığı herhangi bir mahlûktaki ilahî düzenlemeyi? Onu da düşünmezlerse bari ecellerinin yaklaşmış olabileceği ihtimalini? O halde buna iman etmedikten sonra, daha hangi söze inanırlar?'**⁴⁸⁰ Böyle bir nazarda, geçmiş toplulukların başlarına gelen konular asla unutulmamalı ve geçmişin tecrübesini geleceğe taşıyabilmek için onların geride bıraktıkları eserler dikkatlice incelenerek hakikat bilgisine ulaşılmalıdır. Bunu ifade eden bir ayette, **'Sizden önce, Allah'ın koymuş olduğu hayat kanunlarına uygun olarak, nice olaylar, ümmetler geçti... İsterseniz dünyayı gezip dolaşın da dîni yalan sayanların âkıbetlerini görün!'**⁴⁸¹ denilerek açıkça bu konu vurgulanmaktadır. Hatta ayetin sonunda yer alan **'İşte bu, bütün insanlara yöneltilen bir açıklamadır, Haramlardan korunacak müttakiler için bir hidâyet ve öğüttür'**⁴⁸² ifadesinden anlaşılmaktadır ki, Kur'anî beyandan faydalanacak ve ilahi emirleri anlayıp gereği gibi bunları hayatında uygulayacak olanlar, sadece sağduyu sahibi müttakilerdir. Düşünme kabiliyetlerini kaybeden, önyargılı ve art niyetli insanlara gelince onlar, her

⁴⁷⁷ Örnek için bkz. Âl-i İmrân, 3/137; En'âm, 6/11, 46, 65; A'râf, 7/84, 86; Yûnus, 10/39, 73, 101; Nahl, 16/36; Neml, 27/14, 51, 69; Kasas, 28/40; Ankebût, 29/2; Rûm, 30/9, 42; Fâtır, 35/44; Sâffât, 37/73; Gâfir, 40/21, 82; Zuhuruf, 43/25; Muhammed, 47/10

⁴⁷⁸ Târik, 86/5-8

⁴⁷⁹ Bkz. Kutub, Seyyid, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1988, c. 6, s. 3878-3880; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991, c. 10, s. 412

⁴⁸⁰ A'râf, 7/185

⁴⁸¹ Âl-i İmrân, 3/137

⁴⁸² Âl-i İmrân, 3/138

türlü delil ve ayete karşı hem kör hem de sağırdırlar ve bu sebeple de onlardan herhangi bir anlayış beklenemez.

Kur'an'ın bahsettiği gezmeden maksat, sadece eğlence ve tenezzüh değil, bir bilgi faaliyeti olan düşünce ve fikir üretme gibi bir hedeftir. Zira bilgi amaçlı yolculuklar, maddi göze hitap etmekle birlikte maddeden soyutlanmış olan akla da hitap etmekte ve böylelikle aklın, geçmişte yaşamış toplulukların tarih ve medeniyet miraslarından daha fazla bir kazanım elde etmesine sebep olmaktadır. Şu da bir gerçektir ki, öncekiler arasında ayetlerdeki muhtevaya bakıp onların dilini anlayamayan ve düşünerek mesaja kulak vermeyenler, hatta kulak vermemekle de kalmayıp doğrudan davete karşı çıkanlar, yapageldikleri yanlışlıkların faturasını acı acı ödemiş ve ilahi azapla helak olarak dünya sahnesinden silinmişlerdir. Tarih tekerrürden ibarettir ve onların yolundan giderek geçtiği görmezden gelenlerin sonu da farklı olmayacaktır.⁴⁸³ Bilmek gerektir ki, beşeri güç hangi seviyeye ulaşırsa ulaşsın, Allah'ın güç ve kuvveti karşısında yok olmaya mahkum ve tamamen tesirsizdir. Tarihte nice güç ve kuvvet sahibi mağrurların, ellerinde bulunan bu imkanlar kendilerini dahi kurtarmaya yetmemiş ve onlar da diğer yandaşlarıyla beraber yok olup gitmişlerdir. Aynı zamanda bu, fiziğin kanunları gibi bir kanundur ve elindeki imkanlarla Allah'a karşı ve rağmen yol tutan herkesi içine almaktadır.⁴⁸⁴

'Bakalım' dedi Süleyman, 'doğru mu söyledin, yoksa yalancının teki misin, bunu anlayacağız. Sen şimdi şu mektubumu götür, bırak onların yanına, sonra onlardan biraz uzaklaş ve ne yapacaklarını gözle!'⁴⁸⁵ gibi ayetlerde, delille iman elde etmek için, bir akıl yürütme tarzı olan nazarda bulunmak açıkça teşvik edilmektedir. Kevni ayetler, böyle bir nazar için geniş bir alan oluşturmaktadır ve Kur'an ayetlerindeki nazar etmekle akıl yürütmenin ana hedef ve konusu da, Allah ile insanın ilişkisidir.⁴⁸⁶

Yeri ve zamanı geldiğinde nazar kanalıyla selim fitrata⁴⁸⁷ seslenen Kur'an, nazar kelimesiyle düşünme ve derin anlayış yanında gözle görmek, bilmek, tefekkür, ihsan ve nimet, şaşırıp hayrete düşmek, tehir edip geciktirme, beklemek, kulak vermek ve dinle-

⁴⁸³ Bkz. Yûsuf, 12/10; Nahl, 16/36; Neml, 27/29; Rûm, 30/9, 42; Mü'min, 40/21, 82; Muhammed, 47/10

⁴⁸⁴ Bkz. Gazâlî, Muhammed, *Nazarâtün fi'l-Kur'ân*, Kâhire, 5. Baskı, Trs. s. 117

⁴⁸⁵ Neml, 27/27-28

⁴⁸⁶ En'âm, 6/99; A'râf, 7/185; Rûm, 30/50; Sâffât, 37/88; Ğâşiye, 88/, 17-20

⁴⁸⁷ Mâide, 5/75

mek gibi manaları da hedeflemiş,⁴⁸⁸ böylelikle insanda fikrî uyanıklılığı sağlayarak ilişkilerdeki sınırlara riayeti nazara vermektedir.

2.3.9. İ'tibar

Kök itibariyle bir yerden diğer bir tarafa geçmeyi ifade eden i'tibar kelimesi, Kur'an'da, bir şeyden öğüt ve ders almak ve görünenden hareketle görünmeyene ulaşmak anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda gözden akarak yanağa geçtiğinden dolayı göz yaşına 'abre', karşıya geçmeye yarayan geçide 'ma'ber' ve geçişte kullanılan vasıtaya da 'mi'ber' denilmektedir. Hayal edilen şeylerden düşünülene intikale yardımcı olduğundan dolayı hislerle bilinen ilme 'ta'bîr' ve manaları, söyleyenin dilinden dinleyenin aklına nakleden lafızlara da 'ibâre' adı verilmektedir.⁴⁸⁹

Düşünmenin her çeşidiyle insanların akıllarını çalıştırmalarını isteyen Kur'an, bu kelimeyle de onlara seslenmekte ve 'Nitekim Ehl-i kitaptan olan kâfirleri ilk defa O, yurtlarından bir çırpıda çıkardı. Halbuki siz onların çıkacaklarını asla düşünmezsiniz. Onlar da kalelerinin, kendilerine Allah tarafından takdir edilen azabı önleyeceğini sanırlardı. Ama Allah hiç ummadıkları yerden onları bastırды ve kalplerine korku saldı. Öyle ki evlerini bizzat kendi elleriyle yıkıyorlardı. Bir taraftan da müminlerin elleriyle yıktırıyorlardı. Düşünün de ibret alın ey akılsahipleri!⁴⁹⁰ gibi ifadelerle varlığı, cehaleti imana dönüştürecek güçte bir tefekkürle okumayı emretmektedir. İ'tibar kelimesi Kur'an'da, birisi emir, diğerleri ise masdar veya isim olarak yedi ayette yer almakta⁴⁹¹ ve genelde ibret almayı ifade etmektedir.⁴⁹²

Elbette ki gerçeği olduğu gibi görebilmek ve olaylardan ders alabilmek için görüp değerlendiren bir göz ve kalp yanında aynı zamanda düşünebilen bir akla ihtiyaç vardır. **'Birbiriyle karşılaşan iki toplulukta size büyük bir ibret vardı: Bunlardan biri Allah yolunda vuruşuyordu. Diğerisi ise kâfir idi. O kâfirler müslümanları, bizzat**

⁴⁸⁸ Bkz. Bakara, 2/50; A'râf, 7/185; Âl-i İmrân, 3/77; Bakara, 2/55; A'râf, 7/14; Hadid, 57/13; Bakara, 2/104

⁴⁸⁹ Râzî, *Mefâtiḥ*, c. 29, s. 282; Elmalılı, *a.g.e.* cl 7, s. 482, 483; İsfehânî, *a.g.e.* s. 320

⁴⁹⁰ Haşr, 59/2

⁴⁹¹ Bkz. Haşr, 59/2; Al-i İmrân, 3/13; Yusuf, 12/111; Nahl, 16/66; Mü'minûn, 23/21; Nur, 24/44; Nâziât, 79/26

⁴⁹² Âl-i İmrân, 3/13; Nâziât, 79/26

gözleriyle kendilerinin iki misli görüyorlardı. Allah, dilediği kimseleri nusratıyla destekler. Elbette bunda görececek gözleri olanlar için alınacak ibret vardır⁴⁹³ gibi ifadeler, bunu ne güzel anlatmaktadır.

Geçmişte yaşananlardan ibret alarak günü organize etmek, akıllı olmanın bir gereğidir. İşte bunu gerçekleştirebilmek için 'lubb' sahibi bir akıl ve selim bir kalbe ihtiyaç vardır.

Gökyüzü ile yer arasında var olan her hareket ve olgu, Kur'an'a göre birer ayettir ve bunların varlık sebebi de, okunup anlaşılacak ibret almaktır. **'Göklerde ve yerde Allah'ın varlığını, birliğini, kudretini gösteren nice deliller vardır ki, insanlar yanından geçip gittikleri halde yüzlerini çevirdiklerinden farkına varmazlar**⁴⁹⁴ gibi ayetler bunu açıkça ifade etmektedirler. **'Doğrusu davarlarda da size deliller vardır: Zira size onların karınlarındaki işkembe ile kan arasından, halis bir süt içiriyoruz ki içenlerin boğazından âfiyetle geçer**⁴⁹⁵ gibi ayetlerde daha yakından örnekler verilerek bu okuma işi nazara verilmekte ve böylelikle varlık kitabından hareketle insanın, imana ulaşması hedeflenmektedir. Zira sütün meydana geldiği ot ve gıdalar, su ve topraktan meydana gelir. Evrenin yaratıcısı Allah, bir işlemle o toprağı bitki ve ota çevirir. Hayvan bu bitkileri yediğinde Yüce Allah, başka bir işlemle o bitkiyi kana, başka bir işlemle de onu temiz bir süte çevirir. İşte bütün bunları yapabilen bir gücün, ölü bedeni de diriltmesi aklen mümkündür.⁴⁹⁶

Kutub'un dediği gibi bütün bunlarla Allah (cc), evrende meydana gelen her olayı etraflıca düşünmemiz, ötesindeki gömülü sırları, gizli büyüü araştırmamız, çevremizdeki her şeyde faaliyet gösteren kudret elini görmemiz, O'nun sanatındaki hikmeti düşünmemiz ve varlığın katmanlarına yerleştirilmiş ayetlerinden ibret dersleri çıkarmamız için Kur'an, uyuşmuş duyarlılığımızı canlandırıyor ve körelmiş duygularımızı uyandırıyor. Sıcağını yitirmiş ve donmuş kalplerimize dokunuyor, böylelikle yorgun vicdanlarımızı harekete geçiriyor.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Âl-i İmrân, 3/13

⁴⁹⁴ Yûsuf, 12/105; Nûr, 24/44

⁴⁹⁵ Nahl, 16/66

⁴⁹⁶ Râzî, a.g.e. c. 20, s. 67

⁴⁹⁷ Kutub, a.g.e. c. 4, s. 2523

2.4. Akli İkna Etmede Kur'anî Metot

Kur'an, sadece akıl ve onların eş anlamlı kelimelerine değinip fonksiyon ve görevlerini anlatmakla kalmamış bizzat akla, akılcı bir yöntemle hitap ederek onu ikna yoluna gitmiştir. Bunu gerçekleştirirken kullanılan metot da, ayrıca dikkat çekmektedir; zira, muhataba tercih imkanı vermeyen dayatmacı bir yaklaşımdan ziyade iradeye özgürlük alanı veren ikna metodunu benimseyen Kur'an, bütün gerekçeleriyle gerçeği aklın önüne koyduktan sonraki tercihi insana bırakmakta ve insanın da, bu tercihe göre muamele göreceğini anlatmaktadır. Zira bu noktada, isteyenin iman etmesi isteyen de inkar yolunu tercih etmesinin, Allah'a vereceği ne bir fayda ne de bir zararı olabilir.⁴⁹⁸ Allah'ın varlığı ve birliği, ölüm sonrası hayat, nübüvvet, kitap ve meleklerle iman gibi aklın alanı dışında kalan konuları anlatırken bile akli ikna metodunu tercih eden Kur'an, yer yer duyulara hitap etmekte ve akılcı bir mantık örgüsü kurarak, ikna ile akli imana davet etmektedir. Tabi ki, her şeyde ölçü ve mizanı esas alan Allah'ın, akıl konusunda da çizdiği bir istikamet çizgisi olacaktır ve bu noktada cedel ve cerbezeden uzak bir akıl anlayışını nazara veren Kur'an, yer yer insanı, ilk atasıyla birlikte yolculuğa çıkarmakta, önceki peygamberlerden örneklerle akıllı davranışlara misaller getirmekte ve tabiattaki olayları nazara vererek aklın, akıllıca kullanılmasını talep etmektedir. Bunun yanında görgü kurallarından zühd ve takvaya, kıssalardan dini hükümlere kadar her şeyde selim aklın hakim olması gerektiğine yapılan vurgular, ayrıca dikkat çekmektedir.

Her akıl, bir sonuca gidebilir; ancak hangi aklın gittiği sonucun akıllıca olduğu ve hangisinin de gayr-i makul olduğunu tespitite ortaya konulacak kriter, Kur'anî prensipler olmalıdır. Bu noktada düşünce ve fiillerden hareketle elbette, akıllı ve akılsızın kimler olduğunu, bu prensiplere bakarak söylemek mümkündür. Bilinmektedir ki akıl, sınırlı olan dünya hayatında kullanıldığında bir işe yaramakta, dünyayı imar görevini bu kullanıma göre gerçekleştirirken aynı zamanda ölüm sonrası hayat da, onun faaliyetlerine göre şekillenmektedir. Öyleyse insanın, yarın karşılaşılabileceği olumsuzlukları şimdiden görebilmesi için, sonuçları bugünden belli olan yaklaşımlarındaki fayda ve zararı şimdiden görmesi gerekmektedir ve bu noktada Kur'an, akılsızlığın sonuçlarını ana başlıkları itibariyle insan aklının önüne koymaktadır.

⁴⁹⁸ Bkz. Kehf, 18/29

2.4.1. İman ve Akıl

Bilhassa aklın kavrama alanına girmeyen Allah'ın varlığı, meşîet-i ilâhî, tevhid, gayb, ahiret ve ahvali gibi konularda Kur'an, ispat yöntemi kullanarak akla hitap etmektedir. Akla hitabın temelindeki ana gerekçe de, kişinin iman mertebesine yükselmesidir. Allah'a iman ve O'nun birliğini kabul, ahiret hayatı ve ölüm sonrasındaki sürece iman, peygamber, kitap ve melekler gibi iman konularında yakın elde etme gibi hususlar, Kur'an'ın akıldan beklediği fonksiyonlar olarak görülmektedir.

2.4.1.1. Allah'ın Varlığı ve Birliği

Varlık alemindeki her şey, tek bir iradenin neticesidir. Kur'an'ın sıklıkla ifade ettiği bu husus,⁴⁹⁹ akıl ve naklin ittifakıyla müsellemler olmakla birlikte aynı zamanda Kur'an, akli muhatap olarak ikna yolunu tercih etmekte ve getirdiği delillerle konuyu, daha duyarlı bir iman mertebesine taşımak istemektedir.

Her şeyden önce Mutlak Yaratıcı Allah'tır ve varlıktaki hassas dengenin altında, sadece O'nun imzası vardır. Bu noktada, **'Halbuki gökte ve yerde, Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı oraların nizamı bozulurdu. Demek ki o yüce arş ve hükümlerinin sahibi Allah, onların zanlarından, onların Allah'a reva gördükleri vasıflardan münezzehtir, yücedir!'**⁵⁰⁰ diyerek nizamdaki ahengin kaynağının, bir ve tek olan Allah'a ait olduğunu anlatan Kur'an, her türlü durumda ahenk ve nizamın devamı adına sadece bir muhatapın olması gerektiğini ifade etmektedir. **'De ki: Faraza müşriklerin iddia ettikleri gibi Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, elbette onlar Arş'in ve kâinat hakimiyetinin sahibi Yüce Allah'a üstün gelmek için çareler arayacaklardı! (Ama besbelli ki böyle bir şey asla vaki değildir). Allah onların, iddialarından münezzehtir, Son derece yücedir, uludur'**⁵⁰¹ ifadeleri de aynı hususa dikkat çekmektedir.

Kur'an'da Allah (cc), Zâtını anlatırken farklı usûller kullanmakta, zaman zaman yaratma, hayat verme, hikmet ve gayeyi ortaya koyma, nizam ve tevhid gibi akli deliller

⁴⁹⁹ İhlas sûresi (İhlas, 112/1-4) gibi konuyu açıkça ortaya koyan Kur'an ayetleri, bunun açık örneğini oluşturmaktadır.

⁵⁰⁰ Enbiyâ, 21/22

⁵⁰¹ İsrâ, 17/42, 43

serdederken, yeri geldiğinde bedahet ve psikolojik temelli enfüsî delillere müracaat etmekte ve sosyal ve tarihî meselelere de değinerek tarihe müdahalesini ortaya koyup muhataplarını ilzam yolunu tercih etmektedir.⁵⁰²

‘Artık bir takım benzetme ve temsillerle Allah’a benzerler icad etmeyin’⁵⁰³ gibi ifadelerle şirk yolunu kapatan Kur’an, ‘Neden acaba siz, sizi tavırdan tavıra yaratan Allah’a azameti yakıştırmıyor, O’nun büyüklüğünü kabul etmiyorsunuz ki?’⁵⁰⁴ gibi yaklaşımlarla O’nun büyüklüğünü ortaya koyuyor ve insanın, kendi küçüklüğü yanında mabudunun azametini kıyas ederek karar vermesini istemektedir.

O’na göre Allah, her türlü icraatında tektir ve asla şeriki olamaz.⁵⁰⁵ Yaratma, sadece O’na mahsus, rızık verme de sadece O’nun iradesindedir. Ölümü veren de hayatı bahşeden de O’dur.⁵⁰⁶ Güneş, ay ve yıldızları yerli yerine yerleştiren ve her birine bir hareket verip hassas ölçüler içinde yüzmelerini temin eden, aralarındaki mesafeyi ayarlayıp dünyayı insan için yaşama alanı olarak tercih eden ve her şeyi bu hayata endeksli yaratan Allah (cc) iken, bazı insanların bundan yüz çevirmelerine karşılık Kur’an, ‘Ey İnsanlar! İşte size bir misal veriliyor, ona iyi kulak verin: Sizin Allah’tan başka yalvardığımız bütün sahte tanrılar güç birliği yapsalar da, bir sinek bile yaratamazlar. Hatta sinek onlardan bir şey kapsa, onu dahi kurtarıp geri alamazlar. İsteyen de, kendisinden istenilen de, kaçan da kovalayan da ne kadar güçsüz!’⁵⁰⁷ demek suretiyle akıllarına hitap etmekte ve aklın gereğini yerine getirmelerini talep etmektedir.

Kur’an’a göre akıldan beklenen en büyük eylem, Allah bilgisine ulaşarak imanla mücehhez olmaktır. ‘De ki: Kimdir sizi gökten ve yerden rızıklandıran? Kimdir kulaqlarınızı ve gözlerinizi yaratan? Kimdir ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarın. Kimdir bütün işleri çekip çeviren, kâinatı yöneten. “Allah!” diyecekler, duraksamadan: De ki: “O halde sakınmaz mısınız O’nun cezasından?” İşte bunları yapan Allah’tır sizin gerçek Rabbiniz. Gerçeğin ötesinde, dalâletten başka ne kalır? Nasıl

⁵⁰² Bkz. Ulutürk, Veli, *Kur’an’ı Kerim Allah’ı Nasıl Anlatıyor?*, Nil Yayınları, İzmir, 1994, s. 191 vd.

⁵⁰³ Nahl, 16/74

⁵⁰⁴ Nûh, 71/13, 14

⁵⁰⁵ Bkz. Şûrâ, 42/11

⁵⁰⁶ Mülk, 67/2

⁵⁰⁷ Hacc, 22/73, 74

olur da haktan vazgeçersiniz?’⁵⁰⁸ gibi ayetlerde, hemen her fırsatta konu, tevhid ekse-
nine getirilerek akıl muhatap alınır ve Allah bilgisinin makuliyetine vurgu yapılır. Büt-
tün bunlarda, varlığı okumaya davet yanında okunması gerekenlerin de nazara verilmesi
ve böylelikle akılda doyuma ulaşarak iman ufkuna ulaşılması hedeflenmektedir. İşte
bazı örnekler;

‘Ektiğiniz tohuma baksanıza! Siz mi onu yetiştiriyorsunuz Biz mi? Eğer isteseydik
onu kuru çöp haline getirirdik, siz de şaşırıp kalır, pişman olurdunuz: “Eyvah!
Emeklerimiz boşa gitti.” Hatta doğrusu biz rızıktan mahrum kaldık, sefaletle mah-
kûm olduk.” derdiniz. Peki içtiğiniz suya ne dersiniz? Onu buluttan siz mi indirdi-
niz, yoksa Biz mi? Dileseydik onu tuzlu da yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi?
Peki, yakmakta olduğunuz ateşe ne dersiniz? Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa
yaratan Biz miyiz? Biz onu çölde, yolda bulunanlar ve muhtaçlar için hem bir
ders, hem de istifade vesilesi kıldık.’⁵⁰⁹

‘Onlara: “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorarsan, mutlaka: “Onları o azîz ve
hakîm (O mutlak galip, tam hüküm ve hikmet sahibi) yarattı.” derler.’⁵¹⁰

‘Eğer onlara: “gökleri ve yeri yaratan kimdir?” diye sorarsan “Allah yarattı” derler.
De ki: “Peki öyleyse, şimdi baksanıza Allah’tan başka ibadet ettiğiniz şu nesnelere:
Şayet Allah bana bir musîbet verirse bunlar o musîbeti giderebilirler mi? Yahut bana
rahmet ve nimet vermek isterse o rahmeti engelleyebilirler mi?” Şu halde sen şöyle
de: “Allah bana kâfidir. Güvenecek yer arayanlar da, yalnız O’na dayanıp güvensin-
ler.’⁵¹¹

‘Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?’ de! Onların da kabul ettiği gerçeği sen açıkla!
“Allah’tır!” de! Ama siz kalkmış, O’nun dışında, kendilerine bir fayda sağlamaya
veya kendilerine gelen bir belayı uzaklaştırmaya gücü yetmeyen birtakım tanrılar
edinmişsiniz. De ki: “Hiç kör ile gören bir olur mu? Yahut karanlıklarla aydınlık bir
olur mu? Yoksa Allah’ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da yaratma işi ken-
dilerine şüpheli mi geldi?” De ki: “Herşeyin yaratıcısı Allah’tır. O tektir, her şeyin

⁵⁰⁸ Yûnus, 10/31, 32

⁵⁰⁹ Vâkıa, 56/63-73

⁵¹⁰ Zuhruf, 43/9

⁵¹¹ Zümer, 39/38

üstünde mutlak hâkimdir.” O gökten yağmur indirir de vâdiler, dereler kendi ölçülerince dolup sel olur akar. Sel, suların üstünde kabaran köpüğü alıp götürür. İnsanların zinet veya bazı eşyalar yapmak için ateşte erittikleri madenlerin de buna benzer köpüğü olur. İşte Allah hak ile batılı, böyle bir temsil ile anlatır: Köpük yok olup gider, insanlara faydası olan cevher kısmı ise dipte kalır. Allah işte böylece misaller verir.’⁵¹²

‘Ey hapishane arkadaşlarım, bir düşünün, sizin için müteaddit rablere ibadet etmek mi, yoksa tek mutlak hakim olan Allah’a ibadet etmek mi iyidir? Sizin Allah’tan başka ibadet ettiğiniz tanrılar, sizin ve atalarınızın uydurduğu birtakım boş isimlerden ibarettir. Allah onların tanrı olduklarına dair hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm yetkisi yalnız Allah’ındır. O ise, başkasına değil, yalnız Kendisine ibadet etmemizi emir buyurmuştur. İşte dosdoğru din! Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.’⁵¹³

‘De ki: “Söyleyin bakalım, eğer Allah geceyi ebedî olarak uzatıp kıyamete kadar karanlık yapsa, Allah’tan başka size gündüzü getirecek tanrı var mıdır? Hâla dinleyip kabul etmeyecek misiniz?” De ki: “Söyleyin bakalım! Gündüzü ebedî olarak uzatıp kıyamete kadar gündüz yapsa, Allah’tan başka, koynunda istirahat edip sükûnet bulacağınız geceyi getirecek tanrı var mıdır? Hâla gerçeği görmeyecek misiniz?” O, rahmetinin eseri olarak gece ile gündüzü var etti ki, geceleyin istirahat edesiniz, gündüzün de hayatınız için çalışıp Allah’ın lütfundan nasibinizi arayasınız ve O’nun nimetlerine şükredesiniz. Allah’ı bir tanımayıp O’na şükür yerine şirke girenlere ise gün gelecek O, şöyle seslenecek: “Ortağım olduğunuzu iddia ettiğiniz şerikleriniz nerede, ortaya çıksınlar bakalım!” O gün her ümmetten birer şahit çıkarırız. Rasûlleri yalancı sayanlara da: “Haydi bakalım, varsa delilinizi ortaya koyun!” deriz. O zaman onlar, hak ve hakikatin Allah’a ait olduğunu kesinlikle anlar ve uydurdukları tanrılar ise ortada görünmez olur.’⁵¹⁴

‘Ey rasûlüm, sen irşad ve nasihatına devam et. Sen Rabbinin ihsanı sayesinde kâfirlerin iddia ettikleri gibi kâhin de değilsin, deli de değilsin. Ne o, yoksa onlar se-

⁵¹² Ra’d, 13/16, 17

⁵¹³ Yûsuf, 12/39, 40

⁵¹⁴ Kasas, 28/71-75

nin hakkında: “*Ne olacak? Şairin biri! Feleğin onun başına neler getireceğini göreceğiz*” mi diyorlar? De ki: “*Bekleyin bakalım! Ben de sizin fecî âkıbetinizi bekliyorum.*” Akılları mı kendilerinden bunu istiyor, yoksa onlar azgın bir toplum olduklarından mı böyle yapıyorlar? Yahut Kur’ân’ı “*kendi uydurdu*” mu diyorlar? Hayır! Onlar bu iddialarında samimî değiller. Onların inanmaya niyetleri yok da onun için bu kabîl sözler sarfediyorlar. O halde bu iddialarında tutarlı iseler Kur’ân gibi bir söz getirsinler bakalım! Onlar bir Yaratan olmaksızın mı yaratıldılar? Yoksa kendi kendilerini mi yarattılar? Yoksa, gökleri ve yeri onlar mı yarattılar? Hayır, onlar kesin bilgiye ulaşmaya gitmezler. Yoksa Rabbinin hazineleri onların mı yanında? Yoksa kâinatı onlar mı yönetiyorlar? Yoksa onların yükselmelerini sağlayan bir merdivenleri, kuleleri var da o sayede mi göklerin haberlerini dinliyorlar? Öyleyse o haber dinleyenleri kim ise, meleklerin sözlerini dinlediğine dair kesin bir delil getirsin! Yoksa kız çocukları O’nun da, erkekler sizin mi? Yoksa onlardan vahyi tebliğ, risalet ve irşad hizmetlerinden ötürü bir ücret istiyorsun da, onlar ağır bir borç yükü altında eziliyorlar mı? Yoksa gayba dair bilgiler kendilerinin elinin altındadır da, onlar oradan istedikleri tarzda yazıp kopyalıyorlar mı? Yoksa onlar bir tuzak mı kurmak istiyorlar? Şunu bilsinler ki: Asıl kapana kısılacak olanlar, o kâfirler olacaklar. Yoksa onların Allah’tan başka bir tanrıları mı var? Allah onların iddia ettikleri ortaklardan münezze ve yücedir. Şayet kendilerinin kötü bir maksatla istedikleri gibi gökten bir parçanın düştüğünü görseler, inatlarından ötürü “*Bunlar üst üste yığılmış bulutlardır*” derler. Kendilerine ceza olarak gönderildiğini inkâr ederler.⁵¹⁵

Zaman zaman önceki ümmetlerin durumlarından da bahisler açarak önceki peygamberlerin bu konudaki davetlerinden de örnekler veren Kur’an, hiç değişmeyen davetini bir kez daha yinelemekte ve o dönemin insanlarını imana davet ettiği gibi kendi cemaatine de, akıllarına hitap ederek aynı çağrıyla yapmaktadır.

‘Onlara İbrahim’in başından geçenleri de anlat. Günün birinde o babasına ve halkına hitaben: “*Söyler misiniz: siz neye ibadet ediyorsunuz?*” dedi. Onlar da: “*Kendi putlarımıza ibadet ediyoruz*” dediler ve ilave ettiler: “*Onlara tapmaya da devam edeceğiz!*” “*Peki*” dedi, “*Siz kendilerine dua ettiğinizde onlar sizi işitiyorlar mı? Yahut*

⁵¹⁵ Tûr, 52/29-44

taptığınızda size fayda veya tapmadığınızda size zarar verebiliyorlar mı? “Yook!” dediler, “ama atalarımızı böyle bir uygulama içinde bulduk, biz de onu benimsedik.” İbrahim dedi ki: “Peki, gerek sizin, taptığınız gerek, gelip geçmiş babalarınızın taptığı şeyler hakkında biraz olsun düşünmediniz mi? Bilin ki bütün o ibadet ettiğiniz tanrılar, Rabbülâlemin hariç, hepsi benim düşmanlarımdır. O’dur beni yaratan ve hayat imkânlarını veren, maddeten ve mânen yol gösteren. O’dur beni doyuran, O’dur beni içiren. Hastalandığımda O’dur bana şifa veren. O’dur beni öldürecek ve sonra da diriltecek olan. Büyük hesap günü günahlarımı bağışlayacağını umduğum ulu Rabbim de yine O’dur.”⁵¹⁶

‘Babasına ve halkına şöyle dedi: “Nedir bu tapındığımız nesnelere? İlle de bir iftira, bir yalan olsun diye mi Allah’tan başka mâbud arıyorsunuz! Siz Rabbülâlemin’i ne zannediyorsunuz? Bir bayram günü, İbrâhim halkın içinde iken yıldızlara bir göz atıp: “Ben, galiba hastayım!” dedi. Derhal onun yanından uzaklaştılar. O da çaktırmadan putların yanına sokuldu. Onlara takdim edilmiş öylece duran yemekleri görünce: “Buyursanıza, neden yemiyorsunuz? Neyiniz var, neden konuşmuyorsunuz?” dedi. Hiddetini tutamıyarak iyice yaklaşmış putlara kuvvetli bir darbe indirdi. Bunu haber alan halk telaşla ve sür’atle onun yanına gittiler. O da: “Â! Siz ellerinizle yonttuğunuz bu heykellere mi tapıyorsunuz? Halbuki sizi de yaptığınız şeyleri de yaratan Yüce Allah’tır” dedi. Sonunda: “Haydin,” dediler, “onun için bir odun yığını hazırlayın da onu ateşin içine atın!” Ona tuzak hazırlamak istediler, ama Biz heveslerini kursaklarında bıraktık. Asıl kendilerini perişan ettik. İbrâhim dedi ki: “Ben, Rabbimin gitmemi emrettiği yere doğru gidiyorum, O elbet bana yol gösterecektir.” “Ya Rabbî, salih evlatlar lütfet bana!” Biz de ona akli başında bir oğul müjdeledik.”⁵¹⁷

İnsanın, eşya ve varlığı iyi okuyup ibret alması gerektiğini sürekli vurgulayan Kur’an, tevhide davet ederken de bu üslubunu devam ettirmekte ve nazarları, ölüm sonrası hayata çevirmektedir.

⁵¹⁶ Şuâra, 26/69-82

⁵¹⁷ Sâffât, 37/85-101

‘Peki o inkâr edenler dünyada gezerek Allah’ın, mahlukat yoktan nasıl yarattığını, sonra da onu nasıl yenilediğini görmüyorlar mı? Şüphesiz ki bu işler, Allah’a göre kolaydır. De ki: “*Dünyayı gezin dolaşın da, Allah’ın yaratmaya nasıl başladığını anlamaya çalışın!*” Sonra, Allah tekrar yaratmayı da (ölümden sonra diriltmeyi de) gerçekleştirecektir. Allah elbette her şeye kadirdir.”⁵¹⁸

‘İşte onların cezaları budur! Çünkü onlar âyetlerimizi inkâr ediyorlar ve: “*Bir kemik yığını ve ufalanan kırıntı haline geldikten sonra mı biz diriltilip yeniden yaratılacağız!*” diye dinle alay ediyorlardı. Görüp düşünmüyorlar mı ki gökleri ve yeri yaratan Allah, kendilerinin benzerini yaratmaya elbette kadirdir? O, kendileri için asla şüphe götürmeyecek bir vâde belirlemiştir. Ama zalimlerin işleri güçleri inkârdan ibaret!”⁵¹⁹

Kendi heva ve heveslerine uyarak Allah’ı da zihinlerindeki şablona uydurmaya çalışan insanların, yanlışlar zinciri içinde bocaladıklarını anlatan Kur’an, dar akıllarınca algılamadıkları Allah’a çocuk isnadı içine girdiklerini nazara vermekte ve onların şahsında bütün insanlara şöyle seslenmektedir;

‘Onlara (Mekkelilere) sor bakalım: (hâla şirklerine devam edip) kız evlatları senin Rabbine, erkek evlatları da kendilerine mi isnad edecekler? Yoksa Biz melekleri dişi yaratmışız da onlar buna şahit mi olmuşlar? Haberiniz olsun ki onlar sırf iftira ederek “*Allah doğurdu*” derler. Onlar yalancıların ta kendileridirler. Allah kızları oğullara tercih mi etmiş? Ne olmuş size, aklınızı mı kaybettiniz? Ne biçim hüküm veriyorsunuz öyle! Hâla düşünüp Allah’ın bundan münezzeh olduğunu anlamayacak mısınız? Ne o, yoksa sizin açık bir deliliniz mi var? Eğer iddianızda tutarlı iseniz getirin o kitabınızı! Bir de tutup Allah ile melekler arasında bir soy bağı uydurdular! Ama o melekler, bunu iddia eden müşriklerin yargılanıp cehenneme tıklacaklarını pek iyi bilirler. Ve şöyle derler: “*Allah onların iddia ettikleri şeylerden münezzehdir, çok yücedir.*” Ancak Allah’ın ihlusa erdirdiği kulları böyle olmaz, cehenneme götürülmezler. “*Ey müşrikler! Ne siz, ne de sizin Allah’tan başka ibadet ettikleriniz, -ille de cehenneme girmek isteyen kimseler hariç- Allah’a yönel-*

⁵¹⁸ Ankebut, 29/19, 20

⁵¹⁹ İsrâ, 17/98, 99

mek isteyen herhangi bir kulu yoldan çıkaracak bir kuvvete sahip değilsiniz.” “Bizim her birimizin belli bir makamı ve yeri vardır. Saf saf dizilenler biziz. Allah’ı zikredip O’nu tenzih edenler biziz.” Müşrikler önceleri: “Eğer, derlerdi, daha önceki ümmetlere verilen kitap gibi bir kitap bizde de olsaydı, Biz de yalnız Allah’a ibadet eden halis kullarından olurduk.”⁵²⁰

‘İyi bilin ki halis din, yani bütün gönlüyle candan itaat, yalnız Allah’a yapılır. Allah’tan başka birtakım hâmler edinerek: “Biz onlara sırf bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz” diyenlere gelince, elbette Allah, onların hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda aralarında hükmünü verecektir. Allah yalancılığı, nankörlük ve kâfirliği huy edinenleri hidâyet etmez, emellerine kavuşturamaz.”⁵²¹

Bütün bu gayretlerinin temelinde bilgi kırıntısının bulunmadığına dikkat çeken bir başka ayette de, ‘Müşrikler “Allah evlat edindi” dediler. Haşâ! O bundan münezzehtir. O her şeyden olduğu gibi evladı olmaktan da müstağnidir. Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi O’nundur. Buna dair, ey müşrikler, hiçbir deliliniz yoktur. Ne o, Allah hakkında kesin bilgi sahibi olmadan konuşuyor, rastgele şeyleri mi O’na isnad ediyorsunuz?’⁵²² denilerek akla, normal şartlarda detaylarını aklın algılamayacağı konuları algılanacak bir tarzda sunmaktadır.

2.4.1.2. Ölüm Sonrası Hayat

Ölüm sonrası hayatı anlatırken Kur’an’ın kullandığı üslup da, iman konusundaki üsluptan farklı değildir. Müşahede edilen alemde örnekler vererek akli, ölüm sonrası hayat için imkan metodunu ortaya koyan Kur’an, yeri geldiğinde çürümüş kemikleri nazara vererek ilk yaratılıştaki zorluğun ikincisinden daha büyük olduğunu anlatmakta yer yer de, sonbahar ve kış mevsiminin arkasından ilkbaharda bitki ve ağaçların yeniden canlanmasını misal göstererek ölüm sonrasında insanların da böylece haşrolacağını anlatmaktadır.

⁵²⁰ Sâffât, 37/149-169

⁵²¹ Zümer, 39/3, 4; ayrıca bkz. Zuhuruf, 43/81-84; Nahl, 16/62; İsrâ, 17/40; Necm, 53/21-25

⁵²² Yûnus, 10/68

‘Ey İnsanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Gerçekten kıyamet saatinin dep-remi müthiş bir olaydır. Onu göreceğiniz gün... Çocuğunu emziren anne, dehşetten çocuğunu unutup terkeder. Hâmile olan her kadın çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş olmuş görürsün, halbuki gerçekte onlar sarhoş değildirler. Fakat Allah’ın azabı pek çetindir,⁵²³ ve ‘Allah, o hak mâbuddur ki Kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. Kıyamet günü hepinizi bir araya toplayacaktır. Bunda hiç şüphe yoktur. Allah’tan daha doğru sözlü kim olabilir?’⁵²⁴ gibi ayetler, kıyametten haber verdikleri gibi⁵²⁵ aynı zamanda insan aklını, düşünmeye sevk etmekte ve daha fırsat elden kaçmadan tedbir almaya davet etmektedir. Şu da bir gerçektir ki, mutlak güç ve kudret sahibi Allah için kıyameti gerçekleştirmek ve ölüm sonrasında yeniden herkesi dirilterek hayatlarının hesabını almak hiç de zor değildir. ‘Bütün göklerin ve yerin gaybını bilmek de Allah’a mahsustur! Kıyametin oluş işi ise, başka değil, ancak göz açıp kapama yahut daha da kısa bir anda olup biter. Şüphe yok ki Allah her şeye kadir!’⁵²⁶ ve ‘Ey insanlar! Sizin hepinizi yaratmak veya hepinizi öldükten sonra diriltmek bir tek kişiyi diriltmek gibidir. Allah semîdir, basîrdir (her şeyi hakkıyla işitir ve görür)’⁵²⁷ gibi ayetler de zaten bunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü Allah (cc), ‘Haydi siz akşama girerken, sabaha çıkarken Allah’ı takdis ve tenzih edin, namaz kılın. Göklerde ve yerde hamd, güzel övgü O’na mahsustur. İkinci vaktinde de, öğleye girerken de, O’nu takdis ve tenzih edin, namaz kılın! O, ölüden diriye çıkarır, diriden ölüyü çıkarır ve ölmüş toprağa hayat verir. İşte siz de öldükten sonra böylece diriltileceksiniz’⁵²⁸ şeklinde açıktan beyan ettiği gibi ölüden diriye ve diriden de ölüyü çıkarmaya da kadirdir.

‘İşte bak, Allah’ın rahmetinin eserlerine! Ölmüş toprağa nasıl hayat veriyor! İşte bunları yapan kim ise, ölüleri de O diriltecektir. O, her şeye hakkıyla kadirdir.’⁵²⁹

⁵²³ Hacc, 22/1, 2

⁵²⁴ Nisâ, 4/87

⁵²⁵ Ayrıca bkz. İnfîtâr, 82/13, 14; Zilzâl, 99/1-8; Kâria, 101/1-11; Tekvîr, 81/1, 2 ...; İnşikâk, 84/1; Gâşiye, 88/1; Nebe’, 78/1; İnfîtâr, 88/1

⁵²⁶ Nahl, 16/77; ayrıca bkz. Yâ-Sîn, 36/29, 49, 53; Sâd, 38/15; Kamer, 54/3

⁵²⁷ Lokmân, 31/28

⁵²⁸ Rûm, 30/17, 18, 19

⁵²⁹ Rûm, 30/50

Kafirlerin, ‘*Bu acibdir, olamaz*’⁵³⁰ demelerine karşılık Kur’an, ‘*Hiç üzerlerindeki göğe bakmazlar mı? Bakıp da Bizim onu nasıl sağlamca bina ettiğimizi, onda en ufak bir çatlaklık, dengesizlik olmadığını düşünmezler mi? Yeri de döşedik, oraya dengeyi sağlayacak sağlam ulu dağlar yerleştirdik. Orada, gönüller, gözler açan her çeşit bitkiden çiftler bitirdik. Bütün bunları, Allah’a yönelecek her kula Yarıdan’ın kudretini hatırlatması, dersler veren birer basiret nişanesi ve ibret numunesi olması için yaptık. Gökten bereketli bir su indirdik. Onunla bahçeler ve biçilen ekinler, salkım salkım meyveleriyle ulu hurma ağaçları yetiştirdik. Bütün bunlar kullarımıza rızık vermek içindir. Hem o su ile ölü toprağa hayat verdik. İşte ölmüş insanların mezarlarından çıkışı da böyle olacaktır*’⁵³¹ demek suretiyle binlerce misalle gösterildiği gibi yeniden dirilişin de oldukça kolay olduğunu anlatmaktadır.⁵³²

‘*Nasıl yaratıldığını unutarak, bir de misâl fırlattı Bize: “Çürümüş vaziyetteki o kemikleri kim diriltecek!”*’ diyerek yeniden dirilişe karşı çıkanlara karşılık Kur’an, ilk yaratılışa nispetle ikinci yaratılışın daha kolay olduğunu ortaya koyarak akıllara şöyle bir ders vermektedir; ‘*De ki: “Onları ilk defa yaratan diriltir, hem O, yaratmanın her türlüşünü bilir.*’⁵³³ İnsanın müşahede dünyasına çarpan dünyevî bir çok gelişmede Allah (cc), aslında ikinci dirilişi insan aklını ikna edecek tarzda bir çok örnekler yaratmaktadır. Baharda çiçek ve yapraklarıyla beraber ağaçların, kısa bir sürede canlanmaları, buna güzel bir misaldir ve zaten bu türlü gelişmeler, Kur’an nezdinde birer ‘*ayet*’tir. ‘*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün sürelerinin değişmesinde, insanlara fayda sağlamak üzere denizlerde gemilerin süzülüşünde, Allah’ın gökten indirip kendisiyle ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda, Ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgarların yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların duruşunda, Elbette aklını çalıştıran kimseler için*

⁵³⁰ Bkz. Kâf, 50/2

⁵³¹ Kâf, 50/6-11

⁵³² Bkz. Nursî, Sözlür, Yirmibeşinci Söz, a.g.e. s. 169 vd. Bu anlamda *Yirmibeşinci Söz*. orijinal tespit ve yorumlarla dolu zengin bir kaynak oluşturmaktadır.

⁵³³ Yâ-Sîn, 36/78, 79

Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır⁵³⁴ gibi ayetler, bu anlamda kevnî ayetleri nazara vermektedir.

Tefsir kitaplarında ilgili ayetlerin yorumları yapılırken ortaya konulan yaklaşımlar ve daha sonraları haşirle ilgili yazılan müstakil kitaplar göstermektedir ki, şu an için gaybî hüviyete sahip olan haşir ve ölüm sonrası hayat, aslında akıl için oldukça açık ve bedihi. inanılması gereken bir gerçektir.⁵³⁵

2.4.1.3. Nübüvvet, Kitap ve Melekler

Kur'an'ın iman konusunda nübüvvet, kitap ve melekleri anlatırken kullandığı üslup da, aynı şekilde akıl iknaya yönelik ikna metodudur. Ancak şu da bir gerçektir ki Kur'an, nübüvvet, kitap ve melekler konusunda Allah'a iman, tevhid ve haşir kadar ısrarcı değildir. Zira Allah'a iman etmek demek, aynı zamanda Allah'ın diğer isteklerini de kabul etmeyi beraberinde getirmektedir. Bir başka deyişle Allah'a iman, öldükten sonra yeniden dirilme, peygamber, kitap ve meleklerine imanı da içinde barındırmaktadır. Çünkü bütün bunların varlığını bildiren, bizzat Allah (cc)'tır ve O'nun her ifadesi de, mutlak doğruyu ifade etmektedir ve rasûl gönderdiğini ifade eden de, bizzat O'dur. **‘Yâ sîn, Hikmetli Kur'ân'a andolsun: Sen elbette gönderilen rasûllerdensin’**⁵³⁶ gibi ayetler bunu, sarih bir biçimde anlatmaktadır.

Her şeyden önce Kur'an, ezel ve ebedi aynı anda gören ve bir olan Allah'ın kelimadır ve onun bir benzerini ortaya koymaya bir başkasının imkan ve ihtimali yoktur. **‘De ki: “Yemin ederim! Eğer insanlar ve cinler, bu Kur'ân'ın benzerini yapmak için bir araya toplansalar, hatta birbirlerine destek olup güçlerini birleştirseler bile, yine de onun gibi bir Kitap meydana getiremezler’**⁵³⁷, **‘Eğer kulumuza indirdiğimiz Kur'ânın Allah'ın sözü olduğu hakkında şüpheniz varsa, haydi onun sûrelerinden birine benzer bir sûre meydana getirin ve Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın, iddianızda haklı iseniz!’**⁵³⁸, **‘Yoksa “Kur'ân'ı kendisi uydurmuş” mu di-**

⁵³⁴ Bakara, 2/164

⁵³⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Nursî, Onuncu Söz, a.g.e. s. 19 vd.

⁵³⁶ Yâ-în, 36/1-3

⁵³⁷ İsrâ, 17/88

⁵³⁸ Bakara, 2/23

yorlar. De ki: *“İddianızda tutarlı iseniz, haydi belagatta onunkine benzer on sûre getirin, isterse kendi uydurmanız olsun ve Allah’tan başka çağırabileceğiniz herkesi de yardımınıza çağırın!”*⁵³⁹, ‘Yahut Kur’ân’ı *“kendi uydurdu”* mu diyorlar? Hayır! Onlar bu iddialarında samimî değiller. Onların inanmaya niyetleri yok da onun için bu kabîl sözler sarfediyorlar. O halde bu iddialarında tutarlı iseler Kur’ân gibi bir söz getirsinler bakalım!⁵⁴⁰ gibi ifadeler açıkça göstermektedir ki Allah (cc), indirmiş olduğu kitap ve gönderdiği peygamberlerin arkasında muîn olarak durmakta ve bunlara karşı gelenlere karşı da adeta meydan okumaktadır.

Melekler, sadece kendilerine emredileni yerine getiren varlıklardır. Her birinin belli başlı vazifeleri vardır. Yeme, içme ve tenasül gibi beşeri özelliklere sahip değillerdir. Latif varlıklar olmaları yönüyle şehadet aleminin kriterleriyle algılanamaz ve gözle görülemezler. Onun için, nassın bildirdiğine aklın teslim olup iman etmesi gerekmektedir. Zira, varlığı yaratan, meleklerle insanlara da vücut veren Allah (cc), meleklerin varlığını açıkça ortaya koymakta ve Yüce Beyan’ın’da açıklamaktadır.⁵⁴¹

2.4.2. Duyu, Duygu ve Akıl

Kur’an’a göre duyu ve duygularla akıl arasında belli başlı alakalar vardır. Akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran temyiz gücü; duygular ise, akli besleyen unsurlardır. İnsan akli devre dışı bıraktığında veya onu besleyen yolları kapatıp çalışmasına engel olduğunda diğer canlılardan bir farkı kalmamakta idrak ve akıl imkanı olmasına rağmen fiilen bunlardan istifade edememektedir.

‘Onlara: “Gelin Allah’ın indirdiği buyruklara tâbi olun!” denildiğinde: “Hayır, biz babalarımızı ne durumda bulduysak ona uyarız” derler. Babaları bir şeye akıl erdirememiş ve doğruyu bulamamış olsalar da mı onlara uyacaklar?’⁵⁴² ve ‘İnkârcıları hakka çağırmanın durumu, tıpkı bağırp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvanlara haykıran kimsenin durumu gibidir. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bun-

⁵³⁹ Hûd, 11/13

⁵⁴⁰ Tûr, 52/33, 34

⁵⁴¹ Bkz. Mürselât, 77/1-5; Nâziât, 79/1-5; Kadîr, 97/4; Tahrim, 66/6; Enbiyâ, 21/26, 27

⁵⁴² Bakara, 2/170

dan ötürü akıllarını kullanıp gerçeği anlayamazlar⁵⁴³ gibi ifadeler göstermektedir ki, Allah'ın indirdiğine kulağını tıkayıp gözünü hakikate karşı kapatanlar, duyu ve duyularından istifade etme noktasında da mahrumiyet yaşamakta, netice itibarıyla da realiteyi olduğu gibi görememektedirler. Böyle kimseler, Allah katındaki konumlarından da mahrum oldukları gibi insanlar nezdinde de istenilen kıymetlerini bir türlü bulamamaktadırlar. **‘Çünkü Allah katında yerde gezinen canlıların en kötüsü, o düşünmeyen sağır ve dilsizlerdir.’**⁵⁴⁴ Halbuki O, kendilerince itiraz ettikleri her meselede konuyu aydınlatmış ve tereddüte mahal bırakmayacak şekilde akılları tatmin etmiştir. **‘Onların sana itiraz için getirdikleri hiç bir temsil, hiç bir soru olmaz ki, ona karşı Biz sana gerçek durumu bildirmeyelim ve en güzel açıklamayı yapmayalım’**⁵⁴⁵ gibi ifadeler, bunu açıktan ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi hayvanlar, sadece görme ve işitme duyularına sahiptirler ve onlar, bu duyularını ma’rifet merkezli kullanma sorumluluğuna sahip değildirlere. İşte insan da, göz ve kulak gibi duyu organlarını ma’rifet merkezli değerlendirmedeği zaman, onlardan bir farkı kalmamakta ve duyulardan istifade edememe noktasında aynı çizgide bulunmaktadır. Böyle bir durumdaki insana, zorla bir şey kabul ettirmenin imkanı yoktur ve bu noktada Kur’an, şu ikazı yapar; **‘Şunu bil ki: Sen ne ölümlere sesini duyurabilirsin, ne de arkasını dönüp uzaklaşan sağırlara bu dâveti işittirebilirsin.’**⁵⁴⁶

Göz ve kulağını hakikate karşı tıkayıp aklını atıl duruma düşürenleri ifade ederken Kur’an, **‘Sen kabirde olanlara sesini elbette işittiremezsin’**⁵⁴⁷ ifadeleriyle adeta bu insanların mezardakiler gibi hissiz ve kendilerine ulaşan bilgilere karşı da duyarsız olduklarını anlatır. Zaten bu durumdaki insanların akılları, ancak azabı gördüklerinde başlarına gelecek, ama iş işten geçtikten sonra aklın başa gelmesi bunları kurtarmaya yetmeyecektir. **‘Ve ilave edecekler: “وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ.”** **‘Şayet biz gerçeği işiten ve aklını çalıştıran kimseler olsaydık, elbette bu alevli ateşe girenlerden olmazdık!’**⁵⁴⁸ Bu ayette, akıl nimetinin, kulakla irtibatlandırılmasında,

⁵⁴³ Bakara, 2/171

⁵⁴⁴ Enfâl, 8/22

⁵⁴⁵ Furkân, 25/33

⁵⁴⁶ Rûm, 30/52

⁵⁴⁷ Fâtır, 35/22

⁵⁴⁸ Mülk, 67/10

imana daveti işitmiş olmanın, daveti anlama gibi bir zorunluluğunun bulunduğunu ifadesi gibi bir incelik vardır. Zira, taakkul olmadan işitilen davetin hiçbir kıymeti yoktur. Öyleyse duyularla amel etmenin kıymeti, onların, akılla olan irtibatlarıyla doğru orantılıdır.⁵⁴⁹

‘Kesin inanmak isteyenler için yeryüzünde birçok deliller vardır. Bizzat kendi varlıklarınızda da böyle deliller vardır. Hâla görmeyecek misiniz? Gökte de hem rızkınız (rızkınızın vesileleri), hem de size vâd olunan cennet vardır’⁵⁵⁰, ‘De ki: “Göklerde ve yerde neler ve neler var, bir baksanıza!” Fakat bunca işaretler ve uyarılar iman etmeyecek kimselere ne fayda verir ki?’⁵⁵¹ ve ‘Evet, Biz ileride onlara delillerimizi gerek dış dünyada, gerek kendi öz varlıklarında göstereceğiz; ta ki Kur’ân’ın, Allah tarafından gelen gerçeğin ta kendisi olduğu onlar tarafından da iyice anlaşılacak. Rabbinin her şeye şahid olması yetmez mi?’⁵⁵² gibi ayetlerde Kur’an, göz ve kulağı, tabiattaki olayları fikrî temmül, ders, araştırma ve derinleşme anlamlarında kullanmaktadır.

Bütün bunlar göstermektedir ki Kur’an, gözle görülüp müşahede edilebilenleri nazara vermek suretiyle, akletmede duyulara ayrı bir önem vermekte ve akıl fiilini, bu duyulara bağlamaktadır. Çünkü duyular, ma’rifete açılan pencereler gibidir. Duyuların konuşulmadığı yerde akıldan da bahsetmeye imkan yoktur. İnsan, duyularını devre dışı bıraktığında artık ne görebilir, ne duyabilir ve ne de aklından istifade edebilir. Bu durumda o, varlık alemindeki hakikatlerin ma’rifeti konusunda duyularından istifade etme konumu olmayan diğer canlılarla aynı çizgiye gelmiş demektir. Çünkü artık o, akletmeyen bir canlıdır. Aklın tanımında da geçtiği üzere insanla hayvanın arasındaki yegâne fark, birincisini ikincisinden ayıran temyiz gücüdür. İşte insan, bu temyiz gücünü kaybettiği yerde, kendisini hayvanla eşitlemiş olmaktadır.⁵⁵³

⁵⁴⁹ Cûzû, a.g.e. s. 81

⁵⁵⁰ Zâriyât, 51/20-22

⁵⁵¹ Yûnus, 10/101

⁵⁵² Fussilet, 41/53

⁵⁵³ Cûzû, a.g.e. s. 98

2.4.3. Mantık ve Akıl

Bilindiği üzere Kur'an Arapça olarak indirilmiş ve ilk defa muhatap olduğu topluma hitap ederken, **'Düşünüp manasını anlamanız için Biz, onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik'**⁵⁵⁴ demek suretiyle, anlaşılabilmesi için anlaşılabilir bir dille insan mantığına hitap ettiğini anlatmaktadır.

Gerek **'Düşünüp mânasını anlamanız için Biz, onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik'**⁵⁵⁵ deyip lisana vurgu yaparken gerekse **'Muhakkak ki, hayatınız için gerekli notları içeren, size şan ve şeref sağlayan bir kitap indirdik. Neden düşünmüyorsunuz?'**⁵⁵⁶ şeklinde bu farklılığa dikkat çekerken muhataplara, *'umulur ki akledersiniz'* ve *'hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?'* şeklinde sesleniliyor olması, her iki hususun da davette aklın devreye alınmasına matuf bir gayret olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda kendilerini dil ve konum yönünden öne çıkardıktan sonra akılcı bir mantık kullanılarak Kur'an'ın bu insanlara, **'Eğer kulumuza indirdiğimiz Kur'ânın Allah'ın sözü olduğu hakkında şüpheniz varsa, haydi onun sûrelerinden birine benzer bir sûre meydana getirin ve Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın, iddianızda haklı iseniz!'**⁵⁵⁷ diyerek meydan okuması, kendi dillerinin aynısı olduğu halde onun bir sûre, hatta kısa bir sûre, yahut küçük bir ayetini taklit etmelerini istemesi oldukça manidardır.

Ayrıca Kur'an kendi dilleriyle konuştuğu halde içindeki daveti anlamamakta ısrar etmeleri ve davete icabette kör ve sağır gibi davranmaları akıl ve mantıkla izah edilebilecek bir husus değildir. Böyle bir topluma, *'hâlâ akletmeyecek misiniz?'* demek, size okunan hakikatlere karşı hâlâ cehaletle mukabele ısrarınızdan vazgeçmeyecek misiniz? anlamına gelmektedir.

Aynı zamanda bu davetin sahibi olan Zat, kırk yaşına kadar kendi aralarında olmasına rağmen hep O'nu 'Emîn' bildikleri halde bu Emîn'in eliyle kendilerine ulaşan davete icabet etmemeyi tercihlerinin anlaşılır bir tarafı yoktur. Hele bu davetçinin de, kendileri gibi bir beşer olduğunu ileri sürerek kendilerince onu baştan savdıklarını düşünmek, ba-

⁵⁵⁴ Yûsuf, 12/2; Zuhuf, 43/3; Ayrıca bkz. Nahl, 16/3; Şuarâ. 26/195

⁵⁵⁵ Yûsuf, 12/2

⁵⁵⁶ Enbiyâ, 21/10

⁵⁵⁷ Bakara, 2/23

şını kuma sokup da avcıdan kurtulduğunu zanneden deve kuşunun hareketinden fark-sızdır. Bu durumu anlatırken Kur'an, 'Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de başka değil, ancak şehirlerde oturanlardan vahye mazhar ettiğimiz bir takım er-keklerdi. Onlar dünyayı hiç gezmediler mi ki kendilerinden önce yaşayanların âkıbetlerinin nasıl olduğunu görüp anlasınlar? Âhiret diyarı elbette Allah'a saygı duyup haramlardan sakınanlar için daha iyidir. Siz ey müşrikler, hâla aklınızı kullanmayacak mısınız?'⁵⁵⁸ ve 'De ki: "Ben de sizin gibi bir insanım. Yalnız, bana şu vahyolunuyor: "Sizin İlahınız, sadece bir tek İlahtır. O halde O'na yönelerek doğru yolda yürüyün, O'ndan af dileyin. O'na eş, ortak uyduranların vay haline!"⁵⁵⁹ gibi ifadelerle akılcı bir mantık ortaya koymakta ve muhatapların beşer olduğu yerde tebliğ yapan zatın da elbette beşer olacağına altını çizmektedir.

Unutmamak gerektir ki anlama, idrak ve ilmin aleti, akıldır ve bu noktada Kur'an, 'İşte bazı gerçekleri anlatmak için, Biz bu kabil temsiller getiriyoruz, ama bunları, ancak ibret almasını bilenler anlar.'⁵⁶⁰ demek suretiyle ancak ilim sahibi olanların gerçek anlamda akıl sahibi kimseler olduğunu anlatır.

Akılcı mantığı her fırsatta ortaya koyarak muhataplarını akla davet eden Kur'an, başka-larına söylenilen hususların bunu yapan kimseler tarafından göz ardı edilmesinin ne de-rece akılla bağdaştığını anlatmakta ve adeta başlarına kakarcasına, 'Halka iyiliği emre-dip kendinizi unutuyor musunuz yoksa? Halbuki siz Tevratı okuyup duruyorsu-nuz. Artık aklınızı başınıza almayacak mısınız?'⁵⁶¹ demektedir. Çünkü, yapmadığını söyleyen veya söylediğini yapmayan ve hayrı emredip şerrin peşinden koşan kimseler, aslında kendi kendileriyle çelişki halindeki insanlardır. Bu ise, idrakin olmamasıyla ce-haletin hüküm sürdüğü bir alanı ifade etmektedir ki, 'hâlâ aklınızı kullanmayacak mı-sınız?' demek, 'ne zaman kendinize dönüp nasihatleri kendi üzerinize alacaksınız?' ma-nasını da içermektedir.

Yahudi'lerin, Hz. İbrahim'i Yahudi ve Hıristiyan'ların da Hıristiyan olduğunu iddia et-melerine karşılık Kur'an, yine aynı metodu kullanarak, 'Ey Ehl-i kitap! Tevrat da, İn-

⁵⁵⁸ Yûsuf, 12/109

⁵⁵⁹ Fussilet, 41/6

⁵⁶⁰ Ankebût, 29/43

⁵⁶¹ Bakara, 2/44

**cil de kendisinden çok sonra gönderildikleri halde, ne diye İbrâhim hakkında iddi-
alaşıyorsunuz? Buna da mı akıl erdiremiyorsunuz?**⁵⁶² demekte ve hiçbir delil ve
mesnede dayandırılmadan yapılan böyle bir iddianın akıldan uzak ve realite ile bağdaş-
mayan asılsız beyanlar olduğunu ifade etmektedir. Zira nispet edilmek istenen her iki
din de, Hz. İbrahim'den sonra risaletle görevlendirilen iki peygamber vasıtasıyla insan-
lara ulaştırılmış olup, tarihi gerçek olarak da öncekilerin, kendisinden yüzyıllar sonra
gelenlere tabi olamayacağı açıktır. Kaldı ki Hz. İbrahim, her iki dinin de temellerini
oluşturmada önemli bir yer tutmaktadır.

Burada şu sorunun cevabını aramak yerinde olacaktır; mantıklı düşünmek elzem oldu-
ğuna göre her düşünülen konu veya ortaya konulan mesele mantıklı mıdır? Bu sorunun
cevabını da yine, belli başlı ayetleriyle Kur'an vermektedir. Ona göre her insan, mutlaka
aklını kullanmaktadır; ancak aklını kullanan her insanın, isabetli düşünce ortaya koydu-
ğunu söylemek mümkün değildir. **'Onu sadece ilim sahibi olanlar akledebilir'**⁵⁶³ gibi
ifadeler göz önüne alındığında, ilmin daha çok öne çıktığı görülmektedir. Genel yakla-
şıma göre ilim ise, bilginin marifete dönüştürülerek özümsemesi anlamına gelmekte-
dir.

**'Akılları sıra Allah'ı ve iman edenleri aldatmayı kurarlar. Kendilerinden başka-
sını aldatamazlar da farkında değiller'**⁵⁶⁴ ve **'Nasıl olur onların size güvenmelerini
beklersiniz ki onlardan bir zümre vardı ki Allah'ın kelamını işitip akılları aldıktan
sonra, bile bile onu tahrif eder, değiştirirlerdi'**⁵⁶⁵ gibi ifadeler, akıllı gibi görünerek
yapılan nice işlerin, mutlak hakikatle karşılaştırıldığında gerçeği yansıtmaktan ne kadar
uzak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü, kendi başına kalan bir akıl ve kalbin,
bir başka yönlendiricinin rehberliği olmadan realiteyi olduğu gibi kavraması, oldukça
zordur. **'Biz cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki onla-
rın kalpleri vardır ama bu kalplerle idrâk etmezler, gözleri vardır onlarla gör-**

⁵⁶² Âl-i İmrân, 3/65

⁵⁶³ Ankebut, 29/43

⁵⁶⁴ Bakara, 2/9

⁵⁶⁵ Bakara, 2/75

mezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Hasılı onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte asıl gafil olanlar onlardır⁵⁶⁶ ifadesi bunu anlatmaktadır.

Bilerek yanlışta ısrar etmek, insanın kendisini yanıltmasından başka bir şey değildir. Böylelerinin halini garipseyerek anlatan Kur'an, 'Halka iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz yoksa? Halbuki siz Tevratı okuyup duruyorsunuz. Artık aklınızı başınıza almayacak mısınız?'⁵⁶⁷ demek suretiyle bu nevi hareketin, bir nevi akılsızlık olduğunu anlatmaktadır. 'Onlar iman edenlerle karşılaştıklarında "Biz de iman ettik" derler. Kendi aralarında kaldıklarında ise: "Ne yapıyorsunuz? derler, Rabbinizin huzurunda aleyhinize hüccet edinsinler diye mi tutup Allah'ın size açtığı gerçeği onlara söylüyorsunuz? Hiç aklınızı kullanmıyor musunuz?"⁵⁶⁸ gibi ifadeler göstermektedir ki, Kur'an'ın maksadı, her zaman insanın, aklını kullanarak akıllıca iş yapmasıdır. Bu anlamda o, zaman zaman mü'minlere hitap ederek, hatırlı yollardan sakınmalarını salık vermektedir; 'Ey iman edenler! Siz müslümanlardan başkasını sırdaş edinmeyin. Çünkü onlar size şer ve fesat çıkarmada ellerinden geleni bırakmazlar. Dâima sizin sıkıntıya düşmenizi isterler. Size olan düşmanlıkları, zaten ağızlarından taşıyor meydana çıkmıştır. Kalplerinin gizlediği düşmanlık ise daha fazladır. Âyetlerimizi size iyice açıkladık. Eğer akıllarınızı kullanırsanız, onlardan yararlanırsınız.'⁵⁶⁹ Çünkü insan, arkadaşının etkisi altındadır ve bu anlamda etki altına girilebilecek noktalardan uzak durulmalıdır. Şu ayet de, bunu açıkça teyit etmektedir; 'Ey iman edenler! Ne dininizi alay ve eğlence konusu yapan sizden önce kendilerine kitap verilenleri, ne de diğer kâfirleri dost (ve üzerinize yönetici) edinmeyin. Mümin iseniz, Allah'ın bu buyruklarına karşı gelmekten sakının! Siz ezan okuyarak namaza dâvet edince, bunu alay ve eğlence konusu yaparlar. Onların böyle yapmalarının sebebi, akıllarını kullanmayıp bu güzelliği anlamamalarıdır.'⁵⁷⁰ Çünkü insan, bilmediğinin düşmanıdır.

Şu da bir gerçektir ki düşünme, insanı değişik tehlikelerden koruyan önemli bir dinamiktir. Ondan mahrum olanlar, sürekli bir korku içinde ve asla huzuru yakalayama-

⁵⁶⁶ A'râf, 7/179

⁵⁶⁷ Bakara, 2/44

⁵⁶⁸ Bakara, 2/76

⁵⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/118

⁵⁷⁰ Mâide, 5/57, 58

maktadırlar. ‘Onların kalplerinde sizden duydukları korku, Allah’tan korkmalarından daha ileridir. Bu böyledir, çünkü onlar, gerçeği bilip anlamayan kimselerdir. Onlar sizinle toplu durumda savaşmazlar, ancak sağlam kaleler içinden veya duvarların arkasından sizinle savaşmak isterler. Kendi aralarındaki çatışmaları pek şiddetlidir. Sen dışardan onları birlik içinde sanırsın. Halbuki kalpleri darımadığıdır. Böyledir, çünkü onlar aklını kullanmayan, düşünmeyen bir gruptur’⁵⁷¹ ifadeleri bunu sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bazen de mantık, bir temele dayanıp dayanmadığına bakmaksızın insanı, değişik yollara sürükler ve neticede o insan, normal şartlarda söylenilemeyecek safsatalara kayar ve düşünce inhirafına kapılır aralar. Kur’an, ‘Allah ne *bahîre*, ne *sâibe*, ne *vasîle*, ne de *hâm* diye bir şey bildirmiştir. Fakat, o kâfirler bu inançlarını Allah’a mal ederek O’na iftira etmişlerdir. Onların ekserisinin akılları ermez’⁵⁷² demek suretiyle tarihten belli başlı örnekler vererek cemaatini benzeri bir hataya düşmekten korumak istemektedir.

Şu da bir gerçektir ki insan mantığı, iman etmeyi gerektirdiği gibi mantıksızlık ise, imandan mahrumiyeti beraberinde getirmektedir. Elbette Allah (cc), herkesin iman etmesini istemektedir ve peygamber gönderip insanları kitaplarla donatmanın altında böyle bir hedef vardır. Ancak bu, insanın iradesine bağlı bir husustur ve iradeye bağlı bir mantığın sonucu olarak ulaşılan iman, bir değer ifade etmektedir. ‘Eğer Senin Rabbin dileseydi, dünyada ne kadar insan varsa hepsi imana gelirdi. Ama bunu irade etmedi’ diyen Kur’an, ‘Şimdi sen mi, imana gelsinler diye insanları zorlayacaksın?’⁵⁷³ demek suretiyle aynı metodu, müntesiplerine de tavsiye etmektedir.

2.4.4. Yaratılış ve Hayat Yolculuğuyla İnsan

İnsanın mebedi topraktır; topraktan Âdem, Âdem’den Havva yaratılmış ve bundan sonraki yaratma işi, sebepler planında nutfe, alaka, cenin safhalarından geçip çocukluk, ergenlik ve ihtiyarlık dönemlerine uğrayarak neticede ölümle yeniden toprağa dönme şeklinde devam etmektedir. Ancak insanın ölümü, toprakla yok olup tükenmesi anla-

⁵⁷¹ Haşr, 59/13, 14

⁵⁷² Mâide, 5/103

⁵⁷³ Yûnus, 10/99

mına gelmemekte ve ölüm sonrasında yeniden bir dirilişle yeni bir hayatın başlangıcını ifade etmektedir.

İşte Kur'an, zaman zaman bu safhaları nazara vererek insana, aslını, geçirdiği safhaları ve ölümü hatırlatarak ölüm sonrası hayata hazır hale gelebilmesi için akıllarına hitap etmekte ve daha, ahiretin kazanılacağı yer olan bu dünyada iken fırsatları değerlendirme akıllılığını gerçekleştirebilmesi gerektiğini anlatmaktadır.

'Hayatı veren de, öldüren de O'dur. Gece ile gündüzü peşpeşe getiren de O'dur. Öyleyse hâla aklınızı başınıza alıp bunları bir düşünmez misiniz? Ama böyle yapmak yerine, kendilerinden önceki münkirlerin dediklerini dediler. "Ölüp toprak ve kemik haline geldikten sonra biz dirilecekmışiz ha! Bize de, daha önce babalarımıza da bu vaad edilip durdu. Doğrusu bu dirilme işi, önceliklerin masallarından, başka bir şey değil!" dediler⁵⁷⁴, 'Ey insanlar! Sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan da eşini yaratıp o ikisinden bir çok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının. Adını anıp Kendisini vesile ederek birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlık etmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakını- nız. Allah sizin üzerinizde tam bir gözeticidir⁵⁷⁵ ve 'Şu bir gerçektir ki Biz insanı süzme çamurdan yaratırız. Sonra onu nutfe (sperm) halinde sağlam bir yere yerleş- tiririz. Sonra nutfeyi alakaya (yapışkan döllenenmiş hücreye), alakayı mudgaya, yani bir çiğnem et görünümündeki varlığa, mudgayı kemiklere dönüştürür, sonra da kemiklere et giydirip, derken yeni bir yaratılışa mazhar ederiz. İşte bak da Al- lah'ın ne mükemmel yaratan olduğunu bir düşün!⁵⁷⁶ gibi ayetler, bunu açıkça anlat- maktadır. Çünkü O (cc), 'Sübhandır, münezzehdir o Zât ki, her şey üzerinde hâkimiyet elindedir. Ve... hepinizin de dönüşü, O'na olacaktır.'⁵⁷⁷

Durum böyle olduğu halde bazı insanların, bunu garipseyerek ilhada sürüklenmelerinin, akıl ve mantıkla izah edilebilecek hiç bir yanı yoktur. **'Onlar bir Yaratan olmaksızın**

⁵⁷⁴ Mü'minûn, 23/80-83

⁵⁷⁵ Nisâ, 4/1

⁵⁷⁶ Mü'minûn, 23/12-14

⁵⁷⁷ Yâ-Sîn, 36/83

mı yaratıldılar? Yoksa kendi kendilerini mi yarattılar?⁵⁷⁸ diyen Kur'an, yine akla hitap ederek konunun iyice zihnenlere yerleşmesini murad etmektedir.

Şu halde Allah (cc), insanı balçık denilen bir topraktan yaratmış ve ona ruhundan üfleme suretiyle ilk hareketi vermiştir. Âdem'den Havva ve daha sonra her ikisinden de insanlığın çoğalmasını murad etmiş ve böylelikle şuurlu bir hayat başlamıştır. Rahmetini, sadece yaratıp vücut vermekle kesmeyen Yüce Mevla, insanın yaşayabileceği ortamı da ona uygun olarak yaratarak her şeyi ona musahhar kılmıştır. Ancak insan, kendisine yapılan bunca ihsan ve nimeti zaman zaman görmezlikten gelebilmekte ve bu sebeple de Allah, insan aklına hitap ederek bazı hatırlatmalarda bulunup aslını unutmaması gerektiğini hatırlatmaktadır; **'O'dur ki sizi (atanız Âdemi) topraktan, sonra tek tek siz insanları da bir menîden, sonra alakadan (embriyodan) yarattı. Sonra sizi analarınızın karnından bebek olarak çıkarır, derken sizi güçlü kuvvetli bir çağa eriştirir, sonra ihtiyarlığa varacak kadar yaşatır. İçinizden kimi daha da önce öldürülür, kiminizin ömrü bir vâdeye kadar uzatılır. Olur ki aklınızı kullanıp bunları düşünürsünüz diye böyle yapar.**⁵⁷⁹

2.4.5. Tabiat ve Akıl

Kur'an, insan aklına hitap ettiği hemen her yerde nazarları tabiattaki olaylara yöneltmekte ve bunlardaki ahenk ve uyuma dikkat çekerek arkasındaki nizam ve tabii olarak da bu nizamı yaratıp devam ettiren nâzıma dikkat çekmektedir. Nazara vermek istediği konuları sıraladıktan sonra konuyu getirip akla bağlaması da göstermektedir ki, bütün bunlardan maksat, düşünüp değerlendiren akılların, tefekkür, tezekkür, tedebbür, nazar ve basar gibi fonksiyonel faaliyetlerin neticesinde iman denilen kıymete ulaşmalarıdır.

Şüphesiz Kur'an, kimya, fizik, astronomi, biyoloji ve matematik gibi konuları anlatan ilmî bir kitap değildir. Onun gönderiliş gayesi, insanlara imana giden yolları göstermek, yani hidayettir. Ancak o, bunu yaparken genel prensipler ortaya koymakta ve bu prensiplerin ışığında yürüyen insanların, neticede imana ulaşmalarını hedeflemektedir. Bunu yaparken de, yeri geldiğinde en geniş daireden başlayarak kainatın oluşumundan bah-

⁵⁷⁸ Tûr, 52/35

⁵⁷⁹ Mü'min, 40/67

setmekte, ihtiyaç hasıl olduğunda en dar daireye kapı aralayıp insanı hücreler arasında seyahate çıkarmaktadır. Ona göre, ağaçlardan çiçeklere, kuşlardan böceklere, yağmurlardan bulutlara, denizlerden deryalara kadar her şey, Allah'ı anlatan birer ayettir ve bu ayetlerin her birisi de, düşünüp ibret alan kimselere Allah'ın varlık ve birliğini anlatmaktadır.

İnsan, farkına varsın veya varmasın, hemen her gün, hatta her an cereyan eden bu ayetlerle Allah, kullarını kendisine davet etmektedir. İşte Kur'an'ın, tabiatla ilgili olayları nazara vererek insanları imana davet etmesi, bütün bunların farkına varmaya matuf bir gayrettir. Fark etmek, düşünmeyi, düşünmek de akli harekete geçirmeyi beraberinde getirmektedir ki, bu anlamdaki faal bir aklın teslim olup insanı, imana götüreceğinde şüphe yoktur.

Kur'an'ın nazarında herşey açıktır ve her varlık, akıllara hitap ederek O'nu anlatmaktadır; zira, **'Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün sürelerinin değişmesinde, insanlara fayda sağlamak üzere denizlerde gemilerin süzülüşünde, Allah'ın gökten indirip kendisiyle ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda, Ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgarların yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların duruşunda, Elbette aklını çalıştıran kimseler için Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır.'**⁵⁸⁰

Aslında, **'Hayatı veren de, öldüren de O'dur. Gece ile gündüzü peşpeşe getiren de O'dur.'** Buna rağmen hâlâ akli başa almadan düşünmemekte ısrar etmek, ne derece akıllılıktır?⁵⁸¹ Halbuki, hem geceyi ve gündüzü, güneşi ve ay'ı insanın hizmetine veren. diğer yıldızları da O'nun emriyle onlara râm eden de O'dur. **Elbette aklını çalıştıran kimseler için bunda alınacak nice dersler var!**⁵⁸²

Sürekli aynı şeylerle karşılaşılıyor olma, insan için bazı realitelerin ülfet perdesi altında kalmasına sebep olmaktadır. Halbuki kainatta öyle hadiseler vardır ki, her an, O'nun kudret ve hikmetini anlatmaktadır. **'Hurma ve üzümünden hem sarhoşluk veren içki, hem de güzel gıdalar elde edersiniz. Şüphesiz bunda aklını çalıştıran kimseler için**

⁵⁸⁰ Bakara, 2/164

⁵⁸¹ Bkz. Mü'minûn, 23/80

⁵⁸² Nahl, 16/12

alacak ibret vardır⁵⁸³ diyen Kur'an'da, bunun gibi daha nice olay vardır. Öyleyse “O, doğunun da, batının da, doğu ile batı arasındaki her şeyin de Rabbidir. Aklınız varsa bunu anlarsınız.”⁵⁸⁴ Zira, ‘Gece ve gündüzün peş peşe gelip müddetlerinin uzayıp kılmasında, Allah’ın gökten bir rızık, yani yağmur indirip onunla ölmünden sonra yeryüzünü diriltmesinde, rüzgârları evirip çevirmesinde, akıllarını kullanıp düşünecek kimseler için Allah’ın kudretine ve hikmetine dair birçok delil vardır.’⁵⁸⁵

Kevnî ayetler olarak zikredebileceğimiz benzeri olaylar, anlayıp idrak edebilecek insanlara çok şeyler fısıldamaktadır. ‘Dünyada birbirine komşu parçalar, üzüm bağları, ekinler, dallı veya dalsız hurma ağaçları vardır ki hepsi aynı su ile sulanmaktadır. Bununla beraber yemede biz onların bazısını bazısından daha üstün, daha kaliteli kılabiliriz. Elbette bunlarda aklını kullanan kimseler için alacak nice dersler, nice ibretler vardır.’⁵⁸⁶ Ve ‘O’nun delillerinden biri de: Gâh korku, gâh ümit vermek için size şimşegi göstermesi, gökten bir su indirip ölmüş toprağa onun sayesinde hayat vermesidir. Elbette bunda aklını çalıştıran kimseler için ibretler vardır.’⁵⁸⁷ diyen şifahî ayetler, bu kevnî ayetlerden bazı misaller vererek akılları intibaha davet etmektedir.

Aslında vicdanlara bir bakılsa, hemen herkes, bu realiteyi kabul etmektedir. Zira fitrat ve vicdan yalan söylememektedir. ‘Eğer onlara: “Gökten su indirip ölümünden sonra yeri canlandıran kimdir?” diye sorsan elbette: “Allah’tır!” diyeceklerdir. De ki: “Hamd olsun Allah’a ki, (kâfirler bile O’nun bu vasıflarını inkâr edemiyorlar.) Bütün hamdler, güzel övgüler aslında Allah’a mahsustur, fakat onların ekserisi bunu düşünüp anlamıyorlar.”⁵⁸⁸ diyen Kur’an, bunu ne güzel tescil etmektedir.

Bütün bu ayetlerden hasıl olan sonuca baktığımızda, her birisinin sonunda ‘Akleden bir kavim’, ‘Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?’ ve ‘Şayet aklınızı çalıştırıyorsanız’ gibi ifadelerle semâvât ve arz, gece ve gündüz, yaratma ve öldürme, güneş ve ay, doğu ve

⁵⁸³ Nahl, 16/67

⁵⁸⁴ Şuârâ, 26/28

⁵⁸⁵ Câsiye, 45/5

⁵⁸⁶ Ra’d, 13/4

⁵⁸⁷ Rûm, 30/24

⁵⁸⁸ Ankebût, 29/63

batı gibi noktalara dikkat çekilerek bütün bunların üzerinde icra edilecek faal bir akılla iman denilen hedefe ulaşılması istenmektedir.

2.4.6. Dini Ahkam ve Akıl

Kur'an'ın, hükümler koyup bazılarını haram diğer bazılarını da helal olarak ilan ettikten sonra 'umulur ki akledersiniz' gibi ifadeler kullanması da, konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira o, insanları imana davet etme gibi bir yol tutma yanında aynı zamanda onlara belli başlı prensipler de sunmakta ve bunlara uymalarını istemektedir. Zaman zaman bunlar *tavsiye*, bazen de *emir* veya *nehiy* niteliği taşımaktadır. Çünkü o, insanla irtibatlı her türlü konuyu tanzim için gönderilmiştir. Şu ifadeler, böyle bir tanzimi ortaya koymaktadır;

'Ey iman edenler! Ellerinizi altında bulunan köle ve hizmetçileriniz ile içinizden henüz bülûğa ermemiş çocuklarınız, odanıza girmek için şu üç vakitte sizden izin istesinler: Sabah namazından önce, öğle vakti istirahat için elbiselerinizi çıkardığınız zaman ve bir de yatsı namazından sonra. İşte bu üç vakit, mahremiyet vakitlerinizdir. Ama bunların dışında izinsiz girmelerinde sizin için de, onlar için de bir mahzur yoktur. Çünkü sizin birbirinizin yanına girip çıkmanız kaçınılmazdır. İşte Allah size âyetlerini böylece açıklar. Gerçekten Allah, alim ve hakîmdir (her şeyi bilir, tam hüküm ve hikmet sahibidir). Çocuklarımız bülûğa erdiklerinde ise, kendilerinden büyük olanları nasıl izin istiyorlardı ise, odanıza girmek için her vakitte izin istesinler. İşte Allah size âyetlerini böylece açıklar. Çünkü Allah her şeyi bilir, her hükmü yerinde açıklar. Evlenme arzu ve ümidi kalmamış olan ihtiyar kadınların, zinet yerlerini teşhir etmeksizin, dış giysilerini çıkarmaları, günah değildir. Bununla beraber sakınmaları, kendileri yönünden daha iyidir. Allah her şeyi işitir, gizli âşikâr her şeyi bilir. Görme özürlü, topal veya hasta gibi özürlülerin sizin evlerinizden yemek yemelerinde mahzur olmadığı gibi, sizin de eşlerinize yahut çocuklarınıza ait evlerinizden, babalarınızın evlerinden, annelerinizin evlerinden, erkek kardeşlerinizin, kız kardeşlerinizin evlerinden, amcalarınızın evlerinden, halalarınızın evlerinden, dayılarınızın evlerinden, teyzelerinizin evlerinden yahut anahtarları size bırakılıp sahip çıkmanız istenen yerlerden veya arkadaşlarınızın evlerinden yemek yemenizde mahzur yoktur. İster toplu, ister ayrı ayrı yemenizde

de sakınca yoktur. Evlerinize girdiğiniz zaman Allah katından kutlu, feyizli ve bereketli bir iyi dilek temennisi olarak birbirinize selam verin. İşte Allah size âyetlerini böylece açıklıyor. Umulur ki düşünüp hikmetini anlarsınız.⁵⁸⁹

‘De ki: “Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyup açıklayayım: O’na hiçbir şeyi ortak yapmayın, anneye babaya iyi davranın, fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, çünkü sizin de onların da rızkını veren Biz’iz. Kötülüklerin, fuhşiyatın açığına da gizlisine de yaklaşmayın! Allah’ın muhterem kıldığı cana haksız yere kıymayın! İşte aklınızı kullanırsınız diye Allah size bunları emrediyor.”⁵⁹⁰

Ayetlerden de anlaşılacağı üzere İslam’da dini hükümler, akla bağlı olarak değerlendirilmektedir. Çünkü akli olmayanlar, bu ve benzeri hükümlere muhatap değildir ve dini terminoloji açısından değerlendirildiğinde bu insanlar ‘teklif’ten muaftırlar. Öyleyse ayetler, doğrudan akıllı insanlara hitap etmektedir. Zira bilinmektedir ki. dinde takatın üzerinde teklif yoktur⁵⁹¹ ve akli olmayanların, teklifi ifa edebilme takatları düşünülemez.

Kur’an’ın hitabında muhatap, sürekli akıl ve akıllı insandır. Sanem ve putlardan bahsederken Kur’an, onlarda akıl olmadığını açıktan ifade etmekte ve ‘**Bilakis onlar kalkmış, Allah’tan başka birtakım sözümona şefaathiler bulmuşlar!** De ki: “**Onların hiçbir yetkileri olmasa, akıl ve şuurdan mahrum olsalar da mı onlara ibadet edeceksiniz?**”⁵⁹² demek suretiyle akli olmayanların peşinden gidenlerde ne derece akıl olabileceğini düşünen zihinlere hatırlatmaktadır.

‘*İnsanlarla akılları miktarınca muhatap olunuz*’ veya ‘*Biz peygamberler topluluğu olarak, insanların seviyelerine inmek ve onların anlayabileceği bir üslupla konuşmakla emrolunduk*’⁵⁹³ mealindeki ifadeleriyle Hz. Peygamber (sas) de, aklın teklifteki yerine dikkat çekmiş ve böyle bir hitapta muhatabın seviyesinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

⁵⁸⁹ Nûr, 24/58-61

⁵⁹⁰ En’âm, 6/151

⁵⁹¹ Bkz. Bakara, 2/286

⁵⁹² Zümer, 37/43

⁵⁹³ Deylemî, Firdevs, 1/398; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 6/274

‘Bakın, Allah size kendi hayatınızdan bir temsil getiriyor: Hiç, elinizin altındaki köle ve hizmetçilerden, size nasib ettiğimiz servette, onların payları da sizinki ile eşit olacak derecede, kendinize ortak yaptığımız, kendinize itibar ettiğiniz kadar onlara da itibar edip saydığımız ortaklarınız var mıdır? İşte Biz, aklını kullanan kimseler için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz.’⁵⁹⁴

Görüldüğü gibi Yüce Allah, helâl veya haramları zikrettikten sonra, ‘*umulur ki akleder, aklınızı kullanırsınız*’ demek suretiyle aslında dinin ortaya koyduğu hükümlerin, aklın da kabul edebileceği hususlar olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ana-babaya iyilik yapmanın, aklıktan dolayı çocukları öldürmemenin, haksız yere insan hayatına son vermenin ve her türlü kötülükten uzak kalmanın emredildiği âyetin sonunda, ‘*aklınızı kullanasınız diye Allah (cc), size bunları tavsiye etti*’ denilmesi de göstermektedir ki, yerinde kullanılan selim akılla dinin hiçbir meselesi arasında tezat düşünülemez.

‘De ki: “*Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyup açıklayayım: O’na hiçbir şeyi ortak yapmayın, anneye babaya iyi davranın, fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, çünkü sizin de onların da rızkını veren Biz’iz. Kötülüklerin, fuhşiyatın açığına da gizlisine de yaklaşmayın! Allah’ın muhterem kıldığı cana haksız yere kıymayın! İşte aklınızı kullanırsınız diye Allah size bunları emrediyor*”⁵⁹⁵ diyen Kur’an, insanların akıllarını kullanmalarını talep etme yanında aynı zamanda verdiği hükümlerin akılla paralellik arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Boşanan kadınların nafakalarının kocaları üzerinde bir borç olduğu anlatıldıktan sonra, ‘**Boşanmış eşlere de münasip tarzda verilmesi gereken bir müt’a vardır ki bu da haksızlıktan sakınan takvâlılara bir borçtur. Böylece, düşünesiniz diye Allah size âyetlerini iyice açıklar**’⁵⁹⁶ denilmek suretiyle bunun, akla uygun bir hüküm olduğu anlatılmaktadır. Zira, dinî ibadetlerin değer ve gerekliliğini anlamak da, fonksiyonel aklın bir görevidir. Aklını işlevsiz hale getirenler ise, ibadetleri gereği gibi değerlendirmekten aciz oldukları için onları alaya alabiliyorlar. ‘**Siz ezan okuyarak namaza dâvet edince, bunu alay ve eğlence konusu yaparlar. Onların böyle yapmalarının sebebi,**

⁵⁹⁴ Rûm, 30/28

⁵⁹⁵ En’âm, 6/151

⁵⁹⁶ Bakara, 2/241, 242

akıllarını kullanmayıp bu güzelliği anlamamalarıdır⁵⁹⁷ ve benzeri ifadeler, aslında akledemeyen insanların, akıl adına nasıl bir çıkmazda bulduklarını gösteren önemli delillerdir.

2.4.7. Görgü Kuralları ve Akıl

Kur'an'ın akla arzettiği konulardan biri de âdâb-ı muâşeret ilkeleridir. Bugünkü anlamda görgü kuralları diyebileceğimiz ve insanlar arasındaki ilişkilerin daha sağlıklı bir zeminde gelişmesini temin eden kurallar mecmuasına Kur'an da ayrı bir önem vermekte ve bunun, akıllı olmanın bir gereği olduğunu söylemektedir. Örnek vermek gerekirse Kur'an'da, insanlar tarafından sakıncalı sanılan bir takım şeylerin yapılmasında herhangi bir günahın olmadığı ve evlere girerken riâyet edilmesi gereken âdâb zikredildikten sonra, **‘İşte Allah, âyetleri size böyle açıklıyor ki, aklınızı çalıştırabilirsiniz’**⁵⁹⁸ denilerek bu husus açıkça ortaya konulmaktadır.

Kur'anî bir yaklaşımla bakıldığında akli olmayanların şer'î hükümlere karşı herhangi bir sorumluluğunun olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Allah, kimseye gücünün üstünde bir sorumluluk yüklememektedir.⁵⁹⁹ Akli olmayanların, dinî hükümleri yerine getirme sorumlulukları olmadığına göre denilebilir ki sorumluluk, sadece akıllı olanlara özgüdür. Hayır ve şerri insan, akıyla algılayıp ayırabilir ve onun yaptığı bu tercih, insanın sorumluluğunu belirleyen önemli bir esastır. **‘Ona yolu da gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur’**⁶⁰⁰ gibi ifadeler, bunu açıkça ortaya koymaktadır. İnsana verilen iki göz, dil ve iki dudak yanında hayır ve şer adına kendisine gösterilen iki yol da,⁶⁰¹ bu sorumluluğa kendi iradesi ile girmesi içindir. Zira bu dünyada, zerre miktar hayır yapan da, bir o kadar şerre bulaşan da mutlaka tercihinin karşılığını görecektir.⁶⁰²

Belli başlı zorluklar karşısında teklifi hafifletmesine karşılık Kur'an, *‘daha hayırlı’* olmasını gerekçe göstererek, sorumluluk olmasa bile yükümlülük altına girilmesinin daha

⁵⁹⁷ Mâide, 5/58

⁵⁹⁸ Nûr, 24/61

⁵⁹⁹ Bkz. Bakara, 2/286

⁶⁰⁰ İnsan, 76/3

⁶⁰¹ Beled, 90/8-10

⁶⁰² Bkz. Zilzâl, 99/7, 8

hayırlı olacağını belirtmektedir.⁶⁰³ Aynı şekilde, bilhassa erkekler için yükümlülüğü bulunan Cuma namazıyla ilgili düzenlemeleri ortaya koyan Kur'an, 'Ey iman edenler! Cuma namazına ezan ile çağırıldığınız zaman derhal Allah'ı zikretmeye (hutbe ve namaza) gidin, alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır. Namaz tamamlanınca yeryüzüne yayılın, işinize gücünüze gidin, Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Felaha ermenizi ümid ederek Allah'ı çok zikrediniz. Onlar bir ticaret veya bir eğlence görünce oraya doğru sökün edip, seni hutbe verirken ayakta bırakıverdiler. De ki: Allah'ın nezdinde âhirette olan nasip, buradaki eğlenceden ve ticaretten elbette daha hayırlıdır. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır'⁶⁰⁴ demek suretiyle sosyal hayata dair bir çok düzenlemenin keyfiyetini ortaya koymakta ve cemaatini belli prensiplere riayet etmeye çağırmaktadır.

Bütün bu âyetlerde Kur'an, ortaya koyduğu prensiplerin, hikmet ve gerekçelerinin anlaşılabilmesi için insanı düşünmeye ve aklını kullanmaya davet etmektedir. Doğal olarak insandan bir şey yapması istenilince, o yapılması istenen şeyin arka planını inceleme, onu yapmadaki fayda veya zararının olup olmadığını öğrenme duygusu gelişir. İşte Kur'ân da insanın bu doğal karakterine uygun bir şekilde, kendisinden yapmasını istediği şeylerin bir takım faydaları olduğunu söyler, akli bu konuda düşünmeye ve işin hakikatini öğrenmeye çağırır.⁶⁰⁵

2.4.8. Kur'an Kıssaları

Kur'an'ın akli öne çıkardığı yerlerden birisi de, önceki ümmetlerle peygamberlerinin arasında geçen konuşmalar ve tarihi bazı olaylardır.

Hz. İbrahim ile Nemrut arasında yaşanan hadise buna güzel bir misaldir. Saltanat ve gücüyle mağrur olan Nemrut'un, Hz. İbrahim'e, '*kendisini davet ettiği Rabbin kim olduğunu*' sorması üzerine Hz. İbrahim'in, '**Allah kendisine hükümdarlık verdiği için şımarmarak Rabbi hakkında İbrâhim ile tartışan kişinin haline bir baksana! İbrâhim ona: "Benim Rabbin hayatı veren ve hayatı alandır" deyince O: "Ben de yaşatır ve öldürürüm" dedi. Bunun üzerine İbrâhim: "İşte Allah güneşi doğudan doğduruyor,**

⁶⁰³ Bkz. Bakara, 2/184

⁶⁰⁴ Cumu'a, 62/9, 10, 11

⁶⁰⁵ Bkz. Ateş, a.g.e. s. 83

haydi sen de batıdan doğdur bakalım”der demez kâfir donakaldı. Zaten Allah zalimleri hidayet etmez, emellerine kavuşturmaz⁶⁰⁶ şeklinde verdiği diyaloglu cevaplar, kıssalardan alınacak hisselerin değerini ortaya koymaktadır.

Yine Hz. İbrahim ile kavmi arasında geçen putlara tapma olayı da bu açıdan önemlidir. Konuyu detaylarıyla birlikte veren Kur’an, bize şunları nakletmektedir;

‘Biz,’ dediler, “atalarımızı bunlara tapar bulduk, biz de onların yaptıklarını yapıyoruz.” “Yemin ederim ki,” dedi, “siz de atalarınız da besbelli bir sapıklık içindediniz.” Onlar: “Sen ciddi misin, yoksa şakacı insanların yaptığı gibi bizimle eğleniyor musun?” dediler. “Yoo! Şaka ne demek!” dedi İbrâhim. “Doğrusu sizin Rabbiniz, ancak gökleri ve yeri yarattığı gibi bütün onların da Rabbi olan Zattır. Ben de bu gerçeğe şahitlik edenlerdenim.” Ve içinden: “Allah’a yemin ederim ki, siz dönüp gittikten sonra mutlaka bu putlarımızın başına bir çorap öreceğim!” diye ekledi. Onların bütün putlarını paramparça etti, yalnız, halk, belki de olup biten olay hakkında kendisine sorarlar düşüncesiyle, onların büyüklerine dokunmadı. Dönüp de onları görünce dediler ki: “Kim acaba tanrılarımıza bunu reva gören? Her kimse o, muhakkak ki zalimin teki!” İçlerinden bazıları: “Sahi! İbrâhim adındaki bir delikanlının onları diline doladığını işitmiştik!” “Haydin!” dediler, “getirin onu halkın huzuruna ki çekeceği cezaya onlar da şahit olsunlar.” “Söyle bakalım İbrâhim!” dediler, “sen mi yaptın tanrılarımıza karşı bu işi?” “Belki de,” dedi, “şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşurlarsa sorun bakalım onlara!” Bunun üzerine vicdanlarına dönüp içlerinden: “Asıl zalim İbrâhim değil, bu âciz putlara ibadet edip bel bağlayan sizler, biz müşriklermişiz!” dediler. Şöyle açıklayanlar da vardır: “Putlarınızı yalnız ve savunmasız bıraktığınız için asıl siz zalimsiniz” diyerek birbirlerini suçladılar. Fakat bunu dışa vurmayıp sonra yine önceki görüşlerine dönüp İbrâhime: “Bunların konuşmadıklarını sen de pek iyi bilirsin!” dediler. “O halde,” dedi, “Allah’tan başka, size fayda veya zarar veremeyen şeylere mi tapıyorsunuz! Yuh size de Allah’tan başka o taptıklarınıza da! Hala aklınızı kullanmayacak mısınız?”⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ Bakara, 2/258

⁶⁰⁷ Enbiyâ, 21/53-67

Bütün bu muhaverelerin ardından Hz. İbrahim'in, '*hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?*' demesi, putlara tapmaları, körü körüne atalarını taklitleri ve adeta sihre kapılmışçasına putların arkasında saf bağlamalarının, akıl ve mantıkla hiçbir alakasının olmadığı ifade anlamındadır.

Benzeri bir durum, Hz. Musa ile Firavun arasında geçen olayda da kendini göstermektedir. Aralarında geçen muhaverenin ardından Hz. Musa'nın, '**O doğunun da, batının da, doğu ile batı arasındaki her şeyin de Rabbidir. Aklınız varsa bunu anlarsınız**'⁶⁰⁸ demesi ve neticeyi getirip yine akla dayaması göstermektedir ki akıl, farklı beslenme noktalarına göre, aynı konuda değişik sonuçlara gidebilmekte, dolayısıyla da hangisinin isabet kaydettiğini anlayabilmek için bir ölçüye ihtiyaç duyulmaktadır ki Kur'an, insan aklına hitap ederek bu ölçüyü vermektedir. Zira, her üç olayın arkasından Kur'an'ın, akla yönelerek onun kullanılmasını talep etmesi, Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın muhataplarında, akli devre dışında tutma ve körü körüne gelenek ve görenekleri taklit gibi bir akıl donukluğunun olduğunu göstermektedir.

2.4.9. Zühd ve Kur'an Mantığı

İnsanın emel ve hayalleri söz konusu olduğu yerde dünya hayatı, kısa ve ulaşılması imkansız denecek kadar zor bir serap gibidir. Akılla bunu kavrayan bir insan, kısacık dünya hayatında tatmini imkansız duygularının karşılık bulacağı ebedi ahiret hayatının peşine takılır ve böylelikle dünyaya dünya kadar ahirete de ahiret kadar kıymet vererek hassas bir hayat yaşar ki buna zühd denilmektedir.

Kur'an'a göre '**dünya hayatı, bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir. Âhiret yurdu ise, fenalıklardan sakınanlar için daha hayırlıdır.**' İnsanlara bu ölçüyü verdikten sonra onun, '**halâ akıllanmayacak mısınız?**'⁶⁰⁹ diye sorup insan aklına yönelmesi, konumuz açısından önem arz etmektedir. Zira ona göre, '**verilen nimetler, geçici dünya metâi, dünyanın süsüdür. Allah'ın âhirette hazırladığı mükâfatı ise daha hayırlı, daha devamlıdır.**' İnsanda bulunan akıl nimeti, bu gerçeği anlayacak

⁶⁰⁸ Şuarâ, 26/28

⁶⁰⁹ En'âm, 6/32

mahiyettedir ve bunun içindir ki Kur'an, **'Hâla aklınızı çalıştırmayacak mısınız?'**⁶¹⁰ şeklindeki bir yaklaşımla insana bunu hatırlatmaktadır.

Unutmamak gerektir ki, akıl nimetini gereği gibi kullanmamanın sonucu, hiç de iç açıcı değildir; dünyada insanın başına bir çok bela ve musibetin gelmesini netice verdiği gibi ahiretteki durum da farklı olmayacaktır. Olaylar, ibret alınması için vardır ve bu noktada Kur'an, önceki ümmetlerin hayatlarından ibretlik bazı tabloları insanın nazarına verir ve neticede bunlardan ibret alınmasını ister. **'O, içinizden nice nesilleri saptırdı. Bunu düşünmeli değil miydiniz?'**⁶¹¹, **'Sonra da ötekileri imha ettik. Siz de sabah akşam onların diyarlarına uğrarsınız. Hâla aklınızı kullanmayacak mısınız?'**⁶¹² ve **'Biz aklını kullanıp düşünen kimseler için, o memleketten âşikâr bir ibret vesilesi (harabe) bıraktık'**⁶¹³ gibi daha bir çok ayet, onun bu noktada ne kadar hassas olduğunu açıkça göstermektedir. Bu anlamda Kur'an'ın, neredeyse ibretlik bütün hadiselerin akabinden akla vurgu yapması, oldukça manidardır. Zira, dünya ve ona ait değerlerin yerini tespit edip insanın nazarını ebedi aleme çeviren ayetlerin sonunda, konunun anlaşılmasını temin için ısrarla akıla yönelmesi insana, bu noktada da aklın devreye girecek, sonucu olmayan boş uğraşlardan arınıp, neticesi kesin olan kalıcı işlere yönelmek gerektiğini anlatmaktadır.

2.4.10. Sonuçları Açısından Akıl

İnsanın ürettiği her bilgi veya aksiyon, isabet kaydetmeyebilmektedir. Bu noktada hangi düşünce veya aksiyonun isabetli olup olmadığının Kur'an'a göre test edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Zira, onun baktığı yerden olaylara bakılınca, bazılarının *makul*, diğer bir kısmının ise, *gayr-i makul* olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.10.1. Makûl ve Gayr-i Makûl

Her insanın, kendi baktığı yerden *akıllıca* gördüğü ama tezahürü itibariyle birbirinden farklılık arz eden davranışları elbette olacaktır ve vardır. Ancak, akıl karışıklığını ortadan

⁶¹⁰ Kasas, 28/60

⁶¹¹ Yâ-Sîn, 36/62

⁶¹² Sâffât, 37/136-138

⁶¹³ Ankebût, 29/35

kaldırma ve asgari ölçülerde bile olsa aynı çizgide buluşabilme adına her bir insanın, birbirinden farklı olarak yorumlayıp ortaya koyduğu hareketlerinin, kime göre doğru veya yanlış olacağının tespitinde de zorunluluk vardır. Buradaki en temel yaklaşım, akıl, şuur, muhakeme, kalp, vicdan, kainat, ilim ve idrak gibi hususların tamamı itibarıyla, her şeyi insan için yaratan Allah'ın baktığı yerden konunun ele alınması şeklinde olmalıdır ki, bunun açık adresi, elbette Kur'an'dır.

Aklın fonksiyonları nazara alındığında ve makûl ve gayr-ı makûl açısından incelendiğinde aklın, *inşa edilen* (mükevvin) ve *dar akıl* olarak iki kısımda incelenebileceğini görmekteyiz. İnşa edilen akıl, vahiy, ilham ve vicdanla müşterek hareket ederken dar akıl ise, aksine, metafizik olayları göz ardı ederek semavî olandan uzak, dolayısıyla da manevra alanını sınırlandırmış bir akıldır.⁶¹⁴

Bir diğer açıdan, anlama, idrak etme, kavrama anlamlarına gelen akıl, kendi alanına giren hususları kavramada önemli bir vasıta ve ruhun hayatî dinamiklerindedir. Anlaşılacak şeyler onunla anlaşılır, onunla kavranır, onunla değerlendirilir ve onunla bir neticeye bağlanır ki, bunun aksi ahmaklık, aptallık ve idraksizliktir. İşte Kur'anî açıdan bakıldığında ahmak, aptal ve idraksizler, mâkûl olmayan yolların âvâre ve gayesiz yolcuları gibidirler ki; ne kâinat kitabını anlar, ne eşya ile hemhal olabilir, ne Kur'an'ı duyar ne de mükellefiyet sırlarına akıl erdirebilirler. Böyle kimselerin, dini, dinin ruhunu, varlığın hedef ve gayesini bilmeleri de mümkün değildir. Peygamberimize isnad edilen bir sözde, '*Ahmak bizim düşmanımızdır*' denilmesi, bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. Aynı manayı ifade ederken Mevlânâ'nın, '*akıllı kişi, bizim canımızdır. Ondan gelen serin esinti, bize bir reyhan ne fesleğen kokusu getirir. Akıl, kızıp bana sövse de, ben başımı eğer, ona ses çıkarmam; çünkü o, her zaman bana feyiz bahşeden Zat'tandır... aksine, ahmak gelip ağzıma helva koysa da, ben onun helvasından ateşlenir ve hasta olurum*' şeklindeki sözü de, bunu açıklar mahiyettedir.⁶¹⁵

Şu da bir gerçektir ki, Kur'an'ın ifadeleri içindeki makul ve gayr-i makul mücadelesi, temelde tevhid ve şirkin mücadelesine dayanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, peygamberlerin muhataplarıyla gerçekleştirdikleri diyaloglar, aklın mesajının yayılması ve

⁶¹⁴ Gülen, *a.g.e.* s. 112

⁶¹⁵ Bkz. Gülen, *a.g.e.* s. 114

üstün tutulması şeklinde makûl iken, gayr-ı makûl olan diyaloglar ise, şirket ait etkilerin silinmesi olarak tezahür eder.⁶¹⁶ Tevhid ufku ve şirket saplantısı da diyebileceğimiz bu realite açısından Kur'an'a bakıldığında, akli olan ve olmayan, sebeplere takılma veya sebepler üstü Yaratıcı Güce ulaşma, kendi kendine meydana gelme veya kuşatan bir iradenin var etmesiyle vücut bulma gibi farklılıklarla devam eden bu süreç, ilk insandan bu yana devam ede gelmektedir. Öyle görülmektedir ki, şeytanların ve şeytanlaşmış ruhların hakka, hakikate açık gönüllerle mücadele ve ayrışmaları, durmak bilmeden kıyamete kadar da sürüp gidecektir.

Yine bilinmektedir ki Kur'an, kullukla ilgili aşkın bazı konular istisna edilecek olursa, hemen her meselesini akıl, mantık ve muhakemeye tescil ettirerek mesajlarında ne akli, ne kalbî, ne ruhî ne de hissî bir boşluğa asla meydan vermez. Bilakis O, değişik türden hüküm ve iddialarını, mâkûl olmayana bina etmiş birbirinden farklı pek çok düşman karşısında hep, salim düşüncenin, kurallı muhakemenin, disiplinli mantığın ses ve soluğu olagelmıştır. Hatta bu süreçte, karşı tarafın ne kadar gayrimâkûl türden mugalâtası, demagogjisi, diyalektiği varsa hepsini susturmuş, bütün mücadelelerini zaferle noktalamıştır ki, buna, aynı zamanda hem Hak elçilerinin hem de akl-ı selimin zaferleri olarak bakmak mümkündür.

Aslına bakılacak olursa, tarih içindeki gel-gitler ve tarihî tekerrürlere dikkatle bakıldığında görülmektedir ki o, hemen her zaman, vahye karşı baş kaldırıp, akli olanın ihmal edildiği dönemlerle, semavî aydınlanma ve aklın aktivitesini tam ortaya koyduğu devrelerin değişip durmasından başka bir şey değildir. Ne zaman ki nebilerin neşrettiği zıya ile gönüller aydınlanmış, dimağlar tenevvür etmiş; cismaniyet ve madde, kendi çerçevelerine çekilmiş, fizik de metafizik de yerli yerine oturmuş; Mevlânâ'nın ifadesiyle 'akl-ı semavî', Gazali'nin deyimiyile de 'akl-ı meâd', 'akl-ı meâş' ve 'akl-ı türabî'nin önüne geçmiş; işte o zaman, yeni bir kalb ve kafa bütünlüğü gerçekleşerek yepyeni bir milat daha yaşanmıştır. Bu milat, varlığın yeniden yorumlanıp, çağın idraki açısından bir kere daha hakikî sahibine bağlanması ve İnsanoğlunun iç çelişkilerden kurtulması miladıdır. Aynı şekilde ne zaman ki, göklerin ışığı görülmez olmuş, akıl ihmale uğramış, düşünce devre dışı bırakılmış -özel mânâsıyla- mâkûl bütünüyle unutulmuş ve her

⁶¹⁶ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Aklının Oluşumu*, Çeviren; İbrahim Akbaba, Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 187, 188

yerde gayr-i mâkûlün bayrağı dalgalanmaya başlamış, kitleler iç içe tenakuzlara sürüklenmiş; fikrî, ruhî teşevvüşler içinde, bazen *Zerdüş'te*, bazen Hz. **Üzeyir'e**, bazen Hz. **Mesih'e Allah'ın oğlu** denmiş ve O '*üçlünün üçüncüsüdür*' gibi çarpıklıklara düşülmüş, işte o zaman vahye ve akla bağlı bütün denge ve sistemler de alt-üst olmuştur.⁶¹⁷

2.4.10.1.1. Makûl

Kur'an'ın ele alıp arz ettiği her mesele, makûldür. Zira onun, dayandığı kaynak itibarıyla şek ve şüphesiz olarak bu hakkı, daha baştan itibaren mahfuzdur. Durum böyle olmakla birlikte burada, örnek kabilinden bazı ayetlere dikkat çekerek geneli hakkında bir fikir vermeye çalışılacaktır.

Kur'ân yer yer, Efendimizin muasırı bulunan müşriklere aklın diliyle çağrıda bulunur.. mantığın lisanıyla ufuklarını açar.. muhakemenin gücüyle onlara mâkûlü salıklar., ve zaman zaman da tarihî tekerrürler devr-i daiminden sahifeler açarak, serdettiği misallerle, o günkü şirk mantıksızlığının yanında, yarınki ilhad düşüncesini de sarsar ve değişik dönemlere akletme mesajları sunar. Peygamberler ve onların irşad sergüzeştileri, küfür, ilhad ve şirkin her çeşidine karşı en canlı örneklerin sergilendiği bir meşher. en muknî hutbelerin îrad edildiği bir minber gibidir. Kur'ân, yer yer talebelerinin elinden tutarak o meşherlerde gezdirir ve zaman zaman da çıraklarına en inandırıcı seslerden hutbelerin en nefislerini dinletir.

Tevhid düşüncesinin en güçlü seslerinden biri olan Hz. İbrahim, Kur'ân-ı Kerim'de sık sık başvurulan bir örnektir. Bir bakarsınız O, putperest çağdaşlarının putlarını kırar, şirk düşüncelerini temelinden sarsar ve bir daha konuşamayacakları şekilde ağızlarına, akıl tezgâhından çıkmış fermuarlar vurur; onların şirk anlayışlarını semalara taşıyıp, yıldızlara, aya, güneşe ulûhiyet İsnad etmelerine karşı da, âdeta semavî cisimlerin bağını çözüp dağıtarak, onları o çarpık rubûbiyet telakkilerinin enkazı altında ezer ve arkadan gelenlere, Allah'a ulaştıran şehrahlara açar. Her şeye rağmen gayrimmâkulde ısrarlı olanlara da, sesini daha bir yükselterek: '**Kasem olsun siz de, atalarınız da apaçık bir sapıklık içindediniz**'⁶¹⁸ der. Bir de bakarsınız, onların putlarını kırmış ve dimdik ayakta

⁶¹⁷ Gülen, *a.g.e.* s. 113

⁶¹⁸ Enbiya. 21/54

o çarpık şirk mantığına karşı: **‘Siz, Allah’ı bırakıp, kimseye hiçbir faydası da, zararı da dokunmayacak olan nesnelere mi tapıyorsunuz? Yuf size de, o taptıklarınıza da! Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?’**⁶¹⁹ şeklinde haykırır; haykırır, hem o günkü müşriklerin hem de daha sonra gelen bütün putperestlerin ruhlarında ürpertiler meydana getirir.

Hız. İbrahim gibi, diğer büyük peygamberler de -değişik şartlar ve konjonktürel farklılıklara bağlı renk ve stil ayrıntıları mahfuz- hep aynı mesajları sunmuş ve aynı yolda yürümüşlerdir; Hız. Nuh, Hız. Hûd, Hız. Salih, Hız. Şuayb, Hız. Musa gibi peygamberlerin hemen hepsi de ‘*akl-ı semavî*’ yolunu takip etmiş ve mâkulu salıklamışlardır. Buna karşılık, küfür, ilhad ve şirk cephesi ise, ömürlerini hevâ ve hevesin dar mahbesinde, atalarından tevarüs ettikleri anlayış ve düşüncelerin tutsağı olarak, çarpık duymanın, çarpık hissetmenin gel-gitleri arasında geçirmiş ve sürekli bir mantıksızlık sergilemişlerdir.

Bediüzzaman’ın, sık sık üzerinde durup, mutlaka okunmasını ve temaşa edilmesini istediği kâinat kitabı ve varlık meşheri, mâkulü temsil eden enbiyâ, asfiyâ, evliya ve İslâm ulemasından tevarüs edilegelen bir anlayışın ifadesidir. Zamana bağlı çizgi farklılığı mahfuz, verilen mesaj ve takip edilen yol hep aynıdır; arz u sema tetkike tâbi tutulacak.. eşya ve hâdiseler hallaç edilecek.. her şey götürülüp gerçek sahibine bağlanacak., sonra da vicdanlarda bu mâkûliyetin itminanı duyulacak ve marifete dönüşen ilimler birer zevk-i ruhanî kaynağı haline gelecek.. derken, yerküredekiler ve semadakiler aynı ruh haletini paylaşacak.

Kur’ân pek çok âyât u beyyinâtıyla bize bu yolu salıklar ve mâkûliyeti, düşüncenin sonsuza bağlanması şeklinde yorumlar: Yerinde **‘Onlar başlarının üstündeki göğe bakmazlar mı? Bakıp da Bizim onu nasıl sağlamca bina ettiğimizi ve onda bir açık ve bir dengesizlik bulunmadığını düşünmezler mi? Biz, yeri de yayıp döşedik ve orada da, dengeyi sağlamak için ağır baskılı ulu dağlar yerleştirdik ve zeminde, gözleri-gönülleri açacak her çeşit bitkiden çiftler yarattık. Bütün bunları, Allah’a yönelen her kula, Yaradan’ın kudretini hatırlatması ve dersler veren birer basiret nişanesi, ibret numunesi olsun diye yaptık. Ardından, gökten bereketli bir su indirdik. Onunla bahçeler ve biçilmeye müsait ekinler, salkım salkım meyveleriyle**

⁶¹⁹ Enbiya, 21/66

ulu hurma ağaçları yetiştirdik⁶²⁰ diyerek, dikkatleri semalara, semalardan yerküreye, ondan da rızka çevirerek bizi, aklımızı kullanmaya, düşünmeye; imanda derinleşmeye ve marifette zenginleşmeye çağırır. Yer yer mahsûsâtın önemini vurgulayarak, hemen her zaman gözümüz önünde bulunan küre-i arzı temaşa etmeye davet eder ve, **‘Onlar yeryüzünde gezip dolaşmazlar mı ki, bu sayede düşünüp duygulanacak gönüllere, hakikatin sesini İşitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki kör olan onların gözleri değil, sinelerindeki basiretleridir**⁶²¹ der ve basireti kapalı gönüllerin mahrumiyetini vurgular. Zaman zaman da akıl ve basiretini kullanmayanları tevbih sadedinde, **‘Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki, inanmayanlar gelip geçerken (kaskî tetkike almadıklarından) yüz çevirmiş olurlarda farkına varamazlar**⁶²² ferman ederek niyet ve nazarın önemine dikkatleri çeker ve mücerret bakmanın bir mânâ ifade etmeyeceğini hatırlatır.

Kur’ân, kâinat kitabıyla alâkalı referanslarının yanında, ele aldığı konulan takdimdeki sağlamlığı, muhtevasının düşündürücülüğü, mesajlarının kuşaticılığı, ifadelerinin sihri, üslûbunun müessiriyet ve inandırıcılığı ile de çok yönlü ayrı bir mâkûliyet örneği ortaya koyar. Evet O, sırtını vahye dayadığı gibi, hep akıl yörüngeli bir yol takip eder. Bütün mesajlarını akla, mantığa, muhakemeye tesbit ve tescil ettirerek muhataplarının kapılarını çalar, alâka uyaran bir üslûpla gönüllere yürür, aklın, hissin, şuurun itirazlarına meydan vermeyecek bir çerçevede konuşur ve talebelerini mâkûliyet adına sürekli rehabilite eder. O, iç içe yüzlerce konuyu, tek bir mevzuun tahlilinde bile zor ulaşılır bir ahenkle sunmasından, her mesajındaki içtenlik ve tesirine, inanca açık gönülleri itminana ulaştırmasından mütereddit ruhları ikna etmeye kadar her mevzuda arkasını vahye dayar ve insanlarla alış verişini mâkûlün yamaçlarında gerçekleştirir.

Bu açıdan diyebiliriz ki; eşyayı temaşa edip hâdiseleri okuyabilenler, okuyup tevhide bağlayanlar mâkûlü takip ettikleri gibi, Kur’ân’ı duyup, dinleyip içi ne sindirenler de hep akîl bir yol takip etmiş sayılırlar. Aksine, varlık ve hâdiselerin iç yüzüne nüfuz edemeyip dışında kalanlar, akîl bir yolda olmadıkları gibi, Kur’ân duymayan, dinlemeyen ve içine sindiremeyenler de aklın nurundan tam istifade edememişler demektir. Evet, varlık

⁶²⁰ Kâf, 50/6-10

⁶²¹ Hacc, 22/46

⁶²² Yûsuf, 12/105

ve eşyanın okunup, düşünülüp değerlendirilmesi; değerlendirilip imana, marifete, Yaratıcı'yla münasebete bağlanması mâkul; her nesne ve her hâdisenin değişik sebeplere, tabiata ve daha başka şeylere verilmesi de akıl dışıdır. Yaratıcının varlığı, birliği, şerike, nazire, yardımcıya muhtaç olmayışı mâkul; her şekliyle şirk ve ilhad düşüncesi ise gayr-i mâkuldür. Eşya ve hâdiselerin şerh ve izah edilmesi, varlığın yorumlanarak bir gerçeğe bağlanması için, Allah'la insanlar arasında bir kısım elçilerin gerekliliği mâkul; nübüvvet ve ilâhî mesajları kabul etmeme ise gayr-i mâkuldür.⁶²³

2.4.10.1.2. Gayr-ı Makûl

Kur'an'a göre makûlün dışında hareket edip gayr-i makûl bir davranış sergilemenin en belirgin sebebi, aynı zamanda akli besleyen kaynaklar olan kulak ve gözü, asıl amaçlarının dışında tutarak önyargı, taassup, kin, öfke ve şehvet gibi değişik faktörlerle akli, etkisiz bir konuma getirmektir. **'Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerine de bir perde inmiştir. Bunların hakkı büyük bir azaptır'**⁶²⁴. **'Sağır, dilsiz ve kördürler onlar. Onun için hakka dönmezler'**⁶²⁵ gibi ayetler bunu açıkça ifade etmektedirler.

Bugüne kadar kâinat ve hâdiseleri, tabiat, sebepler ve kendi kendine oldu düşüncesine bağlayanlar, hemen her zaman gayr-i mâkulün temsilcileri olarak bir cephe oluşturmuş ve yer yer sun'î bir tabiat ilâhî etrafında, zaman zaman da sebeplerin mevhum iktidarları çevresinde bir araya gelerek, mâkulün temsilcileri bulunan enbiyâ, asfiyâ ve mü'min düşünürlerle karşı sürekli bir savaş içinde olmuşlardır. Bu cephe, değişik dönemler itibarıyla bir kısım farklı stratejiler uygulasa da, kavga azmi ve mücadele esprisi açısından hep aynı yolda yürümüş; ya ulûhiyet gerçeğinin lazımı olan yaratma, tanzim etme, öldürme, diriltme gibi fiilleri, mevhum birer varlık olmadan öte kıymet-i harbiyeleri olmayan sebeplere, tesadüflere, tabiata havale etmiş veya kısmen de olsa, ilâhî icraatı bunlara bağlamaya çalışmıştır. Birinciler, ilhad çizgisindeki yerlerini alırken ikinciler ise, Allah'ın yarattığı bazı nesnelere, icraatında O'na ortak koşmakla şirke girmişlerdir. Zira tevhid düşüncesi; yaratan, inşâ eden, öldüren, dirilten, rızık veren, herkesi ve her

⁶²³ Gülen, *a.g.e.* s. 114

⁶²⁴ Bakara, 2/7

⁶²⁵ Bakara, 2/18

şeyi görüp gözeten Kudreti Sonsuza -ne suretle olursa olsun- eş ve ortak koşmayı şirk ve gayr-i mâkul kabul eder. İşte bu açıdan, Kur'ân'ın temel disiplinlerinden biri olan tevhid anlayışı akla uygun (mâkul); varlığın, sebepler, tabiat ve daha değişik şeylere bağlanması ise akla aykırı yani gayr-i mâkuldür.

Evet, her şey tevhid-i hakikiye bağlanmadığı zaman, pek çok yaratan, inşâ eden, öldüren, diriltten, görüp-gözetten ilâh gücünde müessirlere ihtiyaç duyulacağı zaruridir. Böyle bir şeye ihtimal vermek ise, zincirleme pek çok muhal ve imkânsızlığı birden kabul etmek demektir ki, böyle bir şeyin akla aykırı olduğu açıktır. Kur'ân, **'Şayet yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar bulunsaydı, arz da, sema da fesada uğrardı'**⁶²⁶ gibi âyetleriyle sürekli bu konuyu muhakeme etmeye çağırır ve mantıklarımıza yeni yeni ufuklar açar.

Gayr-i mâkulün ortaya çıkışı bazen, *'Ved'*, *'Yeğûs'*, *'Yeûk'*, *'Nesr'*⁶²⁷ keyfiyetinde, bazen Mecusîlerde olduğu gibi *'nur-zulmet'* ikilemi tarzında, bazen küllî bir ruh biçiminde, bazen de *'Lât'*, *'Menât'*, *'Uzzâ'*, *'Nâîle'* ve *'İsaf'* türünden değişik putlar. ateş, ırmak, yıldırım ve rüzgar nev'inden, tabiat kitabının ürperten ve korku veren hâdiselerinden kaynaklanagelmıştır. Her zaman, eğriliğe ve inhirafa açık ruhlar, bazen *'Ved'*, *'Yeğûs'*, *'Yeûk'*, *'Nesr'* hâdisesinde olduğu gibi, hüsn-ü niyetle başlayan bir çarpıklığa sürüklenmiş, bazen de mâkule ve semavî olana sırtlarını dönerek yanlış bir yola girmiş ve böylelikle doğrudan uzaklaşmışlardır. Merkezde inhiraf açısı sezilemeyecek kadar küçük olduğundan, meselenin farkına varamamış, farkına vardıkları nokta olan muhit hatında da, açının genişliğine takılıp geriye dönememişlerdir. Sonra da en önemli gerçekleri bile değişik vehm ü hayallere bağlama yoluna sapmışlardır. İşte böyle bir gayr-i mâkuliyet, ister ilâhî icraattan her birini açıktan açığa farklı putlara bağlama şeklinde olsun, ister bazı müşriklerin biraz mazeret biraz da demagoji olarak ileri sürdükleri *'mütevassıt şefaatçiler'*⁶²⁸ yaklaşımındaki kapalı irtibat biçiminde olsun, apaçık hem akla, hem de vahye karşı gelmektir ve düpedüz bir sapıklıktır.

Hemen her zaman mâkul olan tektir. Ondan sapılınca, farkına varılmadan gayr-i mâkul çokluğa düşülmüştür: *Sâbiiler*, doğumu, ölümü, mutluluğu, mutsuzluğu, bela ve musi-

⁶²⁶ Enbiya, 21/221

⁶²⁷ Nuh, 71/23

⁶²⁸ Zümer, 39/3

betleri, kader anlayışına benzer şekilde, aya-güneşe, yıldızlara; *animistler* küllî bir ruha; *Mecusiler*, nura-zulmete ve *putperestler* de değişik ad ve unvanlar altında pek çok puta, ‘*Vahid-i Hakikî*’nin yerine ‘*kesir-i hakikî*’yi ikame etmişlerdir. Sonra da, onları bu inhi-raflarından vazgeçirmek isteyen İlâhî mesajlara karşı da, ‘*eski köye yeni âdet mi?*’ der gibi, ‘**Biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz yolda yürürüz**’⁶²⁹ karşılığını vermiş ve yürüdükleri yolun, semavî ya da aklî olmasını hiç mi hiç düşünmemişlerdir.

Evet, onlar için bir şeyin aklî olup olmamasından ziyade onların hevâ, heves ve işlerine geldiği yerde atalarını izlemeleri önemlidir. İşte bunun içindir ki Kur’ân, o günkü mu-kallitlerin şahsında, daha önceki ve sonraki bütün şabloncuları da: ‘**Ya ataları hiçbir şey akledemeyen ve doğru yolda olmayan kimseler olsalar da mı..!** (Doğrusu) **inkâr edenlerin hâli, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan çobanın hâline benzer; onlar sağır, dilsiz ve kördürler; bu yüzden de bir türlü akledemezler**’⁶³⁰ diyerek akıllarını başlarına almaya çağırır.⁶³¹

2.4.10.1.3. Kur’an Açısından Akıllı veya Akılsız

Akıllı, makulün peşinde olan, akılsız da gayr-i makule kendini kaptırandır ve kestirme ifadesiyle Kur’an açısından, makulü temsil edenler akıllı, gayr-i makulün peşine takı-lanlar da akılsızdır. Bu anlamda Kur’an, akıllarını kullanmadıklarından dolayı çelişki ve sapıklığa düşenlere hitap ettikten sonra, أَفَلَا تَعْقِلُونَ ‘**hâlâ akletmeyecek misiniz?**’⁶³² veya أَلَيْسَ لِقَوْمٍ لَّا يَعْقِلُونَ ‘**onlar akletme becerisini ortaya koyamayan bir topluluktur**’⁶³³ gibi ifadeleriyle kimin akıllı kimin de akılsız olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Başkalarına iyi ve güzeli anlatırken aynı güzelliklerden kendini mahrum edenler de,⁶³⁴ ‘*nasıl olsa bağışlanırsınız*’⁶³⁵ kuruntularıyla kaygısız bir hayat sürenler de akılsızdır. Çünkü insanın, bildiğinin ve başkasından yapmasını istediği şeyin tersine hareket et-

⁶²⁹ Zuhruf, 43/22-23

⁶³⁰ Bakara, 2/170, 171

⁶³¹ Gülen, a.g.e. s. 113

⁶³² Bakara, 2/44

⁶³³ Maide, 5/58

⁶³⁴ Bakara, 2/44

⁶³⁵ A’râf, 7/169

mesi, akli başında olan ve olgun bir düşünceye sahip kişinin yapacağı bir şey değildir. Bunu ancak, aklını gereği gibi çalıştırmayan biri yapabilir. İşte âyetlerde, davranışlardaki bu çelişkiler, akli kullanmanın karşıtı olarak gösteriliyor. Akli kullanmak ile bu çelişki ve tutarsızlıklar âdetâ birbirlerini karşılıklı olarak dışlıyor.⁶³⁶

Kur'an nazarında, dünyanın süslü yüzüne takılıp kalmamak akıllılık iken⁶³⁷ olduğu gibi görünmeyip ikili davranmak akılsızlığı ifade etmektedir.⁶³⁸ Çünkü böyle bir hareket, sağlıklı çalışan bir akılla çelişmektedir. Çünkü bu davranış, kandırma ve nifaktır; Allah'ın Kelâmını değiştirmektir ve Allah'a iftiradır. Bundan dolayı onlar, kınamayı hak etmişlerdir. Çünkü onlar, akli temele bağlı kalmamakla cehâlet bataklığına düşmüşlerdir. Bunun için Yüce Allah onları, '**aklınızı kullanmıyor musunuz?**' diyerek açıkça kınamaktadır.

Ona göre, ağızlarından öfke kusup mü'minleri perişan etmek isteyen ve her fırsatta sıkıntı vermekten zevk alanları sırdaş edinip koşulsuz güvenmek akılsızlık olduğu gibi,⁶³⁹ dini alaya alıp eğlence ve oyun yerine koyanları dost tutup inanmak da ayrı bir akli dışılıktır.⁶⁴⁰ Kur'an'a göre aynı zamanda akli kullanmama, bir karakter bozukluğudur; çünkü akılsızlık, düşük karakterliliğin bir kriteridir.⁶⁴¹

Kur'an açısından bakıldığında puta tapmak da, körü körüne başkalarını taklit de, birer akılsızlık⁶⁴² olduğu gibi böyle bir akılsızlık da, necaset ve pislik anlamında ricse davetiye anlamına gelmektedir.⁶⁴³ Hatta ayette geçen *rics* kavramı, kök itibariyle tiksindirici ve bozulmuş şeyler demekle birlikte burada, *fesad* ve kokuşmuşluğun zirvesi olan *küfür* anlamındadır.⁶⁴⁴ Bu kelimeden kastedilenin, Allah'ın azap ve kızgınlığının da olabile-

⁶³⁶ Kocabaş, Şakir, *Kur'an'da Akıl Kelimesi*, İslâm ve Bilim, s. 302, 303

⁶³⁷ Bkz. En'âm, 6/32; Kasas, 28/60

⁶³⁸ Bakara, 2/76

⁶³⁹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/118

⁶⁴⁰ Mâide, 5/57, 58

⁶⁴¹ Haşr, 59/13, 14

⁶⁴² Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1405, c. 7, s. 86 vd.; İbn Kesîr, *a.g.e.* c. 2, s. 109, 109

⁶⁴³ Yûnus, 10/100

⁶⁴⁴ Âlûsî, Mahmud, *Rûhu'l-Meanî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesâni*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs. c. 11, s. 194

ceği unutulmamalıdır.⁶⁴⁵ Zira Allah (cc), bu iman nimetini, aklını dondurmuyup işletenlere bahşeder. Zira Allah, aklını kullananın çabası oranında hakikate ulaştırıcı vesileler ve onu sahih imana götürecektir doğru bilgiyi bahşeder. Bununla birlikte Allah, aklını işletmeyip donduranların ve hakikate ulaşma yolunda çaba sarf etmeyenlerin yaptıklarına karşılık da, dalalet ve batıl düşünce gibi pislikleri üzerlerine bulaştırır.⁶⁴⁶

Öyleyse imanla akıl arasında sıkı bir bağ vardır. Zira ayette geçen *rics* kavramı, soyut pisliklerin en kötüsüdür. Kendilerini düşünmekten ve aklî muhâkemededen alıkoyanlar, bu pisliğin içine atılacaklardır. Çünkü onlar, akıllarını dumura uğratarak gerçeği yalanlamaya, nankörlüğe ve inkâra kalkışmışlardır. Âyette yer alan, ‘*iman etmek*’ ile ‘*akletmek*’ arasında sıkı bir bağ vardır. İnsan aklını işletip iyi davranışlarda bulunmakla iman gibi büyük bir nimeti hak eder. İman etmeyi hak edebilmek için de insanın, aklını sağlıklı bir şekilde işletmesi gerekir. Aksi halde yani aklını kullanmayıp işlevsiz hale getirenler, şeytanın tuzağına düşüp saparlar. Çünkü akılsızlık, şeytana yapılan en büyük davetiye-dir. Buna dikkat çekme anlamında Kur’an, ‘**O, içinizden nice nesilleri saptırdı. Bunu düşünmeli değil miydiniz?**’⁶⁴⁷ diyerek şeytanın, aklını kullananları değil, kullanmayanları saptırdığını anlatmaktadır.

2.4.10.2. Akıl Kullanmamanın Sonuçları

Bilindiği gibi akıl, potansiyel derinlikleri itibariyle, kâinat kitabını okuyan bir göz; duyduğu ses ve nağmeleri değerlendirip değişik mânâlara bağlayan pek çok ihtizaza açık bir iç kulak; eşya ve hâdiseleri aşkın bir tefahhusla temâşâ eden muhit bir idrak; varlık ve varlık ötesi alemleri keşfe açık bâtinî bir gözdür. İnsan onunla, gözün gördüklerini, kulağın duyduklarını değerlendirip bir hükme bağlar ve onun rehberliğinde varlığın perde arkasına seyahatler tertip eder; hattâ yükselir onunla Allah’a muhatap olur, onunla cebrî-ihhtiyarî belli sorumluluklar yüklenmeye ehil hâle gelir.. ve onunla topyekün kâinat ve hâdiseleri tarar, kritik eder, bir esasa bağlar ve Allah'a yürür. İyiliklerde, güzelliklerde mantık ve muhakemelerimizi vahiy ve ilhamın zenginlikleri ile buluşturur ve ötelere

⁶⁴⁵ Bkz. Taberî, *a.g.e.* c.6, s. 174; en-Nahhâs, İmam Ebû Ca’fer, *Maâni'l-Kur’an*, Tahkik; Muhammed Alî es-Sâbûnî, Mekke, 1409, c. 3, s. 320; es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman, *ed-Dürri'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993, c. 4, s. 394

⁶⁴⁶ Mevdûdî, *a.g.e.* c. 2, s. 366

⁶⁴⁷ Yâ-Sîn, 36/62

gelen mesajlara referans olur.. fenalıklarda, çirkinliklerde de, İlâhî hududa mantikî yorumlar getirerek nefsin serazat arzularını frenler ve onun taarruzlarına karşı sürekli stratejiler üretir. Ayrıca bize her zaman, şeytanın değişik plânlarını aşabileceğimiz taktikler verir.. hevesât ve cismanî arzularımıza karşı da, muhasebe ve murakabe izabehanelerinde eritilip şekillendirilmiş düşüncelerden kementler, bukağılar vurur. O, semavîliğini koruduğu sürece hemen her zaman, nefsanîliğin üzerine yürür ve onu, kendi hususiyetlerinden kaynaklanan bayağılıklardan alıkor; alıkor ve âdeta insanî değerlerin korunması mevzuunda bir polis, bir zabıta memuru vazifesi görür.⁶⁴⁸

Kur'an'a göre kainatta hedefsiz hiçbir hareket, varlık, olgu ve faaliyet yoktur. İnsan ise, her şeyin kendisine göre şekillendiği en önemli varlıktır ve en büyük hedef de ona ait olmalıdır. İnsanı diğer canlılardan ayıran en temel özellik de, onun akıllı olmasıdır. Akıllı kullanmakla insan, mealiyatın en yüksek noktalarına ulaşma kabiliyetine sahiptir ve mertebelerin en büyüğü sayılan 'rıza' ufku da, aklın yerinde kullanılmasıyla elde edilmektedir.

Bu durumda insanın, aklını kullanmamasının sonuçları da, elbette büyük olacaktır. Belli başlı ayetleriyle Kur'an, bu sonuçlardan bahsetmekte ve insanı, bu duruma düşmemesi için açıkça uyarmaktadır.

2.4.10.2.1. Konum Kaybı

Akılsızlığın en belirgin sonucu, insanın konum kaybı yaşayarak diğer canlılarla eşdeğer -hatta onlardan daha aşağı- bir duruma düşmesidir. **'Yoksa sen onlardan çoğunun söz dinlediğini, yahut aklını çalıştırdığını mı sanıyorsun? Doğrusu onlar davarlar gibidirler, hatta onlar yolca daha da sapıktırlar'**⁶⁴⁹ gibi ifadeler, her aklın anlayabileceği şekilde bunu ifade etmektedir. Zira ona göre, **'Allah katında yerde gezinen canlıların en kötüsü, o düşünmeyen sağır ve dilsizlerdir.'**⁶⁵⁰ Ayette geçen 'canlılar' kelimesi, insanları da içine aldığı halde, daha çok hayvanları çağrıştıran bu kelimenin, akıllarını çalıştırmayanlar için de kullanılması çok anlamlıdır. Zira insan görünümdeki hayvanlar, kendilerindeki muazzam akletme yeteneklerini işlevsiz hale getirip ondan ya-

⁶⁴⁸ Gülen, a.g.e. s. 112

⁶⁴⁹ Furkân, 25/44

⁶⁵⁰ Enfâl, 8/22

rarlanmadıkları ve yaratıldıkları amacın dışına çıktıkları için canlıların en kötülere olmuşlardır.⁶⁵¹ Çünkü bunlar, kendi iradeleriyle, sâyesinde bir çok varlıktan üstün olma vasfını kazandıkları akıl yetilerini işlevsiz hale getirmişler ve bu sebeple de, yeryüzünün en kötü varlıkları olmayı hak etmişlerdir.⁶⁵²

Bilindiği gibi hayvanlar, düşünme ve idrak etme gücüne sahip değildirler; oysa bu durumdaki insan, bu güce sahip olduğu halde aklını kullanarak düşünmekten ve bilgi elde etmekten yüz çevirmiştir. Aynı zamanda hayvan, kendisine bakıp besleyen sahibine itaat eder, ona isyan etmez. Kendisine iyilik yapanla kötülük yapanı birbirinden ayırır. Yaratıldığı amaç doğrultusunda bir hayat sürer, onun dışına çıkmaz. Ama inanmayan kâfirler ise, yaratılış itibarıyla hayvanlardan daha üstün meziyet ve kabiliyetlere sahip olmakla beraber, kendilerindeki bu kabiliyetleri işlevsiz hale getirdikleri için, kendilerini yaratan Rabb'lerinin emrine itaat etmezler, O'nun kendilerine yaptığı iyilikleri, düşmanları olan şeytanın kötülüklerinden ayırt etmezler, en büyük yarar olan ahiret sevabını elde etmeye ve en büyük zarar olan azaptan sakınmaya çalışmazlar, insanı gerçek anlamda mutlu eden tevhid inancına ve Allah'ın dini İslâm'a gelmezler.⁶⁵³

Hayvanların kablerinde ilim olmadığı gibi cehalet de yoktur. Oysa bunların kalpleri ilimden hali olup cehaletle nitelenmektedir. Bunlar bilgisizdirler ve bilgisiz olduklarını da bilmiyorlar. Bununla birlikte bilgili oldukları hususunda ısrarlıdırlar. Aynı zamanda hayvanların bilgi sahibi olmamaları kimseyi zarar vermez, bunların cehaleti ise büyük bir zarara neden olmaktadır. Çünkü onlar insanları Allah'ın yolundan alıkoyarlar ve onu eğiltmek isterler.⁶⁵⁴

Hayvanlar bir şey bilmezler, ama ilim talep etmekten de acizdirler. Bu cahiller ise, ilim talep etmekten aciz değildirler. Güçleri dahilinde olmadığı için hayvanlar ilim talep etmediklerinden dolayı kınanmazlar ve bundan dolayı azabı hak etmezler. Fakat bu insanlar, kendi iradeleriyle bilgisizlik yolunu seçtikleri için kınanmayı ve cehennem azabını hak ederler.

⁶⁵¹ Bkz. Kutub, *a.g.e.* c. 2, s. 811

⁶⁵² Bkz. Ebu's-Su'ûd Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşadu'l-Akli's-Selim ilâ Mezaye'l-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru İlhâyi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., c. 4, s. 15; Âlûsî, *Rûhu'l-Ma'âni*, c. 9, s. 189

⁶⁵³ Zemahşerî, *a.g.e.* c. 3, s. 282; Razî, *Mefâtih*, c. 24, s. 86

⁶⁵⁴ Bkz. A'râf, 7/45

Hayvanlar kendi ölçüleri dahilinde Allah'ı tesbih ederler.⁶⁵⁵ Fakat kafiler Allah'ı tesbih etmezler, O'nu anmazlar.⁶⁵⁶ İşte bu ve benzeri nedenlerden dolayı kâfirlerin içine düştükleri şaşkınlık ve sapkınlık onları hayvanlardan da daha aşağı bir konuma düşürmüştür.⁶⁵⁷

2.4.10.2.2. Ebedî Kayıp

Kur'an'a göre iman, akli kullanmanın bir neticesi olduğu gibi imansızlık da onu kullanma fırsatını kaçırmamanın bir sonucudur. Böyle bir sonuçla karşı karşıya kalan birisi için akıbet, rahmet-i Rahmân'dan mahrumiyettir ve böyle birisinin hazin hali ve pişmanlık ifade eden teessüflerini Kur'an, akılsızlıklarına yanıp aralarında pişmanlıklarını paylaştıkları anı, **'Şayet biz, gerçeği işiten ve aklını çalıştıran kimseler olsaydık, elbette bu alevli ateşe girenlerden olmazdık!'**⁶⁵⁸ cümleleriyle aktarmaktadır.

Aslında bunlar, akıllarını kullanma becerisini ortaya koyamamanın bir sonucu olan geçmiş günahlarını itiraf etmekte ve bugün yaşadıklarına pişmanlık ağrıları yakmaktadır. İbn Abbas'ın dediği gibi bunların feryatlarından yansıyan mana, *'şayet hidayete kulak verip onu akıllarımızla kavrayabilmiş olsaydık; anlayıp tefekkür edebilen birisinin işittiği gibi işitip, iyice nazar edip temyiz gücünü ortaya koyan birisinin aklettiği gibi aklımızı çalıştırabilmiş olsaydık cehennem ehli arasında olmazdık'*⁶⁵⁹ şeklinde kendini göstermektedir. Bu da göstermektedir ki küffarın akıldan hiç mi hiç nasipleri yoktur.

Bunların pişmanlıklarının içinde, artık faydası olmayan ve olamayacak olan bir muhasebe duygusu vardır ve şunları söylemektedirler: *Eğer bizler iyi dinleyen yahut iyi düşünen kimseler olsaydık aklın yetişemediği hususlarda naklin yolu olan kulaktan olmasa da aklın kendisinden hakkıyla istifade etseydik, yahut hidayet kandilleri olan Hak dostları, alimler ve müctehid imamlar gibi akıl ile nakli, rivayet ile dirayeti birleştiren bah-tiyarlardan olmasak bile, hiç olmazsa rivayet ve dirayetten birine olsun sahip bulunsaydık küfre sapmaz o ateş ashabı şeytanlar içinde bulunmazdık, onlara katılıp bu çılgın*

⁶⁵⁵ Bkz. İsrâ, 17/44; Hacc, 22/18; Nûr, 24/41

⁶⁵⁶ Râzî, a.g.e. c. 24 s. 86, 87

⁶⁵⁷ Bkz. Güneş, a.g.e. s. 46 vd.

⁶⁵⁸ Mülk, 67/10

⁶⁵⁹ Bkz. Kurtubî, a.g.e. c. 12, s. 212

ateşe atılmazdık. Zamanla içlerinden çıkar, hidayet yolunu tutardık. Lakin onların içinde bulunduk ve bu ateşe atıldık. Demek ki, bizler ne dinleyen ne de düşünen kimseler değilmişiz. **'Yazıklar olsun bize!'** derler.

Bu duruma düşmelerinin üç temel sebebi vardır; birincisi kulaktan istifade etmemek, ikincisi akıldan faydalanmamak, üçüncüsü de kötü bir çevrede bulunmaktır. Üçüncüsü bir taraftan başlangıç bir taraftan da netice demektir. Kulak ve akıl, insana dünya ve ahireti, geçmiş ve gelecek zamanı tanıttırarak en faydalı iki rehberdir. Diğer duyular da yalnız şimdiki zamanı tanıturlar. Lisan ve akıl ise her ilme bakmaktadır. Bu yüzden kulak, akıldan önce gerektir. Kulak ve akılı olanlar, anlayıp dinleyerek kötü bir çevreden çıkar gider, iyilere katılabilirler. Şu halde küfür ve nankörlüğün sebebi, kulak ve akla gereği şekilde önem vermemekte toplanır. Bu ise, hayvanlıktan daha öte bir alçaklıktır. Nitekim Kur'an'da da bu anlamda bir rivayet vardır; **'İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da sapıktırlar.'**⁶⁶⁰ Halbuki ne aklî ne de naklî delili idrak etme kabiliyeti bulunmayanlara esasen sorumluluk ve uyarı yoktur. Onlar, o aşağılıkların sonuçlarına katlanırken, sonunda böyle ebedi vicdan sorumluluğuyla cehennem ateşinde yanmazlar. Kafirler ise, yaratılışlarından dolayı insanın tarifine dahil ve sorumludurlar. Kulakları da akılları da vardır. Sonunda cehennem haykırışını, azap meleklerinin ince ince suallerini duyar, anlarlar. Önceden uyarıyı duymak ve düşünmek istemeseler de darbe fiili karşısında hepsini duyarlar. Onun için küfürlerini itiraf ederken **'kulaklarımız ve akımız olsaydı'** demiyorlar, **dinleyip düşünseydik diye, kulak ve akıl nimetlerine karşı nankörlük etmiş olduklarına yanıyorlar.**⁶⁶¹

Görüldüğü gibi ayette, **işitmek ve dinlemek** (kulak vermek), düşünüp akletmekten önce zikredilmiştir. Yazılı bir şey olduğunda okumak, burada dinlemenin anlamdaşdır. Yani bir mesajdan istifade edebilmek için birinci şart dinlemek, iyi niyetle yaklaşımdır. Gerçek olup olmadığını anlamak için üzerinde düşünmek ise ikinci safhadır. Bu bakımdan Hz. Peygamber (sas)'in getirdiği öğreti olmaksızın, salt akılla bir insanın doğru ve hak yolu bulması imkansızdır.⁶⁶²

⁶⁶⁰ A'raf, 7/179

⁶⁶¹ Elmalılı, a.g.e. c. 8, s. 225, 226

⁶⁶² Mevdûdî, a.g.e. c. 6, s. 379

Allah, insanlara mesajını ulaştıran elçilerini gönderip şuurlarına hitap etmedikçe kimseye azap etmeyeceğini bildirmektedir⁶⁶³ ve kendilerine uyarıcılar gelmiş olan bir başka insan kitlesinin halini anlatırken Kur'an, itiraf sadedinde ibret verici şu ifade ve görevli meleklerin, '**Size uyarıcı gelmemiş miydi?**' demelerine karşılık, '**Evet gelmişti, ama biz, 'Allah hiçbir şey indirmedir. Siz, açık bir sapıklık içindesiniz'** diyerek onları yalnlamıştık'⁶⁶⁴ şeklindeki ifadelerine yer vermektedir.

Bir başka ayette bu detaylar anlatılırken, zamanında aklını kullanamayan inkarcı güruha karşılık cehennem bekçilerinin, '**Sizin aranızdan sizi uyaran elçiler gelip size Rabbinizin ayetlerini okumamış ve bu gününüzle karşılaşacağınız konusunda sizi uyarınmamış mıydı?**' dedikleri ve onların da, '**Evet, gelip uyarılmışlardı ama gerçeğin üzerini örten küffara azab kelimesi hak oldu'**⁶⁶⁵ diyerek itirafta bulunacakları detayı vardır.

Ancak ne bu itiraf ne de pişmanlığın onlara bir faydası olacaktır. Zira, fırsatlar diyarı dünya sadece nefsin arzuları peşinde tükenmiş ve ebedi yurt olan ahiret için hiçbir hazırlık yapılmadan buraya gelinmiştir. Üstelik, kendilerine gelen uyarıcılara meydan okurcasına ve küstahça bir tavırla tepkiler verilmiş, okuyup ibret almaları için önlerine konulan delillerden bir şey anlamadan hepsi yok sayılarak hareket edilmiştir.

İşte ayetin sonundaki, '**Böylece günahlarını itiraf ederler. Bizden irak olsun o cehennemlikler'**⁶⁶⁶ ifadesi, son pişmanlığın fayda vermeyeceği o günde, her ne kadar günahlar itiraf edilmiş olsa da sonucun değişmeyeceğini ve cehenneme giden herkesin adeta buna rıza gösterecek bir tavır sergileyeceğini açıkça anlatmaktadır.

2.4.10.2.3. Huzursuzluk

Aklı kullanarak hareket etmek bir aydınlık ise, ondan mahrum olarak yaşanan hayat, adeta bir serap gibidir. Kur'an'ın baktığı yerden konuyu ele alacak olursak, akılsızlığın bir sonucu olan küfür çıkmazı, ırmak başında insanı susuzluktan öldüren, bahar mevsisi-

⁶⁶³ Bkz. İsrâ, 17/15

⁶⁶⁴ Mülk, 67/9

⁶⁶⁵ Zümer, 39/71

⁶⁶⁶ Mülk, 67/11

minde ruhları hazan tasasına boğan, gündüzün rengini karartıp geceleri kabre çeviren öyle ifritten bir yoldur ki, o yolun hayat suyu hicran ve göz yaşı, neticesi hasret ve nedamet humması, vaat ettiği de bir serap ve öldüren bir azaptır.

‘Hayatlarını küfre bağlamış olanların hali, ıssız çölde serabı su zanneden susamış birinin haline benzer ki, gelip ona ulaştığını sandığında, orada su namına hiçbir şey bulamaz/bulamayacaktır...’⁶⁶⁷

Bulamama bir yana, bu durumdaki bir insan, sürekli pişmanlık duygularıyla kıvrım kıvrım kıvrıncı olacak ama bir türlü arzusuna nail olamayacaktır. Zira o, büyük bir zamanlama hatası yapmış ve elindeki imkanlar yerindeyken aklını kullanmasını bilemeyip, akılsızlığın sonuçlarıyla yüz yüze geldiğinde aklının farkına vararak feryad ü figana başlamıştır. Böyle bir çaresizlik durumu, fevkalade hazindir ve bunu aktarırken Kur’an, zamanında akli kullanmamanın acınası halini, düştüğü duruma insanları şahit kılarcasına şu şekilde tasvir eder;

‘Yâ Rab! Ne olur, beni dünyaya geri gönder de, zayi ettiğim ömrümü telafi yolunda iyi işler işleyeyim.’

Ancak iş işten geçmiş ve fırsatlar artık kaçmıştır. Zira burası, aklın kullanılmasıyla sıkıntılarının son bulacağı ve kaçırılan fırsatların yeniden telafisinin mümkün olduğu bir yer değildir. Ne ortada teklif vardır, ne de mükellefiyet. Apaçık delillerle nice elçiler gelip geçmiş ama onlara, hatırlatmanın mesajını alıp aklını kullananlarla, uyarıyı kulak ardı edenlerin hali bugün de aynı olmayacaktır ve onlara;

‘Onlar nerede, iman nerede! Onlar ibret alıp nasihat anlayan insanlar değil.’⁶⁶⁸

Aklı kullanmanın neticesi olan hasenat kapısı kapanmış ve insan, onu kullanması gereken yerde elde ettikleriyle baş başa kalakalmıştır. Böylesine son anda aklı başına gelenlere verilecek cevap yoktur ve hicranı ayrı bir hicrana dönüştürecek şu cevap gelir;

‘Hayır, hayır! Bu onun söyleyip durduğu bir kısım lakırdıdan başka bir şey değildir.’⁶⁶⁹ Yani bunlar, sonucu olmayan ve alınamayacak olan faydasız çırpınışlardır. Hal-

⁶⁶⁷ Nûr, 24/39

⁶⁶⁸ Duhân, 44/13, 14

buki onlar, bugünkü gayretlerinin daha azını zamanında ortaya koyabilmiş olsalardı. sonuç hiç de böyle olmayacak ve isteklerine müspet cevap verilenlerle aynı safları paylaşma durumunda olacaklardı.

2.4.10.2.4. Nefsin Esareti

Aklı olumsuz etkileyen unsurlar anlatılırken de temas edileceği şekilde akılsızlık, insanı özgürlüğünden alıkoyarak nefsinin esiri yapar. Bu anlamda Kur'an, akıllarını yerli yerinde kullanmayı hevâ; yani nefsânî arzuların peşine düşenleri şiddetle kınamaktadırlar.⁶⁷⁰ Zira insan, aklını, onu veren hesabına değil de nefis ve onun istekleri adına çalıştırdığında o akıl, insanı aciz ve sürekli rahatsız eden meş'ûm bir alet haline gelir ki bu durumdaki insan, geçmiş zamanın bütün sıkıntılarıyla gelecekte karşılaşılabileceği bütün olumsuzlukları aynı anda yaşamak zorunda kalır. Böyle bir vehim ortamı ise, insanı sıkıntı üstüne sıkıntı içine sokar ve genelde bu durumdan kurtulmak için insanlar, eğlence ve sarhoşluğun içinde kendisini bulur. Bu durumdaki insan, diğer canlılar gibi de olamaz; çünkü onlarda akıl denilen bu nimet olmadığı için onlar, geçmiş ve gelecekle ilgili değildir ve sadece buldukları anda yaşadıklarının lezzetini alırlar. Halbuki akıl, Mâlik-i Hakiki'si hesabına çalıştırılsa öyle tılsımlı bir anahtar olur ki, şu kâinata olan nihayetsiz rahmet hazinelerini ve hikmet definelerini açar. Ve bununla sahibini, saadet-i ebediyeye müheyya eden bir mürşid-i Rabbanî derecesine çıkar.⁶⁷¹ Zira aklın verilmiş gayesi de, ebedî hayatın gereklerini ve ahiret saadetinin levazımını elde etmek içindir.⁶⁷²

Bu anlamda denilebilir ki, kâinatın vücudunu inkâr eden ve şüphecilikleriyle bilinen Sofestaîler, en akıllıdır. Çünkü kâinatın vücudunu kabul etmekle, Allah'a ve Hâlıkına inanmamak kabil ve mümkün olmadığından, kâinatı ve dolayısıyla da kendilerini inkâr etmekte ve, '*Hiçbir şey yok*' diyerek akıldan istifa ederek, akıl perdesi altında sair mün-

⁶⁶⁹ Mü'minûn, 23/99, 100

⁶⁷⁰ Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23; Kasas, 28/50; Ayrıca, nefsî arzuların peşinde gidenlerin kınandıkları diğer bazı âyetler için bkz. Nisâ, 4/135; A'raf, 7/176; Tâ-hâ, 20/16; Sâd, 38/26; Necm, 53/23

⁶⁷¹ Nursî, Sözlür, a.g.e. s. 9; Şu cümleler de dikkat çekicidir; '*Hem en kıymetli bir nimet olan akıl dahi, geçmiş zamanın hüznelerini ve gelecek zamanın korkularını düşünmek ile kalb-i insanı mütemadiyen incitip, bir lezzete dokuz elemi karıştırdığından en musibetli bir bela olur.*' Bkz. Nursî, Lem'alar, a.g.e. s. 814

⁶⁷² Nursî, Sözlür, a.g.e. s. 10

kirlerin hadsiz akılsızlıklarından kurtulup, bir derece akla yanaşmaktadırlar.⁶⁷³

Aklı kullanmamak akılsızlık olduğu gibi aynı zamanda akılda dengeyi kaçırıp ifrat konumuna gelmek de bir nevi akılsızlıktır ve bu durumdaki insan, şeytana kapı aralamış ve Yaratıcı'sından uzaklaşma yoluna da girmiş demektir. Zira şeytan, akıldaki denge-sizliğinin bir sonucu olarak Rahmet-i İlahiye'den mahrumiyet yaşamış ve huzurdan kovulmuştur. Zira akılı kullanmamanın en büyük neticesi, kulun Allah katındaki derece ve konumunu yitirmesi ve rahmetten uzak kalmasıdır. **‘Çünkü Allah katında yerde gezen canlıların en kötüsü, o düşünmeyen sağır ve dilsizlerdir’**⁶⁷⁴ ve **‘İnkârcıları hakka çağırmanın durumu, tıpkı bağırap çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvanlara haykıran kimsenin durumu gibidir. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bundan ötürü akıllarını kullanıp gerçeği anlayamazlar’**⁶⁷⁵ gibi ifadeler bunu, açıkça göstermekte ve akılda dengenin bir esas olduğunu göstermektedir.

2.5. Akılın İhata Edemeyeceği Alanlar

Akıl, insan için çok önemli bir araç olmakla birlikte insanın, her konuyu akılla çözmeye de imkan yoktur.⁶⁷⁶ Zira, beslenme kaynaklarına da bakılacak olursa onun da, bir sınırı vardır ve ancak akıl, bilgi edinme yollarıyla kendisine ulaşan hususları değerlendirmek suretiyle bir sonuca ulaşabilmektedir. Kur'an'a göre de, bilginin gerçek kaynağı, Allah'ın sonsuz ve mutlak bilgisidir⁶⁷⁷ ve Allah, doğruyu göstermedikçe akıl kendiliğinden onu bulmada yetersizdir.⁶⁷⁸ Yüce Allah'ın, insanoğluna bahsettiği akıl, vahyi algılama ve anlamlarını kavrama gücüne sahiptir; ancak insan akli, vahiyden uzak ve bağımsız bir konuma gelirse, bu durumda sapıklığın, bozulmanın, kötü bir bakış açısının, eksik bir görüşün, yanlış değerlendirme ve planlamanın mahkûmu olur.⁶⁷⁹

⁶⁷³ Nursî, Lem'alar, a.g.e. s, 686

⁶⁷⁴ Enfâl, 8/22

⁶⁷⁵ Bakara, 2/171

⁶⁷⁶ Bkz. Altıntaş, H. a.g.e. s. 91, 99

⁶⁷⁷ Bakara, 2/29-34

⁶⁷⁸ Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa, 1983, s. 70

⁶⁷⁹ Bkz. Kutub, a.g.e. c. 2, s. 1097

Varlık, her türlü çeşidiyle ve Kur'an'ın ifadesiyle '*teshîr*' edilip insanın emrine verilmiş değerler mecmuasıdır.⁶⁸⁰ Bu teshiri insan, büyük oranda aklını kullanarak gerçekleştirir. İnsanın, duyularıyla algıladığı eşyanın bilgisini belli bir sisteme koyarak değerlendiren akıldır ve bu anlamda aklın geniş bir faaliyet alanı vardır. Eşyayı duyularla bilmek de, aklın alanı içinde yer almaktadır. Zira kainatta duyularla kavranan şeyleri bilmede akıl, ana yol gösterici konumundadır. Duyuların alanına girmeyen konular ise, aklın alanına dahil değildir. Kur'an'ın, '*şehâdet*' ve '*gayb*'⁶⁸¹ olarak isimlendirdiği bu iki alandan gayb kısmına aklın uzanarak değerlendirme imkanı yoktur. Ancak bu, gaybın değerlendirilmesinde akla hiçbir vazife biçilmediği anlamına da gelmemektedir; zira aklın buradaki vazifesi, şehâdet aleminde cereyan eden olaylardan hareketle kıyaslar yapıp gayb aleminde olup bitenleri anlamaya çalışmaktır. Gaybın anlaşılabilmesi için en önemli rehber vahiydir ve insan aklı, şehâdet aleminin tecrübesini vahyin bilgiyle birleştirebildiği zaman, gaybı bilemese de onu anlayabilir. Çünkü gayb, akli olmamakla birlikte makuldür; akıl ile keşfedilemez ama onunla anlaşılabilir. İşte akıl ve duyularımızla idrak edemediğimiz duyu-ötesi alanın bilgisine tafsili bir şekilde ancak, nübüvvet temelinde yükselen vahiy bilgisiyle ulaşabiliriz.

Şu da bir gerçektir ki vahiy, aklın kavrayamayacağı şeyi insana teklif etmez. Kur'an'ın ölçüleri içinde insana, güç yetiremeyeceği ve tâkatının dışında bir yük yüklenmemiştir.⁶⁸² Ancak akıl, kendisini olumsuz etkileyen dış etkenlerden dolayı yanılma riskiyle karşı karşıyadır ve bu onu, etkisinde kaldığı diğer unsurlar sebebiyle yanılma riski altında tutmaktadır. Bunun içindir ki inanan her bir insan, kıldığı namazların her bir rekâtında, '*bizi doğru olana ulaştır*' diye Allah'a dua etmekte ve görüşlerinde isabeti talep etmektedir.⁶⁸³

Ne var ki akıl, her hükmünde isabet edemediği, hatta yer yer hatalara düştüğü gibi; mantık ve muhakeme adına ortaya koyduğu tespit ve kaziyelerin de hakiki fâili ve mücidi değildir; o, Cenâb-ı Hakk'ın, icraatına sadece perde olarak kullandığı bir alet, bir enstrüman, verileni kabul eden bir kâbil, Hak hitabını anlamaya müsait yaratılmış bir mânevî sistem ve bir vasıta. Bu alet ve bu vasıta, konumunu kavrayabildiği takdirde

⁶⁸⁰ Bkz. Hacc, 22/65

⁶⁸¹ Haşr, 59/22

⁶⁸² Bkz. Bakara, 2/286

⁶⁸³ Bkz. Altıntaş, a.g.e. s. 99 vd.

hep Mevlâ'ya müteveccih durur ve O'ndan başkasına da asla teslim olmaz. Sürekli O'nunla muamele içinde bulunur; varlığa bakarken onu herkesten farklı görür ve düzgün okur. Duyup hissettiklerini, görüp öğrendiklerini mârifete çevirip kalbe emanet eder ve oturur kalkar mârifet ve muhabbet soluklar.⁶⁸⁴

Kur'an ve Sünnetin her dediği makul olmakla birlikte akıl ona kendi başıyla yetişemez.⁶⁸⁵ Kur'an'da öyle ince meseleler vardır ki onlar, ancak imanın nuru ile görülüp sezilebilir. Bunun içindir ki Kur'an, aklın ulaşım yanına yaklaşamayacağı konularda misaller vermek suretiyle meseleleri aklın anlama seviyesine yaklaştırmaktadır.⁶⁸⁶

2.5.1. Zât-ı Bâri

İnsan aklı, her ne kadar en büyük nimet olarak telakki edilse de aslında sınırlıdır ve sonsuz bir güce sahip olmadığı için her konuda son sözü söyleyecek makamda değildir. Zira sınırlının sınırsız hakkında fikir beyan etmesine imkan ve ihtimal yoktur. Dolayısıyla akıl, Allah'ın Zâtı, meşîeti ve sıfatlarının hakikatini bilme konusunda ancak vahyin bildirdiği ile iktifa etmek zorundadır. **'Gözler O'na erişemez. Onun ilmi ise bütün gözleri ihata eder'**⁶⁸⁷ ve **'O gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Size kendi nefislerinizden eşler yarattığı gibi davarlara da eşler yarattı. O, bu düzen içinde sizi üretiyor. Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, her şeyi hakkıyla işitir ve bilir'**⁶⁸⁸ gibi ifadeler, aynı zamanda sınırlı ve sonlu olanın, herhangi bir kayıt ve sınırla ihatası mümkün olmayana kuşatmasının mümkün olmadığını ve aynı zamanda O'nun, beşer aklının kıyas edebileceği bir kıstasla ölçülemeyecek evsafa olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira, karihası ne kadar geniş olursa olsun insanoğlu, Yüce Allah'ın zatının mahiyetini kavramaktan acizdir.

⁶⁸⁴ Gülen, *a.g.e.* s. 114

⁶⁸⁵ Nursî, *Sözler*, s. 171

⁶⁸⁶ Nursî, *Sözler*, s. 254, 263

⁶⁸⁷ En'âm, 6/103

⁶⁸⁸ Şûrâ, 42/11

2.5.2. Meşîet-i İlâhî

İnsan aklının kavramaktan aciz kaldığı hususlardan biri de Allah meşîetinin/dilemesinin nasıl olduğudur. Zira akıl, Allah'ın zatını bilmekte aciz kaldığı gibi O'nun meşîetini idraktan de acizdir. Zira O (cc), her an ve her durumda yeni bir faaliyet halindedir. **‘Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O’na yalvarır** (bütün bunları gerçekleştirmek için) **O, her an yeni tecellilerle iş başındadır**⁶⁸⁹ ve **‘Senin Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça, orada ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin dilediğini yapar.’**; **‘Dilediği her şeyi yapar’**⁶⁹⁰ gibi ayetlerle, **‘O: “Ya Rabbî,” dedi, “nasıl benim çocuğum olabilir ki ihtiyarlık başıma çökmüş, hanımım ise kısır hale gelmiştir?”** Allah: **“Böyle de olsa, Allah dilediğini yapar”** buyurdu⁶⁹¹ ve **‘Meryem: “Ya Rabbî, bana hiçbir erkek eli değmediği halde nasıl olur da çocuğum olabilir?”** deyince, Allah şöyle buyurdu: **“Öyle de olsa, Allah dilediğini yaratır; Zira O, bir şeyin var olmasına hüküm verince sadece “ol” der, o da derhal oluverir**⁶⁹² gibi ayetlerden de anlaşılacağı üzere insan aklı, alışageldiğinin dışında bir dilemenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda tereddüt etmektedir. Halbuki Allah’a ait dileme, her şeyi değiştirebileceği gibi O'nun için bir şeyin olması için, sadece ‘ol’ demesi yeterlidir.⁶⁹³ Zira, Allah dilemedikçe insanların dilemelerinin bir anlamı yoktur.⁶⁹⁴

Görüldüğü gibi Kur’an, zaman zaman önceki ümmet ve onlara hidayet için gönderilen peygamberlerden örnekler verirken dikkatimizi bu noktaya da çekmekte ve insanın, peygamber bile olsa, Allah'ın bildirmesi dışında meşîet-i ilâhîyi kavrayamayacağını göstermektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi artık yaşlanmış ve hanımı da o güne kadar doğurmamış bir kısır iken Hz. Zekeriyâ (as), bunca engele karşılık kendisine bir evlat müjdesinin verilmesini anlamakta zorlanmış; herhangi bir insanla temas kurmadan ve bakire olduğu halde kendisine bir çocuk doğuracağı bildirilince de Hz. Meryem validemiz şaşkınlığını gizleyememişti. Halbuki Allah (cc), Hz. Âdem’i ana ve babasız yarattığı gibi Meryem Oğlu İsa’yı da babasız dünyaya getirecek ve böylelikle yaratılıştaki

⁶⁸⁹ Rahmân, 55/29

⁶⁹⁰ Hûd, 11/107; Bürûc, 85/16

⁶⁹¹ Âl-i İmrân, 3/40

⁶⁹² Âl-i İmrân, 3/47

⁶⁹³ Bkz. Yâ-Sîn, 36/83; Nahl, 16/77

⁶⁹⁴ Bkz. Dehr, 76/30

renkliliği bütün insanlara gösterecekti. Zira, ‘Allah yanında İsa’nın durumu, aynen Âdem’in durumu gibidir. Allah Âdem’i topraktan yaratıp “ol” dedi, o da derhal **oluverdi**’⁶⁹⁵ ifadelerinin de anlattığı gibi Allah katında Hz. İsa’nın yaratılması, Hz. Âdem’in yaratılışından farksızdı.

Hz. Musa ve Hızır kıssasında yaşanan örnekler de burada zikre değerdir; meşîet-i ilâhîye muttali olmayan Hz. Musa’nın bu yolculuğu esnasında Hızır’a muhalefet ettiği üç konunun da, realite planındaki hikmetleri⁶⁹⁶ göz önüne alındığında görülmektedir ki bunlar, insan aklının beklentilerinden farklılık arz edebilmekte ve sonuca ulaşmadan hakikatini kavrama imkanı bulunmamaktadır.

2.5.3. Yaratılış

İlk yaratılış, gaybın geçmişte kalmış kısmını ifade eder ve bu anlamda akıl, ilk insan olarak Hz. Âdem’in yaratılmasını kavramaktan da acizdir. Zira Allah, ne semavat ve arzın yaratılışına ne de bunlar arasındaki varlıkların vücut bulmasına kimseyi şahit tutmamıştır.⁶⁹⁷ Gerek ilk yaratılış gerekse meleklerin Hz. Âdem’e secde ile emredilmeleri, akıl yerine sağlam bir iman ile kavranarak kabullenilecek hususlardır. Onun içindik ki Kur’an, sıklıkla akla vurgu yapıp, ‘**hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?**’⁶⁹⁸ gibi yönlendirmeler yaparak, yaratılış konusunun, vahyin aydınlığında vuzuha kavuşturulmasını talep etmektedir.

Yaratılış konusunda vahye kulak vermeyenlerin, asırlardır farklı arayışlarının da, bitip tükenme bilmediği aşikârdır. Tamamen faraziyelere dayanan teorilerle farklı yaklaşımlar sergileyip insanın yaratılışını, değişik canlı ve unsurlara yamama gayretleri malumdur. Halbuki Allah (cc), sema ve arz ile bunlar içinde bulunan her türlü varlığı yaratmaya gücü yettiği gibi insanı da yaratmaya muktedirdir. Aynı zamanda, diğer canlılar için böyle bir kaynak arayışı söz konusu değilken insanın atası konusunda gündemin bu kadar canlı tutulması da düşündürücüdür. Halbuki Allah (cc), kainatı yaratıp insanın yaşamasına müsait hale getirince, şuurlu varlık olarak insanı yaratmış ve bunu da, gönder-

⁶⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/59

⁶⁹⁶ Bkz. Kehf, 18/60-82

⁶⁹⁷ Bkz. Kehf, 18/51

⁶⁹⁸ Enbiya, 21/10

diği her peygamber ve kitapla açıkça beyan etmiştir. Aynı husus, Kur'an'da da, farklı üslup ve detaylarla geniş bir şekilde yer almakta, yaratılışın vahiy olmadan idrak edilemeyeceği açıkça vurgulanmaktadır.

2.5.4. Gayb

Gayb, insan duyularıyla algılanma imkanı olmayan zaman ve olaylara denilmektedir ve tabii olarak insanın, gayb konusunda aklıyla bir sonuca gitmesine imkan yoktur. Bilhassa kıyametin ne zaman kopacağı, kıyamet sonrası yeniden diriliş, hesap ve kitap, cennet ve cehennem gibi hususların, zaman ve mekana nüfuzu olmayan bir akılla kavranma ihtimali yoktur.

Kur'an'ın, **'Bilinmeyen nice hazineler ve görünmeyen gayb aleminin anahtarları O'nun yanındadır. Onları Kendisinden başkası bilemez. Karada ve denizde ne varsa hepsini O bilir. O'nun haberi olmadan bir tek yaprak bile düşmez. Yer altı tabakalarının karanlıkları içindeki tek bir tane, hasılı yaş ve kuru hiç bir şey yoktur ki açık, net bir kitapta bulunmasın.'**⁶⁹⁹ ve **'Kıyamet saatinin ne zaman geleceğini yalnız Allah bilir. Yağmuru da O indirir, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Herşeyi mükemmel tarzda bilen ve her şeyden haberdar olan Allah'tır'**⁷⁰⁰ ifadeleriyle açıkça ortaya koyduğu gibi gayb, sadece Allah'ın bildirdiği kadarıyla bilinebilecek hususlardandır.

İnsan aklının, ilgi alanına girmeyen ve hakkında kendisine bilgi ulaşmayan ölüm, yeniden diriliş, cennet, cehennem, hesap ve kitap gibi konular da gayb sınırları içindedir ve bütün bunların, akılla bilinmesine imkan yoktur. Ancak bunlar, vahyin bildirdiği ölçüde bilinebilecek hususlardır. Bu türlü konularda akıl, şehâdet alemindeki örneklerinden hareketle bazı çıkarımlarda bulunabilir ki Kur'an, sıklıkla insana böyle örnekler sunmaktadır.

Aynı zamanda, ahiretle ilgili konuların inkarını Allah (cc), Zâtını inkara denk tutmaktadır. Zira ahiretin inkarı, aynı zamanda Allah'ın kudretini de inkar anlamına gelmektedir.

⁶⁹⁹ En'âm, 6/59

⁷⁰⁰ Lokmân, 31/34

‘Eğer onların iman etmemelerine şaşırıyorsan bil ki asıl şaşılacak olan, onların: “Ölüp toprak olduktan sonra biz yeniden mi yaratılacakmışız?” demeleridir. İşte onlardır Rab’lerini inkâr edenler. İşte onlardır boyunları tasmalı olanlar. Ve işte onlardır, hem de ebedî kalmak üzere cehennemlik olanlar⁷⁰¹ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, ahiret ve ona ait diğer değerlerin inkarı, Zât-ı Ulûhiyetin inkarı ile aynı şeydir.⁷⁰²

Tekrar etmek gerekirse, ahirete ait ayrıntılar, ancak vahiyle bilinen hususlardır. Çünkü akıl, ahirete ait detayları kuşatacak düzeyde bir donanıma sahip değildir. Akıl, şehâdet aleminin künhünü tamamıyla idrak etmekten nasıl acizse, gayb alemine ilişkin konuları idrak etmekten de acizdir. Bu konularla ilgili olarak akıl, nasda varid olan hususları anlamaya çalışmakla mükelleftir.⁷⁰³

2.5.4.1. Kıyamet

İnsan açısından kıyamet, gaybdır ve aklın çözemediği konulardan birisi de şüphesiz, kıyametin vakti ve niceliğidir. Çünkü kıyametin ne zaman kopacağına bilgisi, akılla bilinebilecek bir bilgi değil, imanla kabullenilecek hususlardandır.

Halbuki Kur’an, açık ve kapalı bir çok ayetiyle bu gerçekten bahsetmekte ve şu dünyanın da, insan gibi bir sonunun olduğunu anlatmaktadır. Zira, Allah için kıyametin oluşumu, göz açıp kapama kolaylığında, hatta bundan daha kısa bir sürede olup bitecek bir meseledir ve bunu ifade ederken Kur’an, ‘göz açıp kapama yahut daha da kısa bir anda⁷⁰⁴ tabirini kullanmakta ve bu kolaylığı ifade etmektedir. Zira, yer ve göklerin gaybını bilmek Allah’a mahsus olduğu gibi kıyametin oluşumu için gerekli olan güç ve kudret de, sadece Allah’a aittir.

Kıyameti anlatma sadedinde Kur’an, yeri geldiğinde ona yeminler etmekte,⁷⁰⁵ zaman zaman kıyamet sahnelerini tasvir ederek⁷⁰⁶ insanın, o anki durumunu nazara vermekte⁷⁰⁷

⁷⁰¹ Ra’d, 13/5

⁷⁰² Bkz. İbn Kayyim, *Medâricü’s-Sâlikîn*, c. 1, s. 141, 142

⁷⁰³ Altıntaş, *a.g.e.* s. 103

⁷⁰⁴ Kamer, 54/50; Nahl, 16/77

⁷⁰⁵ Bkz. Kâria, 101/1-11

⁷⁰⁶ Bkz. Zilzâl, 99/1-8; Tekvîr, 81/1-14; İnfîtâr, 82/1-5; İnşikâk, 84/1-5; Gâşiye, 88/1-16

⁷⁰⁷ Bkz. Hacc, 22/1, 2; Zilzâl, 99/1-8; Tekvîr, 81/1-14; İnfîtâr, 82/1-5; İnşikâk, 84/615

ve bazen de, o güne hazırlık anlamında insanlara, bugünden bazı tavsiyelerde bulunmaktadır.⁷⁰⁸

Geleceği bilme işi, insan için mümkün değildir. Kıyamet ise, dünya hayatının son bulması ve kainattaki mevcut düzenin dağılarak yeni bir döneme kapı aralamadır ki, Kur'an'ın bildirdiği ve gerçekleşmesi kesin hükümlerden birisidir. **'Sana kıyametin ne zaman geleceğini sorarlar. De ki: "Onun ne zaman geleceğine dair bilgi yalnız Rabbimin nezdindedir. Vaktini O'ndan başkası açıklayamaz. O kıyamet öyle bir meseledir ki, ne göklerde ve ne de yerde ona tahammül edecek hiç kimse yoktur!"** O size ansızın gelecektir. Sen sanki onu biliyormuşsun gibi onu sana soruyorlar. De ki: **"Ona dair gerçek bilgi yalnız Allah'ın nezdindedir; ama insanların çoğu bunu bilmezler"**⁷⁰⁹ gibi ifadeler bunu anlatmaktadır. **'Kıyamet saatinin ne zaman geleceğini yalnız Allah bilir. Yağmuru da O indirir, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Herşeyi mükemmel tarzda bilen ve her şeyden haberdar olan Allah'tır'**⁷¹⁰ gibi ifadeler, bu bilginin sadece Allah'a has olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

2.5.4.2. Yeniden Diriliş

Akıl tek başına ölümü, ölüm sonrası dirilişi ve ondan sonra yaşanacak hayatı da, kavrama gücüne sahip değildir. Bütün bunlar, aklın ihata alını dışında kalan ve ancak hayatı ve bu hayatın arkasından ölümü yaratan ve mülkün de gerçek sahibi olan Allah'ın bildirmesiyle anlaşılabilen hususlardır. Konuyla ilgili olarak Kur'an, açık bir şekilde, **'Allah, o hak mâbuddur ki Kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. Kıyamet günü hepinizi bir araya toplayacaktır. Bunda hiç şüphe yoktur. Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?'**⁷¹¹ buyurmakta ve hükmünü herkese bildirmektedir.

Ayrıca, **'Ey insanlar! Rabbinizin buyruklarına kulak verin. Çünkü sizde, işitme ve görmeyi sağlayan kulakları ve gözleri, düşünüp hissetmenizi sağlayan kalpleri yaratan O'dur'** dedikten sonra, **'Şükürünüz ne kadar da az!'** demek suretiyle aktif aklın,

⁷⁰⁸ Bkz. Zilzâl, 99/1-8; İnşikâk, 84/6 vd.

⁷⁰⁹ A'râf, 7/187

⁷¹⁰ Lokmân, 31/34

⁷¹¹ Nisâ, 4/87

bunca nimete karşı şüküre yönelmesi gerektiğini hatırlatan Kur'an, **'Sizi çoğaltıp dünyaya yayan da O'dur, muhakkak yine O'nun huzuruna götürüleceksiniz'** buyurmakta ve yeniden dirilişin, yaşanılan hayatın hesabını verme adına kaçınılmaz bir realite olduğunu anlatmaktadır. Zira, **'Hayatı veren de, öldüren de O'dur. Gece ile gündüzü peşpeşe getiren de O'dur.'** İşin burasında akla hitap eden Kur'an, **'Öyleyse hâlâ aklınızı başımıza alıp bunları bir düşünmez misiniz?'** diyecek ve mutlak adaletin tahakkuku için yeniden dirilmenin kaçınılmaz olduğunu, selim aklın bilmesi gerektiği vurgusunu yapacaktır. Zira, hevâ ve heveslerinin esiri olup da, **'Ölüp toprak ve kemik haline geldikten sonra biz dirilecekmişiz ha! Bize de, daha önce babalarımıza da bu vaat edilip durdu. Doğrusu bu dirilme işi, öncekilerin masallarından başka bir şey değil!'**⁷¹² diyerek ölüm sonrası anlamak istemeyen kimselere karşılık o, **'İşte bak, Allah'ın rahmetinin eserlerine! Ölmüş toprağa nasıl hayat veriyor! İşte bunları yapan kim ise, ölüleri de O diriltecektir. O, her şeye hakkıyla kadirdir'**⁷¹³ diyecek ve bir nebze etrafta olup bitenlere bakılsa aslında her zaman benzeri ölüm ve dirilmelerin olduğunu herkesin göreceğini hatırlatarak, insanın da öldükten sonra yeniden dirilmesinin, Allah için kolaylığına dikkat çekerek en küçük bir tereddüde mahal bırakmayacaktır.

Ayrıca, adına *'varlık'* diyebileceğimiz her şeyi yaratan Allah (cc) olduğu gibi bu varlığın içinde en değerlisi olan insanı, basit bir sudan teşekkül ettirip ona hayat rengi veren de O'dur. Hatta denilebilir ki, belli bir sebebe bağlamadan Hz. Âdem'i balçıktan inşa eden ve ona ruhundan bir nefha göndererek insan kıvamına getiren Allah (cc), bunca sebebin gerektirdiği dirilişi de mutlaka inşa edecek ve 'kul' olarak yaratıp kendisini bilme gibi bir vazifeyle tavzif ettiği insanı, hayatının hesabını vermek üzere yeniden huzurunda toplayacaktır. **'Nasıl yaratıldığımı unutarak, bir de misâl fırlattı Bize: "Çürümüş vaziyetteki o kemikleri kim diriltecek!" diye. De ki: "Onları ilk defa yaratan diriltir, hem O, yaratmanın her türlüşünü bilir."**⁷¹⁴ Ve **'Sübhandır, münezzehdir o**

⁷¹² Mü'minûn, 23/78-83; Benzeri ifadeler için bkz. Yâ-Sîn, 36/78; Nâziât, 79/10-14

⁷¹³ Rûm, 30/50

⁷¹⁴ Yâ-Sîn, 36/78, 79

Zât ki, her şey üzerinde hâkimiyet elindedir. Ve... hepinizin de dönüşü, O'na olacaktır⁷¹⁵ gibi ifadelerle anlatılan husus da bu olsa gerektir.

Nasıl ki hayatın başlaması, O'nun bir 'ol' emrine dayanmakta idiyse ölüm de, yine böyle bir emri intizar etmekte ve 'ol' emrinin telaffuzuyla bu 'keynûnet' gerçekleşmektedir. 'O, gökleri ve yeri yoktan var edendir. Bir şeyi yaratmak isteyince sadece "ol!" der, oluverir'⁷¹⁶ gibi ayetler, bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Denilebilir ki, ölüm ve sonrası ile ilgili ayetlerin toplamı, Kur'an'ın dörtte birisini oluşturmaktadır ve Kur'an, yeniden diriliş konusunda tavizsiz bir duruş sergilemektedir. Zira, ölümü yaratan da hayatı veren de O'dur. Hiç yoktan ve balçıkla su karışımından insanı yaratıp ona ruh üfleyen de, ölümü sonrasında onu yeniden diriltecek de, O'ndan başkası değildir. Kur'an'ın baktığı yerden koyu değerlendirildiğinde bütün bunlar, aslında Allah'ın varlık ve birliği yanında O'nun güç ve kudretini anlatan ayetlerdendir.⁷¹⁷

'De ki: "İster taş olun, ister demir. İsterse yeniden dirilmesi aklınızca imkânsız gibi görünen herhangi bir yaratık, ne olursanız olun, mutlaka diriltilip kaldırılacaksınız." "O halde" diyecekler, "kimdir bizi diriltecek olan?" De ki: "Sizi ilk defa yoktan yaratan!" Bu sefer, alay ederek başlarını sallayacak da: "Ne zamanmış o?" diyecekler. De ki: "Belki de yakındır." Allah, Sizi kabirlerden çağıracağı gün, derhal O'na hamd ederek koşarcasına çağırısına uyacaksınız. Kendi kendinize bir düşünüp, dünyada pek az kaldığınızı sanırsınız⁷¹⁸ ve 'Kendilerinden önce nice nesilleri imha ettiğimizi görmediler mi? Biz onlara, size vermediğimiz imkânları vermiş, gökten üstlerine bol bol yağmur göndermiş, ayaklarının altından ırmaklar akıtmıştık. Fakat günahlarından ötürü onları imha ettik ve onların peşinden başka bir nesil yarattık. Eğer sana kağıda yazılı olarak bir kitap indirmiş olsaydık, kendileri de elleriyle onu tutmuş bulunsalardı o kâfirliklerinde inad eder, yine de: "*Bu besbelli bir büyüden başka bir şey değil!*" derlerdi. Bir de: "Ona "*bizim de görebileceğimiz bir melek gönderilmeli değil miydi?*" dediler. Eğer Biz bir melek gönderseydik elbette iş bitirilmiş olur, sonra kendilerine göz bile açtırılmazdı. Şayet o elçiyi

⁷¹⁵ Yâ-Sîn, 36/83

⁷¹⁶ Bakara, 2/117; Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/47, 59; En'âm, 6/73; Nahl, 16/40, 77; Meryem, 19/35; Yâ-Sîn, 36/82; Mü'min, 40/68; Nâziât, 79/ 10-14

⁷¹⁷ Bkz. Rûm, 30/17-27

⁷¹⁸ İsrâ, 17/50, 51, 52

melek kılsaydık, yine onu bir adam şeklinde gösterir de düştükleri şüpheye onları yine düşürmüş olurduk. Senden önce de nice peygamberlerle alay edilmişti. Fakat alay ettikleri gerçek, o maskaralık edenlerin üzerine inip her taraflarından sarak mahvetti. De ki: “*Dünyayı gezin dolaşın, sonra da peygamberlere “yalancı” diyenlerin âkıbetlerinin nice olduğunu bir düşünün!*”⁷¹⁹ gibi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, akla kapı aralayan Kur’an, kulun iradesini tamamen elinden almama adına zorlamada bulunmamakta ve hesap ve kitabın adaleti için tercihi, kulun kendisine bırakmaktadır.⁷²⁰

2.5.4.2.1. Cennet

Cennet de, aklın kendi başına bilemeyeceği konulardandır. Zira cennet de, insanın mutali olamayacağı gayb mesabesindedir. Onun varlığını da, muhtevasını da bize anlatan bizzat Allah (cc)’tır.

Cennet, mü’min kulları için Allah’ın hazırladığı sürprizlerle dolu mükafat yurdudur. İçinde ırmakların aktığı,⁷²¹ nehirler üzerinde inşa edilmiş köşklerin yer aldığı, akla gelen her türlü nimetin anında insan için hazır hale getirildiği, her türlü hizmetçinin etrafta hazır beklediği, cemelullahı temaşa ile mükafatın zirveye çıktığı lütuflar kuşağının adıdır.

Kur’an’ın yüzlerce ayetinde, açık direk veya dolaylı olarak anlatılan cennet ve onun içinde mü’minler için hazırlanan nimetlerin, beşer aklıyla kavranmasına imkan yoktur. Ancak insan akli, müşahede alanına giren nimetlerden hareketle bir kıyas yapabilir ve bu kıyaslara göre bir cennet tasavvur edebilir. Bu anlamda, ‘**Ben, salih kullarım için cennette, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir beşerin kalbine/aklına gelmeyecek nimetler hazırladım**’⁷²² şeklindeki kudsi hadis, cennetteki nimetlerin insan tasavvurunu aşkın bir konumda olduğunu anlatmaktadır.⁷²³

⁷¹⁹ Kâf, 50/6-11

⁷²⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Nursî, Sözlür, Onuncu Söz (Haşır Risâlesi), a.g.e. s. 19 vd.

⁷²¹ Bkz. Bakara, 2/25, 266; Âl-i İmrân, 3/15, 136, 195, 198; Nisâ, 4/13, 57, 122; Mâide, 5/12, 85, 119; En’âm, 6/6; A’râf, 7/43; Tevbe, 9/72, 89, 100; Yûnus, 10/9; Konuyla ilgili olarak diğer ayetler için bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*, ‘cennet’ md.

⁷²² Buhârî, *Bed’ül-Halk*, 8, *Tefsir Secde*, 1, *Tevhid*, 35; Müslim, *Cennet*, 2

⁷²³ Cennetle ilgili Kur’an’dan daha fazla bilgiye ulaşmak için bkz. Abdülbâkî, a.g.e. ‘cennet’ md.

2.5.4.2.2. Cehennem

Cennet gibi cehennem de, ahiret ahvalinden gayb mesabesindeki konulardandır ve cehennemi de aklın, algılamasına imkan yoktur. Zira onunla ilgili haberlerin hepsini de, sadece vahyin bildirmesiyle bilme imkanı vardır. Çünkü cehennem, Allah'a isyan içinde bir hayat yaşayanlar için hazırlanmış bir tecziye alanıdır ve bu alanla ilgili bütün detaylar, sadece vahiyle bilinmektedir.

Cehennem ehli için iki türlü durumun olduğu anlaşılmaktadır; bunlardan bir kısmı, mü'min olduğu halde günahlara bulaşanlardır ki bunlar, hatalarının karşılığı olan cezayı çektikten sonra yeniden cennete gidecek kimselerdir. Diğerleri ise, imana hiç kapı aralamadan küfür üzerine ölen insanların durumudur ki bunlar, geri dönüşü olmayan bir yola girmiş ve cehennemde ebedî kalacak olanlardır.

Şayet vahyin aydınlatması olmamış olsaydı insan aklı, ne cennet ne de cehennem hakkında bilgi sahibi olabilir ve bunun sonucu olarak da, neticeyi düşünerek hareket etme imkanı bulamazdı. Cehennem ateşinin yakıp kavuran keyfiyeti, belli başlı suçlara karşılık orada karşılaşılabilecek azap türleri, bir kereliğine azaba dâçar kaldıktan sonra kurtuluşun olmadığı ve her seferinde kemiklere et ve deri giydirilerek azabın yeniden başlayacağı,⁷²⁴ dünyada iken yapılagelen kötülüklerin hatırlatılarak insanın zor durumda bırakılacağı, yaklaşan güneşin kavurucu ısıyla insanın, boyunu aşan ter içinde kalacağı gibi konular, ancak böyle bir bildirmenin neticesinde elde edilebilecek hususlardır ve bunları, mücerret aklın bilip kavramasına imkan yoktur. Hatta denilebilir ki akıl, vahiyle kendisine anlatılan bu hususları bile, tam manasıyla anlamaktan acizdir. Zira, ahirete ait durumlar, dünya hayatındakilerle kıyaslanmayacak kadar farklıdır ve bu durumda akıl, dünyada benzerini gördüğü örneklerden hareketle belli kıyaslar yapabilir ve böylelikle bazı gerçekleri anlama imkanına kavuşur.

2.5.5. Rûh

Rûh, herkeste olmakla birlikte mahiyeti tam olarak bilinmeyen konuların başında gelmektedir ve o da, aklın algılama sınırları dışında kalan ve Allah'tan başkasının kavra-

⁷²⁴ Bkz. Nisa, 4/56

masına imkan olmayan konulardandır. Zira Allah (cc). ‘Bir de sana “rûh” hakkında soru sorarlar. De ki: “Rûh Rabbimin emrindedir, O’nun bileceği işlerdendir. Size sadece az bir ilim verilmiştir.”⁷²⁵ ifadesiyle, onun hakkında insanlara çok az bir bilgi verildiğini net bir şekilde anlatmaktadır. Zira, rûhun kavranma alanı, duyular değil akıldır. Akıl, varlığın mahiyetini değerlendirip belli çıkarımlar yaparak Allah’ın varlığını bulabilirken aynı yolla ruhun mahiyetini izahta yetersiz kalmaktadır. Zira rûh, Allah’ın emri ve iradesi olması yönüyle akıl, çıkmazdan kurtulup, sistemli bir fikir getiremez.⁷²⁶

Rûhun mahiyeti ile ilgili tartışmalar, neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir ve tarihte, rûhun varlığını kabul etmekle birlikte mahiyetini tartışanlar olduğu gibi rûhun varlığını inkar edenler bile olmuştur. Buna rağmen, pozitif ilimler, felsefe ve psikoloji ile uğraşan alimlerden bir çoğu rûhun varlığını ispat edip, mahiyetinin akılla kavranamayacağını söylemişlerdir.⁷²⁷ Çünkü ruhun, irade ve ihtiyarla kavranmasına imkan olmadığı gibi aklın da, onun hareketlerini ihataya gücü yetmemektedir. Bir başka yaklaşımla, nasıl ki dil, aklın ince ve dakik tasavvurlarını tercümede yetersiz kalıyorsa akıl da, ruhun ince ve hassas hareketlerini kavramaktan o derece acizdir.⁷²⁸

Durum böyle olmakla birlikte yine de ruhla ilgili belli başlı yorumlar yapılmış ve onunla kastedilen şeyin, hayat, vahiy veya Cebrâil olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır.⁷²⁹ Kur’an’da geçen ruh ifâdesinden kastedilen şey ister, hayat, ister Cebrail, isterse vahiy olsun, neticede değişmeyen bir şey var ki, o da,⁷³⁰ insan aklının, ruhun mahiyet ve keyfiyetini anlayamayacağı hususudur. Elbette bu, insan aklını çalışmaktan alıkoyan, zihni donukluğu ön gören bir yaklaşım değildir. Sadece akla, kendi sahası içinde çalışması gerektiği ve kavrayabileceği alanlara yönelmesini ifâde eden bir değerlendirmedir. Zira ruh da, aklın sınırları dışında kalan, Allah’tan başkasının kavramasına imkân olmayan, gayb konularından biridir. Elbette ki insanın bilgisi, Allah’ın engin bilgisine oranla çok sınırlıdır. Bu varlık dünyasının gizemleri ise, sınırlı olan insan aklı tarafından kav-

⁷²⁵ İsrâ, 17/85

⁷²⁶ Bkz. Akkad, Abbas Mahmûd, *Kur'an Felsefesi*, Çeviren; Ahmet Demirci, İstanbul, trs. S. 118-136

⁷²⁷ Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Konya, 1986, s. 219, 220

⁷²⁸ Bkz. Nursî, *Sikke-i Tasdik-i Gaybî*, a.g.e. s. 2807

⁷²⁹ Bkz. Kurtubî, a.g.e. c. 16, s. 54

⁷³⁰ Bkz. Kurtubî, a.g.e. c. 16, s. 54

ranacak cinsten değildir.⁷³¹ Nitekim Yüce Allah, ‘**Bilinmeyen nice hazineler ve görünmeyen gayb aleminin anahtarları O’nun yanındadır. Onları Kendisinden başkası bilemez. Karada ve denizde ne varsa hepsini O bilir. O’nun haberi olmadan bir tek yaprak bile düşmez. Yer altı tabakalarının karanlıkları içindeki tek bir tane, hasılı yaş ve kuru hiç bir şey yoktur ki açık, net bir kitapta bulunmasın**’⁷³² gibi ayetleriyle, gayb hazinelerinin kendi katında olduğunu bildirmektedir:

2.5.6. Hayır ve Şer

Tek başına akıl, insan için neyin hayır ve neyin de şer olduğunu kavramakta zorlanabilir. Neticede pişmanlık ifade eden binlerce insanın fiili durumu, bunu açıkça göstermektedir. Zira akıl, o ana kadar elde ettiği değerlerle bir sonuca gidebilmektedir ve bu değerlerin doğruluğu nispetinde kararlarında isabet imkanı olacaktır. Bir de aklın, duyuların baskın yapısı altında ve yaşadığı anın etkisinde kalma özelliği vardır ki bu durumda insan, mazideki olaylardan bağımsız olarak anı değerlendirmeye başladığında aklın vereceği karar genelde gelecek açısından başka problemleri doğuracak nitelikte olacaktır.

Kader, cüz’î iradesiyle insanın belli başlı tercihlerde bulunmasına karşılık Allah’ın bir nevi takdiridir ve bu konu da, akılla algılanması güç hususlardandır.

Bilindiği gibi insan, aceleci bir fitrat üzerine yaratılmıştır ve kendisi hakkında, neyin hayırlı veya şer olacağını iyi hesap edemeden çoğu zaman bir tercihte bulunur ve bu tercih, sonuçları itibariyle onun hakkında şer olabilir. Bazen durum, bunun tam tersi de olabilir. Bunu ifade sadedinde Kur’an, ‘**İnsan, bazan şerri, tıpkı hayrı istercesine ister. Pek acelecidir bu insan!**’⁷³³ gibi ifadeleriyle hadiseyi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yeri geldiğinde bazı örnekler vermektense de çekinmeyen Kur’an, ‘*ifk*’ hadisesiyle ilgili olarak, ‘**Siz o iftirayı kendi hakkınızda fena bir şey sanmayın, bilakis o, sizin için hayırlıdır**’⁷³⁴ demek suretiyle, başlangıç itibariyle üzüntü ve sıkıntıya sebep olan böyle bir iftiranın, netice itibariyle birçok hayra vesile olacağını anlatmaktadır

⁷³¹ Kutub, *a.g.e.* c. 4, s. 2249

⁷³² En’âm, 6/59

⁷³³ İsrâ, 17/11

⁷³⁴ Nûr, 24/11

ki, sonuç da, gerçekten Kur'an'ın dediği gibi olmuş ve bu vesileyle mü'minler arasına gizlenmiş bulunan münafık tiplerini ortaya çıkarmıştır.

Savaş ortamı, insana doğrudan zararı dokunması yönüyle zahiren şer gibi gözükken bir durum iken, vatanın müdafaası, içerideki vahdetin korunması, gasp ve her türlü zulüm vesilelerinin ortadan kaldırılması, iffet ve namusun korunması gibi faydaları beraberinde getirdiği için hayır ifade etmektedir. Bunu anlatan bir ayette, **'Hoşlanmasanız da savaş size farz kılındı. Olur ki hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur. Olur ki sevip arzu ettiğiniz bir şey sizin için şerli olur. Gerçeği Allah bilir, siz bilmezsiniz'**⁷³⁵ denilmek suretiyle konu, açıkça anlatılmıştır.

2.5.7. Müteşâbih Âyetler

Müteşâbih ayet, manaları değişik olmakla birlikte zahirde birbirine benzeyen, seçilip temyiz edilmesi fikir ve temmülü gerektiren müşkil ifadeler⁷³⁶ için kullanılmaktadır ve bu ayetlerdeki ana maksadın ne olduğu konusunda akıl, vahyin desteği olmadan isabetli karar veremez. Konuya açıklık getiren bir ayette Kur'an, **'Bu muazzam kitabı sana indiren O'dur. Onun âyetlerinin bir kısmı muhkem olup bunlar Kitabın esasıdır. Âyetlerin bir kısmı ise müteşabihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar sırf fitne çıkarmak, insanları saptırmak ve kendi arzularına göre yorumlamak için müteşabih kısmına tutunup onlarla uğraşır dururlar. Halbuki onların hakikatini, gerçek yorumunu Allah'tan başkası bilemez. İlimde ileri gidenler: "Biz ona olduğu gibi inandık. Hepsi de Rabbimizin katından gelmiştir" derler. Bunları ancak tam akıl sahipleri düşünüp onlar ve şöyle yalvarırlar'**⁷³⁷ demek suretiyle çok az insanın bu yetiye sahip olduğunu vurgulamakta ve müteşâbih ayetleri anlayabilmek için, ilimde derinlik sahibi olmanın önemine vurgu yapmaktadır.

Bilindiği gibi Kur'an'da, bir çok müteşâbih ayet vardır. Bu ayetlerin, böyle bir tarzda sunulmasının hedefi, derin hakikatlerin insan aklının anlayacağı tarzda sunulmasıdır. Zira aklın altından kalkamayacağı derin meselelerde, hakikate kapılarını kapatmaması

⁷³⁵ Bakara, 2/216

⁷³⁶ Bkz. Cevherî, *a.g.e.* c. 6, s. 2236; İbn Fâris, *a.g.e.* c. 3, s. 243; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, c. 320; İbn Manzûr, *a.g.e.* c. 13, s. 503, 504; Elmalılı, *a.g.e.* c. 2, s. 1037; İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Tahkîk; Seyyid Sakr, s. 102

⁷³⁷ Âl-i İmrân, 3/7

için *istiâre* ve *teşbih* olarak bilinen sanatların kullanılması, edebiyatta meşhurdur. Kur'an da, insanların anlayışlarına göre bir üslup takınmak suretiyle, bir tenezzülât-ı ilahîye ile zihinleri okşamakta ve böylelikle avam insanların gözüne bir nevi dürbün veya numaralı gözlük vererek gerçeğin herkes tarafından algılanmasını hedeflemektedir. İşte müteşâbih ayetler, ince ve müşkil istiârelerin bir kısmıdır ve ince hakikatlerin suretleridir.⁷³⁸

Tabii olarak Kur'an sonrasında, müteşâbih ayetleri insan aklının anlayıp anlayamayacağı konusunda derin tartışmalar ortaya çıkmış ve öyle görünüyor ki konu, ittifakla sonuçlanamadan tartışılmaya devam edecektir. Aslına bakılacak olursa, bu ayetler hakkında yapılan bunca tartışma ve üretilen farklı bilgiler bile, söz konusu alanda aklın sağlıklı netice ortaya koyamayacağına bir delilidir. İslâmî ilimlerde tarih boyunca ortaya çıkan farklı anlayış ve ekollerin temelinde de, zaten büyük oranda bu ve benzeri ayetler yatmaktadır.

Müteşâbih ayetlere, huruf-u mukattaa olarak bilinen ve bazı surelerin başlarında yer alan şifreli harfleri de ilave etmekte fayda vardır. Bütün bunlarda akıl, belli yorumlardan hareketle bir anlam alanına ulaşsa da, işin gerçek boyutundaki mana, Allah katında saklı olmaktadır.⁷³⁹

2.5.8. Aklın Kavrayamayacağı Diğer Alanlar

Akıl, insana verilen en şerefli nimetlerden olması bir yana, insan zekası ne kadar keskin, yaratılışı ne kadar temiz ve dürüst, felsefi kıyas ve akıl yürütmedeki yeteneği ne kadar sağlam olursa olsun, akıl tek başına insanlığın problemlerini çözmekte yetersiz kalmakta ve içinde bulunduğu çıkmazdan kurtaramamaktadır. Öyleyse aklın, daha üst seviyede bir netice elde edebilmesi için kolektif bir alan oluşturmasına ihtiyaç vardır ve böylelikle, geçmişin tecrübelerinden meydana gelen birikimle o andaki diğer akılların dayanışması, bu alanı oluşturacak en önemli faaliyettir. İlim ve teknolojinin gelişmesi,

⁷³⁸ Bkz. Nursî, *İşârâtü'l-İ'câz*, a.g.e. s. 1230

⁷³⁹ Müteşâbih ayetlerin konusu, nükteleri ve faydalarıyla bu ilmin tedvin çalışmaları ve Kur'an'dan örnekleri için bkz. Aydın, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim'de Lafzî Müteşâbihler*, Nün Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 21 vd.

farklı ilim dallarının yeni açılımlar kazanması ve sosyal alandaki bir çok problemin çözümlü ancak böyle bir akılla mümkün olacaktır.

Zaten akıl, tek başına her meseleyi kavrama yetisine haiz olmuş olsaydı Allah (cc), insanlara peygamber ve kitap göndermez ve her doğruyu akılla bulmalarını isteyebilirdi. Hatta denilebilir ki, hem peygamber hem de kitaplar göndermiş olmasına rağmen hâlâ insanların bir kısmının, değişik etkenlerin baskısı altında tuttıkları akıllarını istenildiği ölçüde ve hür olarak kullanamıyor olması, Allah'ın risalet ve kitap göndermesinin ne büyük bir rahmet-i ilahi ve merhamet sonucu olduğunu açıkça göstermektedir.

Seyyid Kutub'un da dediği gibi insanın sahip olduğu yetenekler, ancak peygamberlerin duyurdukları mesajlarla olgunluğa erişebilir, düzelir ve istikamet bulur. Eğer insan, kendi başına davranıp, Allah'ın yol göstericiliğini kabul etmezse sapıtır, derin bir boşluk içine girer, sıkıntılı ve bunalımlı bir hayat yaşamaya mahkum olur. İlahi vahyin yerini başka bir şeyin doldurmasının mümkün olmadığı ve insan aklının hiçbir zaman kendi kendine yeterli olamayacağı açık delili, insanlık tarihi boyunca, az bulunur büyük bir aklın, doğruyu bulma bakımından, peygamberliğe bağlı sıradan bir aklın düzeyine, ne itikadi düşünce bakımından, ne bireysel ahlak açısından, ne hayat düzeni vb. bakımından çıkamamış olmasıdır.⁷⁴⁰ Zira aklın yanılgıları bitip tükenme bilmez ve deneyimlerin de ardı arkası kesilmez. Bu yüzden, bilgilerin hakikate ne kadar yakın olduğunu kestirmeye imkan yoktur. Hakikate yakınlık derecesini belirlemek için, bilginin hakikat ile mukayese edilmesi gerekir. Hakikat ise, bilinmiyor. Onun için kesinlik, ancak iman ile erişilen bir niteliktir. Kesinliği, mahiyeti gereği çelişkisizce taşıyabilen yegâne bilgi türü, vahiy kaynaklı olanlardır.⁷⁴¹

Mücerret akılla bilinmeyen konulara bazıları, Hz. **Musa** ile arkadaşının yolculuğunu ve bu yolculuk esnasında yaşanan üç farklı olayı da ilave etmişler ve '*sağlam geminin, delinmek suretiyle kusurlu haline getirilmesi*', '*masum çocuğun öldürülmesi*' ve '*kendilerine yiyecek bile vermeyen köyde bir duvarın restorasyonu*' gibi hususların, vahyin aydınlatıcı bilgisi olmadan salt akılla anlaşılamayacağını söylemişlerdir. Zira, ayetlerden de anlaşıldığı üzere, bu olaylar karşısında, kendisinde peygamberlik fetaneti bulunan

⁷⁴⁰ Kutub, a.g.e. c. 2, s. 806-808

⁷⁴¹ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam İdealler ve Gerçekler*, Akabe Yayınları, İstanbul, 1985, s. 23; Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul, 1999, s. 230

Hz. Musa (as) bile tepki göstermiş ve işin gerçek mahiyetini anlayacağı ana kadar, her birine de itiraz etmiştir.⁷⁴²

Özetle denilebilir ki akıl, oluşum ve kudreti itibariyle gaybı idrakten, yaratılışın mümkünliğini anlamaktan, hüsn ve kubuhla şer ve hayrın mahiyetindeki sınırları kavramaktan, insanın kendi saadeti için gerekli olan şartları ortaya koymaya ulaşmaktan, sürekli hayır elde etmekten, adaleti her zaman kendi lehine işletmekten ve hata ve şerlerden sakınmada sürekli kalabilmekten acizdir.⁷⁴³ Bu acizyetten insanları kurtarabilmek için Allah (cc), peygamber göndermek suretiyle onları uyarmış ve kitaplarla da onları, mutlak doğruyu bulmaya yönlendirmiştir.⁷⁴⁴ Öyleyse denilebilir ki, aklın da bir sınırı vardır ve o da, vahyin bilgisi olmadan her şeyi kavrayıp anlayamaz. Esasen vahiy karşısında aklın görevi de, onu anlamaya çalışmaktır.⁷⁴⁵

⁷⁴² Bkz. Kehf, 16/66-82

⁷⁴³ el-Cûzû, a.g.e. s. 13

⁷⁴⁴ Nahl, 16/36; Fâtır, 35/24

⁷⁴⁵ Bkz. Altıntaş, a.g.e. s. 105

3. AKLIN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN HUSUSLAR

Genel kabule göre her ne kadar akıl, insanlar için doğuştan gelen bir yetenek ise de o, müspet veya menfi yöndeki bir çok unsurdan etkilenmekte, aile, okul, arkadaş ve ortam gibi çevreye ait faktörlerle, genetik unsurlar, sezgi ve duyular gibi gelişimine katkı sağlayan unsurlarla aktivitesini artırırken, beşerî zaaflar, olumsuz duygu, tavır, tutum ve davranışlar, duyarsızlaşma, dengesiz duygular, arızî haller ve zararlı alışkanlıklar gibi onu olumsuz etkileyen bir takım unsurların gölgesinde kalarak kendisinden beklenen misyonu edada kendini ifade edememektedir. Zira akıl, muhatap olduğu etkenlere göre gelişim kaydetmekte ve dolayısıyla, şartların iyi değerlendirildiği yerde gelişen akılla, işletilme fırsatı bulamamış bir aklın aynı olduğunu söylemeye imkan yoktur. Unutmamak gerekir ki, doğuştan gelen aklın yeni kazanımlarla mesafe alması, fizikî, fikrî, hayal ve manevî çevre itibarıyla çocuğun gelişimine paralel bir yapıya sahiptir ve bu süreçte, aile, okul ve arkadaş grupları, ilk sırada yer almaktadır.¹

3.1. Aklın Gelişimine Katkıda Bulunan Faktörler

Daha önce de ifade edildiği gibi akıl, tek başına bir organın faaliyeti olmayıp bir çok organ ve duyunun müşterek faaliyetidir. Buna göre, akılla irtibatlı olan her bir kavramın gelişimine katkı sağlayan faktör, aynı zamanda akılı da olumlu yönde beslemekte ve gelişim sürecini olumlu yönde etkilemektedir. Bu anlamda zihin ve zeka, bilgi birikiminin temelindeki bir unsur ve bu bilgilerin faaliyetindeki hız olarak diğerlerine nispetle daha da öne çıkmaktadır ve aklın gelişmesi de, tecrübe ve eğitim sonucu meydana gelmektedir. Çünkü akla yön veren, daha ziyade bu iki unsurdur.²

Bilindiği gibi zeka, *bilme ve anlama melekesi, kavramsal ve akılsal bilgiye yönelen zihnin işlevlerinin bütünü* şeklinde tanımlanmaktadır ki burada soyutlama, kavrama, anlayış, akıl gibi melekelerin işlevi dikkat çekmektedir³ ve zekanın öğeleri de, algı, dikkat,

¹ Bkz. Akdeniz, Sabri, *Eğitim Sosyolojisi*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. İstanbul, 1994, s. 47 vd.

² Bkz. Dodurgalı, Abdurrahman, *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 93

³ Bkz. Bilhan, Saffet, *Eğitim Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 281

hafıza, tahayyül, muhakeme gibi zihinsel yetilerdir. Bunlar birbiriyle ilgilidir. Bunlar, bir problem karşısında bir bütün haline gelerek zekayı oluştururlar.⁴

Zeka yeni doğmuş çocuklarda gizli bir güç olarak bulunmaktadır ve insan zekası, zaman içinde olgunlaşır. Zihin gelişiminin en hızlı olduğu dönem, on yaşına kadar olan dönemdir. Fikre ait yetenekler fizyolojik, anatomik ve nörolojik gelişme sonunda olgunlaşır ve zekanın gelişmesi de, beyin ve sinir sisteminin olgunlaşmasına dayanmaktadır.⁵

Zeka, 1,5 ile 2 yaşlarından sonra, yavaş yavaş gelişmeye başlar. Kuşkusuz, bundan önce de bazı belirtiler görülür. Zeka gelişmesi, 4-6 yaşlarında hızlanır ve bu 15-16 yaşlarına kadar sürer. 4-6 yaşlarındaki gelişme belirgindir. Bu zamanda çocuk, çevresiyle ilişkiyi artırır. Daha sonra zeka 20-25 yaş arasında aynı kaldıktan sonra, yavaş yavaş düşmeye başlar. Bazı araştırmalar, zihinsel etkinliklerle uğraşan kimselerde zeka gelişmesinin ileri yaşlara kadar sürdüğünü, gerilemenin de o ölçüde az olduğunu göstermektedir. Zekanın gelişim seyri konusundaki incelemeler göstermektedir ki o, çocukluğun ilk yıllarından başlayarak yirmilerin başlarına kadar hızla artmakta, ondan sonra yaklaşık 45 yaşına kadar çok yavaş gerileyerek, 55 yaş dolaylarında bir yerde, daha hızla gerileme başlamaktadır.⁶ Zekanın gelişimi konusunda şunu da belirtmek gerekir ki, zeka her çocukta aynı hızda gelişmez.⁷

Zekanın doruk noktasına on dört on sekizinci yaşlar arasında ulaşıldığı düşünülmektedir. Ancak bu yaşlardaki gençlerin zekası yetişkinlere göre ham bir zihin gücüdür. Dolayısıyla yetişkinler daha fazla bilgiye sahip oldukları için, problem çözme ve akıl yürütme yeteneği gençlerden daha üstün olabilir.⁸

3.1.1. Sezgi ve Duyular

İşte bu gelişme sürecini olumlu yönde etkileyen konulardan birisi, sezgi ve duyulardır. Zira insan, büyük çoğunluk itibarıyla henüz keşfedilememiş bir vak'adır. Maddi

⁴ Binbaşıoğlu, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1990, s.106

⁵ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1978, s. 234

⁶ Pinter, Rudolf ve Diğerleri, *Eğitim Psikolojisi*, Çeviren; Sabri Akdeniz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.75

⁷ Binbaşıoğlu, a.g.e. s. 90; Garrett, Henry E. *Psikolojiye Giriş*, Çeviren; Fevzi Ertem-Remzi Öncül. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 38

⁸ Baymur, a.g.e. s. 234, 235

unsurunu oluşturan bedeni üzerinde yoğunlaşarak yapılan araştırmalar bile, henüz anatomideki her şeyin keşfedilmesi anlamına gelmemektedir. Halbuki onun, bir de manevi boyutu vardır ve bu alan, maddi bedeninde olduğu gibi sınırlı da değildir. Manevi boyutu oluşturan ruh, kalp, sır, hafî ve ahfâ gibi latifelerin, iç içe geçmiş öyle zengin bir dünyası vardır ki bunlar, insan aklını da besleme noktasında ciddi önem arz etmektedir.

3.1.1.1. Sezgi (Duygular)

Sezgi kelimesi, Arapça'da '*hads*' sözcüğü ile ifade edilmektedir. Hads ise, zihnin bir fiili olup, ilkelerden amaçlara süratli intikal etme melekesini ifade etmektedir. Hads, sezgi anlamında insanlarda bir idrak gücü olarak basîret ve ferâset kelimelerinin eş anlamlısıdır. Nitekim bazı alimler *hads* kelimesini, ileri görüşlülük, zihin açılması anlamında ferâset olarak tarif etmişlerdir.⁹ Hads, batınî hayatımızda doğrudan cereyan eden bir idraktır ve aklın kanunlarından daha kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır.

Felsefeciler de bu bilginin varlığını kabul ederler. İbn Sina'ya göre *hads*/sezgi, nefsin ani kavrayışı olup, zihnin, bilinenden bilinmeyene sür'atle intikal etmesi, yani sıçramasıdır.¹⁰ Ona göre faal akıldan insan aklına feyezân eden güce sezgi ya da ilm-i ledün denilmektedir.¹¹

Bu anlayış, bir dönemin felsefecilerinde öyle bir noktaya gelmiştir ki, konu '*sezgicilik*' olarak bir ekol haline dönüşmüş ve sezgiciliğin kurucusu olan Henri Bergson, sezgisel bilgiyi, doğrudan aklın üstünde bir bilgi çeşidi olarak görmektedir.¹²

Descartes, bedihi gerçeklerin doğrudan akılda doğması anlamına gelen sezgisel bilgiyi kabul eder ve bu bilginin, aklın ışığı ile meydana geldiğini kabul eder.¹³ Ona göre *hads*, fitratın ışığı, tabii ışık, diğer bir deyimle içgüdüsel akıldır. Buna göre Descartes, aklın ışığını vahiyden ayırmış oluyor.

⁹ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 116

¹⁰ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 63 (İbn Sina, *en-Necât*, s. 68, 72'den naklen)

¹¹ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 64 (İbn Sina, *el-İşârât*, c. 2, s. 392-394'den naklen)

¹² Altıntaş, *a.g.e.* s. 65

¹³ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 64 (Descartes, *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, s. 12'den naklen)

Şia ekolünün bir kolu olan İsmâiliyye de, sezgi konusunda felsefecilere katılmakta ve ledünnî bilginin, ilahî ışınlanmayı ifade eden işrak anlayışına dayalı olduğunu söylemektedirler. Bunun temeli ise, ruh değil akıldır.¹⁴

Hız. Peygamber (sas), ‘Sizden önceki ümmetlerden muhaddesün vardı. Eğer bu ümmette de böylesi varsa, o da Ömer’dir’¹⁵ demek suretiyle ümmet arasında bazı insanların, sezgileri itibariyle diğerlerine nispetle daha önde olduklarını anlatmaktadır. Bu anlamda, sahabe arasında Hız. Ömer (ra) dikkat çekmektedir. Zira onun, kadınların örtünmesi, Bedir esirleri, makam-ı İbrahim’de namaz kılma gibi konularda, henüz hüküm bildiren nass nazil olmadan önce fikir beyan etmesi¹⁶ meşhurdur ki bunlara, ‘tevâfukât-ı Ömeriye’ denilmektedir ve bunların adedi, yirminin üzerindedir.¹⁷

Tahdis, özel bir ilham; nübüvvet mertebesinde aşağıda olanlara, tamamen Allah tarafından kesbin dışında vehbi olarak lutfedilen bir farklı kavrayış biçimidir.

Kelam alimlerine göre sezginin bilgi kaynağı olup olmaması, ilham ve keşif gibi kavramlarla değerlendirilmelidir. Bilginin kaynağı konusunda genel olarak duyular, akıl ve haber-i sâdik dışında başka kaynak kabul etmeyen bu alimler, ilhamı, dine ait değerleri korumada hassas davranmaları nedeniyle nesnel kriterlerle doğrulanma imkanına sahip görmedikleri için kaynak kabul etmemişlerdir.¹⁸

Müslüman ilim önderlerine göre sezgisel idrak, Allah’ın kalplere attığı bir vahiydir ve bu bilgi türüne ilham veya keşif denilmektedir. Ancak onlara göre, ilham ve keşife dayalı bu bilgi türü, aklî bir kategoride değerlendirilemez.

Âyet; duygu, kalb ve akıl arasında güçlü bir bağın olduğunu vurgulamaktadır; kulakların sağırlığı, gözlerin körlüğü, kalblerin kilitlemesi ile aklın yokluğunu birbirleriyle irtibatlandırmakta ve sanki bütün bunlar aynı anda vuku bulmaktadır.

¹⁴ Bkz. Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâdıla*, s. 67, 68

¹⁵ Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 23

¹⁶ Bkz. Buhârî, *Salât*, 23; *Tefsîru Sûre* (2), 9; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 24; Dârimî, *Menâsik*, 33; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 1/23, 24, 36

¹⁷ Bkz. Kurucan, Ahmet, *Altın Kuşak Hulefâ-i Râşidîn*, Işık Yayınları, İzmir, 1997, s. 66-69

¹⁸ Ergül, Adem, *a.g.e.* s. 457

Kalp, Allah'ın nuruyla aydınlanınca kalbin gözü, her şeyi Allah'ın ışığıyla görmeye başlar. Kalbi bozulmuş ve aklıyla bir irtibat kuramayacak kadar körelmişse o zaman gerçeği sadece akılla kavramanın da herhangi bir yararı yoktur.¹⁹

Anlaşıldığı şekliyle ayetler, bilmekle inanmanın ayrı şeyler olduğunu göstermektedir. İnanmak, amel etmeyi gerektirirken, bilmek için aynı şey söylenemez. Nitekim âyette, ilâhî kelâmı anlayıp öğrendikten sonra, bazı Yahudi alimlerinin²⁰ onu tahrif ettikleri belirtilmiştir. O halde hakkı bildiği halde inatçı bir tutum takınanlar doğal olarak rüşdeten uzak kalacaklardır. Çünkü ilâhî vahye vakıf olup ondaki emir ve yasakları bildiği halde tersini yapan, inatçıdan başkası olamaz.

3.1.1.2. Duyular

Aklın gelişiminde, insanda bulunan beş duyu organının büyük rolü vardır. Bilhassa göz ve kulak, bu noktada ayrıca dikkat çekmektedir. Koklama, dokunma ve tatma duyularıyla insanın belli tecrübelerle ulaşması mümkün olduğu gibi görme ve işitme ile elde edebileceği tecrübeler, diğerlerinin önünde yer almaktadır. Kur'an'ın nazara verdiği duyular da, genellikle bu iki organla ilgilidir.

3.1.1.2.1. Göz

Bilhassa tefekküre zemin teşkil eden unsurların müşahedesinde göz, işin merkezini tutmaktadır ve gözün alanına giren ilâhî sanat eserlerini görüp bunlar üzerinde tefekkür etmekle insan, marifette derinliğe ulaşır ve kemale erebilir. Sıklıkla Kur'an'ın '**bakmıyorlar mı?**'²¹ ve '**görmüyor musunuz?**'²² gibi ifadelerinden maksat da, gözle gönüle akan unsurlardan hareketle insanın, marifet bilgisine ulaşmasıdır. Ona göre göz, öylesine büyük öneme haizdir ki Allah (cc), göze ve gözün gördüklerine yemin etmekte ve kerem sahibi elçisi vesilesiyle ulaştırdığı Kur'an'ın kaynağına dikkat çekmektedir.²³

¹⁹ Bkz. Bakara, 2/75; Âl-i İmrân, 3/78; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/13

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 1, s. 366; Kurtubî, *a.g.e.* c. 2, s. 3

²¹ Bkz. Ğâşiye, 88/17

²² Bkz. Kasas, 28/72; Zâriyât, 51/21; Tûr, 52/15

²³ Hâkka, 69/38, 39

Bu anlamda Kur'an, görme duyularını kullanmadıkları için inkarcıları kınamakta ve bu özelliklerinden dolayı imana kapalı kaldıklarının altını çizmektedir.²⁴ Ona göre her dönemdeki inkarın altında, görme işlevinin ihmali yatmaktadır.²⁵ Hatta, denilebilir ki dünya, kendisi göremediği halde başkalarını da görmüyor zanneden insanların, **'Ey benim halkım! Mısır'ın yönetimi benim elimde değil mi? Ayaklarımın altından akan şu nehirler, kanallar benim değil mi? Görmüyor musunuz?'**²⁶ gibi ifadelerle başkalarına çağrı yapıp onları da körlüğe davetlerine benzer örnekleri çok görmüş ve hala da görmeye devam etmektedir. Halbuki, ışıkla karanlığın müsavi olmadığı gibi görenle görmeyen de asla eşit olamazlar.²⁷

Kevni ve lafzi ayetleri görüp okumamak, varlıktaki mükemmelliği müşahede edip de onu yaratanı hatırlamamak ve nefsin arzuları peşine takılıp da bunca nimete karşı şükür vazifesini aklına getirmemek, insanı körleştirmekte ve böyle bir insan da, biyolojik anlamda bakıyor olsa bile gerçek manada gözünden istifade edemiyor demektir. İşte bunun içindir ki Kur'an, bakıp da görmeyenleri sıklıkla ikaz eder ve bu hallerinde ısrar edenlerin, diğer canlılardan farklarının kalmadığını vurgular. Zira artık göz, sadece güzergahı belirleyen bir mekanizmaya dönüşmüş, eşya ve hadiseleri okuyan bir mercekle özelliğini kaybetmiştir.

Bilhassa, **'İnkârcıları hakka çağırmanın durumu, tıpkı bağırp çağırmanın başka bir şey işitmeyen hayvanlara haykıran kimsenin durumu gibidir. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bundan ötürü akıllarını kullanıp gerçeği anlayamazlar.'**²⁸, **'Çünkü Allah katında yerde gezinen canlıların en kötüsü, o düşünmeyen sağır ve dilsizlerdir.'**²⁹ ve **'Onların içinde senin söylediklerini dinlemeye gelenler de var. Fakat sen sağırlara nasıl duyurabilirsin ki? Hele akıllarını da kullanmıyorlarsa!'**³⁰ ifadelerinde görüldüğü gibi insanın, böyle bir gözden mahrum olması, aynı zamanda akıl yetisini de kaybetmesi anlamına gelmektedir. Gerçi bu konumdaki bir insan, mecnun değildir; an-

²⁴ Bkz. Bakara, 2/18, 171; En'âm, 6/39; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; Enbiyâ, 21/45; Neml, 27/80; Rûm, 30/52; Zuhruf, 43/40

²⁵ Bkz. Enbiyâ, 21/3; Neml, 27/54; Kasas, 28/72; Tûr, 52/15

²⁶ Zuhruf, 43/51

²⁷ Bkz. En'âm, 6/50; Hûd, 11/24; Ra'd, 13/16; Fâtır, 35/19; Ğâfir, 40/58

²⁸ Bakara, 2/171

²⁹ Enfâl, 8/22

³⁰ Yûnus, 10/42

cak bu haliyle o, mecnundan daha acınacak bir durumdadır. Zira mecnundan teklif kalkarken bu durumdaki insan, attığı her adımın hesabını verecektir.

Görmenin farkına vardiirabilmek için Allah (cc), sıklıkla kendisinin bu özelliğinden bahsetmekte³¹ ve herkesin her türlü hareket ve kelamını görüp bildiğini anlatmaktadır. Zira O (cc), göz nimetinin farkında olup da kainatı okumasını bilen de, gözünü sadece bir delil olarak görüp ondan başka her şeye kapayarı da görmektedir ki, kıyamet günündeki muamele de buna göre olacaktır.

3.1.1.2.2. Kulak

Kur'an'ın kullanımına bakılacak olursa işitme kelimesiyle akıl arasında oldukça sıkı bir irtibatın olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kur'an'da işitme, aynı zamanda düşünme, anlama ve akletme manalarında kullanılmaktadır.³² Ayetlerde yer alan '**onlar işitmezler**' ifadesi, '*ders ve öğüt alacak bir işitmeyle işitmezler*'³³ şeklinde tefsir edilirken aynı zamanda '*çok açık ve anlaşılır olmasına rağmen, Kur'an'ı anlamaktan aciz kalırlar*'³⁴ şeklinde de yorumlanmıştır.

Söz konusu ayetlerin geneline bakıldığında işitme, ilâhî mesajın çağrısını, düşünen ve anlayıp kavrayan bir yeti anlamına gelmektedir. *Sünnetullah* gereği, kendilerinden önce geçmiş milletlerin başına gelen felâketlerden ibret almayanlar da, hakka karşı sağır ve kör olup inanmazlar ve bundan dolayı öncekilerin uğradıkları felâketlere uğrarlar. Günün en aydınlık saatinde gözlerini kapatan insan, ışık kaynağı olan güneşten bile faydalanamayacağı gibi, nefsi arzuların esiri olanlar da kulağına gelen hak sözünü anlamaktan aciz kalırlar. Çünkü bu tür insanlar, kendi tercihlerini kötü olandan yana kullandıkları

³¹ Bkz. Bakara, 2/96, 110, 233, 237, 265; Âl-i İmrân, 3/15, 20, 156; Mâide, 5/71; Enfâl, 8/39, 72; 112; İsrâ, 17/1; Hacc, 22/61, 75; Lokmân, 31/28; Sebe', 34/11; Fâtır, 35/31; Ğâfir, 40/20, 44, 56; Fussilet, 41/40; Şûrâ, 42/11, 27; Hucurât, 49/18; Hadîd, 57/4; Mücâdele, 58/1; Mümtehine, 60/3; Teğâbun, 64/2; Mülk, 67/19

³² Bkz. Âl-i İmrân, 3/193; Nûr, 24/51; Cinn, 72/13; Mâide, 5/83; A'râf, 7/100

³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 9, s. 9

³⁴ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, c. 4, s. 91; Ayrıca bkz. Âlusî, *a.g.e.* c. 24, s. 96

rından, ilâhî yasa gereği kableri mühürlenir, her türlü mucize ve gerçeklere karşı sağır ve kör olurlar.³⁵

Görme duyusunda olduğu gibi işitme yetisini kullanmasını bilmeyenlere de Kur'an, biyolojik olara duysalar bile sağır tabirini kullanmakta ve böylelikle işitmenin duymaktan farklı bir eylem olduğunu göstermektedir. Onun, أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَمَنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ 'Sen sağırlara söz işittirebilir, körleri doğru yolda yürütebilir, besbelli sapıklıkta olanları hidâyete erdirebilir misin?'³⁶ gibi ifadelerine bakılacak olursa, hidâyetten yüz çevirip anlamaya çalışmayanlar, sağır ve dilsizdirler. Ayrıca, وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يَبْصُرُونَ 'Onların arasında sana bakanlar da var. Fakat gözleri görmeyenlere sen nasıl doğru yolu gösterebilirsin, hele basiretleri de yoksa!'³⁷ ifadesi de göstermektedir ki, basiretlerini işlevsiz hale getirenlerin hidayete eremeyecekleri müsellemdir.

Sağırlara söz işittirmek veya kör olanlara bir yolu tarif edip göstermek mümkün olmadığı gibi, inatla hakka karşı gelenlere gerçeğin kavratılması imkansızdır. Âyetlerde, gerçek anlamda işitmenin, kastedilen manayı kavramak olduğuna bir işaret vardır. Bunun için, hayvanlar işitme kelimesiyle nitelendirilmezler. İşitme, ancak sağlıklı aklın işletilmesiyle söz konusu olabilir. Nefsî arzuların kölesi olan ve taklit hastalığına kapılanlar, kendilerine söylenen sözleri, yalnızca hayvanın kendisine bağırmanın sesinden algıladığı gibi bir anlamaya sahip olabilirler. Kişinin basireti, yani algılama yeteneği körelmişse, gözlerinin görmesi doğruyu bulma noktasında kendisine her hangi bir yarar sağlamayacaktır. Nitekim görme özürlü olup da bilinci açık nice insan vardır ki, gözleri gördüğü halde basiretleri körelmiş bir çok insanın anlayamadıkları gerçeklerin hemen farkına varırlar. Bu gibi kimseler, hakkı anlama ve kabul etme noktasında da basireti körelmiş olanlardan bir hayli ileri seviyededirler.³⁸

Aklın faaliyet gösterebilmesi için işitme duyusu o kadar önemlidir ki, ahiret ahvalini anlatırken Kur'an, ehl-i cehennem, pişmanlık dolu sözlerine yer verirken, وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ 'Şayet biz gerçeği işiten ve aklını çalıştıran kimseler

³⁵ Bkz. Beydâvî, Kadî Nasirüddin Abdullah İbn Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-T'evil*, Tahkik: Abdulkadir Arafât, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, c. 3, s. 44

³⁶ Zuhruf, 43/40

³⁷ Yûnus, 10/43

³⁸ Beydâvî, *a.g.e.* c. 3, s. 200; Âlûsî, *a.g.e.* c. 6, s. 126

olsaydık, elbette bu alevli ateşe girenlerden olmazdık!³⁹ diyecek ve ehl-i küfrün, cehenneme giriş sebebi olarak, akıl ve işitme duyularının olmayışını göstermektedir.

Kulak ve akıl, insana dünya ve ahireti, geçmiş ve gelecek zamanı tanıttırarak en faydalı iki rehberdir. Diğer duyular ise sadece yaşanan zaman diliminde insana yardımcı olurlar. Kulağı ve akılı olanlar anlayıp dinleyerek kötü çevreden çıkar gider, iyilere katılabilirler. Küfür ve nankörlüğün sebebi, kulak ve akla gerektiği şekilde önem vermemekte yatar. Bu ise, hayvanlıktan daha da öte bir alçaklıktır.⁴⁰ İşittiğini anlama ve akletme melekesine sahip olmayan varlıkların, ilâhî emellere karşı sorumluluk ve yükümlülükleri yoktur. Fakat kâfirlerin bu melekeleri vardır. İşte bunun için onlar, küfürlerini itiraf ederlerken, *'kulaklarımız ve aklımız olsaydı'* demiyorlar, *'dinleyip düşünseydik'* diye, kulak ve akıl nimetlerine karşılık nankörlük etmiş olduklarına üzülüyorlar.

Görüldüğü gibi ayette duyma fiili, akletme ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Buna göre akletme olmadan işitmenin bir diğeri yoktur. İşitmekten maksat da, algılama, kavrama ve idrak etmektir. Öyleyse burada kastedilen işitme, düşünmeye ve akletmeye dayanan bir eylemdir. *'Yoksa sen onlardan çoğunun söz dinlediğini, yahut aklını çalıştırdığını mı sanıyorsun? Doğrusu onlar davarlar gibidirler, hatta onlar yolca daha da sapıktırlar.'*⁴¹, *'İtaat kulağıyla işitip dinlemedikleri halde, bir de yalan atıp "işittik!" diyenler gibi olmayın.'*⁴², *'Onların arasında sana bakanlar da var. Fakat gözleri görmeyenlere sen nasıl doğru yolu gösterebilirsin, hele basiretleri de yoksa!'*⁴³, *'Onların içinde senin söylediklerini dinlemeye gelenler de var. Fakat sen sağirlara nasıl duyurabilirsin ki? Hele akıllarını da kullanmıyorlarsa!'*⁴⁴ ve *'Onu sizin için hem bir ibret vesilesi kılalım, hem de can kulağı ile dinleyip ders alanlar iyice bellesinler diye böyle yapmıştık'*⁴⁵ gibi ayetler de, işitme ile duyma arasındaki farkı açıkça ortaya koymaktadırlar. Zira akıl, kalp ve duyularla beraber hareket etmediğinde insan, ne öncekilerin başına gelenlerden ibret alabilir, ne de realiteye ulaşmada önündeki engelleri görme fırsatı bulabilir. Kur'an, **'Peki bu inkârcılar biraz olsun dünyayı**

³⁹ Mülk, 67/10

⁴⁰ Bkz. A'râf, 7/179

⁴¹ Furkân, 25/44

⁴² Enfâl, 8/21

⁴³ Yûnus, 10/43

⁴⁴ Yûnus, 10/42

⁴⁵ Hâkka, 69/12

gezip dolaşmazlar mı ki, hiç değilse bu sayede düşünüp duyulanacak gönüllere, gerçeğin sesini işitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki onlarda kör olan, gözler değil, asıl kör olan sinelerindeki gönüller!⁴⁶ derken, işte bu hakikate dikkat çekmektedir. Çünkü işitmek, ders ve ibret almak açısından çok etkilidir. Fakat bu, ancak akleden bir kalple mümkündür. *'Kafalardaki gözler kör olmaz, ama göğüslerin içindeki kalbler kör olur'* denilerek kâfirlerin, gözleriyle gördüklerini, fakat gördüklerini düşünmediklerinden ve onlardan ibret almadıklarından kalplerinin kör olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁷

3.1.1.2.3. Diğer Duyular

Gerçeği kavramada görme ve işitme duyuları öne çıkmakla birlikte, açık ve gizli diğer duyuların da payı unutulmamalıdır.

Aklın algıladığı meseleleri, derecelerine göre ruh, kalb, sır ve nefis gibi latifeler, kendi yapılarına göre alarak emer ve hisselerini alırlar.⁴⁸ Bu duyguların en geniş hayaldir ve hayal de, akıl ve aklın semereleriyle kavranamayacak kadar engindir. Bu anlamda, bir tane büyüklüğünde hacmi bulunan hafıza kuvvetinin kapsadığı alan, gezmekle tükenmeyecek bir keyfiyet almaktadır. Sadece hafızanın keyfiyeti bu derece büyük iken ondan daha engin olan aklın dünyasını kavramanın imkanı yoktur. Bu anlamda Cenab-ı Hakk, hardale tabir edilen taneyi, akıl için dünya ve dünyayı da akıl için bir hardale gibi yapmıştır.⁴⁹ Akıl konusunda, *'insanın akıl ve fikir meydana öyle bir vüs'attedir ki, ihtatı mümkün değildir; ve o kadar dardır ki, iğneye mahal olamaz. Evet bazan zerre içinde dönüyor, katre içerisinde yüzyüyor, bir noktada hapsoluyor. Bazan de, âlemi bir karpuz gibi eline alır ve kâinatı misafireten getirir, akıl odasında misafir eder. Bazan de o kadar haddini tecavüz eder, yükseğe çıkar ki; Vâcib-ül Vücut'u görmeğe çalışır. Bazan da küçülür, zerreye benzer. Bazan da semavat kadar büyür. Bazan da bir katreye girer. Bazan da fîtrat ve hilkatî içine alır'*⁵⁰ gibi değerlendirmeler yapan Nursî'ye göre o, cam, su, hava, alem-i misal, ruh, hayal ve zaman gibi yansıma tecellilerine mazhardır

⁴⁶ Hacc, 22/46

⁴⁷ Râzî, *Mefâtiḥ*, c. 23, s. 45

⁴⁸ Bkz. Nursî, *Konferans a.g.e.* s. 2256

⁴⁹ Bkz. Nursî, *Mesnevi-i Nuriye, a.g.* s. 1312

⁵⁰ Nursî, *a.g.e.* s. 1315

ve bu anlamda onların hareket alanı da oldukça geniştir.⁵¹ Ona göre, varlığın yüzünde öyle harika nişanlar gizlenmiştir ki bunlar, göz ile okunabildiği halde akıl tabir edilen nazarla görülememektedir.⁵²

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, çoğu zaman farkına bile varmadan insan akli, belli başlı etkenlerin tesiriyle şekillenmekte ve mesafe almaktadır. Onun beslenme yolları sadece bunlarla da sınırlı değildir ve burada, yetersiz kaldığı bir çok noktada imdadına yetişen vahyin rolü unutulmamalıdır.

3.1.2. Vahiy

Vahiy, ilk insanla birlikte mevcudiyetini hissettiren en temel meseledir ve onunla Allah (cc), kendini tanıyıp kulluk vazifesini yerine getirmesi için yarattığı insanı, yanlışlara düşmekten, farklı mecralarda arayışlarla zaman kaybı yaşamaktan, imansızlığın sıkıntısı altında kalıp ezilmekten kurtarma adına elinden tutmuş ve hâlâ da tutmaya devam etmektedir.

Bu anlamda vahiy, akla yeni yeni faaliyet alanları açan önemli bir dinamiktir. Onunla insan, Allah'ın varlık ve birliğini daha iyi kavrar ve kainattaki mükemmel ahengin adresini bulma kolaylığı yaşar, düşüncelerindeki isabeti onunla test etme imkanı bulur, ilk insanla birlikte başlayan tecrübî birikimi onunla elde ederek geleceğine bir basamak yapar ve böylelikle zaman kaybı yaşamadan mesafe alma imkanı bulur, duyu ve duyguların kavrama alınına girmeyen gaybî meseleleri onunla müzakere imkanı bularak hayatındaki muğlak noktaları aydınlatma fırsatı yakalar ve böylelikle insan, aklıyla elde edemeyeceği zengin bir birikimi, onun istifadesine sunmak suretiyle aklını daha aktif kullanma fırsatları yakalamış olur.

Bilindiği gibi, vahiy bilgisiyle bütünleşmiş, insan tarafında özümseyip benimsenmiş öz bilgiye marifet denilmektedir ve mârifet de, akıl için hem bir ihtiyaç hem de tabiatına uygun bir beslenme kaynağıdır. Bu kaynağa ulaşan akıl, vücudun en ibtidâî mertebesinden, onun zirvelerinden önemli bir şahika sayılan kendi durduğu noktaya kadar bütün mertebeleri tekrar tekrar mütalâa eder; duyup hissedebildiği mazhariyetleriyle gerilir ve

⁵¹ Bkz. Nursî, *a.g.e.* s. 1328

⁵² Bkz. Nursî, *a.g.e.* s. 1339

sürekli Allah'a şükranla gürler. Elinde olmayarak heva ve heves, lüks ve fantastik düşünceler, ufkunu bulandırdığında da, hemen Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (sas)'ın vesa-yetine sığınır ve böylece kalbin bir iki adım gerisinde de olsa, onun refiki olma paye-sini korumaya çalışır ve gözünü onun fizik ötesi temâşâ ufkundan hiçbir zaman ayır-maz.⁵³

3.1.3. Kalıtım

Aklın gelişimi bilinmekle birlikte bu gelişimi etkileyen bazı faktörler vardır ve bunların başında kalıtım gelmektedir. Her insanın, doğuştan getirdiği bazı değerleri vardır ve ge-netik yolla gelen bu etkenler, akli besleyen önemli unsurlardandır. Birey kalıtımla baş-kalarından daha değişik zihinsel güçler getirmektedir. Bireyin zihinsel güçleri daha dölleme sırasında belirlenmektedir.⁵⁴ Yapılan araştırmalar, zihin özelliklerinin, akraba-lık bulunan insanlarda aynı ölçüde benzerlik olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu, zihin özelliklerinin kalıtımla geçtiğinin düşünülmesini beraberinde getirmektedir.⁵⁵ Ayrıca zekanın kalıtımdan en çok etkilenen genel bir yeti olduğu da bilinen bir ger-çektir.⁵⁶

Bu anlamda denilebilir ki çocuğun eğitimi, anne ve babanın evlenme kararı aldıkları an-dan itibaren başlamaktadır. Aklın gelişimine katkıda bulunan önemli bir unsur olan çev-renin de, zeka üzerindeki etkileri bilinmekle birlikte bunları, sonsuz görmek doğru de-ğildir. Çevrenin etkisini belirleyen kalıtımdır.⁵⁷

3.1.4. Çevre

Çevre denildiği zaman aile, okul ve arkadaş gruplarını da içine alan bir ortam ve yapı-dan bahsedilmektedir. Bütün bunlar, insan aklının gelişiminde en etkin kurumlardır. Zira doğuştan gelen aklın, birikim ve tecrübe ile olgunluğa erişmesinde aktif rol alan bu çevresel faktörlerle akıl, olayları değerlendirmekte ve bir sonuca gidebilmektedir.

⁵³ Bkz. Gülen, *Kalbin Zümrüt Tepeleri 3*, Nil Yayınları, İstanbul, 2004, s. 220

⁵⁴ Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985, s. 94

⁵⁵ Bkz. Pinter, *a.g.e.* s. 47

⁵⁶ Bkz. Binbaşoğlu, *a.g.e.* s. 41

⁵⁷ Bkz. Binbaşoğlu, *a.g.e.* s. 43

Çevre terimi, çok geniş bir anlam taşır. Bireyin beslenme şekli, hareket, ışık, ısı gibi ihtiyaçları, barınakları ve buraların düzenlenmesi, görüştüğü kimseler, bunlardan aldığı etki ve telkinler, okuduğu kitaplar gibi unsurlar bir bireyin maddi ve manevi çevresini oluşturur. Bunlara fiziksel ve toplumsal çevreler de denir. Bu anlamda bir evdeki iki kişinin bile çevresi aynı olamaz. Dolayısıyla bir insan için çevreyi eşit yapmak mümkün değildir.⁵⁸

Çevreye ait şartlar en çok karakter özelliklerini etkilemekte, ikinci derecede zeka ve fikir yeteneklerini etkilemektedir. Fakat son yıllarda yapılan araştırmalar, çevre şartlarının zekayı belirli bir ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır.⁵⁹ Bununla birlikte çevrenin, zeka gelişimini ne ölçüde etkileyebileceği henüz tartışılmaktadır. Bazıları çevrenin çok şey yapabileceğini, bazıları ise, çevre etkilerinin pek sınırlı olduğunu savunmaktadır. Fakat şurası bir gerçektir ki, zekanın alt ve üst sınırlarını kalıtım tayin eder. Çevre ise bu sınırlar arasında bir çocuğun alacağı mesafeyi belirler. Çevre bütün şartlarıyla aynı olursa, zeka düzeyini kalıtım tayin eder. Çevre şartlarını değiştirerek, çevreyi işleyerek zeka düzeyini değiştirebiliriz.⁶⁰

Çevre şartlarının bireyin zihinsel güçlerinin gelişmesinde büyük etkisi vardır. bireyin zihinsel güçlerinin tam olarak gelişmesi için bu çevre koşullarının iyi düzenlenmesi gerekir. Bireyin çevresiyle yaptığı her etkileşim zihnini değiştirmekte ve yeni zihinsel örüntüler oluşturmaktadır. Bireyin zihinsel güçlerinin ne oranda gelişeceğini çevre ile yapacağı etkileşimin niteliği belirler.⁶¹

Bu anlamda ortamın, aklın gelişimindeki önemi unutulmayacak ehemmiyettedir. İnsanın göz ve kulağına çarpan bir manzara veya ses, ruh dünyasına hitap eden bir argüman, meclislerde oluşan hava, hatta çocukların kulağına fısıldana ninniler ve her türlü iletişim vasıtalarının ortaya koyduğu program ve metinlerin, aklın tekevvününde sessiz ama öyle büyük bir rolü vardır ki, zemini müspete programlı böyle bir ortamda insan, diğer zamanlarda elde edemeyeceği şeyleri kısa bir dönem içinde elde edebilir ve aksi durumlarda ise akıl, olumsuz duygu ve düşüncelerin şartlandırmasının kurbanı haline geli-

⁵⁸ Binbaşıoğlu, *a.g.e.* s. 42; Garret, *a.g.e.* s. 187

⁵⁹ Baymur, *a.g.e.* s. 223, 231

⁶⁰ Pinter, *a.g.e.* s. 51

⁶¹ Başaran, *a.g.e.* s. 81, 94

vermektedir.⁶² Sahabe ve sonrasındaki asırlarda görülen, genç yaşta elde edilen birikimler ve bugünün çocuklarının bilgi dağarcığında yerleşen hususlar, bunun açık örneğini teşkil etmektedir.

3.1.5. Eğitim

Zeka esas olarak kalıtıma bağlıdır, fakat zeka gelişiminde eğitimin ilkeleri de önemli bir yer tutar. Zeka işletilirse, onun öğeleri olan çeşitli yeti ve yetenekler de en son sınırına kadar kolayca gelişme imkanı bulur. Burada önemli olan zekanın gelişmeye elverişli bir yöntemle çalıştırılmasıdır. Çocuğun zekasının gelişmesi için, onun çevresiyle etkileşimde bulunmasına, etkinlik göstermesine ihtiyaç vardır. Piaget'nin dediği gibi akıl etkinlikten çıkmaktadır.⁶³

Çocuğa sağlıklı bir zihin gelişimi sağlamak, eğitimin en önemli amaçlarından birisidir. Aynı zamanda zihin gelişimi konusundaki ilkeleri bilmek, çocuğu eğitme durumunda olanlara çok yardım edecektir.⁶⁴

Zeka ve eğitimin ilişkiye geçmesi, daha doğrusu zekanın eğitimle işlerliğinin artırılması düşünce ürününe dönüşen eylemin tesadüflerin bağımlılığından kurtulması demektir.⁶⁵

Piaget'in zeka kuramına göre, eğitim zekanın özelliklerini artırarak daha belirgin hale getirmelidir. Ona göre zekanın temel işlevleri anlama ve buluştur. Eğitim, gerçeği zihinde yapılaşırır. Çocuk araştırma ve deneyler yaparak bu zihinsel yapıyı kurar. Etkin bir öğretim bu zihinsel yapıyı kurma konusunda imkanlar sağlamalıdır. Piaget'e göre akıl ya da zeka deneyden çıkar.⁶⁶

⁶² Geniş bilgi için bkz. Dodurgalı, Abdurrahman, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 160 vd.

⁶³ Binbaşıoğlu, *a.g.e.* s. 132

⁶⁴ Binbaşıoğlu, *a.g.e.* s. 84, 85

⁶⁵ Bilhan, *a.g.e.* s. 283

⁶⁶ Binbaşıoğlu, *a.g.e.* s. 87

3.1.6. Fizyolojik ve Anatomik Özellikler

Zeka, herşeyden önce sağlam bir sinir ve beden yapısına bağlıdır. Beden yapısında duyu organlarının, kemik, kas ve içsalgı bezlerinin rolü çoktur. Duyu organları ya da genel olarak beden gelişimi bakımından yeter durumda olmayan kimselerin zekası da normal bir düzeye çıkamaz. Dolayısıyla zeka gelişimindeki en önemli etkenlerden birisi bedensel gelişim ve iyi beslenmedir.⁶⁷

Zekaca büyüme, bedence büyümeyle doğru orantılıdır. Çocukluk ve gençlik dönemlerinde vuku bulan fizyolojik değişimler anlaşılabilirse, bu dönemlerdeki zeka ve tavırlardaki değişimler tam manasıyla kavranabilir. Bedeni gelişmedeki anormallik bir çok problemin de ana sebebi olmaktadır. Bütün araştırmalar, üstün zekalı çocukların vasatı olarak boy ve ağırlıkta diğer çocuklardan daha üstün olduklarını bildirmekte müttetikler.⁶⁸

Piaget ve arkadaşlarının çocukların düşünme süreçleri üzerinde yaptıkları çok sayıda gözlem ve deneyler, çocukların kavramsal yeteneklerinde görülen değişikliklerin sırasını saptamıştır. Değişik yaş gruplarındaki çocukların olgunlaşma hızına ve özel yaşantılarına dayalı olarak, zihinsel yeteneklerinde değişme ve yenilik görülmektedir.⁶⁹

Zekanın gelişimi çocuğun fizyolosinin ve anatomisinin sağlıklı olmasıyla doğru orantılıdır. Bunun yanında zekadaki geriliklerin sebepleri ise, kalıtıma dayalı olabileceği gibi, hasar ve hastalıklarla da ilgili olabilir. Bu tür hasarlar doğumda beyin hasarı, hamilelikte annenin hastalıkları gibi nedenlere bağlı olabilir. Bu tür zeka geriliğine *zihinsel yetersizlik* denmektedir.⁷⁰

Fiziksel gelişim ile zihinsel gelişim arasında bir paralellik vardır. Fiziksel gelişimin hızlı olduğu yıllarda zihinsel gelişme de hızlıdır. Fiziksel gelişim, nasıl beden organları

⁶⁷ Binbaşıoğlu, *a.g.e.* s.132-133; Garret, *a.g.e.* s. 38

⁶⁸ Pressey, Sindy L. Francis P. Robinson, *Psikoloji ve Yeni Eğitim*, Çeviren; Hasan Tan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991, c. 1, s. 9, 16

⁶⁹ Morgan, Clifford T. *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, Çeviren; Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1980, s. 60

⁷⁰ Morgan, *a.g.e.* s. 297

arasındaki değişikliklerle açıklanırsa, zihinsel gelişim de bellek, dikkat, akla vurma gibi diğer zihinsel yeteneklerin artma hızı ile ölçülür.⁷¹

Zeka, duyu organları aracılığıyla alınan etkilerle gelişmektedir. Yapılan araştırmalar, duyu organları doğuştan normal çalışmayan kimselerde zekanın da o oranda geri kaldığını göstermiştir. Bu nedenle, alıcı sinirleri üzerinde taşıyan duyu organları ne kadar sağlam olursa zeka da o kadar normal gelişir.⁷²

3.2. Aklı Olumsuz Etkileyen Unsurlar

Akıl, hakikati bulma adına insana verilmiş büyük bir değer iken onun fonksiyonunu engelleyici, hatta etkisini ortadan kârdırıcı dahili ve harici bir çok etken vardır. Behimi arzu ve isteklerin akla egemen olması durumunda, akıl, şehvî kıskırtıcı şeyler üzerinde yoğunlaşır; bunun sonucunda, kendisine bahşedilmiş olan üstün nizam bozulur, kesin delillere dayalı inanç konularında bile şüphe etmeye başlar ve kendisinden temiz akıl sahiplerinin hoşnut olmayacağı ahlaki alanda düşük davranışlar ortaya çıkar.⁷³

Halbuki İslamî literatürde, akla ayrı bir önem verilmiş ve korunması gereken beş temel meseleden birisi olarak telakki edilmiştir. Terminolojideki adıyla dini nasların beyan ettiği ‘*maslahatlar*’, hakiki ve genel olmak üzere başlık altında toplanmaktadır. İşte bu maslahatlar, din, can, akıl, nesil ve mal gibi beş değerın korunma altına alınmasını öngörmektedir. Akıl, ‘*zarûriyyât*’, ‘*hâciyyât*’ ve ‘*tahsîniyyât*’ olarak arz edilen maslahatlar arasında, ilk sırayı teşkil eden *zarûriyyât* kapsamında değerlendirilmektedir. İnsan hayatı, ancak bu beş değerın korunup muhafaza edilmesi ölçüsünde onurlu bir şekilde devam edebilir ve bunların korunması, bizzat insana saygının bir gereğidir.⁷⁴ Bunların olmadığı yerde, dünya işleri yolundan çıkar, fesat ve kargaşa doğar, insana saygı ve hayat ortadan kalktığı gibi ahirete ait işler de, rayından çıkar.⁷⁵

Zarûriyyât mertebesinde akıl sağlığının korunması için, içki ve diğer uyuşturucu şeyler hakkında tedbir almaya; hâciyyât mertebesinde aklın korunması için bilgi ve teknolo-

⁷¹ Binbaşoğlu, *a.g.e.* s. 90

⁷² Binbaşoğlu, *a.g.e.* s. 134

⁷³ Bkz. Dehlevî, Şah Veliyyullah, *a.g.e.* c. 2, s. 666; Altıntaş, *a.g.e.* s. 175

⁷⁴ Bkz. Ebû Zehrâ, *a.g.e.* s. 314

⁷⁵ Bkz. Şâtıbî, Ebû İshâk, *el-Muvâfakât*, Çeviren; M. Erdoğan, İstanbul, 1990, c. 2, s. 7-9

jiye; tahsîniyyât mertebesinde ise, aklın muhafazası için, onu gevşeten, kıvamını bozan ve yaratılış amacından alıkoyan şeylerden uzak tutmaya ihtiyaç duyulmuştur.⁷⁶

Aklın gücü ve sahasını aşan konularda düşünmek, hangi yerde hangi delilin kullanılacağını bilmeden akıl yürütmek, düşünceye nereden ve nasıl başlanması gerektiğini araştırmadan akli kullanmak, düşünürken zannî bilgiye dayanmak, insanı gerçeklere götürmez.⁷⁷ Ayrıca ‘devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine ve yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?’ gibi ayetlerde fiillerin meçhul sîgasıyla gelmiş olması, bu fiilleri gerçekleştirenlere dikkat çekmek içindir. Böylece insan aklına, tabiat varlıkları üzerinde ne şekilde ve hangi tarzda düşünülüp araştırma yapıldığı taktirde realiteye ulaştırıcı bir delil olabildiklerine ışık tutulmuştur.⁷⁸

Aklı olumsuz etkileyen bir çok engel vardır⁷⁹ ve onun vehim, hayal, gazap ve şehvet gibi bu olumsuz etkilerinden kurtulmanın yegâne yolu vahyin emirlerine sarılmaktır.⁸⁰ Bütün bunlar, aklın iç ve dış alemde gelen tesirlerden müteessir, edilgen bir yapıda olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu, kendisini etkileyen etkenlere göre yanılabilir durumda olduğunun da bir göstergesidir. Ayrıca bu, tarihi, sosyolojik, felsefî ve tecrübî bir realitedir.⁸¹

Akılda donukluk da diyebileceğimiz sabit fikirlilikte belirleyici vasıf, cahil olduğu halde kişinin kendine yeter olduğu, kendi gerçek ve doğrularının yegâne gerçek ve doğrular olduğu kanaati ile bütün alternatif düşünce ve inançlara karşı duyarsız kalma hakimdir.

Allah (cc), aklını kullanmayanlarla nefsi arzularına tabi olanları her fırsatta yermektedir. Ancak din, akıl olmadan bilinemez ve bu açıdan Kur’an, akli kullanmayı teşvik etmekle birlikte onu, mutlak bir değer olarak ele alıp putlaştırmayı asla kabul etmez. Çünkü,

⁷⁶ Bkz. Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *Davâbitü'l-Maslaha*, Beyrut, 1982, s. 250; Kılıç, *a.g.e.* s. 26

⁷⁷ Yavuz, *a.g.e.* s. 59, 60

⁷⁸ Bkz. Akçay, Mustafa, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu* (Fetret Ehli Örneği), Işık Yayınları, İstanbul, 2002 s. 211, 212

⁷⁹ Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 116, 223; Neseî, *a.g.e.* c. 1, s. 462

⁸⁰ Bkz. Gazalî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 2. Baskı, Beyrut, 1982, c. 1, s. 73

⁸¹ Bkz. Akçay, *a.g.e.* s. 169, 170

akla dayalı istinbat ve re'y yolu, nefsin hevâ ve heveslerine uymak değil, Kur'an'ın maksadını anlamaya yönelik bir faaliyettir.⁸²

Kur'an'ın muhatabı akıldır. İslâm'ı, yaşanan hayattan uzaklaştırmanın en kısa yolu da akli mahkûm etmek olsa gerektir. Çünkü muhatap ortadan kalkarsa mesajın da bir anlamı kalmayacaktır.⁸³ İşte, akli olumsuz yönde etkileyen unsurların tamamı, bu anlamda akli mahkûm etmenin birer yoludur ve Kur'an açısından bu yolların tamamı kapatılmalıdır.

Bunca önemine rağmen akıl, vehim, hayal, gazap ve şehvet gibi yanıltıcı duyguların tesirine maruzdur ve onu, bu olumsuz güçlerin tesirinden ancak vahiy kurtarabilir.⁸⁴

Öyleyse insanın, sadece dünya hayatı adına gayret gösterip maddeyi esas alarak yaşamaya başlaması ve tabii olarak da manayı ihmal etmesi, akli darlaştırıp alanını sınırlayan, faaliyet alanını daraltıp diriliğini kurutan önemli bir unsurdur. Zaten, her şeyi maddede arayanların, akılları gözlerindedir ve göz ise, maneviyatta kördür.⁸⁵ Tarihi realitede birçok ekolü dalalete sürükleyen en önemli husus, akli devre dışı bırakmak, delilden uzaklaşmak ve ruhbanları taklittir. Halbuki İslam, her fırsatta akıl ve tefekkürde enginliği salıklamakta, fikirdeki derinlik nispetinde hakikatın inkişaf edeceğini söylemekte, meselelerini hakikat üzerine bina etmekte, delile dayalı bir taklit formülü ortaya koymakta, akıl ile meşvereti birer esas almakta ve bunları, hakikatın üstünde bir yere yerleştirmektedir ki bunlar, ezelden ebede kadar devam etmekte olan hikmetin düsturlarına uygun ve mutabık olan hususlardır.⁸⁶

Bazı durumlarda insanların, aklen mümkün olabilecek bir şeyle vehmî bazı meseleleri karıştırmaları da, aklın önünde büyük engel oluşturmaktadır. Halbuki vehim, asılsızdır ve gereksiz meşguliyetleri beraberinde getirir; delilsizdir ve bu yönüyle 'belki', 'muhtemelen' ve 'ihtimal ki' gibi soru işaretlerinin doğmasına yol açar. Çoğunlukla da, mu-

⁸² Bkz. Erdoğan, Mehmet, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995, s.40; Güneş, Abdülbaki, *Kur'an'da Akıl ve Akli Tefsir Hareketi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 1996, s.24.

⁸³ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1992, s. 137; Güneş, a.g.e. s.24.

⁸⁴ Gazâlî, a.g.e. s. 73

⁸⁵ Nursî, Hakikat Çekirdekleri, a.g.e. s. 572

⁸⁶ Bkz. Nursî, Muhakemat, a.g.e. s. 2033

hakemesizlik, kalbî ve aklî hastalık ve meselenin olmayışını tasavvur etmekten ortaya çıkmaktadır. Halbuki aklen mümkün olan mesele, zorunlu veya imkansız olmayan bir konuda, varlık veya yokluğa kesin bir delilin bulunmadığı noktada tereddüt etmektir. Şayet mesele, bir delile dayanıyorsa makbûldür; yoksa muteber değildir. Çünkü akıl, her şeyi idrak edip tartamaz. Onun özelliği, sürekli delil üzerinde mesafe almaktır.⁸⁷

3.2.1. Beşerî Zaaflar

İnsan, çok yönlü bir varlıktır ve onu anlayabilmek için çok yönlü bir tetkike ihtiyaç duyulmaktadır. Başka bir ifade ile insan, tek düze bir varlık değil, eksi ve artı yönde eğilimlerle donatılmış komplike bir canlıdır. Kendisine verilen değerlerle insan, melekleri bile geride bırakacak bir konuma yükselebilenken, aksi durumlarda şeytana bile rahmet okutacak durumlara düşebilmektedir. Çünkü o, sahip olduğu duyu ve diğer değerlerin farkına varıp onları iyi yönde kullanmasını becerebildiğinde mükemmel bir insan olma yoluna girerken aynı şahıs, uhdesine verilen bu kıymetlerden habersiz kaldığında ise, diğer canlılardan bir farkı kalmamaktadır. Hele bir de, bu imkanları bastırıp onları iptal edecek bir yola girmişse işte o zaman insan, Kur'an'ın ifadeleriyle aşağılanan da aşağısına doğru bir yolu tercih etmiş ve iradi olarak statüsünü değiştirmiş demektir.

3.2.1.1. Nefis

Nefis, bizatihi düşman ve mutlak kötü olmamakla birlikte aklın doğru karar vermesini engelleyen konuların başında, bedene ait arzulara meyilli, hissi şehvet ve lezzetleri emreden, kalbi süflî yöne çeken ve bizzat her türlü kötülüğün barınağı ve zemmedilen ahlakın da kaynağı olan nefis (nefs-i emâre) gelmektedir.

İslami bakış açısından değerlendirildiğinde nefis, ne tamamen öldürülmeli ne de dizginsiz bırakılmalıdır. Zira, hayatın devamı, nefsin meşru isteklerinin yerine getirilmesiyle mümkündür. Öyleyse nefsin, bütününe değil, kötülüğü emreden emmâre kısmına karşı mücadele edilmelidir.

⁸⁷ Bkz. Nursî, Muhakemat, a.g.e. s. 2008

Nefsin emmâre, dünyevî tabiatın ilahî tabiata baskın çıktığı bir durumdur ve burada, nefsi denetim altına alan ve ona, akılı yönlendirme komutu veren hevâ devreye girmektedir. Bu durumda hevâ, ne kadar akıl üzerinde baskın çıkarsa, akıl o ölçüde irtifa kaybetmeye başlar. Hevâ ise, 'ben'in, şehvet ve zevklere düşkünlüğüdür.⁸⁸

Bir kez nefis-i emmâre, hevâ'nın formuna bürününce, akıl da denetim mekanizmasını kaybederek, nefsin emrine girer. Bu durumda akıl, nurunu kaybettiği için faaliyet merkezini kalpten beyne taşır, nörolojik ve biyolojik bir nesneye dönüşür ve her şeyi kendi mekanik mantığı içinde determine eder. Belki bu, artık bir akıl değil, zekadır.⁸⁹

İnsanda bulunan kalb, sır, ruh, akıl hattâ hayal ve diğer duyguların yüzlerini, ebedi hayat istikametine çevirmek gerçek terakkidir ve terakki sanılarak onların yüzünü nefsin arzuları istikametine çevirmek ise, terakki değil, bir düşüşün adıdır. Zira her insanda bulunan göz, kulak, kalb, sır, ruh, akıl gibi latifelerle nefis, heva, şehvet ve gazap gibi her bir latifenin ayrı birer vazifesi, lezzet ve elemeleri vardır. Bunları, kendilerine takdir edilen vazifelerin dışında kullanmak, hele hele bunlara hak etmedikleri makamları vermek, onları azgınlaştıracak ve hadlerini aşmaya sebebiyet verecektir.⁹⁰

3.2.1.1.1. Arzu ve İstekler

Kur'an literatüründe nefis, levvâme, mutmaine, râziyye, marziyye ve rûh gibi daha genel bir alan için kullanılmakla birlikte akıl üzerindeki olumsuz etkisi söz konusu olduğu yerde kastedilen nefis, şehvet ve gazap kuvvetlerini içeren nefis-i emâredir. Nefsin bu kısmı ise, kötülüğe meyilli ve onu amir olması yönüyle⁹¹ asıl itibariyle Allah'tan uzaklaştırıcı⁹² ve emâre olması boyutuyla şeytanın arkadaşı⁹³ olarak kabul edilmektedir. Şu da bir gerçektir ki bütün boyutlarıyla nefis, insanın kendisini melekler ve şeytan gibi diğer varlıklardan ayıran, yaratılıştan sahip olduğu insanî bir niteliktir. Emmâre boyutuyla nefis, îman nuruyla doldurulmadığı müddetçe şehvetlere tabi olacak şekilde yaratılmış, tabiatı itibariyle şerre meyilli, daima her türlü kötülük ve çirkinliği emreden bir

⁸⁸ Bkz. İsfehânî, *a.g.e.* s. 796, 797

⁸⁹ Bkz. Bulaç, Ali, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, İstanbul, 1994, s. 279, 280

⁹⁰ Bkz. Nursî, *a.g.e.* s. 225

⁹¹ Bkz. Yûsuf, 12/53

⁹² Gazâlî, *İhyâ*, c. 2, s. 1345

⁹³ İbn Kayyim, *er-Rûh*, s. 307

güçtür ve kişi, onun şerrinden ancak Allah'ın yardımıyla kurtulabilmektedir.⁹⁴ Hz. Peygamber (sas)'in şerrinden sığındığı nefis de işte emmâre olan bu nefistir.⁹⁵

Ne gariptir ki, yaratılışı itibariyle akıl, hevânın kötülük ve çirkinliğini açık bir şekilde bilmekle beraber, ona engel olmaktan aciz kalabilmektedir.⁹⁶

3.2.1.1.2. Eğlence Düşkünlüğü

Gaflet, sefahete kapılarak muhakemeye engeller koyma ve eğlence düşkünlüğü gibi nefsanî davranışlar da, aklın fonksiyonunu eda edebilmesini engelleyen hususlardandır ve genelde bunlar, refah seviyesi yüksek insan veya topluluklarda tezahür eden arızalardır. Zira, hakkı verilmeyen refah, çoğu zaman insanı azgınlığa sevk eder ve böyle bir insan, istediği her şeyi elde ediyor olmanın hazzıyla aklını kullanma ihtiyacı hissetmemekte, çoğu zaman da kendini eğlenceye salarak buna zaman bile bırakmamaktadır.

Bu tür insanların en çarpıcı örneğini Kur'an vermektedir; Kârûn. elindeki serveti kendi dehasına vererek, '**Ben bu servete ilmim ve becerim sayesinde kavuştum**'⁹⁷ diyebilmiştir. Halbuki o, daha önceleri de Allah'ın, kendisinden daha güçlü ve zengin nice insan ve nesilleri yok ettiğinden habersizdir.⁹⁸

3.2.1.2. Hevâ ve Heves

Yüce mertebeden aşağıya düşme de denilen hevâ,⁹⁹ insanın, aklına esen her şeyi yapma eğiliminde olması ve bunları yaparken de hiçbir kural ve kaide tanımaması, akıl gibi bir nimeti gölgeleyen çok önemli bir engeldir. Hatta böyle birisi, hoşlandığı her şeyi, yeri gelir, kendisini bile ilah görmeye başlar. '**Baksana şu kendi heva ve heveslerini tanı edinen kimseye! Artık sen mi vekil olacaksın ona, işlerini sen mi yürüteceksin?**'¹⁰⁰

⁹⁴ Bkz. İbn Kayyim, *a.g.e.* s. 305; Dehlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, c. 2, s. 101; Daha fazla bilgi için bkz. Akçay, *a.g.e.* s.213 vd.

⁹⁵ Dua sadedindeki bir hadislerinde Allah Rasûlü (sas), '**... ve nefislerimizin şerrinden de Allah'a sığınırız**' buyurmaktadır.

⁹⁶ Mâverdî, *a.g.e.* s. 37

⁹⁷ Kasas, 28/78

⁹⁸ Bkz. Kasas, 28/78

⁹⁹ İsfehânî, *a.g.e.* s.796, 797

¹⁰⁰ Furkan, 25/43

ve 'Baksana kendi heva ve hevesini ilah edinen, ilmi olduğu halde Allah'ın kendisini şaşırtp, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözlerine de perde çektiği kimsenin haline! Hakkı görmemekte ve azgınlıkta ısrar etmesi sebebiyle Allah'ın şaşırtdığı bu kimseyi kim yola getirebilir? Düşünmüyor musunuz?'¹⁰¹ şeklindeki ayetler, heva ve hevesin, insan aklını nasıl yönlendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ayetin sonundaki hitaba dikkat edilecek olursa, böyle bir yanlışın görüp ibret almamanın bir neticesi olduğu anlaşılacaktır ki bu da, akli devre dışı bırakmanın bir sonucudur.

Kur'an'ın ifadelerine göre dikkat çekip insanların uyarıldığı hevâ, sadece Ulûhiyet merkezli değil, nefsin genel arzularının peşinde ölçüsüz yürümektir.¹⁰² Zira O'na göre hevâyâ tabi olmak, insanı Allah yolundan sapıtır.¹⁰³ Hevâyâ tabi olanlar Kur'an nazarında hep, menfi tiplerdir.¹⁰⁴ Allah'tan hidayet olmadan hevâyâ tabi olandan daha sapkın kimse olamaz.¹⁰⁵ Putlara tapanlar, sadece nefislerinin hevâsına tabi olanlardır.¹⁰⁶

İbn Kesîr'in dediği gibi, hevâsını tanrılaştıran böyle insanlar, neyi güzel görse ve nefsinin hevâsı neden hoşlansa, o kimsenin dini de yolu da artık odur.¹⁰⁷ Hz. Peygamber (sas)'in de ifade ettiği gibi, 'Gök kubbe altında Allah'tan başka tapılan şeyler arasında, hevâdan daha müthiőı yoktur.'¹⁰⁸

Anlaşılan o ki, hevây-ı nefse göre insanlar, tanrılar topluluğu düşünüp onları kendi aralarından uzaklaştırsın, savaştırsın, barıştırsın veya seviştırsin; ister arzularının istediği şeyleri onlara emr ve nehyettirsin, isteklerini güzel veya çirkin göstertsin; isterse yalnız kendi öz arzusunun geçerli ve tatmin olunmaya değer en önemli gaye olduğunu düşünün, bütün bu durumlarda insan, hevâsını tanrılaştırmıő olmaktadır. Hevây-ı nefis, insanlığın bütün çağlarda görülerek, dar veya geniş anlamdaki bir şirkin, belli başlı kaynağı olmuştur.¹⁰⁹

¹⁰¹ Câsiye, 45/23

¹⁰² Bkz. Nisâ, 4/135; Nâziat, 79/40

¹⁰³ Sâd, 38/26

¹⁰⁴ A'râf, 7/176; Kehf, 18/20; Tâ hâ, 20/16

¹⁰⁵ Kasas, 28/50

¹⁰⁶ Necm, 53/23

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.* c. 6. s. 122

¹⁰⁸ Bkz. Âlûsî, *a.g.e.* c. 19, s. 24

¹⁰⁹ Yıldırım, *a.g.e.* s. 289, 290

Dini inanç ve tutumlarda münkir ve müşriklerin zannının kaynağını hevâ olarak bildiren Kur'an, onların zanla amel etmelerini kendileri için bir engel ve mazeret kabul etmemiş, zannî bilginin kaynağı olan hevânın peşinden gitmeyi de hevânın peşine takılma olarak nitelendirmiş,¹¹⁰ hevânın da insanı Allah yolundan saptırdığını belirtmiştir.

Hz. **Dâvûd**'un şahsında Kur'an'ın, bu konuyu anlatırken, '**Davud! Biz seni, ülkede hükümdar yaptık, sen de insanlar arasında adaletle hükmet, keyfine uyma ki seni Allah yolundan saptırmasın. Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için, kendilerine şiddetli bir azap vardır**'¹¹¹ demesi de göstermektedir ki, hevaya ittiba, insanı adaletli davranmaktan alıkoyar ve neticede onu, sapıklıkların cenderesine teslim ederek, maddi manevi büyük kayıplara uğramasını netice verir.

Bu anlamda Kur'an, Peygamber Efendimiz (sas)'in şahsında da benzeri ifadeler yer verilmekte ve her türlü işlerde hevâ ve hevese tabi olunmaması istenmektedir.¹¹²

Anlaşılan o ki insan, hevâsına yenik düştüğü zaman zekasını, sapkınlık yolunda da kullanabilmektedir. Hevâ, her türlü hayra engel olduğu gibi akla da aykırıdır. Çünkü bu boş ve neticesiz arzular, ahlaki anlamda her türlü çirkin söz ve davranışlara sebep olduğu gibi, toplumsal yapıda mevcut olan iffet ve mürüvvet örtüsünü yırtmaya çalışır. Akıl ise, kesinlikle buna razı olmaz. Akıl, olgunluk ve doğru yolu gösterir. Boş ve neticesiz arzulardan ibaret olan hevâ ise, her türlü kötülük kapılarını göstermekle kalmaz, onlara bütün giriş ve çıkış yollarını da telkin eder.¹¹³

Öyleyse denilebilir ki akıllı kimse, bütün faziletleri üzerinde toplayan, ahmak ise, akılı noksan, her türlü rezillik ve kepazeliğe sahip olan kimsedir. Bilindiği gibi Allah (cc), melekleri şehvetten uzak salt akıl, hayvanları ise akıldan uzak salt şehvet, insanı ise, akıl ve şehvet olarak her ikisinden mürekkep olarak yaratmıştır. Buna göre akıllı ve şehvetine galip olan kimseler, meleklerden hayırlı, şehveti aklına galip olan kimseler ise, hayvanlardan aşağıdırlar. İşte bunun gibi düşkünlük, ibtilâ, boş ve kuru emeller anlamına gelen hevâ, akla aykırı düşen psikolojik bir durum, her türlü ahlaksızlığın da kaynağıdır. Akıl, bunlara razı olmaz; o, olgunluk ve doğru yolu gösterir. Akıl, faziletli iş-

¹¹⁰ Rûm, 30/29; Necm, 53/23

¹¹¹ Sâd, 38/26

¹¹² Bkz. Bakara, 2/145; Mâide, 5/49; En'âm, 6/15

¹¹³ Mâverdî, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, s. 33; Ayrıca bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 177, 178

lerin kaynağı olabilmesi için her türlü hevâ ürünü olan hastalıklardan uzak tutulması gerekir.¹¹⁴ Çünkü akla aykırı düşen hevâ, insanda her türlü hayır faaliyetlerini engeller ve çirkin fiiller üretir. Bundan dolayıdır ki Kur'an'da hevâ, Allah'tan başka tapılan bir ilaha benzetilmiştir.¹¹⁵

Tecrübeler de göstermektedir ki, gençlik damarı, akıldan ziyade hissiyatı dinler. His ve heves ise, kördür ve akıbeti göremez. Bir dirhem hazır lezzeti, ileride bir batman lezzete tercih eder. Bir dakika intikam lezzeti ile adam öldürür ve seksen bin saat hapis sıkıntılarını çekmek zorunda kalır. Ve bir saat sefahet keyfiyle bir namus mes'elesinde; binler gün hem hapsin, hem düşmanın endişesinden sıkıntılarla ömrünün saadetini mahveder.¹¹⁶

Kötü temayüllere düşkün, shevânî arzuların kölesi haline gelmiş, her türlü günahla yoğrulmuş kimseler, Allah'tan kaçabilmek için önce O'nun hakkındaki şüphelere yer verir, giderek inkara varırlar. Böylece, '*her günahta inkara giden bir yol vardır*' gerçeğini ortaya koymuş olurlar. Böylesi kimseler, aslında küfrü sevdikleri için değil, fuhuş yapmak için inkar ederler.¹¹⁷

3.2.1.3. Sefeh

Akıl ve idrak azlığını ifade eden sefeh kelimesi, hilmin zıd anlamlısı cehalet, görüş ve davranışlarda hafiflik ve yufkalıktır ki, akıl noksanlığından doğmaktadır. Genel anlamda o, sevinç ve öfkeden insanda meydana gelen akıl noksanlığıdır ki, kişiyi akıl ve dine aykırı işlere sevk eder.¹¹⁸

Hem dünya hem de ukba yönüyle akıl eksikliğini ifade eden sefeh, aklın önündeki en büyük engellerden birisidir. Onun olduğu yerde akıl emanet bir görüntü sergiler ve

¹¹⁴ Mâverdî, *a.g.e.* s. 33-38

¹¹⁵ Bkz. Câsiye, 45/23; Altıntaş, *a.g.e.* s. 128

¹¹⁶ Bkz. Nursî, Şualar, *a.g.e.* s. 1072

¹¹⁷ Bkz. Ulutürk, *a.g.e.* s. 320 (Dıraz, Muhammed Abdullah, *İslam Hakkında Görüşler*, Çeviren; Ali Özek, İstanbul, 1977, s. 29'dan naklen)

¹¹⁸ Cürçânî, *a.g.e.* s. 119

sefahetin öne çıkması nispetinde gizlenerek zevklerin gölgesinde kalır. Bu yüzden sefih kimseye, ahmak, fâsık¹¹⁹ veya müfsit¹²⁰ de denilmiştir.

Sefeh kelimesi Kur'an'da dokuz yerde geçmekte ve bunlarda genel olarak dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki yönlü bir sefehden bahsedilmektedir. Dünyevi olarak sefeh, ifrat ve tefrit açısından ölçüyü tutturamayan ve hangi şartlarda nasıl harcamada bulunacağını kestirememek suretiyle malında tasarruf yetkisine haiz olmayan kimseyi ifade ederken uhrevi sefehden maksat, inançta doğru olandan ayrılıp nefsinin isteklerine aklını teslim eden kimsedir. Aklın çalışmasının önündeki engel olan da, sefahin işte bu nevidir.

Sefahete dalan bir kimse, artık akıllıları beyinsizlikle suçlar ve aslında kendine yakışan fiilleri akıllı kimselere isnat etmeye başlar. Kendileri sefeh denizinde yüzdükleri halde **Hûd** (as)'a kavminin yakıştırdığı sefahetle,¹²¹ akıl ve mantığı bir kenara bırakarak olmadık işler yapmaya başlayan **Lût** (as)'ın kavminin yapageldikleri, buna açık misaldir.

Genel olarak sefahet, Kur'an'ın, '*mütrafîn*' olarak tavsif ettiği aristokrat takımın özelliğidir ve kıymeti bilinmeyen varlıktan kaynaklanmaktadır. Bir kere insan kendini sefahetin kollarına saldıığında artık, arkası gelmez yanlışlıklara kapı aralamış demektir. İffet kavramı değişmiş, içki ve kumar alışkanlık haline gelmiş, her türlü zararlı alışkanlık ve uyuşturucu gibi illetlere müptela olunmuş ve kısacası aklın kabullenmediği hedef ve gayesiz biyolojik bir canlıdır.

Her türlü işte aklın hafifliğini, düşüncesizlik ve önem vermemeyi, akla ve dolayısıyla da dine aykırı hareket etmeyi ifade eden sefahin öznesine, *sefih*, yapılan işe de *sefahet* denilmektedir. Bir ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizlik ve akli kullanmamak manalarına da gelen sefahin karşıtı, ağırbaşlılık, tam akıllılık ve reşidliktir.¹²²

Kur'an'a göre sefihliğin, hem dünyevi hem de uhrevi boyutları vardır. Dünyevi boyutunda insan, akli olmasına rağmen akıl ve dinin gereklerine riayet ederek hareket ede-

¹¹⁹ Elmalılı, *a.g.e.* c. 1, s. 234

¹²⁰ Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Hasen, *et-Tıbyân fî Tefsîri'l-Kur'an*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs. c. 1, s. 78

¹²¹ Bkz. A'râf, 7/66, 67

¹²² İsfehânî, *a.g.e.* s. 343; Elmalılı, *a.g.e.* c. 1, s. 234-236

memekte ve malında da, istediği şekilde tasarrufta bulunamamaktadır. Zira Kur'an, **'Allah'ın sizin maişetinizin başlıca vesilesi kıldığı mallarımızı, akli ermeyen kimse-lerin ellerine vermeyin. Bu malları işleterek elde edeceğiniz gelirinle onların ihtiyaç-larını sağlayın, giyeceklerini temin edin ve onlara tatlı sözler söyleyin, güzel tavsiyelerde bulunun'**¹²³ demek suretiyle tasarruf yetisine haiz olmayan çocuklardan bahsettiği gibi, akli yeterince gelişmemiş ve noksan olan bu türlü kimselerin de görülüp gözetilmesi gerektiğini ifade eder.

Uhrevi anlamdaki sefihlere gelince onlar, inanç bakımından kafir, münafık ve müşrik kimselerdir ki, genelde bu kimseler, kendilerini çok akıllı sanmalarına karşılık akıllarını, hidayet yolunda kullanmaktan da mahrum insanlardır. Müslümanları beyinsizlikle suçlayabilecek kadar sefehe dalmış bu insanlar, takındıkları sahte akılla dindarlık gösterisi yapmaya başlarlar. Halbuki asıl beyinsiz olanlar, bizzat kendileridir. Bu durumu Kur'an, şu ifadeleriyle resmetmektedir; **'Ne zaman onlara: "Şu güzel insanların iman ettiği gibi siz de iman edin" denilse "Yani o beyinsizlerin inandıkları gibi mi inanalım?" derler. Asıl beyinsizler kendileridir de farkında değiller.'**¹²⁴

'Meğer içimizden birtakım cahiller, Allah hakkında gerçek olmayan sözler söylüyormuş!'¹²⁵ gibi ayetlerde genellikle sefih, şeytan ve onun yolunu takip eden kimseler için kullanılmıştır. Aklnı, negatif yönde kullanan bu beyinsizlerin bütün istek ve arzuları, insanları Allah yolundan alıkoymak için engeller icat etmektir. Çünkü bunlar, insanların imanlarını yok edebilmek için, **'Allah yeniden kimseyi diriltmeyecek'**¹²⁶ şeklinde sürekli telkinde bulunur ve böylelikle de, imanda şüphe oluşturmaya çalışırlar. Öyleyse sefih, yerine göre, önyargılı hareket ederek akli kullanmasını iyi bilememek manasında da kullanılmaktadır. Bundan dolayı Kur'an, yüzeysel düşünceye sahip insanları da sefih diye adlandırmıştır. Zira sefih, zarar ve menfaatini, doğru ve yanlış, dost ve düşmanı, haklı ve haksızı bilmeyecek kadar bilgisi kıt. ileriye göremeyecek kadar dar görüşlü cahil kimseleri ifade etmektedir.¹²⁷ Zaten akıllı bir insanın, Allah'ın mu-

¹²³ Nisâ, 4/5

¹²⁴ Bakara, 2/13; Ayrıca bkz. Bakara, 2/130

¹²⁵ Cinn, 72/4

¹²⁶ Cinn, 72/7

¹²⁷ Bkz. Altıntaş, a.g.e. s.184

radı dışında bir yol çizip de günahların kollarına kendini salması düşünülemez. Öyleyse burada, his ve hevesle vehmin, akıl ve kalbe galip gelmesi söz konusudur.

3.2.2. Benlik Merkezli Tavır ve Davranışlar

3.2.2.1. Benlik Duygusu ve Kendini Beğenme

Benlik duygusunun öne çıkararak her şeyin ‘ego’ merkezli değerlendirilmesi de, aklın önündeki engellerden biridir. Zira insanda benlik duygusu, diğer değerlere baskın konuma geldiğinde her şey, bu benliğe göre şekil almakta ve bütün değerlendirmeler de, benlik merkezli cereyan etmektedir. Bu durumdaki bir insan, Kur’an ve Kur’anî değerleri, hep kendi benliğinin süzgecinden geçirmekte ve çoğu zaman da bunları, kendi arzularına dayanak yapma yanlışlığına düşerek Rabbin arzusu yerine kendi kuruntularını öne çıkarma yarışı içine girmektedir.

Aynı zamanda bu, büyük bir zaafıdır ve insanın böyle bir boşluğu, çoğu zaman hatalarının görünmemesine sebebiyet vermekte ve benliğin beslediği akılların yerden kesilen ayaklarının, hangi çizgide duracağını kestirmeye imkan olmamaktadır. Çünkü, küçük alemde benlik, büyük alemdeki tabiat gibi bir tağuttur.¹²⁸

Benlik duygusunun ağır basması, beraberinde kendini beğenmeyi getirmekte ve bu durumda insan, kendisi dışında bir başka düşünceye ihtiyacının olmadığı vehmine kapılabilir. Halbuki insanın, kendisini ve yapageldiği işleri onaylayıp beğenmesi, başka alternatiflerin de mümkün olabileceğini düşünmenin önündeki büyük engeldir. Zira mücerret akıl, yetişilen çevredeki etkenlere ayak uydurarak insanın hareketlerine gerekçeler bulmada oldukça mahirdir. Yaklaşımlar farklı, kültürler değişik ve neticede bütünüyle sonuçlar da farklı olabilmektedir. Bu durumda her insanın, kendi amellerini onaylayıp yegâne doğrunun kendisine ait düşünce, aksiyon ve hareket olduğunu vehmetmesi ve bunun aksine ihtimal vermeyecek kadar kesin kanaat ortaya koyması, başka doğruların da olabileceği fikrini ortadan kaldırmakta ve neticede alternatifi olmayan tek boyutlu bir algılama şekli ortaya çıkmaktadır.

¹²⁸ Bkz. Nursî, Sözlür, a.g.e. s. 245

Gerçi herkes, kendi amelini beğenir; zira, aksi halde insan, onaylamadığı bir hareketi yapmada ısrarcı olamaz. Ancak her hareket, mutlak doğruyu ifade etmeyebilmektedir. Bunun için belli başlı kıstaslar vardır ve insanlar, düşünce ve hareketlerini bu kıstasların mihengine vurup kıyas ederek isabetli olup olmadıklarının kararını verebilirler. Mahkemede isabetli karar verebilmesi için delillere ihtiyaç duyulduğu gibi, aklın doğru karar verebilmesi için de, insanın elinde bu kriterlerin bulunması kaçınılmazdır. Aksi halde, yeryüzündeki insan sayısınca farklı yorum ve tevillerin ortaya çıkması kaçınılmaz ve en temel meselelerde bile ittifak edilmesine imkan yoktur.

Kur'an'ın yaklaşımıyla göz, kulak ve diğer duyu organlarıyla gerçekleşen algılama neticesi olarak insan aklı şekillenmekte,¹²⁹ arkadaş ve aile gibi çevrenin yapısına, alınan tahsile, insanın arzu ve isteklerine ve her yönüyle bünyeye yüklenen verilere göre bir değerlendirme ortaya çıkmaktadır.

Her insanın amelinin kendisine daha güzel geldiği bir vak'adır ve Kur'an da sıklıkla buna vurgu yapmaktadır. Bu süsleme, Allah'ın onayladığı ve yapılmasını istediği güzel işler için olabildiği gibi¹³⁰ şeytan ve nefsin yönlendirip süslemesiyle ortaya çıkan davranışlar olarak da kendini gösterebilmektedir.¹³¹ Zaten şeytan, böyle bir tezyin neticesi insanların çoğunu, yoldan çıkarmaya ahdetmiş¹³² ve dünya hayatının kendisi de, bir süs ve zinet değil midir?¹³³

Önemli olan, şeytan ve nefsin süslemelerine rağmen Rabbâni olanın peşinden ayrılmama ve iradenin hakkını vererek aklı, istenilen ölçüde kullanma becerisini ortaya koyabilmektir. Böylesi bir dengeyi kuran kimsenin, Allah katındaki değeri çok yüksek,¹³⁴ böyle bir süslemeye kendini kaptırmanın da, dünyada talep ettiklerini kusursuz almakla birlikte ahiretteki durumu oldukça kritik, hatta bir nevi iflastır.¹³⁵

¹²⁹ Bkz. Bakara, 2/171; Enfâl, 8/22

¹³⁰ Bkz. Hucurât, 49/7

¹³¹ Bkz. Bakara, 2/212; Âl-i İmrân, 3/14; En'âm, 6/43, 108, 137; Enfâl, 8/48; Tevbe, 9/37; Yûnus 10/12; Ra'd, 13/33; Nahl, 16/63; Neml, 27/4, 24; Ankebût, 29/38; Gâfir, 40/37; Fussilet, 41/25; Muhammed, 47/14; Fetih, 48/12

¹³² Bkz. Hicr, 15/39

¹³³ Bkz. Kehf, 18/46; Hadîd, 57/20; Hûd, 11/15; Kasas, 28/60; Ahzâb, 33/28

¹³⁴ Fâtır, 35/8

¹³⁵ Bkz. Hûd, 11/15, 16

Kendini bu kadar beğenme duygusu, aynı zamanda başkalarını sürekli küçük görmeyi beraberinde getirmektedir. Bu durumdaki bir insan, karşısındaki peygamber bile olsa sözünü dinlememekte ve onu bile küçümseyerek alaya alabilmektedir.

‘Allah’ın, Rasûl olarak gönderdiği bu şahıs mı imiş, bula bula bunu mu bulmuş?’¹³⁶ ve **‘Bu mu sizin ilahlarınızı diline dolayan adam?’**¹³⁷ gibi yaklaşımların her biri, böyle bir benliğin dışı vurumundan başka bir şey değildir. Böyle bir yaklaşım insana, kendi ürettiklerinin isabet ve doğruluğunu telkin etmekte ve bu bağlamda gerekçeler üretmektedir. Bunu açıklayan bir ayette, **‘Eğer onlara, niçin alay ettiklerini sorarsan, elbette ‘Biz, sadece lafa dalmış şakalaşıyorduk’ derler’** denilmek suretiyle benzeri çabalar dikkate arz edildikten sonra, **‘De ki, ‘Allah ile, O’nun ayetleriyle ve O’nun peygamberi ile mi alay ediyorsunuz?’**¹³⁸ şeklindeki bir yaklaşımın sergilenmesi, benzeri durumlarda takınılacak tavır göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Benzeri bir yaklaşım da, peygamberlerine karşı Semûd halkına aittir ve Kur’an, **‘Semûd halkı da peygamberlerini yalancı saydılar ve: ‘Yani biz dediler, ‘İçimizden bir adamın peşinden mi gideceğiz? Böyle yaparsak doğrusu sapıtmış ve çıldırmış oluruz! Ne o, yani bu kitap, içimizden bula bula onu mu buldu, o mu buna layık görülmüş? Hiç de öyle değil, bilakis o yalancının, küstahın biridir!’**¹³⁹ şeklinde bu vak’ayı aktararak, benliğin insan aklını nasıl bir çıkmaza sürüklediğini nazara vermektedir.

Başka bir peygamberini (Hz. Salih) teselli ederken Yüce Mevla, **‘Sen hiç üzülme. Asıl kimin yalancı ve küstah olduğunu yarın öğrenirler’**¹⁴⁰ demekte ve bugünlerin bir de yarınının olduğunu hatırlatmaktadır. Zira o gün, keşke aklımızı kullanıp kendi muhakememizle karar vermiş olsaydık bu duruma düşmezdik dememek için akıl denilen nimetin bugünden iyi ve yerinde kullanılması kaçınılmazdır.

Öyleyse akıl nimetinden üst seviyede istifade adına insan, başka fikir ve düşüncelerin de olabileceğini hesaba katmalı ve yegâne isabetin sadece kendisine ait olamayabileceğinin

¹³⁶ Furkân, 25/41

¹³⁷ Enbiyâ, 21/36

¹³⁸ Tevbe, 9/65

¹³⁹ Kamer, 54/23, 24, 25

¹⁴⁰ Kamer, 54/26

muhasebesini yapmalıdır ki, düşüncelerinde isabet, hareketlerinde de istenilen olgunluk tezahür etsin.

3.2.2.2. Gurur ve Kibir

Benlik duygusunun bu denli öne çıkması ve insanın kendini beğenerek hareket etmesi, dışarıya kibir olarak yansımakta ve bu anlamda kibir de, aklın önünde büyük bir engel oluşturmaktadır.

Bilindiği gibi gurur, elindeki imkanların üzerindeki saltanatına inanarak gerçeği görememe neticesinde bir aldanma, kibir de, kişinin kendisini bir yere koyup diğer bütün yaratıkları küçümseyen bir tavırla her şeyin üstünde bir büyüklük taslamaktır. Halbuki dünya fani ve dolayısıyla eldeki imkanlar da sürekli değil, zaildir.¹⁴¹ Kur'an-ı Kerim'de kibir, Allah'ın sevmediği şeytanî bir sıfat olarak belirtilmiş,¹⁴² en tehlikeli kibirin, hakkı kabul etmemek ve itaatten kaçınmak suretiyle Allah'a karşı çıkmaktan ibaret bulunduğu ve bu tutumun, küfür niteliği taşıdığı ifade edilmiş,¹⁴³ kibirin güç ve saltanat sahibi kafirlerin de temel özelliğini teşkil ettiği vurgulanmıştır.¹⁴⁴

Kur'an'ın baktığı yerden değerlendirildiğinde akıl, iman etmeyi gerektirirken kibirle insan, ondan mahrum kalabilecek bir konumla yüz yüze gelebilmektedir. Açıkça misali verilen şeytanın durumu, böyle bir dalalettir. Zira, melekler arasında ve cennetin nimetleri içinde onlardan istifade ederken '*secde*' emrini hazmedemeyip kibrini aşamayan şeytan, kibir ve gururunun altında kalarak bunu yapamamış ve kafirler safındaki yerini almıştır. **'O vakit meleklerle: "Âdem için secde edin!" dedik. İblis dışındaki bütün melekler secde ettiler. İblis bunu yapmadı, kibrine yediremedi ve kâfirlerden oldu'**¹⁴⁵ diyen Kur'an, bütün çıplaklığıyla bunu bize anlatmaktadır.

Hükümranlık, saltanat, dünyaca güçlü olmak, refah içinde yaşamak gibi özellikler, gurur ve kibiri besleyen önemli hususlardır. Halkın sadece kendilerine tapmalarını isteyen fi-

¹⁴¹ Bkz. Nûh, 71/7; Mü'min, 40/56

¹⁴² Bakara, 2/34; Nahl, 16/23; Sâd, 38/74

¹⁴³ Bakara, 2/34, 87; A'râf, 7/36; Sâd, 38/75; Zümer, 39/59; Müddessir, 74/23

¹⁴⁴ A'râf, 7/75, 88, 133; Yûnus, 10/75; Furkân, 25/21; Ankebût, 29/39

¹⁴⁵ Bakara, 2/34

ravunlar,¹⁴⁶ sırf bu türlü bir beslenme neticesinde gurur ve kibirlerine yenik düşmüşler ve kendilerini ilah olarak görme yanlışlığına düşmüşlerdir.

‘Dünyada haksız yere büyüklük taslayanları, âyetlerimi gereği gibi anlamaktan uzaklaştırırım. O kibirlenenler her türlü mucizeyi bile görseler yine de onlara iman etmezler. Doğru yolu görseler o yolu tutmazlar. Ama sapıklık yolunu görseler o yola girerler. Öyle! Çünkü onlar âyetlerimizi yalan saymayı âdet haline getirmiş ve onlardan gafil olagelmışlerdir’¹⁴⁷ ve ‘Kendilerine ulaşmış hiçbir delile dayanmaksızın Allah’ın âyetleri hakkında ileri geri tartışanların bu hareketleri, hem Allah indinde, hem de iman edenler yanında pek büyük bir gazaba yol açar. İşte Allah, her kibirli ve zorbanın kalbini böylece mühürler’¹⁴⁸ gibi ayetler, böyle bir yanlışlığı açıklıkla gösteren delillerdir. Bu durumdaki insanlar, Kıyamet gününde, inkarlarının sebebi olarak otorite ve güç sahiplerinin hile ve baskılarını mazeret olarak göstermek isteyecekler fakat bu, kabul edilmeyecektir.¹⁴⁹

Gurur ve kibir, ikiz kardeş gibidirler; tevazu ve mahviyet ile tedavi edilmedikleri zaman insanı, uçurumun kenarına getirir, hatta kendini aşağı attırır. İnsanın değeri, kendi zatından kaynaklanıyorsa o insan mütevazı, gücünü başka unsurlardan almaya çalışan insanlar ise genelde gurur ve kibirlidirler. Ancak Allah, Hz. Peygamber (sas)’in de bildirdiği gibi tevazu sahiplerinin derecelerini yükseltirken kibir ve gururuna yenik düşenlere değer vermemektedir.¹⁵⁰

Aklın fonksiyonlarını eda edemeyişinin en önemli sebeplerinden birisi gurur ve kibirdir. Çünkü bu iki özellik, gerçeği görmenin önündeki en büyük engellere sahiptir. **Firavun**’u Hakk’a karşı kayıtsız kılan en önemli özelliği, üzerinde taşıdığı gurur ve kibirdir. Zira o, akli elinde bulunduran ve akıllıca onu imana davet eden Hz. **Musa**’yı küçümsüyor ve onun elinden asla bir şey almak istemiyordu. Zira o, her şeye hakim bir kraldı ve kendince kimseye ihtiyaç hissetmiyordu. İşte ona ait Kur’an’ın bize aktardığı bir cümle;

¹⁴⁶ Bkz. Kasas, 28/38

¹⁴⁷ A’raf, 7/146

¹⁴⁸ Mü’min, 40/35

¹⁴⁹ Bkz. İbrâhîm, 14/21; Sebe’, 34/31-34; Mü’min, 40/46-48

¹⁵⁰ İbn Mâce, Zühd, 16

‘Esasen bunlar, çok küçük, sefih bir gruptur. Fakat bize karşı olup dış bilemektedirler. Biz de elbette uyanık, tedbirli bir topluluğuz.’¹⁵¹

Görüldüğü gibi Firavun, kendisinden daha akıllı bir başkasının olabileceği ihtimali üzerinde durup muhatabının dediklerine kulak vermeyi tercih yerine, onları küçümsemekle birlikte kendince tedbir alma yoluna gitmekte ve akla rağmen bir politika izlemektedir.

Firavun’a ait yanlışlıklardan bahisler açan Kur’an’ın, ona ait anlattığı bir başka ifade de şu şekildedir; **‘Ey benim halkım! Mısır’ın hükümranlığı benim elimde değil mi? Ayaklarımın altından akan şu nehirler, kanallar benim değil mi? Görmüyor musunuz?’¹⁵²**

Firavun’un, kendisini akla ve aklın gereklerine davet eden Hz. Musa’ya karşı takındığı tavır da ilginçtir. Gurur ve kibirin aklı esir aldığını göstermesi bakımından aralarında geçen diyalog oldukça dikkat çekicidir; **‘Sahi, şu bahsettiğın Rabbu’l-Âlemîn de ne?’** Ölçüsüz söylenmiş böyle bir söze karşılık Hz. Musa, **‘Eğer işın gerçeğini bilmek isterseniz söyleyeyim: O, göklerin ve yerin ve ikisi arasında olan her şeyin Rabbidir’** cevabını verince, kendisinden daha büyük bir başka varlığı düşünmek bile istemeyen Firavun, alaycı bir şekilde yanındakilere dönerek, **‘Bu adamın dediklerini işittiniz değil mi? Kendine kalsa cevap veriyor’** diyecek ve ölçüsüzlüğünü devam ettirecektir. Hz. Musa’nın, **‘O, sizin de, sizden önceki babalarımızın da Rabbidir’** cevabına karşılık da, **‘Dikkat edin, size gönderilen bu elçi kesinlikle deli!’** diyerek noksan sıfatlar isnat etmeye çalışacak ve bir türlü kabul etmek istemediği gurur ve kibirinin altında kurban etmenin acı bir örneğini verecektir. **‘O, doğunun da batının da, doğu ile batı arasındaki her şeyin de Rabbidir. Aklınız varsa bunu anlarsınız’** şeklinde gelen cevap karşısında işi tehdit ve şiddet zeminine çeken Firavun, **‘Eğer benden başka tanrı kabul edersen mutlaka seni zindanlık ederim’¹⁵³** demek suretiyle, aynı zamanda fikirde tükenişin örneğini sergilemiş olacaktır.

Zira o, elindeki güç ve etrafındaki azınlık takımının yönlendirmesiyle kendisini en büyük gücün sahibi görüyor ve başkalarının aklına ihtiyacının olmadığını düşünüyordu.

¹⁵¹ Şuârâ, 26/54, 55, 56

¹⁵² Zuhruf, 43/51

¹⁵³ Şuârâ, 26/23-29; Ayrıca bkz. A’râf, 7/127; Nâziât, 79/24; Kasas, 28/38

Hatta işi o derece ileriye götürmüştü ki, adeta kendisini ilah yerine koymuş ve bütün insanları da bir nevi köleleştirerek kendince bir saltanat sürüyordu. Şu ifadeleri, onun bu tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır; **‘Sizin en yüce Rabbiniz benim.’**¹⁵⁴ Şu cümle de ona ait: **‘Ey benim danışmanlarım ve devlet adamlarım! Ben sizin, benden başka bir ilahınız olduğunu bilmiyorum.’**¹⁵⁵ Görüldüğü gibi, kendisini en büyük ilah olarak gören bir insan, kendi değerlendirmelerinin dışında bir başka akılın olabileceğine asla ihtimal vermemekte ve yegâne gücün kendisine ait olduğu vehmini yaşamaktadır.

Gurur ve kibir aklın önünde öylesine büyük bir engel oluşturmaktadır ki bu durumda insan, bildiği halde gerçeği görmezlikten gelmekte, duyduğu halde realiteye kulaklarını tıkayabilmektedir. Hz. Peygamber (sas)’le konuştuğundan sonra yalnız kalan Ebû Cehil’le Muğîre İbn Şu’be’nin aralarında geçen konuşma ve neticesinde Ebû Cehil’in itiraflarıyla¹⁵⁶ Hz. Peygamber (sas)’i ilzam etmek için geldiğinde aralarında geçen konuşmalardan etkilenen ve okunan ayetlere hayranlığını gizleyemeyip arkadaşlarını durumu itiraf eden Utbe İbn Rebîa’nın bu anlamdaki sözleri¹⁵⁷ bunun ne güzel misalidir.¹⁵⁸

3.2.2.3. Güçlülük Duygusu

İnsanın kendisini güçlü görmesi, etrafında kümelenen insanlar, çoluk çocuğunun oluşturduğu güç ve iktidarın beraberinde getirdiği güç, zaman zaman aklın fonksiyonları açısından bir engel oluşturmakta ve çoğu zaman da onun fonksiyonlarını sınırlandırmaktadır. Zira mal ve mülk sahibi olma, iktidarın beraberinde gelen otorite ve güç, sosyal statüde elde edilen mevki ve makam gibi unsurlar, çoğu zaman kibir ve gurur gibi duygulara kapı aralayarak insanı, hislerin dünyasına çekmekte ve bu durumda akıl devre dışı kalabilmektedir. Çünkü insan, elindeki imkanlarla maddi dünyasını inşa ederken

¹⁵⁴ Nâziât, 79/24

¹⁵⁵ Kasas, 28/38

¹⁵⁶ ‘*Hakikaten O’na inanmıyor musun?*’ diye soran Muğîre’ye Ebû Cehil’in cevabı şöyle olmuştur: ‘*Aslında biliyorum ki O, peygamberdir. Fakat Haşimîler ile eskiden beri aramızda bir rekabet var. Onlar, rifâde, sikâye bizde diye övünüp duruyorlar. Bir de, ‘Peygamber de bizden’ derlerse işte ben buna dayanmam.*’ İbn Kesîr, el-Bidâye, c. 3, s. 83; Müttakî, Kenzû’l-Ummâl, c. 14, s. 39, 40

¹⁵⁷ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, I-IV. Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Tahkîk; Mustafa es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdülhafîz Şilbî, Beyrut, trz. c. 1, s. 313; İbn Kesîr, *a.g.e.* c. 3, s. 80, 81

¹⁵⁸ Ayrıca bkz. Ulutürk, *a.g.e.* s. 315

aynı zamanda ruhunun ihtiyaçlarını göz ardı eder ve onun istediği gıdayı vererek ruh dünyasını beslemezse, elindeki mal ve mülk, servet ve makamın kontrolüne girmekte ve kendisini, bu imkanların gerçek sahibi gibi görmeye başlamaktadır. Bu ise, kendisinin tek otorite olduğu vehmini geliştirmekte ve bu durumda, normal şartlarda aklın kabul göremeyeceği yanlışlıklara kapı aralanmaktadır. Halbuki tarih, benzeri nice imkanlara sahip iken, bunların oluşturduğu vehmi güce dayanarak kibirlenen nice aklın, beklenmedik sonuçlara muhatap olduğunun örnekleriyle doludur.

Firavun'un şu tavrı konuya ne güzel misal oluşturur; **'Ey benim halkım! Mısır'ın hükümlerini benim elimde değil mi? Ayaklarımın altından akan şu nehirler, kanallar benim değil mi? Görmüyor musunuz?'** diyerek elindeki imkanların sarhoşu haline gelen Firavun, neticede Rabbe karşı ilahlık yarışına girişmiş ve **'Alemlerin Rabbi de ne imiş!'**¹⁵⁹ deme cür'etini göstererek sonuçta halkına, **'Sizin en yüce Rabbiniz benim'**¹⁶⁰ diye seslenme noktasına gelmiş ve gücünün verdiği güvenle, **'Eğer benden başka tanrı kabul edersen, mutlaka seni zindanlık ederim'**¹⁶¹ tehditleri savurmuştur. Mucizeleri gördüklerinde gönülden iman eden sihirbazlara karşı tehditler savururken kullandığı, **'Demek siz, benden izin almadan O'na iman ettiniz. Evet, ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sonra da hepinizi asacağım'**¹⁶² gibi ifadelerine bakılacak olursa Firavun, aklını gücünün altında kurban etmiş ve sadece güçlülük duygusuyla hareket etmektedir. Gördükleri mucizeler karşısında iman eden sihirbazların halini görünce yanındaki ekip, Firavun'u tahrik etmeye başlamış ve hiddetini sihirbazlara yönelten Firavun'a gerçek adres olarak Hz. Musa'yı delalet etmekteydiler. Zira onlara göre böyle bir akıl, ancak kaba kuvvetin susturuculuğuyla engellenebilir ve berteraf edilerek emin olunabilirdi.¹⁶³

Yine Hz. **Musa** ile karşılaşp tebliğe muhatap olduğunda küplere binen Firavun, şu mantığı ileri sürmekte ve muhataplarını tehdit etmektedir: **'Bırakın beni, şu Musa'yı öldüreyim. O da varsın, Rabbine yalvarsın, bakalım O kendisini kurtaracak mı?'**

¹⁵⁹ Şuâra, 26/24

¹⁶⁰ Nâziât, 79/24

¹⁶¹ Şuâra, 26/29; Ayrıca bkz. A'râf, 7/127; Nâziât, 79/24; Kasas, 28/38

¹⁶² A'râf, 7/123; Ayrıca bkz. Şuâra, 26/49; Tâ-Hâ, 20/71

¹⁶³ Bkz. A'râf, 7/127

Zira bu gidişle O'nun, sizin dininizi değiştireceğinden veya ülkede anarşi çıkarcığından endişe ediyorum.'¹⁶⁴

Bütün bu kaba kuvvet ve tahammülsüzlüğe karşı söylenen akıllı sözlerin sahibi olarak Kur'an, mü'min-i âl-i Firavun'u göstermekte ve haksızlığa karşı haykırışını şu şekilde aktarmaktadır: 'Ne o, siz bir insan, 'Rabbim Allah'tır' dedi diye kalkıp onu öldürecek misiniz? Halbuki o, Rabbiniz tarafından açık belgeler ve mucizeler de getirdi. Eğer yalan söylüyorsa, yalanı zatan kendisinin aleyhinedir. Ama şayet doğru söylemişse, en azından onun sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şu bir gerçektir ki Allah, haddi aşan, yalancı kimseleri iflah etmez. Ey benim sevgili halkım! Bugün hakimiyet sizindir, ülkede üstünlük sizdedir. Ama yarın Allah'ın azabı başımıza gelir çatarsa, söyler misiniz hangi kuvvet bizi kurtarabilir?.'¹⁶⁵

Kaba kuvvetin beraberinde getirdiği akılsızlığın örneği sadece Firavun'la sınırlı olmayıp benzeri durumlarda akıllar çok susturulmuş, çoğunlukla bu gibi süreçler. **Zekeriya** (as) gibi nice peygamberin şehadetiyle sonuçlanmış,¹⁶⁶ bu kuvvet yarışlarında Hz. **İbrahim** gibi peygamberler ateşe atılmış,¹⁶⁷ yerlere hendekler kazılarak nice masum insan bu ateşlerde canlı canlı yakılmıştır.¹⁶⁸ Benzeri komplo ve düşmanlıklar Hz. Peygamber hakkında da düşünülmüş, el ve kollarını bağlayarak zindana atmak, öldürmek, ülke dışına sürgün etmek gibi bir takım tuzaklar planlanmış¹⁶⁹ ve değişik vesileler ileri sürülerek yurdundan çıkarmak için tedirgin etmeye çalışılmıştır.¹⁷⁰ İş çığırından çıkıp da fili-yata döküldüğü bir dönemde Hz. Ebû Bekir'in kendini ortaya koyarak söylediği şu sözler, mü'min-i âl-i firavununkine ne kadar da benzemektedir: 'Yazıklar olsun size! Size Rabbinizden apaçık beyyinelerle gelmişken sırf, 'Rabbim Allah'tır' dediği için bir adamı öldürmek mi istiyorsunuz?'¹⁷¹

¹⁶⁴ Mü'min, 40/26

¹⁶⁵ Mü'min, 40/28-29

¹⁶⁶ Bkz. Bakara, 2/61; Âl-i İmrân, 3/21, 112; Enbiyâ, 21/89

¹⁶⁷ Enbiyâ, 21/68; Ankebût, 29/24

¹⁶⁸ Bkz. Bürûc, 85/4-11; Müslim, Zühd, 73; Tirmizî, Tefsir, 85

¹⁶⁹ Bkz. Enfâl, 8/30

¹⁷⁰ Bkz. İsrâ, 17/76

¹⁷¹ Mü'min, 40/28

Kur'an'ın haber verdiği göre Kârûn da, Hz. Mûsa (as)'ın kavminden olmasına karşılık yoldan sapanların başında geliyordu ve Hz. Mûsa ve O'na tabi olanlara karşı böbürlenerek tepeden bakıyordu. Çünkü o, dünya adına elde edilebilecek servetlerin en büyüğüne sahip ve malikti ki, onun servetinin anahtarlarını bile ancak, güçlü kuvvetli bir bölük insan tarafından taşınabiliyordu. Bu sebeple akli servetine mağlup düşen Kârûn, şımarıp böbürlenmemesi yönünde gelen tavsiyelere asla kulak asmaz ve bu imkanları kendi alın teriyle elde ettiğini söylemekten de geri durmazdı. Onun bu zenginlik ve ihtişamı, insanlar tarafından imrenilerek temaşa edilir ve adeta hiç bitmeyecek bir güç olarak algılanırdı. Halbuki Allah, daha önce nicelerine yaptığı gibi, nimetlerinin kıymetini bilmeyen ve bu nimetler üzerinde şımararak kendisine karşı küstah tavır takınan Kârûn'u ve sarayını bir gün yerin dibine batırırverdi. Artık ne servetten ne de Kârûn'dan bahsetmeye imkan vardı.¹⁷²

Halbuki Allah (cc), kuluna vermiş olduğu maddi ve manevi imkanları, rızası istikametinde kullanma becerisini ortaya koyabilen akıllı insanlara, yaptıkları bu davranışlarının karşılığı olarak Cennet'ini vaat etmekte ve böylelikle bu imkanların bir nevi ebediyet kazanacağını anlatmaktadır.¹⁷³ Şu ayet, konuyu özetler mahiyettedir: **‘Uyarmak üzere peygamber gönderdiğimiz hiçbir belde yoktur ki, onların ileri gelenleri, varlıklı şımarık olanları (mütrafîn): ‘Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkar ediyoruz, bunu böyle bilesiniz’ demiş olmasınlar. Ve ilaveten, ‘Bizim malımız da evladımız da sizinkinden daha fazla, sizden daha güçlüyüz. Biz öyle iddia ettiğiniz gibi azaba falan da uğrayacak değiliz’ demişlerdir.**¹⁷⁴

Hız. İbrahim ile Nemrut arasında geçen hadise de, güçlülük duygusunun aklın önüne geçebildiğini gösteren önemli bir delildir. Şöyle ki, Hz. İbrahim (as), muhatabını imana davet ederken Allah'ın her şeye kadir olduğunu anlatmak için bir örnek verir ve bu örnekleme ile O'nun, hem yaratma hem de öldürme işini gerçekleştirdiği vurgulanmaktadır. İşin burasında devreye giren Nemrut, kendisinin de böyle bir kudrete sahip olduğunu ileri sürer ve buna delil olarak da yanına çağırdığı iki kişiden birisini öldürtür ve bir diğerini de serbest bırakarak, böylelikle öldürme ve yaşatma işini kendisinin de yap-

¹⁷² Kasas, 28/76-84; Ayrıca bkz. Zümer, 39/48-51; Fussilet, 41/50; Yûnus, 10/24

¹⁷³ Tevbe, 9/111

¹⁷⁴ Sebe', 34/34

tığını göstermek ister. Halbuki Allah'ın ne yaşatması onun anladığı gibi bir yaşatma ne de öldürmesi böylesine bir öldürmedir. O, ölümü de hayatı da yaratandır.¹⁷⁵ İşin burasında devreye tekrar Hz. İbrahim girerek Allah'ın, her gün güneşi doğudan doğdurup batıdan da batırdığını, şayet rubûbiyet iddiasında samimi ise kendisinin de bunu yapması gerektiğini söyleyince, o ana kadar gücün temsilcisi olan Nemrut, şaşırıp kalır ve diyebileceği herhangi bir şey bulamaz.¹⁷⁶

Hız. Şuayb (as)'ın, akıllarına hitap ederek kendilerini davet etmesine karşılık, **'Bak Şuayb! Yeminle söylüyoruz; ya tekrar dinimize dönersiniz, ya da seni de sana inananları da ülkemizden süreriz'**¹⁷⁷ diyerek kaba kuvvet tehdidinde bulunan kavminin. işi ileri götürerek, **'Eğer Şuayb'a uyacak olursanız kesinlikle perişan olursunuz'**¹⁷⁸ tehditleriyle sözlerine kulak verip Hz. Şuayb'a inanan diğer insanların akıllarını da ipotek altına almaya çalışmaları, benzeri güçlülük duygusunun tezahürlerindedir. Hatta öyle anlaşılmaktadır ki güç ve kuvvet, büyük bir yanılsamayla en akıllı insanları akılsız. kendileri gibi hareket eden sığ kimseleri de akılda zirve kabul ettirebilmektedir. İşte kavminin, Hz. Şuayb (as)'a yönelttikleri böyle bir cümle; **'Ey Şuayb! Babalarımızın taptıkları putları, yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa sen yumuşak huylu ve akıllı bir insansın!'**¹⁷⁹ Cümlelerindeki muhteva, aslında Hz. Şuayb'ı akıllı bir insan olarak kabul ettiklerini anlatması yanında, kulluk göstergesi olan namaz gibi hususların aslında onu akıldan uzaklaştırdığı ve bu sebeple kendilerini imana davet ettiği şeklinde bir yanılgı yaşadıklarını göstermektedir.

3.2.2.4. Taassup

Delil bulunduğu halde bir fikre bağlanışa binaen hakkı kabul etmeme olarak tarif edebileceğimiz taassup, bir düşünce veya inanca, gözü kapalı olarak bağlanıp kabul etmek ve onun dışındaki hiçbir şeye hakikat payı tanımamaktır.

¹⁷⁵ Mülk, 67/2

¹⁷⁶ Bkz. Bakara, 2/258

¹⁷⁷ A'râf, 7/89; Ayrıca bkz. Hûd, 11/91

¹⁷⁸ A'râf, 7/90

¹⁷⁹ Hûd, 11/87

Her yönüyle taassup, hür düşüncenin önündeki en büyük engel ve aklın yetisini kemiren önemli bir hastalıktır. Onun olduğu yerde, alternatif herhangi bir düşüncenin gelişmesine imkan yoktur. Bir kez bu hastalığa müptela olduğunda insanın, kulakları duymaz hale gelir, gözler hakikate kapanır ve akli kuşatan baskın anlayışın dışındaki her şey, adeta yok olup gidiverir. Zira o, akıl ve kalbe giden bütün yolları tıkamakta ve bunların realiteyle tanışmasını engellemekte, insanın akledip değerlendirmesi, muhakemeyle sentez yapmasına da mani olmaktadır.

Kendi dar dünyasından bakıp değerlendirdiği küçük meseleler, onun için artık dünyanın en önemli meselesi, bu anlayışını koruyup muhafaza etme de, hayatının biricik gayesidir. Kendisini insan yapan akıl, şuur, tefekkür, muhakeme ve mantık gibi değerler, artık onun için, sadece kendi anlayışını ayakta tutabilmek için değerlendirilecek birer malzemedir. Onun içindir ki sürekli hırçınlık yapar ve başka düşüncelere karşı savaş halindedir. Böyle bir ruh halini nazara veren Kur'an, nazil olduğu dönemde aynı çıkmazda olan bir gurup inanın, iman karşısındaki garip durumunu şu cümlelerini aktararak nazara vermektedir: **'Şu Kur'an okunduğunda ona kulak vermediğiniz gibi, ona karşı yaygara koparıp başkaları tarafından anlaşılmasını da önleyin. Ancak böyle yaparak üstünlük sağlayıp onu bastırmayı umabilirsiniz.'**¹⁸⁰

Demekki bunlar için, kendi taassuplarını koruma kadar aynı zamanda başka düşünceleri ortadan kaldırma da önemli, düşünce adına ortaya koydukları düşüncesizlikleri koruma adına gayret ortaya koymak da önemli birer vazifedir.

Böylesi bir taassup, her zaman şiddete başvurup karşı düşüncenin üzerine yürümeyebilir; ancak bu, onlarla mücadele edilmeyecek anlamına gelmemektedir. Zira bu durumda, mücadele, daha sinsi platformlara kaydırılarak psikolojik alanlarda yürütülecek faaliyetlerle bir galibiyet hedeflenmektedir. İşte bu durumda olanların ruh halini anlatan bir ayet; **'Şu Müslümanlara indirilen Kitab'a günün başlangıcında (zahiren) iman edin, sonunda da inkar edin, olur ki onlar da şüpheye düşüp dinlerinden dönerler. Ve bir de kendi dininize tabi olandan başkasına sakın ha güvenmeyin.'**¹⁸¹

¹⁸⁰ Fussilet, 41/26

¹⁸¹ Âl-i İmrân, 3/72, 73

Ferdi taassup olabileceği gibi kabile ve milliyetten kaynaklanan, din ve dindarlıktan beslenen belli bir anlayışın ürettiği taassuplar da az değildir. Yukarıda ifade ettiğimiz ayet, buna ne güzel misaldir.

Zaman zaman taassup, değişik 'izm'lerle zirveleşebilmekte, siyasi akım ve particilikle çığırından çıktığı görülmekte, sosyal hayattaki sınıf ve guruplar yanında sanattan spora kadar geniş bir alanda kendini gösterebilmektedir. Kaynağı ne olursa olsun ve hangi zeminde gelişirse gelişsin taassup, akıllı insanın uzak durması gereken bir ayıp, bünyede misafir edilmemesi gereken bir kusurdur.

Kur'an'a göre taassubun en koyusu, küfürde yaşananıdır. Ona göre, her şey bir dil kesilmiş iman adına büyük bir lisan halini almışken, bütün bunları görmezden gelip kendi körlüğünde kalmayı tercihle inkara yeltenmekten daha büyük bir taassup yoktur. Zira onlar, göz ve kulaklarına ulaşan ve diğer duyu organlarıyla algıladıkları deliller, ne kadar büyük olursa olsun bütün bunları, bu taassup ve şartlanmışlıklarıyla değerlendirecek ve asla akıllarını kullanıp realiteye ulaşamayacaklardır. İşte bunu anlatan bir Kur'an ayeti; **'Hatta o kafirlere gökten bir kapı açsak, onlar da yukarı yükselip çıksalar, yine de, 'Galiba gözlerimiz bağlandı, belki de büyüye tutulduk' derler.'**¹⁸²

İnsanın gözünü taassup bürüyüp bir kere aklını esir aldıktan sonra her türlü mucizeye şahit olup görse bile sonuç değişmeyecek ve asla realiteyi olduğu gibi kabullenmeyecektir. Zira onlar için, var olan her şey, sadece kendi anlayışlarından ibarettir. Biraz akıllarını öne çıkararak olaylara bakabilseler, konuya yaklaşımları mutlaka değişecek ve realiteyi kabul etmek zorunda kalacaklardır. İşte onlardaki korku da, kendilerinde böyle bir değişimin yaşanmasından kaynaklanmaktadır. Akıllarını ikna ve muhakemelerini ilzam için kendilerine gösterilen her türlü mucize karşısında, *'bundan başkasını da yapamaz'* düşüncesinden hareketle hep yenileri istenmekte, ancak her yeniye karşı da aynı tepkisel tavır ortaya konulmaktadır. Zira onların hedefi, yeni yeni mucizeler görmek değil, kendilerini destekleyecek bir sonraki başarısızlıktır.¹⁸³ Bunu, psikolojilerini de ele alıp değerlendiren Kur'an, kendi ifadeleriyle şöyle anlatmaktadır;

¹⁸² Hicr, 14/14, 15

¹⁸³ Bir ayette konu anlatılırken şu ifadelere yer verilmektedir: **'Artık onlar, her türlü mucize ve belgeyi de görse yine iman etmezler.'** (En'âm, 6/25)

‘Bizi büyülemek için sen hangi mucizeyi getirirsen getir, imkanı yok, sana inanacak değiliz.’¹⁸⁴ Kapılar daha baştan kapatılmakta ve taassubun en koyu örneği sergilenerek, ortaya çıkacak harikulade hal ne olursa olsun ona akılla nazar atfedilmeyeceği söylenebilmekte ve böylelikle küfrün, akıl ve onun gerekleri üzerine nasıl bir perde çektiği anlatılmaktadır.

3.2.2.5. Fırsatçılık

Bazen de akıl, insanın kendisini akıllı telakki ettiği yerlerde devre dışında kalabilmektedir. Fırsatçılık da bunlardan birisidir ve aslında bu, açık bir karakter kayması ve fitrat dejenerasyonudur. Her hamlenin merkezine ‘*menfaat*’ denilen beklentiyi yerleştirip bütün gayretlerini, onu elde etme istikametinde yönlendirme, insanın olduğu her yerde olabilecek bir davranış bozukluğudur ve böylesi bir hareket, Kur’an nazarında sürekli tenkit görmektedir. İlk bakışta gerçek yönü anlaşılamayan bu türlü davranışlarla insanlar, iki yüzlü bir kimlik ortaya koymakta ve gidiş, kendi lehlerine geliştiği sürece mütebessim yüzlerini sergilerken olay, istemedikleri bir noktaya doğru kayar kaymaz hemen yan çizer ve bir bahane bularak oradan uzaklaşmanın yollarını araştırırlar. Uhud’a giderken yoldan dönen, ‘**Bu sıcakta da savaşa mı gidilirmiş!?’**¹⁸⁵ deyip ayak direten münafıkların halleri bunun açık misalini oluşturur.

Yeri gelir bu insanlar, ısrarla ve yeminler vererek iman ettiklerini söylerken, fırsat bulduklarında İslam ve Müslümanlara kin ve nefretlerini kusmaktan geri durmazlar. Az da olsa iman safında attıkları müspet bir adımda maksatları, inanan insanların da desteğini alarak sosyal statüde daha fazla ve güçlü bir yer edinmektir. Samimi olduklarını ispat adına yeminler etmek, sürekli başvurdukları metottur. Aslında onlar, yeminlerini kalkan olarak kullanıp hem kendilerini hem de diğer insanları Allah’ın dininden uzaklaştırmayı hedeflerler. İnananlarla beraber olduklarında mü’min görüntüsü verme, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise onlara karşı sadakat yeminleri etme bunların en belirgin vasıflarıdır.¹⁸⁶ Maksatları, inananları ve inanılan değerleri ve Allah’ı aldatmak olsa da as-

¹⁸⁴ A’râf, 7/132; Ayrıca bkz. En’âm, 6/25

¹⁸⁵ Tevbe, 9/81

¹⁸⁶ Bkz. Bakara, 2/14

linda gerçek manada aldananlar sadece kendileridir.¹⁸⁷ Şu ayet bu durumu ne güzel özetlemektedir: **‘Öyle insanlar vardır ki, Allah’a sırf bir hesaba binaen imanla küfür arasında bir yerde ibadet ederler. Şayet umduğu faydayı elde ederse onunla huzur bulup sevinir, eğer bir sıkıntı veya imtihana maruz kalırsa yüzüstü dönüverir. Dünyayı da ahireti de kaybeder. İşte, besbelli olan hüsrân budur.’**¹⁸⁸

Kendilerine, *‘Allah için maddi-manevi bir gayret gösterip fiilen de koşuralım’* anlamında bir teklif geldiğinde, olmadık bahanelerle işin içinden sıyrılmanın ince hesaplarını yaparlar. Bunda muvaffak olup kendilerini bir kenara çıkardıklarında, fiili olarak mücahede edenleri aptallıkla suçlamayı da ihmal etmez ve bu durumdan mutluluk duyarlar.¹⁸⁹ Onlara göre bu davranış, bir nevi akıllılık ve ileri görüşlülüğün tabii bir neticesidir.¹⁹⁰ Ancak yeniden bunlara geri dönülüp de gerçekten inananlarla beraber *‘gelelin Allah yolunda mücahede edelim’* şeklinde bir talepte bulunulsa, ölüm sarhoşluğu içinde sararıp solar ve böylece tükenmişliklerini ilan etmiş olurlar.¹⁹¹

Zekat, sadaka ve ganimet gibi maddi menfaalere muhatap olduklarında ortaya koydukları memnuniyet ve sevinç yanında bu kanallar kapanıp maddi menfaat elde edemedikleri durumlarda kızıp öfkelenmeleri,¹⁹² bu insanların fırsatçı ve menfaate dayalı hareketlerini ele veren önemli ipuçlarıdır.

3.2.3. Olumsuz Yönleriyle Duygular

Duyularla elde edilen bilginin değeri, hem felsefede hem de İslam alimlerinince öteden beri tartışılmalı ve neticede fiziki değişkenler göz ardı edilmeksizin duyu algısı, ruhi güçlere bağlanmıştır. Çevrede cereyan eden her oluşum ve değişim, bir duyum meydana getirebilecek etkinlikte değildir veya duyular bunları algılayabilecek duyarlılıkta değildir. Duyu eşiği, fertler arasında değiştiği gibi aynı kişide değişik zamanlarda farklı olabilmektedir. Bu da duyuların, yaratılış itibarıyla belli alanlarda ve kendi alanları içinde de

¹⁸⁷ Bkz. Bakara, 2/8, 9

¹⁸⁸ Hacc, 22/11

¹⁸⁹ Bkz. Tevbe, 9/81-84

¹⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/168

¹⁹¹ Tevbe, 9/64; Muhammed, 47/20

¹⁹² Bkz. Tevbe, 9/58

sınırlı olduklarını, değişen şartlara bağlı olarak aynı kişide dahi farklı dozlarda duyumlara sebebiyet verdiğini göstermektedir.¹⁹³

Duyularda meydana gelen çeşitli arıza ve sakatlıklara rağmen onların bir bilgi kaynağı olduğu inkar edilemez. Ancak duyuları etkileyen bazı hususlar da vardır ve bunların devreye girdiği yerde duyulardan sağlıklı sonuç alınması iyice zorlaşmaktadır. Elbette bu, duyuların tamamıyla güvenilir bir bilgi kaynağı olmasına engel değildir.¹⁹⁴

Duyular, arada bir başka bilgi vasıtası olmadan bilgi veren birer kaynaktır. Ancak her duyu, kendisine ait belli sahalardaki nesne ve olaylara ilişkin bilgi kaynağı olabilir. Bunun anlamı, bir duyu ile idrak edilen şeyin, diğerleri için algılanmasına imkan olmaması demektir.¹⁹⁵

Duyular, bazı sebeplerden dolayı insanı yanıltabilmektedir ve buna bağlı olarak doğru algının belli başlı şartları olmak zorundadır. Zira duygusal algı, duyu organları, sinir sistemi ve beyin gibi belli organlara ve onların sağlıklı işlemesine bağlıdır. Bu organların her hangi birinde veya duyum için gerekli olan süreçte meydana gelebilecek bir arıza, tabii olarak duyumların hatalı veya eksik olmasını netice verir. Duyuların yanıltıldığı yerde, ona bağlı olarak düşünen akıl da isabetli karar veremeyecektir. Bilhassa metafizik ve soyut konularda ağırlıkla görülen bu durum, dış dünyadan duyular vasıtasıyla beslenen zihni olumsuz etkilemekte ve onun sağlıklı düşünmesine engel oluşturmaktadır.¹⁹⁶

Kur'an-ı Kerim'de yer yer işitme ve görme duyuları örnek verilerek, duyuların şükredilmesi gereken, sorumluluk getiren nimetler olduğuna değinilmiş, onların birer bilgi kaynağı oldukları açıkça belirtilmiştir.¹⁹⁷

Duyular ise, her ne kadar davranışların etkisinde kalsa da, soyut konuları da kavrayabilmekte, ancak bu durumda aklın yanılma riski ortadan kalkmamaktadır. Duyular, zaman ve mekan içinde cereyan etmelerine karşılık, zamanlılık ve mekanlık özelliklerle

¹⁹³ Bkz. Akçay, *a.g.e.* s. 188, 189

¹⁹⁴ Bkz. Mâturîdî, *a.g.e.* s. 19, 175, 9, 26, 154, 155

¹⁹⁵ Bkz. Mâturîdî, *a.g.e.* s. 116; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 32

¹⁹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Akçağ, *a.g.e.* s. 188-193

¹⁹⁷ Bkz. Nahl, 16/78; İsrâ, 17/36; Mü'minûn, 23/78; Mülk, 67/23

riyle kayıtlı değildir; bu yüzden de, zaman ve mekanla sınırlandırılmamaktadır. Öteden beri duygularla ilgili çok şey söylenmiş, bilhassa mistik filozoflar tarafından o, 'sezgi' ve 'ilham' olarak nitelendirilmiş, akıldan tamamen kopuk ele alındığında insanı yanıltabilecekleri üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Zira, duyguların bir veya bir kaçında meydana gelebilecek aşırı hassasiyet, diğerlerinin gölgede kalmasını netice vermekte ve fonksiyonlarını eda edemez durumda kalabilmektedirler. Bilhassa elem ve keder gibi duygular, ruhi ve iradi çözümlere, pasifliğe yol açmakta, neticede akıl ve irade üzerinde olumsuz izler bırakmaktadır.¹⁹⁸

3.2.3.1. Öfke

Öfke, kontrolden çıkan duyguların taşma halidir ve bu durumdaki kimsenin, aklıyla karar vermesine imkan yoktur. Bir anlık bir duyu kabarması sonucunda, hayatı boyunca pişmanlık duyacağı işleri yapan nice insan vardır. Hapishanelerde şafak gözleyen nice insan vardır ki, birkaç dakikalık duygu taşkınlığının faturasını yıllar boyu ödeme mecburiyetindedir.

Elbette öfke, nedensiz değildir. Önemli olan, öfke nedenlerini, dengeli düşünce ile kontrol altına alabilmektir ve bu sebeple akıl, öfke halinde kontrol edebilecek şekilde kullanarak ona, bir fren işlevi gördürmektir. Zira öfkeli bir kimse, aklına mukayyet olamaz.

Öfke ile, aynı zamanda akıllılık anlamına gelen 'hılm' kelimesi arasında yakın bir ilişki vardır. Bilindiği gibi hılm, öfke halindeyken kişinin, gücü yettiği halde teenni ile hareket ederek nefsinin kontrol altına alması ve intikam duygularından vazgeçmesidir. Öyleyse hılm, gerçekte akıl değil, aklın gereklerinden olduğu için akıl diye yorumlanmıştır.¹⁹⁹ Şu halde hılm, dolaylı bir şekilde, akıl ve zekanın alt yapısını oluşturur.²⁰⁰

Unutmamak gerekir ki, öfke gibi diğer duyguların da, kullanılacağı ve kullanılması gereken alanları mutlaka vardır. İnsandan istenen de, var olduğu her bir değeri, gerekli olan yerde ve yeteri kadar kullanmaktır. İfrat ve tefritten uzak kalınarak yerinde kullanılan her duygu, insan için terakkinin vesilesidir. Öyleyse, her konuda dengeyi talim

¹⁹⁸ Daha fazla detay için bkz. Akçay, *a.g.e.* s. 193, 194

¹⁹⁹ İsfehâni, *Müfredât*, c. 184, 185

²⁰⁰ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 180, 181

eden İslamî öğretiyeye göre, his ve duygularda da, onları kontrol altına almak suretiyle böyle bir dengenin tesis edilmesi kaçınılmazdır.

3.2.3.2. Kin ve Nefret

Genelde öfke, kin ve nefreti beraberinde getirmektedir ve kin ve nefret de, aklın önündeki bir başka engeldir. Zira kin ve nefretle kabaran insan duygularının, aklın realitelere kulak vermesine imkan yoktur. Bu durumdaki insan, normal şartlarda yapma imkanı olmayan nice basit hataları işleyebilmekte ve sonunda pişmanlık duyacağı nice yanlışlıklara imza atabilmektedir.

Kin ve nefret, aynı zamanda karşı düşüncenin imhası manasını da ihtiva ettiğinden, insanlık adına en tehlikeli hususlardandır. Konuyla ilgili olarak, insanlık tarihinin daha ilk başlangıcından örnekler veren Kur'an, kin ve nefretin ne türlü sonuçlar doğurabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, kendi kurbanının kabul görmemesi karşısında küplere binen *Kâbil*'in, kardeşi *Hâbil* üstüne yürümesi ve neticede kardeş kanına girerek onu öldürmesi, işte böyle bir kin ve nefretin ürünüdür. Bu olayı Kur'an, şu ifadelerle anlatmaktadır;

'Onlara Âdem'in iki oğlunun gerçek olan haberini oku: Onların her ikisi birer kurban takdim etmişlerdi de birininki kabul edilmiş, öbürününki kabul edilme-mişti. Kurbanı kabul edilmeyen, kardeşine; 'Seni öldürecek'im' dedi. O da: 'Allah, ancak müttakilerden kabul buyurur' dedi. Yemin ederim ki, sen beni öldürmek için el kaldırsan, ben seni öldürmek için el kaldırmam. Çünkü ben, alemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım. Ben isterim ki sen, kendi günahınla beraber benim günahımı da yüklenesin de cehennemliklerden olasın. Zalimlerin cezası işte budur!' Bu sözler, *Kâbil*'in hırsını kamçıladı. Nefsi, kardeşini öldürmeyi ona kolay bir şey gösterdi. O da onu öldürüp ziyan edenlerden oldu. Derken Allah yeri eşen bir karga gönderdi ki kardeşinin cesedini nasıl örteceğini öğrensin. *Kâbil*: **'Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar bile olup da kardeşimin cesedini örtemedim!'** dedi ve pişmanlığa düşenlerden oldu.'²⁰¹

²⁰¹ Bkz. Mâide, 5/27-31

görüldüğü gibi kin ve nefretle hareket etmenin sonucu pişmanlık olsa bile, yine de insan, o an için bunu sağlıklı bir şekilde düşünememekte ve böylelikle, sonunda pişman olacağı bir işi, aklını devre dışı bıraktığı için fütursuzca gerçekleştirebilmektedir.

3.2.3.3. Haset

Akıllı davranmanın önündeki engel bazı durumlarda da haset olabilmektedir. Haset ise, başkalarının içinde buldukları konumları çekememe ve kendi imkanları dışındaki her şeye karşı aşırı istekli olmanın adıdır.

Bilindiği gibi şeytan'ın, huzur-u ilahi ve cennetten kovulmasının temelinde haset olduğu gibi imansızlıkta ayak direten bir çok insanın tavırlarının altında da aynı duygu yatmaktadır.

Hz. Peygamber'e risalet verilmesini hazmedemeyen veya kabullenmek istemediği için bunu gerekçe gösteren bazı Kureyş ileri gelenlerinin, 'bula bula seni mi buldu?' anlamındaki yaklaşımlarla bu risalete karşı çıkmalarının temelinde de, haset ve kıskançlık gibi duyguları yatmaktadır. **'Bu Kur'ân, bu iki şehirden büyük bir adama indirilseydi ya! Senin Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Halbuki bu dünya hayatında onların maişetlerini aralarında taksim eden, bir kısmının diğer kısmını çalıştırması için, kiminin derecesini kimine üstün kılan Biziz. Senin Rabbinin rahmeti ise, onların topladıkları bütün şeylerden daha hayırlıdır'**²⁰² ifadeleri, bunu ne güzel tasvir etmektedir.

Halbuki Allah, **'Bir âyet gelip de bu kâfirlere tebliğ edilince "Allah'ın rasûllerine verilen risaletin benzeri bize verilmedikçe, sana asla iman etmeyiz" derler. Allah peygamberliği kime vereceğini pek iyi bilir. Yaptıkları hîleler sebebiyle, suç işleyenlere, Allah tarafından bir zillet ve şiddetli bir azap erişecektir'**²⁰³ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, peygamber olarak kimi seçeceğini en iyi bilendir.

Bilhassa Hz. Peygamber (sas)'in zuhûrundan önceki beklentiler, hep O'nu tarif ettiği halde kendilerinden olmadığı için O'na karşı kapılarını kapatan insanların bu hareketle-

²⁰² Zuhruf, 43/31, 32

²⁰³ En'âm, 6/124

rinin temelinde işte böylesine bir haset hakimdi. Zira onlara göre kutsal sayılan hacılara su dağıtma, anahtarlık, Kabe'nin örtüsüne ait işler ve toplantı meclislerinin yönetimi gibi hususlar hep Hâşim oğullarının elinde olduğu halde bir de Peygamberlik onlara kaptırılırsa artık fazilet yarışında asla onlara yetişemeyecekler ve üstünlük sağlayamayacaklardı. Bunun için akıl, şuur, iz'an ve muhakemelerini baskı altına alıyor ve konuyu temelinden reddediyorlardı. Allah Rasûlü (sas)'ne düşmanlıkta ön safta yer alan *Ebû Cehil* bir gün, *Muğîre İbn Şu'be*'ye bunu açıktan söyleyecek ve içinde buldukları haset çıkmazını itiraf edecekti.²⁰⁴

3.2.3.4. Kıskançlık

İnsanda bulunan ve zaman zaman akli devre dışı bırakabilen duygulardan bir başkası da kıskançlıktır ve kıskançlığın da akla engel olan bir duygu olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zira, yukarıda da ifade edildiği gibi Hâbil ve Kâbil kıssasıyla şeytanın tepkisel tavırlarının altında böylesi bir haset ve kıskançlık duyguları yatmaktadır. Şeytanın böyle bir tepkisel tavrını, belli başlı yerlerde sıklıkla nazara veren Kur'an, şu ayrıntılardan bahsetmektedir:

'O şeytana ki: "Ya Rabbî, Senin kullarından mutlaka bir pay edineceğim. Mutlaka onları saptıracağım, onları birtakım temennilerle oyalayacağım. Onlara davarlarının kulaklarını yarmalarını emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler" dedi. Her kim Allah'ın yerine şeytanı dost edinirse, şüphesiz besbelli bir ziyana girmiştir. Şeytan onlara sadece vaadlerde bulunur, birtakım kuruntularla oyalar. Şeytan aslında onlara kuru bir aldatmadan başka ne vaad eder ki!'²⁰⁵

Başka bir ayette de şu ayrıntılar yer almaktadır: **'Öyle ise' dedi, "Sen beni azgınlığa mahkûm ettiğin için, ben de onları gözetlemek üzere Senin doğru yolunun üzerinde pusu kurup oturacağım. Sonra onların gâh önlerinden, gâh arkalarından, gâh sağlarından, gâh sollarından sokulacağım, vesvese verip pusu kuracağım, Sen de onların ekserisini şükreden kullar bulmayacaksın!"** Allah şöyle buyurdu: **"Alçak ve kovul-**

²⁰⁴ Bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.* c. 1, s. 505

²⁰⁵ Nisâ, 4/118-120

*muş olarak çık oradan! Onlardan kim sana uyararsa, iyi bilin ki cehennemi sizlerle dolduracağım!*²⁰⁶

3.2.3.5. Şehvet

Bazı durumlarda akla baskın gelen duygular vardır ve bunların hakim olduğu yerde akıl, ya tamamen devre dışı kalır, ya da iradeyi yönlendiremeyecek kadar zayıf düşerek sahibini, olmaması gereken durumlarla karşı karşıya bırakır. Zira insanda akıl kuvvetinin yanında, bir de gazap ve şehvet kuvvetleri de vardır. Bu kuvvetlere akıl egemen olursa neticede fazilet ortaya çıkarken aksi durumlar, bir çok probleme gebe olur. Zaten insanda fazilet duygularının dört temeli olarak bilinen hikmet, şecaat, iffet ve adaletin insanda teşekkül ettirilebilmesi için akıl kuvvetinin geliştirilmesi, gazap ve şehvet kuvvetinin de terbiye edilmesi gerekmektedir. Ancak böyle bir akıl, kontrol altına alınmış ve insanı tehlikelere sürüklemekten arındırılmış demektir. Bu seviyeye ulaşan akıl, insanı öfke ve şehvetin kollarında yalnız bırakarak onu, nefsinin istediği her yere gitmekten alıkoymaz ve kontrol mekanizmasını devreye sokarak neticesi makul olmayan istekleri engeller.²⁰⁷

Öfke gibi şehvet de, aklın fonksiyonunu perdeleyen iki önemli unsurdur. Bir anlık öfke ve şehvetin esiri olan nice akıllı insan vardır ki, hayatlarının geri kalan yıllarını pişmanlıklar içinde zindan ve hapisanelerde geçirmek zorunda kalmışlar ve baksın çıkan bu iki duyguya hakim olamamanın bedelini ağır bir şekilde ödemişlerdir.

Kur'an'dan anladığımız kadarıyla Mekke müşrikleri, şüphe ve şehvet erbabı oldukları için, Allah'ın kendilerine verdiği Rabbânî tekliflerdeki yüce menfaatlere vakıf olmaya gayret göstermediklerinden dolayı, 'fıkıh' sızlıkla nitelendirilmişler ve **'Bu adamlara ne oluyor da, söz anlamaya bir türlü yanaşmıyorlar'**²⁰⁸ denilmek suretiyle ilahi iradenin söz şeklinde insana hitabı olan vahyi, içlerinde besledikleri bir takım önyargılardan do-

²⁰⁶ A'râf, 7/16-18

²⁰⁷ Konuya açıklık getiren bazı ayetler için bkz. Bakara, 2/44; Mâide, 5/100

²⁰⁸ Nisâ, 4/78

layı asıl maksat ve gayeye vukuf edebilecek düzeyde bir çaba göstermemeleri tenkit konusu edilmiştir.²⁰⁹

3.2.3.6. İnat

İnsanın, Hak düşüncede sebat etmesi için verilen bir duygu olan inat, yanlış yönlendirilip akla baskı kurar hale getirildiğinde insanı, yanlışların kucağına itmekte ve sağlıklı düşünmenin önünde engel oluşturmaktadır. Çoğu zaman inatla insan, açıkça bildiği konuyu, bilgisinin hilafına kabullenmesi ve bu yanlış kabulde sürekli ısrar etmesidir. Akıl iman etmeyi gerektirdiği halde onu imansızlıkta kullananlara karşı tepki ortaya koyan Kur'an, onların bu yanlış kabullerini nazara vermekte ve böylelikle içinde buldukları çıkmazı bize anlatmaktadır. İşte onlardan biri;

'Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin bilginlere, o peygamberi, kendi öz evlatlarını tanıdıkları gibi tanır. Ama kendilerine acımayıp kendi kendilerini en büyük hüsrana uğratanlardır ki iman etmezler.'²¹⁰

Bezeri bir ayette aynı konuya temas ettikten sonra şunlar söylenmektedir: **'... Böyle iken onlardan bir kısmı, bile bile gerçeği gizler. Hak ve gerçek olan, Rabbinden gelendir, bundan hiç tereddüdün olmasın.'**²¹¹

Öyleyse ayetin de belirttiği gibi realite, inadın baskısında kalan ve aslında aklın kabullenmekte zorlandığı böyle bir çıkmaz değil, bütün baskılardan kurtularak eşyayı iyi okuyup değerlendiren faal aklın ortaya koyduğu gerçeklerdir.

Genelde bu insanlar, bir noktaya sabitlenmiş ve herkesin de kendilerine göre şekil almalarını istemektedirler. Her düşündükleri doğru, her konuştukları hakikat ve her beyanları isabetli(!)dir. Merkezi tutmuş ve herkes bunların etrafında tavaf etmelidir. Her türlü delil de getirilse bir türlü akılla tasdikte bulunmaz ve asla kibleye dönmezler.²¹² Aslında onlar, kendi düşünce ve inançları kabul edilmedikçe kimseye kapılarını arala-

²⁰⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 2, s. 188

²¹⁰ En'âm, 6/20

²¹¹ Bakara, 2/146, 147

²¹² Bkz. Bakara, 2/145

maz ve herkese karşı tepkilidirler.²¹³ Bunların gözlerindeki bütün perdeler kaldırılrsa ve adeta yıldızlar ayaklarının altına kaldırım taşı gibi serilse bile yine de imana yanaşmazlar ve, **‘Biz mümkün değil size inanmayız’**²¹⁴ saplantısı sergilerler.

Bazen inatla insan, haddini de aşarak karşı tarafı alaya alıp taciz etme yanlışlığına da düşmektedir. Şu ayet, böyle bir tavır bozukluğunu ne güzel anlatır; **‘Ey Nâh!’** dediler. **‘Bizimle mücadele ettin, bu mücadelenin de hayli ileri gittin. Yeter artık, eğer doğru söyleyenlerden isen hayli bizi tehdit edip durduğun o azabı getir de görelim!’**²¹⁵

Hatada ısrar da bir nevi akılsızlıktır ve bunun örneği olarak Lût (as)’ın kavmini görmekteyiz. Kendilerini ikaz eden Hz. Lût’a karşı hayasızca şöyle sesleniyorlardı; **‘Çıkarın bunları (Hz. Lût ve taraftarlarını) memleketimizden; çünkü bu beyler pek temiz insanlar!’**²¹⁶

Belli ki yapageldikleri çirkinlikler tenkit edilip pislik olarak algılanmaya başlanınca kinaye olarak Hz. Lût ve kendisine inananlara ‘pek temiz!’ diyerek alaya almaktadırlar.

3.2.3.7. Korku

Baskın konuma geçip diğer duyguları da yönlendirme konumuna geldiğinde korku da sağlıklı düşünüp akletmenin önündeki engel rolünü alabilmektedir. Bu anlamda Kur’an, zahir itibariyle yekvücut gibi gözükken iman karşıtlarının, aslında korku üzerinde bir saltanat sürme mücadelesi verdiklerini net bir şekilde ifade etmektedir. İşte bunu anlatan bir ayet;

‘Onları gördüğünde kalıp ve kıyafetleri senin hoşuna gider, beğenirsin onları. Konuştuklarında sözlerine kulak verirsin. Gerçekte ise onlar, adeta koltuklarına dayanan, içi boş, ruhsuz kütüklere benzerler. İçleri boş ve ödlek olduklarından, çıkan her sestten pirelenir, her yeni haberi kendi aleyhlerinde sanırlar. Onlar düşmandır,

²¹³ Bkz. Bakara, 2/120

²¹⁴ Yûnus, 10/78

²¹⁵ Hûd, 11/32

²¹⁶ A’raf, 7/82; Neml, 27/56

sakının onlardan. Allah belalarını versin onların! Nasıl da Hakk'a hakikate sırtlarını dönüyorlar.²¹⁷

Korku üzerinde bir saltanatın insanı ne hale düşürebileceğinin ne güzel tasviridir bu ifadeler...! Bunlar, işittikleri her kuvvetli bir sesi mutlaka kendi aleyhlerine sanır, korkarlar. Lehlerine söyleneni bile kendi aleyhlerine telakki ederek ürker, kaçmaya çalışırlar. Sertçe bir öksürükten şüphelenir, hemen hemen 'pöh' denilse korkacak hale gelirler. Çünkü içleri kuru haindirler. Hainler ise, hıyanetin ucu yüreklerinde saplı olduğu için 'Hain korkak olur' atasözünce her zaman sırları açığa çıkar endişesiyle korku ve kuşku içinde bulduklarından, her şeyden nem kapar ve her sestten ürkerler. Yalan söylemeye alışkın olduklarından lehlerinde söyleneni de yalan kabul ederek hep aleyhlerinde mana çıkarırlar.²¹⁸

Korkunun bir çeşidi de, gelecek endişesidir. Geleceğin nihai durumu ise, yaşanan hayatın hesabının verileceği ahiret hayatıdır. Ve akıllı davrandıklarını sanarak gözünü geleceğe kapayan bu insanlar, her ihtimale karşı başlarına gelebilecek olumsuzlukları düşünerek sürekli tetikte ve yürekleri titrek bir hayat yaşamaktadır. Tam anlamıyla gelecekteki ebedi hayata iman ve yakînleri olmasa bile bunlar, akıllarını ikna edemedikleri için sürekli kaçacak ve sığınacak yer arayışı içindedirler. İşte onların bu halini anlatan bir beyan:

'O münafıklar yanınızda Allah'a yemin ederek sizden olduklarını ileri sürerler. Aslında onlar, sizden değildirler. Doğrusu onlar kafirlerin maruz kaldıkları durumdan endişe etmeleri sebebiyle ödleri kopan bir topluluktur. Şayet sığınacakları bir yer, yahut barınabilecekleri mağaralar, hatta başlarını sokabilecekleri bir delik bulsalar derhal o tarafa seğirtirlerdi.'²¹⁹

Halbuki imanla teskin edilmeyen bir akıl ve kalp, ne türlü bir sığınağa kapanırsa kapan-sın, korkusu daha da artmakta ve hayatı korkudan ibaret hale gelmektedir. Zira her yalnızlık, daha fazla düşünce imkanı verecek ve her düşünmenin neticesinde de akıl, gelecek kaygısı etrafında yoğunlaşarak sahibini sürekli bir baskı altında tutacaktır.

²¹⁷ Münâfikûn, 63/4

²¹⁸ Elmalılı, a.g.e. c. 8, s. 68, 69

²¹⁹ Tevbe, 9-56, 57

3.2.3.8. Şüphe ve Zan

Şüphe, aklın önünde engel olduğu gibi bazen de akılda sağlamlığın zeminini de oluşturan önemli bir sebeptir.²²⁰ Ancak buradakinden maksat, birinci şıkta ifadesi bulunan şüphe kastedilmektedir.

Zan, henüz emareleri kesinlik kazanmamış bir hususta akıl yürütme sonucu hasıl olan şeye verilen isme yani tahmine denir. Bu tahmin, güçlenip kuvvetlendirildiğinde neticede ilme ulaşır, iyice zayıf olduğunda ise vehim sınırını aşamaz.

Aklın zaaflarından birisi de, onun şüphe ve zanna maruz kalmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de zan, bilginin zıddı olarak kabul edilmiş ve hakikat karşısında gerçek bir değerinin bulunmadığı belirtilerek geçersizliği vurgulanmıştır.²²¹

Akla bir takım şüphelerin iliştiği felsefi, psiko-sosyal ve tecrübî bir realitedir. Zira insan akli, kolaylıkla kavrayamadığı her şeyden şüphe edebilir ve bazı insanlar, şüpheye diğerlerinden daha yakındır. Aklın şüphelere maruz kalması, onun yapısal bir zaafını gösterir. Aklın şüpheci yapısı sırf akıllarıyla metafizik gerçeklere ulaşmaya çalışanları tereddüt ve şüphe içinde bırakabilmiştir. Antik felsefenin sofistlerinin, eşyanın hakikatini inkardan çeşitli görünümeler altında temel metafizik hakikatlere kadar varan şüpheler, hep aklın bu niteliğinden kaynaklanmaktadır.²²²

Tarih içinde zaman zaman kendini gösteren ve **'Bize göre, sen sadece bizim gibi bir insansın, bizden farkın yoktur. Hem sonra senin peşinden gidenler toplumumuzun en düşük kimseleri, bu da gözler önünde! Ayrıca sizin bize karşı bir meziyetiniz olduğunu da görmüyoruz. Bilakis sizin yalancı olduğunuzu düşünüyoruz'**²²³ ifadelerle peygamberlere karşı savaş ilan eden yaklaşımlar, böyle bir tutumun sonucudur ve tabii olarak böyle bir yaklaşım, akli baskı altında tutmakta ve realiteyi görmeyi önünde engeller oluşturmaktadır.

²²⁰ Bu tarz şüpheyi ifade ederken Hz. Peygamber (sas), **'Kişinin durumunu vesveseye dönüştüren Allah'a hamd olsun'** (Ebû Dâvûd, *Edeb*, 109; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 1/340) diyerek akla gelebilecek bu türlü şüphelerle insanın tahkiki imana ulaşma fırsatı yakaladığını vurgulamıştır.

²²¹ En'âm, 6/148; Yûnus, 10/66, 36; Nisâ, 4/157; Necm, 53/28

²²² Bkz. Akçay, *a.g.e.* s. 172, 173

²²³ Hud, 11/27

3.2.4. Olumsuz Tutum ve Davranışlar

3.2.4.1. Şartlanmışlık

Şartlanmışlık, diğer düşünce ve fikirlere mesafeli durmanın adıdır ve bu anlamda o da, aklın fonksiyonunu ifa etmesinin önündeki engellerdendir.

Böyle bir anlayış, zaman zaman peygamberlerin bile sabrını zorlamış ve onlara, **‘Üzerinize Rabbinizden bir azap fırtınası ve bir hışım indi. Siz, sizin ve atalarınızın uydurduğu ve zaten tanrılaştırılmalarına dair Allah’ın da hiçbir delil göndermediği birtakım boş isimler hakkında mı benimle tartışıyorsunuz? Gözleyin öyleyse azabın gelişini! Ben de sizinle beraber gözlüyorum’**²²⁴ deme durumuyla karşı karşıya getirmiştir. Benzeri bir durum, **‘Sizin Allah’tan başka ibadet ettiğiniz tanrılar, sizin ve atalarınızın uydurduğu birtakım boş isimlerden ibarettir. Allah onların tanrı olduklarına dair hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm yetkisi yalnız Allah’ındır. O ise, başkasına değil, yalnız Kendisine ibadet etmemizi emir buyurmuştur. İşte dosdoğru din! Fakat insanların çoğu bunu bilmezler’**²²⁵ ve **‘Ashında bu putlar sizin ve atalarınızın uydurduğu, kuru isimlerden, boş lafızlardan başka bir şey değildir. Allah onların tanrılıklarına delil olabilecek hiçbir şey indirmemiştir. Onlar sadece zanlarına ve nefislerinin heva ve heveslerine uyarlar. Halbuki onlara Rab’leri tarafından uyacakları mükemmel Rehber çoktan gelmiş bulunuyor!’**²²⁶ gibi ayetlerde de kendini göstermektedir.

3.2.4.2. Bilerek Akli Devre Dışı Bırakma

Akil nimetine sahip olduğu halde bazen insan, bilinçli bir şekilde bu nimeti kullanmayı reddedebilmekte ve bu en kıymetli değeri yok sayabilmektedir. Bu durumdaki insanı da Kur’an, şiddetle kınamakta ve canlıların en şerlisi olarak nitelendirmektedir. Bunu anlatan bir Kur’an ayeti, **‘Ey iman edenler! Allah’a ve Rasûlü’ne itaat edin, Kur’an’ı ve Rasûlullah’ın öğütlerini işitip dururken ondan yüz çevirmeyin. İtaat kulağıyla işitip dinlemedikleri halde, bir de yalan atıp ‘işittik!’ diyenler gibi olmayın. Çünkü**

²²⁴ A’raf, 7/71

²²⁵ Yûsuf, 12/40

²²⁶ Necm, 53/23

Allah katında yerde gezinen canlıların en kötüsü, o düşünüp aklını kullanma becerisini ortaya koyamayan sağır ve dilsizlerdir²²⁷ şeklindedir ve bu ifadelerle Kur'an, düşündüğü halde aklını kullanmayan ve bile bile aklını devre dışı bırakan insanları kınamaktadır.

Gözleri olduğu halde göremeyen ve kulakları olduğu halde işitme yetisine sahip olamayan bu türlü insanlar, göz ve kulakları faal olduğu halde zifiri karanlıkta kalmış çaresizler gibidirler; bakıp işitmeye çalışmalarının kendilerine her hangi bir faydası yoktur. Kur'an'ın ifadeleri içinde bu türlü insanlar, sağır, kör ve dilsizdirler ve bunun için de asla Hakk'a dönemezler.²²⁸

Zaten Kur'an açısından esas körlük de, başta bulunan iki gözün körlüğü değil, sinelerde taşınan kalbin basîret yetisinin kaybıdır. Onun ifadelerine ciddiyetle bakıldığında etraflarında, akıllarını kullanmaya çağıran milyonlarca uyarıcı olduğu halde, bütünüyle bunlara gözlerini kapatıp kulaklarını tıkayanların, kalpleri olduğu halde bu nimetten istifade edemeyip akıl yetilerini kullanamadıkları ve kulakları olduğu halde onunla işitmeyi beceremedikleri çarpıcı ifadelerle anlatılarak bu türlü insanların gerçekte gözleri olduğu halde kalp ve basîret yönüyle bir körlük yaşadıkları ifade edilmektedir.²²⁹

'Biz cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki onların kalpleri vardır ama bu kalplerle idrâk etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Hasılı onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte asıl gafil olanlar onlardır.'²³⁰

Bu durum, Allah'ın onlar aleyhine kurduğu bir tuzak değil, aksine onların kendi iradeleleriyle tercih ettikleri yolun kaçınılmaz bir sonudur. Zira burada, bilerek aklı devre dışı bırakma ve eşyanın hakikatini okuyup anlamak için verilen bu nimeti kıymetsiz kılma gayreti vardır. Aksi halde Allah (cc), şayet onlarda hayır adına bir kıvılcım görmüş olsaydı, yine de onların görüp ibret alacakları, işitip kulak verecekleri imkanları da onlara verirdi. Ancak O, ezeli ilmiyle bilmektedir ki, hak sözü işittirip hakikate giden yolu apaçık gösterse bile onlar, yine de yüz çevirecek ve asla davete icabet etmeyecekler-

²²⁷ Enfâl, 8/20, 21, 22

²²⁸ Bkz. Bakara, 2/18

²²⁹ Bkz. Hac, 22/46

²³⁰ A'raf, 7/179; Ayrıca bkz. Bakara, 2/171

dir.²³¹ Zira tarih, bunun örnekleriyle doludur: başkalarında hiç olmadığı halde kendilerine verilen imtiyazlı imkanları iyice kullanmasını beceremeyen nice göz, kulak ve gönül sahibi insanlar vardır ki, bunların hiç birini hakkıyla kullanmamış ve bütün uyarılara rağmen realiteyi görmezden gelerek ilahi azapla karşı karşıya kalakalmışlardır.²³²

İşte, burnundan kıl aldırmayan böyle bir topluluğun alaycı tavır ve olmadık takıntıları; *'Ve biz' dediler. 'Asla sana inanmayacağız. Ta ki yerden bir pınar akıtasın. Yahut senin hurma ve üzüm bağların olsun da aralarından gürül gürül ırmaklar akıtasın. Yahut iddia ettiğin gibi gökyüzünü parçalayıp üzerimize kısım kısım düşüresin, ya da Allah'ı ve melekleri karşımıza getiresin de onlar senin söylediklerine şahitlik etsinler. Yok, yok! Bu da yetmez, senin altundan bir evin olmalı yahut göğe çıkmalsın. Ama unutma! Sen bize oradan dönerken okuyacağımız bir kitap indirmedikçe yine de senin oraya çıktığına inanmayız ha!'*²³³

3.2.4.3. Önyargı ve Peşin Fikirlilik

Çoğu zaman önyargı ve peşin fikirlilik, aklın kriterlerini devre dışı bırakmakta ve önceden kararlaştırılan plan dahilinde hareket ederek realiteye ulaşmanın önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Herhangi bir konuda, daha henüz bir bilgi sahibi olmadan peşin hükümlerle yaklaşım düşünme zahmetine katlanmadan kanaat izhar etmek, düşünme faaliyetini bile durgunluğa sevk eden büyük bir kusurdur. Halbuki önyargıyla hareket edilerek verilen bir ret cevabı veya durup dururken varılan bir şüphecilik, beynin şartlanmışlıktan kurtulma endişesiyle içine düştüğü ters yönden bir başka şartlanmadır.²³⁴

Bir şeye aşırı düşkünlük, aşırı sevgi veya nefret, alışkanlık, cehalet ve telkin gibi hususlar, peşin hükümlülüğü doğuran farkörlerdir. Şu da bir gerçektir ki, önyargılı insan, aynı zamanda tutucudur ve bu peşin hükümleri değiştirmek oldukça güçtür. Belli bir konuda cahil olan kişiyi, o konudaki önyargılı ve peşin fikirli bir kişiden daha kolay

²³¹ Enfâl, 8/23

²³² Bkz. Ahkâf, 46/26

²³³ İsrâ, 17/90-93

²³⁴ Koçak, Salim, *Beynin Hürriyeti (Açıklama Hürriyetinden Önce Düşünme Hürriyeti)*, Denge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 98

ikna etme imkanı vardır. Zira cahil olanın, peşin bir fikri yoktur, dolayısıyla da tarafsız bir kişiyi doğru ve iyi olan tarafa çekmek, taraftar olanı çekmekten çok daha kolaydır.²³⁵

Ferdî önyargı olabildiği gibi toplumsal peşin hükümlülükler de vardır. Zaten totaliter rejimlerde şartlandırma ve peşin hükümlülük, rejimin genel karakteri icabıdır ve rejim bunların üzerine bina edilmektedir. Âd halkının Hz. Hûd'a karşı takındıkları şu tavır, böyle bir önyargının sonucudur; *'Sen, dediler, ha böyle nasihat etmiş, ha etmemişsin, bize göre hepsi bir.'*²³⁶

Kur'an, *'Kalplerinin üzerine onu iyi anlamalarına mani kılıflar geçirir, kulaklarına da ağırlıklar koyarız. Sen Kur'ân'da Rabbini tek olarak andığın zaman, nefretle arkalarını dönüp giderler'*²³⁷ ve *'Öyle ki neredeyse gökler üstlerinden yarılacaklar. Melekler Rab'lerini överek tenzih ve takdis eder ve yerde bulunanlar için mağfiret dilerler'*²³⁸ gibi ifadelerinde örnekleri verilen böylesine bir önyargının, realiteye karşı ayak diremelerinin temelinde yatan şey, koyu bir önyargıya sahip olmalarıdır. Peygamberlere karşı takınılan tavırların temelindeki etken de budur. Ne zaman ve hangi konuda olursa olsun, bu davranışa sahip olan muhataplara, söyledikleri üzerinde düşünmeyi sağlayan hiçbir insan olmamıştır. Gün ortasında gözlerini kapayan insan, dışarıda olmasa da, kendi dünyasında geceyi bulabilir.²³⁹

*'Sizden önce gelip geçmiş ümmetlerin, Nûh, Âd ve Semûd halklarının ve onlardan sonra gelip de Allah'dan başkasının tamtamına bilemeyeceği halkların başlarından geçen olaylardan haberdar olmadığınız mı? Elçileri kendilerine delil ve mucizeler getirdiler de onlar ellerini ağızlarına götürüp: 'Biz, dediler, sizinle gönderilen talimatları tanımıyor, kabul etmiyoruz! Çünkü biz, bize yaptığınız davetin mahiyetinden derin bir kuşku içindeyiz.'*²⁴⁰

Ayette geçen *'Ellerini ağızlarına götürmek'* tabiri, her ne kadar farklı şekillerde yorumlanmışsa da, her halükarda bir peşin hükmün ve ciddi bir önyargının sonucu olarak

²³⁵ Descartes, *Tabiat Işığı İle Hakikat Arama*, Mütercim; Mehmet Karasan, MEGSB. Yayınları, İstanbul, 1988, s. 10

²³⁶ Şuârâ, 26/136

²³⁷ İsrâ, 17/46; Ayrıca bkz. Kehf, 18/57

²³⁸ Fussilet, 42/5

²³⁹ Yıldırım, *a.g.e.* s. 287

²⁴⁰ İbrâhîm, 14/9

verilen tepkiyi ifade etmektedir. Adeta bununla Allah'ın elçilerine, 'Susun' demek istemişler veya elleriyle elçilerin ağızlarını kapatmışlardır. Yahut da, ret cevabının bir almeti olarak elleriyle kendi ağızlarını kapatıp böylelikle daveti kabul etmediklerini ifade etmişlerdir. Aynı zamanda böyle bir hareket, peygamberlerin sözlerinden ayrıldıklarını gösteren bir tavır, şaşkınlık ve beğenmeyişi anlatan veya hakareti belirten gizemli bir jest, yahut ta alay etmek için ıslık çalmayı belirten bir ifadedir.²⁴¹

Şu ayetler, benzeri bir peşin fikirlilik ve önyargıyı anlatmaktadır:

'Bu Nûh ancak sizin gibi bir insan, böyleyken size hakim ve üstün olmak istiyor.'²⁴²

'Bunlar, sizi sihirleriyle yurdunuzdan çıkarmak isteyen iki büyücü, sihirbaz!'²⁴³

'Bizi atalarımızın üzerinde bulunduğu dinden döndüresin de ülkede önderlik ikimize kalsın diye mi geldin?'²⁴⁴

'İşte böylece senden önce, uyarıcı bir rasûl gönderdiğimiz hiçbir şehir yoktur ki oraların varlıklı kişileri; 'Biz babalarımızı bir dine bağlanmış gördük. Biz de onların izlerine uyduk' demiş olmasınlar. Peygamberler onlara; 'Peki, ben size babalarınızın bağlandığı dinden daha doğrusunu getirmişsem, yine de sürüp gidecek misiniz?' deyince onlar; 'Şunu iyi bilin ki, dediler. 'Biz, sizinle gönderilen mesajı reddediyoruz.'²⁴⁵

Burada şeytanın önyargısından da bahsetmekte fayda var. Zira o, önce 'Senin izzetine yemin olsun ki' diyerek Zât-ı Bâri'ye yemin ederken sonrasında, 'yemin olsun ki onların hepsini mutlaka baştan çıkaracağım' diyerek Allah'a karşı saygısızlık yapmıştır.

²⁴¹ Bkz. Yıldırım, *a.g.e.* s.287 (M. Hamidullah, Le Saint Coran, s. 272, 273'den naklen)

²⁴² Mü'minûn, 23/24

²⁴³ Tâ-Hâ, 20/63

²⁴⁴ Yûnus, 10/78; Ayrıca bkz. Tâ-Hâ, 20/57

²⁴⁵ Zuhruf, 43/23, 24

3.2.4.4. Kurallı Düşünme

Kurallı düşünme de, aklın belli sınırlar içinde kalması ve kendisinden beklenen eforu ortaya koymasının önündeki engellerden biridir. Bilhassa belli bir araştırmaya tabi tutulmadan ve faraziyelere dayanan temel kabuller, zamanla tartışılmaz gerçekler halini aldığı anda ciddi anlamda bir saplantı oluşmakta ve aklın yoğunluğu, olması gereken yerine başka alanlara kaydırılmaktadır. Bu durumda ortaya konulan kurallar yanlış olunca, bu kurallara bina edilen düşüncelerin doğruluğundan bahsetmenin imkanı yoktur.

Yaratılışı tesadüflere veya tabita veren anlayışın durumu, bunun açık misalini oluşturur ve Kur'an'ın yüzlerce ayeti, akli ikna yolunu tercih ederek bu çarpık düşünceyi tamir maksatlıdır. Zamanın ilerlemesiyle önceden ortaya konulan temel prensiplere bina edilen bir çok hükmün yanlışlığının ortaya çıkması da günümüz adına müşahede edebildiğimiz bir realitedir.

Şeytanın ateşi topraktan daha hayırlı görmesi, konumunu kaybetmesinin en önemli sebebidir ve bu, tamamen bir şartlanmışlığın neticesidir. Hz. *İbrahim* ve kavminin putlara bakışı,²⁴⁶ yine Hz. *İbrahim*'in güneş, ay ve ilah telakkisini detaylarına kadar anlatan Kur'an,²⁴⁷ şuuraltına yerleşmiş bazı kalıplara göre düşünmenin, akli sınırlayıcı bir özellik taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır.

Elbette kurallı düşünme, zati itibarıyla akli engelleyen bir konu değil, belli prensiplere riayet edilerek hızlı mesafe almanın bir yoludur. Ancak o, her seviyedeki insan için geçerli değildir. Zira, bilim tarihine yön veren insanların çoğu, kurallı düşünme zemini ve akademik ortamın dışında zuhûr etmişlerdir. Çünkü hür düşünce, belli başlı kalıpların cenderesine yerleştirildiğinde esaret altına girmekte ve kendisinden beklenen başarıyı yakalamada büyük engellerle karşılaşmaktadır.

3.2.4.5. Bahane İleri Sürmek

Bir kere insan, aklını kullanmamayı hedeflemiş ve her türlü uyarıcıya olumsuz cevap vermeyi aklına koymuşsa artık her türlü alternatifi geri çevirecek ve bütün bunlara birer

²⁴⁶ Bkz. En'âm, 6/74; Şuarâ, 26/71; Enbiyâ, 21/57

²⁴⁷ Bkz. En'âm, 6/76

gerekçe bulacaktır. Peygamberlerin tebliğ hayatından örnekler veren Kur'an, muhataplarda zaman zaman ortaya çıkan bu türlü bir davranıştan da bahsederek '*gerekçe bulma*' anlayışının realiteye ulaşmada ne büyük engel oluşturduğunu anlatmaktadır.

Bahanelerin temelinde, karşı tarafın haksız olduğunu ispat çabası ve kendisinin de haklı olduğunu ispat gayretleri vardır. Bunun için insanlar, kendi akıllarını kritiğe tabi tutma yerine sürekli alternatiflerin çürüklüğü üzerinde yoğunlaşmakta ve mutlaka bir açık yakalamaya çalışmaktadırlar. Zaman zaman bunlar, iftira boyutlarına varmakta ve sonuçta iş, kendi bağlamından koparılarak başka alanlara kaydırılabilmekte ve tartışmalar, başka tartışmalara kapı aralayarak arkası gelmez akıl oyunlarına sahne olabilmektedir. Bütün bunların temelinde, akla teslim olup muhakemeye '*evet*' dememek için muhatabın niyetini ortaya koyma ve bu türlü niyet okumalarla da, muhataplarının aslında farklı beklentilerinin olduğu vurgulanarak halk nezdinde karşı tarafı ademe mahkum etmenin planları yatmaktadır. Kur'an'ın sıklıkla örneğini verdiği bu türlü insanlar, yeri gelmiş muhataplarını '*devleti ele geçirecekler*' diye suçlamış, zaman zaman, '*saltanatımıza göz koydunuz*'²⁴⁸ diyerek itham etmiş ve bazen de, '*böyle diyorsunuz ama gerçek niyetiniz şu*' diyerek ademe mahkum etmek istemişlerdir.

'**Bize göre sen, sadece bizim gibi bir insansın, bizden farkın yoktur**'²⁴⁹ diyerek realiteyi kabullenmek için olmadık bahaneler üreten zihniyet, yeri geldiğinde, '**Allah bula bula aramızdan bunları mı lütfuna layık gördü?**'²⁵⁰ demek suretiyle muhataplarını küçümsemekte ve tenkitle işin içinden çıkmayı denemekte, zaman zaman da, '*senin yerine başkası olsaydı belki kabullenirdim*' mantığını ileri sürmektedir. Halbuki Allah, her kavme kendi lisanını konuşan bir Nebî gönderdiği²⁵¹ gibi aynı zamanda insanlardan oluşan topluluklara da insanlar arasından Rasûl göndermektedir.²⁵² İşin gerçeğinde ise onlar, kendi dünyalarında ademe mahkum ettikleri düşünceleri doğrudan inkar ettiklerini

²⁴⁸ Bkz. Yûnus, 10/78; Zuhruf, 43/23, 24

²⁴⁹ Hûd, 11/27

²⁵⁰ En'âm, 6/53

²⁵¹ Bkz. İbrâhîm, 14/4

²⁵² Bkz. İsrâ, 17/94, 95

söyleyemedikleri için belli başlı bahaneler üretmekte ve akıllarınca bunlarla teselli olmaktadır.²⁵³

‘Ne oluyor bu peygambere, böyle peygamber mi olur; yemek yiyor, çarşı-pazarda dolaşiyor! Bari yanında heybetli bir melek olsaydı da etrafındaki insanları korkutup uyarıda bulunsaydı! Yahut kendine bir hazine verilse, yahut kendisinin içinden yiyeceği bir bahçesi olsaydı!’²⁵⁴

Halbuki her peygamber, neticede bir insandır; onlar da yemek yiyecek ve ihtiyaçlarını gidermek için diğer insanlar gibi belli başlı faaliyetlerde bulunacaklardır.²⁵⁵ Aslında bu bir nevi imtihandır ve Allah, her şeyi görüp bildiği halde insanları sınavı tepkilerini ölçmektedir. Benzeri konuların anlatıldığı bir ayetin sonunda, aynı anlayışın haddini de aşarak Rabbi de görme taleplerinin olduğu ve aslında böyle bir taleple insanların, azgınlıkta iyice haddi aştıkları anlatılmaktadır.²⁵⁶

Bir kere akıl devre dışı bırakılıp bahane arayışlarına başlandığında söylenilmeyecek şey yoktur ve bu türlü insanlar hep benzeri bahanelerle kendilerini işin dışında bıraktıklarını düşünmektedirler. Başka bir ayette, Hz. **Nûh** (as) ve kavminin aralarında geçenler anlatılırken, hitaba karşı bahane arayanların ifadeleri şu şekilde aktarılmaktadır;

‘Bu, dediler, ‘sizin gibi bir insandan başka bir şey değil, böyleyken size hakim olmak istiyor. Allah bize mesaj ulaştırmak isteseydi, böyle sizin gibi birini göndermez mela-ike indirirdi. Nitekim biz, atalarımızdan da böyle bir şey işitmedik. Bu delinin birinden başka biri değil. Ona biraz süre tanıyın, sonra iş aydınlanır, siz de gereğini yaparsınız.’²⁵⁷

Halbuki Allah (cc), insanlar arasından kendileri gibi konuşup dilleriyle hitap eden birisini seçip²⁵⁸ risalet görevini vermekle en büyük lütfu ihsan etmektedir.²⁵⁹ Kendileri me-

²⁵³ Bkz. En’âm, 6/9, 91; Furkan, 25/7, 8; Teğâbün, 64/6; İbrahim, 14/10; Enbiyâ, 21/3; Mü’minûn, 23/34; Kamer 54/24

²⁵⁴ Furkân, 25/7, 8

²⁵⁵ Bkz. Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6; Âl-i İmrân, 3/79, 80

²⁵⁶ Bkz. Furkân/25, 20-23

²⁵⁷ Mü’minûn, 24/24, 25

²⁵⁸ Bkz. İbrâhîm, 14/4

²⁵⁹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/164; İbrâhîm, 14/11

lek değillerdi ki, risalette meleklerle muhatap olsunlar!²⁶⁰ Kainatı yaratan Allah'ın, insanlık hakkındaki buyruklarını ulaştırmanın en makul yolu, kendi aralarından seçtiği mükemmel elçilere mesajlarını vahiy yolu ile bildirmesidir. İlahi terbiye ile en güzel numûne mertebesine yükselen, Allah'ın kitabını tebliğ, tebyin ve tatbik eden (ulaştırın, açıklayan ve uygulayan) o peygamberin, bir harfî bile değişmeden Hakk'ın hücreti olarak ortada olan Kur'an: Allah'ı, Peygamberi, insanı, hayatı, akli, evreni, dünyayı. Âhireti, her şeyi ile yerli yerine koymuştur.²⁶¹

Aslında bütün bunların altında, *'sen ne yaparsan yap benim kanaatim değişmeyecek ve kesinlikle aklımı kullanarak duyup gördüklerimi değerlendirmeyeceğim'* şeklinde bir düşünce yatmaktadır. Gökyüzüne merdivenler dayansa ve bunlar, her türlü mükemmelliklere şahit olma fırsatı bulsalar, semadan rahmet yağmur gibi başlarına yağsa ve açıktan istifade etseler, ellerine açıktan kitaplar verilse ve bunlar inceliklerine muttali olsalar da sonuç değişmeyecek ve asla akıllarını kullanıp imana yanaşmayacaklardır. Bu ruh halini sıklıkla nazara veren Kur'an, hemen her peygamberin karşısında böylesi katı bir tutumun sergilendiğini anlatır ve akıl ve imana kapıları kapatan bu zihniyeti her fırsatta tenkit eder.²⁶²

'İçlerinden bir insana vahyetseniz insanların çok mu tuhafına gitti?'²⁶³ diyerek gereksiz bahane arayışlarını açıktan tenkit eden Kur'an, risalet vazifesiyle tazvif edilen şahsı kabullenmemek için bahane üretenlere karşı da, açıktan tavır almaktadır.²⁶⁴ Zira Allah, risaletini kime vereceğini ve nasıl bir tercihte bulunacağını en iyi bilendir, kimseye de ihtiyacı yoktur.²⁶⁵

Aralarında kulis yapıp fisiltı yayararak, **'O da sizin gibi bir insandan başka bir şey değil. Şimdi siz göz göre göre sihre mi kapılacaksınız yani?'**²⁶⁶ diyerek başkalarını da yönlendirmeye çalışan insanlar için, aslında akıl ve muhakemeye davet edenlerin melek

²⁶⁰ Bkz. İsrâ, 17/95

²⁶¹ Yıldırım, *Meal*, s. 128

²⁶² Bkz. En'am, 6/8, 9; Hıcr, 15/8, 14, 15; Furkân, 25/22; Mü'minûn, 24/24, 25; Şuârâ, 26/153, 154, 185, 186, 187

²⁶³ Yûnus, 10/2

²⁶⁴ Bkz. Zuhruf, 43/31; Kamer, 54/25; Teğâbun, 63/6

²⁶⁵ Bkz. En'am, 6/124

²⁶⁶ Enbiyâ, 20/3

veya insan olması bir önem arz etmemekte, onların esas maksadı, Allah'ın hiçbir şey indirmediğini kabullenerek başka bir uyarıcıya kapıları tamamen kapatmaktır. Onların bu katı tutumlarını anlatırken Kur'an, Allah'ı gereği gibi tanımadıklarını aktarmakta ve arkasından da, **'Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmemiştir'** demek suretiyle aslında Allah'a iftira ettiklerini vurgulamaktadır.²⁶⁷

Şeytanın başına gelenler de hep böyle bir bahane arayışının neticesi değil midir? Âdem'in yaratılışı ve Allah katındaki konumunu aklına kabullendiremediğinde başka bahaneler ileri sürerek kendini nazara vermesine karşılık, eski konumunu da kaybetmiş ve rahmet-i ilahiyeden sürekli bir mahrumiyet yaşayacağı sonucuyla karşı karşıya kalıvermiştir.²⁶⁸

'Bir de o kâfirler dediler ki: "Bu Kur'ân ona toptan, bir defada indirilmeli değil miydi?" Halbuki Biz vahiyle senin kalbini pekiştirmek için böyle ara ara indirdik ve onu parça parça okuduk.'²⁶⁹

Davet karşısında bahaneler üretip kendince işin içinden sıyrıldığını düşünen insanların bu davranışlarının temelinde, yükümlülük altına girmekten kaçınma duygusu yatmaktadır. Bir kere hükümlerini vermişler ve asla davete icabet etmeyeceklerdir ve tabii olarak bu durumdaki bir insanın, aklın verilerine göre hareket etme imkanı yoktur. Her defasında geri dönüp Hz. Musa ve Hz. Harun'u yalnız bırakan İsrailoğullarının hayatında bunun örnekleri oldukça fazladır. İsrailoğullarının, *Tih* çölündeki seyahatlerinde bildircin ve kudret helvası ile beslenmelerine karşılık bir müddet sonra Hz. Musa ve Rabb'inden soğan ve sarımsak gibi yiyecekler talep etmeleri²⁷⁰ ve emredilen buzağıyı kesmeme adına ardı ardına sorular sorup üzerlerine düşen mükellefiyetin artmasına se-

²⁶⁷ En'âm, 6/91

²⁶⁸ Bkz. Hıcr, 15/33; Bakara, 2/34; A'râf, 7/12; İsrâ, 17/62; Sâd, 38/76

²⁶⁹ Furkân, 25/32

²⁷⁰ 'Bir vakit şöyle dediniz: "Mûsa! Biz bir çeşit yemeğe imkânı yok katlanamayız. O halde bizim için Rabbine yalvar da yerin bitirdiği sebzesinden, kabağından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından çıkarsın." Mûsa da: "Ne o!" dedi, "Siz, daha üstün olanı vererek daha düşük olanı mı almak istiyorsunuz? Pekâla, şehre inin, işte istediklerinizi orada bulursunuz!" Üzerlerine horluk ve yoksulluk damgası basıldı ve neticede Allah'tan bir gazaba uğradılar. Evet öyle! Çünkü onlar Allah'ın âyetlerini inkâr ediyor ve haksız yere peygamberleri öldürüyorlardı. Öyle oldu; çünkü onlar isyan ediyor ve sınırı aşıyorlardı.' (Bakara, 2/61)

bep olmaları,²⁷¹ bunun ne güzel misalini oluşturur. Benzeri durum, Hz. Peygamberin muhatapları için de söz konusudur ve bunu da Kur'an bize, geniş bir şekilde aktarmaktadır.²⁷²

3.2.4.6. Bilgiç Görüntüsüne Bürünme

Kişinin, aklın ürettikleriyle realiteyi tespit edemediği halde kendisini gerçeğin merkezinde görme yanlışlığı da akıl yetisini kullanmanın önündeki engellerdendir. Genelde bu türlü insanlar, yapageldikleri yanlışlıklar kendilerine hatırlatıldığında bile bunların, aslında bir yanlış değil doğrunun ta kendisi olduğunu anlatma yarışına girerler ve takındıkları 'bilge' tavırlarla etraflarına nasihat etmeye başlayıverirler.

²⁷¹ 'Bir vakit de Mûsâ kavmine: "Allah, bir sığır kesmenizi emrediyor" demiş, onlar da: "Ay! Sen bizimle alay mı ediyorsun" diye cevap vermişlerdi. Mûsâ da "Öyle cahillere katılmaktan Allah'a sığınırım" demişti. Bunun üzerine Mûsâ'ya: "Peki öyleyse Rabbine yalvar da onun ne olduğunu bize açıklasın" dediler. Mûsâ: "Rabbim şöyle buyuruyor: O sığır ne pek geçkin, ne de körpe olmayıp orta yaşta dinç bir inek olacaktır. Haydi size emredilen işi yapın bakalım" dedi. Bu sefer dediler ki: "Rabbine yalvar da onun rengini bize bildirsin" O da: Allah diyor ki: "O, bakanların için açan parlak sarı bir inek olacaktır" dedi. Onlar yine dediler ki: "Bizim adınıza Rabbine yalvar da onun nasıl olacağını bize iyice bildirsin. Zira istenen sığır, bize diğerlerine benzer geldiğinden tereddütte kaldık. Ama inşaallah asıl istenen sığırı buluruz. Mûsâ: "Rabbim şöyle diyor: O inek, ne toprağı sürmek için çifte koşulmuş, ne de ekin sulamada çalıştırılmış olmayan, salma ve her kusurdan uzak, hiç alacası bulunmayan bir inek olacaktır." Onlar: "İşte şimdi gerçeği tam anlayacağımız tarzda bildirdin" diyerek nihayet sığırı kestiler ki az kaldı yapmayacaklardı.' (Bakara, 2/67-71)

²⁷² 'Sonra o kederin peşinden üzerinize bir güven duygusu indirdi. Sizden bir kısmını bürüyen tatlı bir uyku hali verdi. Bir kısmınız ise can derdine düşmüş, Allah hakkında Cahiliye devrindekine benzer, gerçek dışı şeyler düşünüyorlar: "Bu işin kararlaştırılmasında bizim yetkimiz mi var? Ne gezer!" diye söyleniyorlardı. De ki: "Bütün yetki ve karar Allah'ındır." Onlar aslında içlerinde, sana karşı açığa vuramadıkları birşeyler saklıyor ve kendi aralarında: "Bu emir ve komuta işinde bir payımız olsaydı, şimdi burada olmaz, öldürülmezdik" diyorlardı. De ki: Siz evlerinizde dahi olsaydınız haklarında ölüm takdir edilenler, mutlaka düşüp ölecekleri yerlere doğru çıkacaklardı. Allah, sizin içinizde olanı sinemize ve kalplerinizi her türlü vesveseden ve kirden arındırıp pırıl pırıl yapmak içindir ki bunu başınıza getirdi. Allah sinelerin özünü dahi bilir. İki ordunun karşılaştığı gün içinizden arkasına dönüp kaçanlar var ya, işte onları, işlemiş oldukları birtakım hataları sebebiyle şeytan kaydırmak istemişti. Allah yine de onları affetti. Çünkü Allah gafurdur, halimdir (çok affedici ve müsamahalıdır). Ey iman edenler! Dini inkâr edip de Allah için seferde ölen veya gazalarda öldürülen arkadaşları hakkında: "Bizim yanımızda olsalardı ne ölürlere, ne de öldürülürlerdi" diyenler gibi olmayın. Allah bunu, onların gönüllerinde bir hasret, bir yürek yarası olarak bıraksın diye yaptı. Hayatı veren de, alan da Allah'tır. Allah bütün yaptıklarınızı görür' (Âl-i İmrân, 3/154-156) ve 'Savaşa çıkmayıp Resûlullahtan ayrılarak geride kalanlar, oturmalarından memnun olup sevince garkoldular. Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten hoşlanmayıp "Bu sıcakta sefere çıkmayın!" dediler. De ki: "Cehennem ateşi, bundan da sıcak! Ona nasıl dayanacaksınız? Bunu bir bilip anlasalardı! Öyleyse kazandıkları günahların cezası olarak az gülsün, çok ağlasınlar!...' (Tevbe, 9/81, 82) gibi ayetler bunu göstermektedir.

İslam öncesi cahili toplumda bir çok insan, kendi çocuğunu tanımanın ötesinde bir bilgi ile gelecek Son Nebi'yi biliyor²⁷³ ve geldiğinde kazanacakları zaferlerle teselli buluyorlardı.²⁷⁴ Sonuç, beklentilerinin dışında gelişip Son Nebi kendi kabilelerinden çıkmadığında inkarın kolaycılığı tercih edilmiş ve daha da ileri gidilerek Allah'ın öyle sanıldığı gibi vahiy gibi bir mesajının olmadığı iddia edilmekte,²⁷⁵ hatta işi daha da ileri götürerek işin içinde kendileri yoksa hiçbir meseleye inanmayacaklarını ifade ederek ayrı bir yobazlık örneği sergiliyorlardı.²⁷⁶ Bunun daha da ilerisi, takındıkları bilge görüntüsüyle yeni mesajı inkar edip kulak ardı etmeyi bizzat Allah'ın emrettiğini söyleyebiliyorlar,²⁷⁷ göz göre göre Allah'a iftira ediyorlardı.

Bahîre, sâibe, vasîle ve hâm gibi çeşitli yaş ve konumdaki develere ibadeti adet haline getiren insanlara, yaptıkları işin akıl ve mantıkla örtüşmediği hatırlatıldığında verdikleri cevaplar da, bizzat bunlara ibadet etmeyi tanrıların emrettiği şeklinde olmaktadır.²⁷⁸ Bunlara göre iman, sadece kendilerinin inandıkları değerlerden ibarettir ve şartlanmış akıllarına iman adına bir davet geldiğinde bunu, Allah'a karşı bir iftira olarak nitelendirir, bu davetin sahiplerini de istismarcı ve yalancı olarak ilan etmektedirler.²⁷⁹ Meseleyi o denli ileri götürürler ki, elleriyle yapıp şekillendirdikleri putlara dört elle sarılarak hidayete karşı ayak diremeyi bir şükür ve akıllılık emaresi olarak algılayabilmektedirler. Onların, akılcı davranarak akılsızlığa kapı aralayan hallerini anlatırken Kur'an, şu ifadeleri kullanmaktadır: **'Şayet tanrılarımıza inanmakta sebat göstermeseydik, gerçekten neredeyse bizi tanrılarımızdan saptıracaktı' diyorlar. Azabı gördükleri zaman asıl kimin yolunun sapık olduğunu bilecekler.**²⁸⁰

Kendilerini o denli akıllı olarak addetmiş ve bilgeliklerinde o denli inandırmışlardır ki, kendi acınası hallerinin farkına bile varmamayıp, realiteye ulaşmış akıllı inanların halle-

²⁷³ Bkz. Bakara, 2/146

²⁷⁴ Bakara, 2/89

²⁷⁵ En'âm, 6/91

²⁷⁶ Bakara, 2/91

²⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/183

²⁷⁸ Mâide, 5/103

²⁷⁹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/183

²⁸⁰ Furkân, 25/42

rini nazara verebilmekte ve ‘Şüphesiz bunlar sapıtmiş’²⁸¹ diye acıyarak bakabilmektedirler.

İman ve hidayet kimsenin tekelinde olmadığı halde bazı insanların tutup, diğer insanların ancak kendi inandıkları gibi bir anlayış ortaya koyduklarında inanmış olacaklarını iddia etmelerine karşılık Kur’an, böyle çarpık bir anlayışı temelinden reddetmekte ve bunu söyleyen kimselerin de bir peygamber olarak kabul ettikleri İbrahim (as)’ı misal vererek O’nun ne Hıristiyan ne de Yahudi olduğunu ve hiçbir zaman da müşriklerden olmadığını anlatmaktadır.²⁸²

‘Eğer Allah dileseydi, ne biz ne de atalarımız, Allah’tan başkasına ibadet etmez, O’nun emri olmadan hiçbir şeyi haram kılmazdık.’²⁸³

Bu bağlamda Kur’an, hiçbir bilgileri olmadan ve dayanaktan yoksun olarak sırf hevalarını konuşturarak, ‘Eğer Rahman dileseydi, biz onlara tapmazdık’²⁸⁴ gibi yaklaşımlarını anlatarak bilge görüntüsüyle cehalet pazarına çıkmayı tenkit etmektedir. Öyleyse insanın, kendi heva ve heveslerine göre Allah’ı konuşturması, saçmalaktan başka bir şey değildir.

‘Eğer Allah dileseydi onlar müşrik olmazlardı. Biz seni onların üzerine bekçi olarak göndermedik. Sen onların işlerini yürütmekle de görevli değilsin.’²⁸⁵ Anlaşıyor ki müşrikler, Allah’ın kendilerine vermiş olduğu fırsatları öne sürerek kendilerinden râzı olduğunu savunmak istiyorlar. Halbuki Allah, ‘Eğer inkâr edecek olursanız bilin ki Allah sizden müstağnidir, hiç kimseye ve hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, ama kullarının inkâra sapsmalarına razı olmaz. Eğer şükrederseniz, bundan hoşnut olur. Hiçbir kimse başkasının günah yükünü taşımaz. Sonunda hepinizin dönüşü Rabbinize olacak ve O da yaptıklarınızı size tek tek bildirecek ve dilerse bunların

²⁸¹ Mutaffifin, 83/32

²⁸² Bakara, 2/135

²⁸³ Nahl, 16/35; En’âm, 6/148

²⁸⁴ Zuhruf, 43/20

²⁸⁵ En’âm, 6/107

karşılığını verecektir. Gerçekten O, kalplerin en derin yerinde olan şeyleri dahi bilir²⁸⁶ gibi ifadeleriyle iradesinin, rızasından ayrı olduğunu belirtmektedir.

‘Kendilerine; ‘Allah’ın indirdiğine iman edin’ denildiğinde, ‘Biz, sadece bize indirilene (Tevrat) inanırız’ derler ve ondan başkasını inkar ederler. Halbuki o Kur’an, kendi ellerinde bulunan Tevrat’ı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır. Onlara; ‘Şayet siz, gerçekten inanıyor idiyseñiz daha önce Allah’ın peygamberlerini neden öldürdünüz?’ deyiver.²⁸⁷

Aslında böyle bir yaklaşım, dualiteyi ifade etmektedir. Zira bir taraftan yok saydığı değerleri, biraz akıl yetisi ön plana çıktığında hatırlayıp orada da kendince bir kurtuluş yolu tayin etme, ciddi bir ikilemdir ve zaman zaman böylesi yanlışlıklara dikkat çeken Kur’an, zanlarla gerçeğin değişemeyeceğini ve beklentilerin realiteyi değiştiremeyeceğini anlatmaktadır.

‘Onlara, ‘Yeryüzünde ve insanlar arasında fesat çıkarmayın’ dendiğinde, ‘Biz, barışçılarız ve ortalığı düzeltmeden başka bir işimiz de yok’ derler.²⁸⁸ **‘Üstelik sözünün, özüne uyduğuna Allah’ı da şahit gösterir. Halbuki o, düşmanın en yamanıdır.’**²⁸⁹

Ancak şu da bir gerçektir ki bunların, bir ihtimal dahi olsa vicdanlarının sesini dinlediklerinde, içinde buldukları ikilemin incek bir ayetle bildirilmesinden ve hallerinin yüzlerine vurulmasından çekindiklerini anlatan Kur’an, insanlar arasında rezil olacaklarının endişesiyle korku üzerinde bir hayat yaşadıklarını bize aktarmaktadır.²⁹⁰

Gerçek Rabbi göz ardı ederek, kendilerine ne bir faydası ne de bir zararı dokunan putlara kulluk yapan ve onlardan şefaata uyan insanların, **‘Onlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir’** diyerek işin içinden sıyrılacaklarını vehmetmelerine karşılık söylenen şu keskin sözler, oldukça dikkat çekicidir:

²⁸⁶ Zümer, 39/7

²⁸⁷ Bakara, 2/91

²⁸⁸ Bakara, 2/11

²⁸⁹ Bakara, 2/204, 205

²⁹⁰ Tevbe, 9/64

‘Böyle bir şey olacak da Allah bilmeyecek ha! Ne o, yoksa siz Allah’a göklerde ve yerde olup da bilmediği şeylerin varlığını mı haber vereceğinizi iddia ediyorsunuz? Hâşâ! O, onların iddia ettikleri her türlü ortaktan münezzehtir, yücedir.’²⁹¹

‘Allah’tan başka bir takım hamiler edinerek; *‘Biz onlara sırf bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz’* diyenlere gelince, elbette Allah, onların hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda aralarında hükmünü verecektir. Allah yalancılığı, nankörlük ve kafirliği huy edinenleri hidayete erdirmez.’²⁹²

Kendilerince yapageldikleri işleri mantıklı bulup aslında sadece kendilerini kandıran bu insanların, gerçekte nasıl komik ve müşkil bir durumla karşı karşıya kalacaklarını ve herkesin huzurunda Allah’ın verdiği hükümle bunun sonuçlarının niceliğini yine bize Kur’an anlatmaktadır;

‘Hani siz dünyada iken Allah’a şerik olduğunu iddia ettiğiniz şefaatçilerinizi de yanınızda görmüyoruz!? Gördünüz ya, aranızdaki bağlar bir bir koptu ve şerik olduklarını iddia edip güvendiklerinizin hepsi sizden uzaklaştı.’²⁹³

Her gecenin bir gündüzü, her kışın da bir baharı vardır. Günler, sürekli istenilen seviyede ve sürekli lehte gelişmez ya. Elbette, her türlü hesap ve kitabın görüldüğü bir gün vardır ve orada bütün bu yanlışlıkların faturası ortaya konulacak ve herkes kendi faturasının bedelini ödemek durumunda kalacaktır;

‘O gün Allah müşriklere: *‘Nerede benim ortaklarım olduğunu iddia ettiğiniz şerikler!?’* diye seslenir.’ Ayrıca onlara, *‘Haydin, şeriklerinize yalvarın da onlardan yardım isteyin’* denir. Yalvarırlar, ama onlar bunlara cevap veremezler. Fakat cevap olarak kaşlarına çıkan azabı görürler.’ Artık işleri itmiş ve dünyaları bütünüyle kararmıştır. Bir kelime bile cevap verebilecek mecalleri kalmamıştır. Birbirlerine bile soracak halleri yoktur. İşte onların bu tükenmiş hallerini anlatan Yüce Beyan, ‘Ne olurdu yani, dünyada iken bu gerçeği anlayıp hakkı kabul etselerdi!..’²⁹⁴ diyerek

²⁹¹ Yûnus, 10/18

²⁹² Zümer, 39/3; Yûnus, 10/17; En’âm, 6/94

²⁹³ En’âm, 6/84; Ayrıca bkz. Kasas, 28/62, 74; Şuârâ, 26/92; Bakara, 2/166, 167; Mü’minûn, 23/101; Ankebût, 29/25; Kasas, 28/64

²⁹⁴ Kasas, 28/62-66

henüz bu fırsatı kaçırmamış olan kullarını, yarın benzeri bir durumla karşı karşıya kalmamaları için ikaz etmektedir.

Hakkında hiçbir bilgileri olmadığı halde kırıntı bilgilere dayanarak kendilerine bilge görüntüsü veren bazı müşriklerin, *'Cebrâil değil de Mikâil getirseydi inanırdık'* demelerine karşılık Kur'an, **'Kim Cebrâil'e düşman ise iyi bilsin ki, bu Kur'an'ı daha önceki kitapları tasdik etmek, inananlar için bir rehber ve müjde olmak üzere, Allah'ın izniyle senin kalbine o indirmiştir. Kim Allah'a, meleklerine, rasûllerine, Cebrâil'e, Mikâil'e düşman ise, iyi bilsin ki Allah da kafirlerin düşmanıdır'**²⁹⁵ demek suretiyle böylesi bir yaklaşımın insanı dinden çıkaracağını ifade etmektedir.

'İçlerinden kendilerini uyarıp irşad edecek birinin gelmesinden her nedense şaşırıldılar ve o kâfirler: "Bu bir sihirbaz, bir yalancı! İşte tutmuş bunca ilahı bir tek ilah yapmış! Bu gerçekten şaşılacak, çok tuhaf bir şey!" dediler.'²⁹⁶

'Sahi, biz de babalarımız da ölüp toz toprak olduktan sonra, biz mi diriltiğimiz kâbirden çıkarılacağız? Bize de, daha önceki babalarımıza da bu dirilme, vaat edilip durdu. Bu önceki insanların masallarından başka bir şey değildir.'²⁹⁷

Zira gerçeği bilmemek, insanın ondan yüz çevirmesini netice vermekte ve kişi, farkına varıp şuuruna ermediği her meseleyi 'yok' kabul edebilmektedir. Halbuki varlık adına her şey, sadece bizim ilgi alanımıza girenlerden ibaret olmadığı gibi hakikat de, sadece bizim bildiğimizle sınırlı değildir. İşte bunu anlatan bir ayet:

'Yine de tuttular, O'nun yanı sıra başka bir takım tanrılar edindiler. Ey Rasûlüm! De ki: 'İddianızı doğrulayın, delilinizi getirin görelim!' Böyle bir delil de getiremediklerine göre de ki: 'İşte bu tevhid, benimle beraber olanların ve benden önceki peygamberlerin öğretisidir. Hayır, onların çoğu gerçeği bilmiyor ve bu sebeple de ondan yüz çeviriyorlar.'²⁹⁸

²⁹⁵ Bakara, 2/97, 98

²⁹⁶ Sâd 38/4-5

²⁹⁷ Naml, 27/67, 68

²⁹⁸ Enbiyâ, 21/24

Bunlara karşı Kur'an, 'Müşrikler diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi, biz de, atalarımız da şirk koşmaz, hiçbir şeyi de haram kılmazdık" Onlardan öncekiler de peygamberlerini yalancı saymışlardı da nihayet Bizim azabımızı tatmışlardı. De ki: "Sizin elinizde ortaya koyacağınız bir bilgi, bir belge varsa hemen çıkarıp gösterin. Ama gerçek şu ki: Siz sadece kuru bir zannın ardından gidiyorsunuz ve düpedüz yalan atıyorsunuz"²⁹⁹ diyerek meydan okumaktadır. Buradaki ilimden maksat, Allah'ın müşriklerin şirklerinden razı ve şirkin geçerli olduğuna dairdir. Bu konuda, onların hiçbir bilgileri yoktur. Şirkin doğruluğu konusunda, kendisiyle ihticac olunabilecek malumata sahip değildirler. "Çünkü benim, Allah'ı inkâr etmemi ve O'nun ortağı olduğuna dair hiçbir bilgim olmayan şeyleri, Kendisine şerik yapmamı teklif ediyorsunuz. Ben ise sizi (üstün kudret sahibi ve mağfireti pek bol olan) o azîz ve gaffâr'ın yoluna dâvet ediyorum"³⁰⁰ gibi ifadelerde küfür ve şirkin, ilimsiz ve delilsiz olduğu bildirilmektedir. Allah ile bir başka tanrı koyanlar, 'bilmeyen'ler,³⁰¹ kıt düşünceli olanlardır.³⁰²

Aslında bütün bunlar, bir yönüyle akıl adına ortaya çıkıp onun için akli devre dışı bırakmanın bir sonucudur. Bu manadaki bir akılsızlık da, realiteyi görmenin önündeki en büyük engel olsa gerek!

3.2.5. Duyarsızlaşma

3.2.5.1. Ülfet veya Kanıksama

Görülüp duyulan olay ve hadiselerle karşı duyarsızlaşma ve olağanüstü durumları bile artık sıradan hadiseler olarak algılamaya başlama şeklinde ifade edebileceğimiz ülfet veya kanıksama da, aklın fonksiyonuna engel hususlardandır. Zira ülfet veya kanıksama sebebiyle insan, o güne kadar edinegeldiği alışkanlıklarının baskısıyla hiçbir yeniliğe ihtiyaç hissetmemekte ve dolayısıyla da etrafındaki bütün uyarıcıları yok saymakta, böylelikle dillerine kulak verip akıl nimetiyle onları değerlendirmekten mahrum kalmaktadır.

²⁹⁹ En'âm, 6/148

³⁰⁰ Mü'min, 40/42

³⁰¹ Neml, 27/61

³⁰² Neml, 27/62; Bkz. Yıldırım, a.g.e. s. 288

Kur'an ise, nazara verdiği tarihi olaylar, tabiat hadiseleri ve yaratılıştaki mükemmellekle sürekli bu ülfeti yıkmaya yönelik hamleler yapmakta ve neticede akli, yaratıldığı gayeye matuf olarak düşünmeye sevk etmektedir.

‘Öteden beri Allah’tan başka taptığı putlar, tevhid dinine girmesini engellemiştir. Çünkü o kâfir bir millete mensup idi’³⁰³ gibi ayetler, alışkanlıkların realiteyi görmede aklın önünde nasıl bir engel oluşturduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca ‘Göklerde ve yerde Allah’ın varlığını, birliğini, kudretini gösteren nice deliller vardır ki, insanlar yanından geçip gittikleri halde yüzlerini çevirdiklerinden farkına varmazlar’³⁰⁴ ve ‘Bildikleri, sadece dünya hayatının dış görünüşüdür; ama âhiretten habersiz, gafildirler’³⁰⁵ gibi ifadeler de, aynı engelin bir başka şekilde zikredilmesinden ibarettir.

Zira ülfet, cehl-i mürekkeb üstüne serilmiş bir perdedir.³⁰⁶ İşte bu perdeyi kaldırmak için Kur'an, insanların bakışlarını alışageldikleri ve ülfet ettikleri şeylere çevirir, ülfet perdesini yırtarak varlıklar üzerindeki harikuladeliği gösterir.³⁰⁷

Birincisi, yaratıp vücuda getirdiği her bir varlığın diliyle diğeri de, peygamberleri vasıtasıyla gönderdiği kitaplarıyla olmak üzere Allah'ın insanlarla iki türlü konuşması vardır. Var olan mevcudun her biri, aslında Yaraticı'yı anlatan külli bir lisandır ve insan akli, kendisine ilahi rehberlik gelmese bile aklını kullanarak bu kitabın anlattıklarına kulak vermek suretiyle gerçeği bulabilecek mahiyettedir. Yine O'nun bir rahmetinin neticesidir ki, ülfet ve gaflet gibi manialar sonucu bu birinci kitabı okuyamama durumunda kalmamak için Allah, rehberleri vasıtasıyla ikinci bir hitap daha göndermekte ve aslında birinci kitabın bir nevi tercümanı olan bu beyanlarla kendi varlığını duyurma yanında ahiret, hesap kitap, melek ve şeytan gibi konuları da hatırlatarak insanları, ebedi yok oluşla karşı karşıya gelmemeleri için uyarmaktadır. Ne büyük tevafuktur ki Allah, her iki kitabın küçük unsurlarını ifade ederken ‘*ayet*’ tabirini kullanmakta ve realiteyi bulmada bunların rehberliğine dikkat çekmektedir. Yani Allah katında, Kur'an'ın bö-

³⁰³ Neml, 27/43

³⁰⁴ Yûsuf, 12/105

³⁰⁵ Rûm, 30/7

³⁰⁶ Nursî, Mensenvi-i Nûriye, a.g.e. s. 1346

³⁰⁷ Nursî, Muhakemât, a.g.e. s. 1998-1999

lümüleri olan sureleri oluşturan cümlelere ‘*ayet*’ denildiği gibi kainatta varlık sahasına çıkmış her bir delil de ‘*ayet*’tir.³⁰⁸

‘Göklerde ve yerde Allah’ın varlığını, birliğini ve kudretini gösteren nice deliller vardır ki, insanlar yanından geçip gittikleri halde yüzlerini çevirdiklerinden farkına varamazlar.’³⁰⁹

Öyle anlaşılmaktadır ki, Kur’an’ın baktığı yerden akletmek, farkına varmaktır. Ancak farkına varanlar, farklı davranabilirler ve bu farklılık insanları, Rabbe kul, Rasûlü’ne de ümmet haline getirmektedir. Varlık okunmak için yaratılmıştır ve bu okumanın sonucunda Allah’ın varlık, birlik ve kudreti açık bir şekilde kendini göstermektedir. Etraftaki varlık ve olaylara ‘*yokmuş*’ gibi bir tavır ortaya koyarak duyarsız kalmak ise, asla bu sonuca ulaşma imkanı vermemektedir. Böyle bir durum, ‘*okuma*’ işini gerçekleştirmek için verilen akıl nimetinin kıymetini bilememeyi beraberinde getirdiği gibi bunun sonucu olan ‘*bilme*’ işlevini de gölgede bırakan büyük bir yanıltır.

İşin burasında Kur’an, akıl sahiplerine hitap ederek şöyle seslenmektedir; **‘Muhakkak, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün ardı ardına gelmesinde akıl sahipleri için elbette nice ayetler vardır.’**³¹⁰

Halbuki *bakıyorlar mı?, gezip dolaşmıyorlar mı?, görmüyorlar mı?, ibret almıyorlar mı? ve akletmiyorlar mı?* gibi doğrudan akla hitap eden beyanlarıyla Kur’an, aklın önündeki bu ülfet perdesini ortadan kaldırmayı hedeflemekte ve müntesiplerinden de, faal bir aklî faaliyet beklemektedir. **‘Biz, göğü, yeri ve ikisi arasındaki varlıkları gayesiz, boşuna yaratmadık. Bu, sadece kafirlerin bir zannı ve iddiasıdır. Artık o ateşten vay haline o kâfirlerin!’**³¹¹ gibi beyanlar ise, her şeye rağmen bu perdeyi açmamakta ısrar edenlerin akıbetini ortaya koyup, aklı önceden uarmaya matuf ifadelerdir.

³⁰⁸ Bkz. Bakara, 2/164; Âl-i İmrân, 3/190; A’râf, 7/73, 133; Yûnus, 10/6, 92; Hûd, 11/64; Yûsuf, 12/105; İsrâ, 17/12; Meryem, 19/10, 21; Enbiyâ, 21/91; Mü’minûn, 23/50; Şuârâ, 26/4; Ankebût, 29/15, 35; Yâ-Sîn, 36/33, 37, 41; Kamer, 54/2, 15

³⁰⁹ Yûsuf, 12/48

³¹⁰ Âl-i İmrân, 3/190

³¹¹ Sa’d, 38/28

3.2.5.2. Gaflet

Ülfet gibi gaflet de aklın, fonksiyonunu eda edebilmesinin önündeki engellerdendir. Zira varlığı iyi okuyamamış ve bu sebeple de, onun varlık sebebi konusunda fikir yürütüp akılda derinleşememiş bir insan, aynı zamanda kendisinin de farkında değildir. Bu boyuttaki bir gaflet perdesi, aklın çalışmasına engel olduğu gibi akli daha çok devre dışı bırakacak faaliyetlere yönelerek, düşünmekten gelebilecek rahatsızlıkları ortadan kaldırma adına kendisini daha çok eğlence ve hevâ merkezli bir girdaba sürükler. Aslında burada, deniz suyu misalinde olduğu gibi içtikçe susama ve susadıkça da içme benzeri bir fasit döngü söz konusudur. Zaten eğlencelere dalmak, bu noktada dikkat dağılmasının yaygın sebeplerinden birisidir ve bu, geçici olarak hissi iptal eder, insanın düşünmesine ve gerçekleri görmesine engel olur. Bu durumda insan, dünya hayatının geçici ve süslü yüzünün cezp edici halini nazarına alır ve böylelikle ebedi hayata nispetle kısacık hayatın yanıltıcı cazibesine kapılarak kendisini aldatmış olur. Kur'an, bu konuya sıklıkla değinerek dünya hayatını boş bir eğlence ve oyundan, her yönüyle insanı cezp etmesine karşılık aldatıcı bir zinet oluşundan bahsederek her iki hayat arasında kıyaslar yapmaktadır.³¹²

Gaflet, sadece düşüncenin önündeki bir engel değil aynı zamanda insandaki latifeleri de öldüren ve bu anlamda doğrudan kalbe olumsuz tesir eden bir marazdır. Kalbin dalgınlık ve gafleti ise, kişiyi hakikatleri idrak etmekten alıkoyar. Bu hal, uzun müddet devam ettiği, kişi şehvi arzu ve isteklere yöneldiği taktirde kalbin bunlara yönelişi artar, şehvi arzuların bataklıklarında boğulur, onu adet ve gelenekler kaplar ve artık o insan ehl-i batıl ile oturup kalkmayı alışkanlık haline getirir, vakitlerini boş yere harcayanlara benzemekten hoşlanır. Böyle birisi, gaflet bakımından uyuyan insana benzerse de hak ve hakikatleri idrak etme noktasında bundan mahrum olanlarla beraberdir.³¹³

Halbuki varlık, her bir unsuruyla gafleti ortadan kaldıracak külli bir lisandır. Ancak onun dilinden anlayabilmek için kainatı okuyup anlamaya ihtiyaç vardır ve işin burasında Kur'an, insandan sıklıkla böyle bir faaliyette bulunmasını talep etmektedir.

³¹² Âl-i İmrân, 3/185; En'âm, 6/32, 70, 130; A'râf, 7/51; Ankebût, 29/64; Lokmân, 31/33; Fâtır, 35/5; Muhammed, 47/36; Hadid, 57/20

³¹³ İbn Kayyim, *er-Rûh*, s. 302

‘Yedi kat gök, dünya ve onların içinde olan herkes Allah’ı takdis ve tenzih eder. Hatta hiçbir şey yoktur ki O’na hamd ile tesbih etmesin. Ne var ki siz, onların bu tenzih ve takdislerini iyi anlayamazsınız. Bunca azametiyle beraber, kullarının gaflet ve cürümlerine karşı O, Halîm’dir, Gafûr’dur. Pek sabırlı, müsamahalı ve bağışlayıcıdır.’³¹⁴

3.2.5.3. İstiğna

İstiğna, genelde takdir gören bir tavır iken, nimetlerin farkına varamamanın bir neticesi olarak bazen, insanı imandan uzaklaştıran bir sebep oluvermektedir.

İnsanın bilmediğinin farkında olması, kaybettiklerini telafi ve öğrenme adına önemli bir unsur iken bilmediğinin farkına bile varamayacak seviyede ilgisiz kalması, çözümü olmayan bir cehalet sebebidir. Bir de, bilmediğini bilmeme yanında bildiklerini en geçerli değer olarak algılama yanlışlığı vardır ki, bu durumdaki insan, cehaletin en kuytu noktalarında kalmaya mahkum ve ışığı yakalama yolunda ümitsiz durumdadır.

Kur’an açısından bu durum, azgınlık ve taşkınlığın en temel noktasıdır ve insan, kendisini ihtiyaçsız zannettiği bu türlü durumlarda azgınlığın sınırlarını zorlamakta, üzerinde tecelli eden nimetlerin farkına varamamaktadır. Şu ifadeler, konuyu özetler mahiyettedir: **‘Hayır! Rabbinin bunca nimetlerine rağmen kafir insan, kendisini ihtiyaçsız zannetti diye azar. Ama dönüş, elbette Rabbinedir.’**³¹⁵

3.2.5.4. Umursamazlık

Varlık arasından süzüle süzüle seçkin bir konuma getirilip ilahi hitaba muhatap konumunda yaratılmış olmasına rağmen kendisindeki bu farklılığın farkına varmadan sadece bedeni arzularının peşine takılarak bir hayat yaşama ve bunun dışındaki her şeyi umursamama, aklın önünde büyük bir engeldir. Böyle birisi, asla sağlıklı düşünemez ve bu nedenle de düşüncelerinde hiçbir zaman isabet yaşayamaz.

³¹⁴ İsrâ, 17/44; Ayrıca bkz. Nûr, 24/41

³¹⁵ Alak, 96/6, 7, 8

‘Kıyametin kopacağını da pek sanmıyorum. Ama olur da mü’minlerin dediği gibi, Rabbimin huzuruna döndürülecek olsam bile, O’nun katında en güzel ne varsa o da benim olur, bundan hiç şüphemiz olmasın!’³¹⁶

‘Eğer Allah dileyseydi, ne biz, ne de atalarımız şirk koşmaz, hiçbir şeyi de haram kılmazdık.’³¹⁷

Hakkında hiçbir bilgileri olmadığı halde hemen her konuda fikir ileri sürmeyi ellerinden bırakmayan bu zümre, akli devre dışı bıraktığı için hep zanlarıyla hareket eder ve yarın başlarına geleceklere aldırmadan sürekli behimi bir hayatın peşinde koşup durur. İşte böyle bir anlayışı zemmederken onların ağzından aktarılan bazı cümleleri; ‘Hayat, sadece bu dünyada yaşadığımız hayattan ibarettir; ölürüz, yaşarız. Bizi yalnız zamanın akışı helak eder.’³¹⁸

Bunlara göre yeniden diriliş ve bu diriliş sonrasında önceki hayatın hesabını verme, hesap ve kitap, hep öncekilerin masallarından ibarettir.³¹⁹ Halbuki en büyük masal, kendilerini iknaya çalışıp içine daldıkları kendi hayatlarından başkası değildir.

3.2.6. Duyguların Dengesizleşmesi

İnsan, çok farklı duygularla donatılmış bir varlıktır ve bu duyguların her biri, belli başlı hedefleri gerçekleştirmek için ona verilmiştir. Bu duyguların farkına varma ve onları, veriliş gayeleri istikametinde kullanma, insan-ı kamil olmanın bir neticesidir. Aksi halde her iki durumda da insan, elindeki kıymetlerin farkına varamamış ve neticede imkanlarını kullanmamak suretiyle kendine rağmen bir tercihte bulunmuş demektir.

3.2.6.1. Duygularda Denge

Korku, inat, kibir, gurur, haset, kin ve nefret, aşırı istekler, öfke, kendini beğenme, benlik ve güçlülük hissi gibi ilk etapta sıralayabileceğimiz bu duygular, belli bir denge gözetilerek kullanıldığında insana artı değer katarken, belli bir ölçüye riayet edilmeden ve

³¹⁶ Fussilet, 41/50; Benzeri bir ayet için bkz. Kehf, 18/36

³¹⁷ En’âm, 6/148

³¹⁸ Câsiye, 45/24

³¹⁹ Bkz. Ahkâf, 46/17; Ayrıca bkz. Hâkka, 69/4; Kasas, 28/39; Kâf, 50/12-15

zamansız yönlendirildiğinde onu, belli başlı çıkmazlara sürükleyebilmekte ve değerini kemiren bir unsur haline gelebilmektedir. Kur'an perspektifinden konuya bakıldığında burada da bir dengenin gözetilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Zira Kur'an, 'orta yol'u bir talebe dönüştürmüş ve inanan bir insanın, sürekli bunu talep etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³²⁰

Mesela korku, insanın hayatını koruması ve gelecekte hesabını veremeyeceği durumlara düşmemek için Allah tarafından verilmiş bir 'korunma' duygusudur. Yerinde kullanılmayıp insanı, her şeyden korkar hale getirdiğinde o, hayatı zehir eden bir unsur iken hiçbir şeyden korkmadan fütursuz kalındığında ise sürekli tehlikelerin zemininde dolaş-tıran bir etken oluvermektedir. Onun verilmiş gayesi, korkulması gereken yerde geri adım atmasını bilmek ve cesaret gerektiren yerde de onu sergilemek içindir. Şehvet, kin ve nefret gibi diğer duygularda da durum farklı değildir. Onların esiri olup bir anlık şehvet ve öfkenin seline kapılıp da hayatını karartan nice insan olduğu gibi bu duyguların farkına varmadan yaşayan denge problemlili bir hayli insan vardır.

Konumuzla ilgisi bakımından bu duyguları değerlendirecek olursak bunlar, dengeden uzak kaldıkları zaman akıl üzerinde baskın bir güç oluşturarak çoğu zaman onu devre dışı bırakmakta ve makul kararların alınmasına imkan vermemektedir. Sonu pişmanlıkla biten nice hareket vardır ki bir anlık şehvet, kin ve nefret gibi duyguların akıl üzerinde kurduğu olumsuz etkinin bir neticesi olarak ortaya çıkmış ve geri dönüşü imkansız yanlışlıkların yapılmasını netice vermiştir.

3.2.6.2. Duygularda Aşırılık

Aşırılık, sadece bir yönde değil müspet ve menfi olmak üzere her iki yöndeki faaliyetler için tehlike arz etmektedir ve böyle bir hareket açık bir dengesizliktir.

Bir örnek vermek gerekirse sevgi, herkeste bulunması gereken bir duygudur. Çünkü sevgi, yaşatan bir iksirdir; insan, sevgiyle yaşar, sevgiyle mutlu olur ve sevgiyle çevre-

³²⁰ Günde beş vakit namazını kılan her bir mü'min, 'Bizi doğru yola, sana doğru varan yola ilet' (Fâtiha, 1/6) demek suretiyle Allah'tan bunu talep etmekte ve duygularında denge isteğini yenilemektedir.

sini mutlu eder. Varlığın mayasıdır sevgi ve her insan, mutlaka sevgiden nasibini almaktadır.

Ancak onun da belli ölçüler içinde yaşanması kaçınılmazdır. Aksi halde, akli baskı altına alan böyle bir duygu, insanı farklı yanlışlıklara sürükler ve böyle bir insanda, normal şartlarda hiç kimsenin yapmayacağı şeyler görülebilir. Yüzyılların tecrübesinin bir neticesi olarak *'aşkın gözü kördür'* şeklinde kalıplaşan söz de bunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber (sas) de, bu durumu anlatırken, **'Senin bir şeye olan muhabbetin, ona karşı seni kör ve sağır kılar'**³²¹ ifadelerini kullanmaktadır.

Sevginin baskı altına aldığı akıl, artık realiteyi görmekten uzaktır ve insanı, zincirleme yanlışlara sürüklemeye başlar. Kur'an'da böyle bir aklın yanlışlıklarından bahisler oldukça çoktur ve bu bahislerin her birinde Allah, akli muhatap alarak yeniden *'faal'* ve *'akıllı'* konumunu elde etmesi için uyarılmaktadır. **'İbrâhim onlara şöyle dedi: "Siz dünya hayatında Allah'tan başka birtakım sevgili putlar edindiniz. Ama sonra kıyamet günü gelince birbirinizi red ve inkâr edecek, birbirinize lânet edeceksiniz. Barınacağınız yer ateş olacak ve kendinize hiçbir yardımcı bulamayacaksınız.'**³²² Görülüyor ki, insanda mevcut olan sevgi ihtiyacı, sevgiye layık olan Allah'a verilmezse veya başka şeyler sevilirken O'nun adına sevilmezse, insan şirk gibi aklın, normal şartlarda kabul edemeyeceği yanlışlıklara düşebilir. **'Öyle insanlar vardır ki Allah'tan başkasını Allah'a denk tutar, tıpkı Allah'ı severcesine onları severler. Müminlerin Allah'a olan sevgileri ise her şeyden daha ileri ve daha kuvvetlidir. O, böyle yaparak kendilerine zulmedenler, azabı gördükleri zaman anlayacakları gibi, bütün kuvvet ve kudretin yalnız Allah'a ait olup, Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu, keşke şimdiden bilselerdi!'**³²³ ifadesinden de anlaşıldığı gibi dengesi bozulmuş bir sevgi, Allah gibi başka *'nidd'*lerin de aşırı tazimini netice vermekte ve bunun neticesi olarak da, servet, kuvvet, mevki, güzellik sahibi, insanların sevgilerini kendine çeken dilberler, hükümdarlar ve kahramanlar türemekte, böylelikle tanrılık payesi ucuzca dağıtılmakta-

³²¹ Ebû Dâvûd, *Edeb*, 116; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 5/194, 6/45

³²² Ankebût, 29/25

³²³ Bakara, 2/165

dır. Halbuki ‘Allah için sevmek’le ‘Allah’ı sever gibi sevmek’ arasındaki fark çok açıktır.³²⁴

Aşırı sevgi neticesinde bir varlığı tazim ve tebcilde ileri gitmek, zamanla onu tanrılaştırmaya yol açabilir. İbadet edilecek derecede yüceltilen şahsiyetler, Allah katında kabul ve aslında böyle bir tazimden kaçan kimseler bile olabilir. Hıristiyanların Hz. İsa ve Meryem’i,³²⁵ Yahudilerin Hz. Uzeyr’i,³²⁶ her iki din mensuplarının da din büyüklüğünü,³²⁷ aynı şekilde müşriklerin de melekleri tazimde ileri gitmeleri,³²⁸ onlara Allah’a ait mahsus bazı özellikleri vermekle sonuçlanmıştır. İbn Abbas’ın bildirdiğine göre, de adları sıralanan putlar da, o adları taşıyan şahsiyetlerin, aşırı tazime hedef olmalarıyla ortaya çıkmış olmalıdır.³²⁹

3.2.7. Arızî Haller

3.2.7.1. Ateh

Bunaklık anlamına gelen ateh de, aklın faaliyetleri önündeki engellerdendir. Bu durumdaki kişiye, bunaklığa maruz kalmış insan anlamında ‘ma’tûh’ denilmektedir. Cünûnla da yakından ilişkisi olan ateh, insanın aklını kullanmasını engelleyen ve kendi elinde olmaksızın insanın muhatap olduğu bir hastalık halidir. Cünûnda olduğu gibi ateh durumunda da insan, idrak ve takdir kabiliyetini yitirmektedir. Zira ateh de, akli örten ve sağlam idrake engel olan bir hastalık, bir nevi akıl bozukluğudur.

Bu hastalığa yakalanan kimse, zaman zaman sakin olmakla birlikte bazen de bu sükûndan mahrumdur. Temyiz gücüne sahip olup olmaması da, onun bu sükûnuyla doğru orantılıdır. Dini sorumluluk açısından ateh sahibi ma’tûh, mümeyyiz çocuk gibidir ve

³²⁴ Bkz. Elmalılı, *a.g.e.* c. 1, s. 572-580

³²⁵ Mâide, 5/116

³²⁶ Tevbe, 9/30

³²⁷ Tevbe, 9/31

³²⁸ Sebe’, 34/40

³²⁹ Buhârî, *Tefsir Nûh* 1; Râzî, c. 30, s. 143, 144; İbn Kesîr, *a.g.e.* c. 8, s. 262

bu durumdaki insandan, teklifin düşüp düşmeyeceği konusu, fukaha arasında tartışmalıdır.³³⁰

3.2.7.2. Cünûn

Lugatta, örtünmek, gizlenmek ve aklını kaybetmek gibi anlamlara gelen cünûn, akıl hastalığına ait bir haldir. Davranış ve sözlerin, akla uygun düşmesine mani olan bir akıl bozukluğudur.³³¹ Zaten, bu durumda olan ve aklını kaybeden kimseye de, mecnun denilmektedir.³³² Öyleyse cünûn, akli örtüp idraki yok eden bir hastalıktır.

Delilik, cinnet kavramıyla ifade edilir ve o, nefis ile akıl arasındaki engeldir.³³³ Cinnet hali, sürekli olabildiği gibi bazı durumlarda geçici de olabilmektedir. Zihnen özürlü olan kimseler de, hukuk açısından mecnunla aynı durumdadır³³⁴ ve bu halleri düzelinceye kadar kendilerine teklif anlamında herhangi bir sorumluluk yüklenmemektedir.³³⁵ Zira delilik, kişiyi temyiz gücünden mahrum kılan bir özür halidir. Fıkıh kitaplarında konu, genel olarak, ‘*ehliyet arızaları*’ başlığı altında incelenmektedir ki bunlar, *geçici* ve *kalıcı* olmak üzere iki kısımdan ibarettir.

Bir hadislerinde Hz. Peygamber (sas), *teklifin kaldırıldığı üç kişiyi*³³⁶ sayarken, bunlardan birisi olarak mecnûnu da zikretmiş ve böylelikle delilerin, mükellef olmadıklarını açıkça beyan etmiştir. Zira, dini açıdan sorumluluk ile akıl arasında çok yakın bir ilişki vardır. Zira, teklifin esasını, akıl ve idrak teşkil eder. Çünkü teklif bir hitaptır; akıl ve idraki olmayan cansızlarla hayvanlara dini hitap muhal olduğu gibi, henüz mümeyyizlik vasfına ulaşmamış çocuklara, uyuyanlara ve delilere hitap da muhaldir.³³⁷

³³⁰ Bkz. Ebû Zehrâ, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 291

³³¹ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 111

³³² Râzî, Abdülkâdir, *Muhtârü’s-Sihâh*, s. 113

³³³ İsfehânî, *a.g.e.* s. 139

³³⁴ Bkz. İbn Mâce, *Talâk*, 15

³³⁵ İbn Mâce, *Talak*, 15

³³⁶ Buhârî, *Hudûd*, 22; *Talâk*, 11

³³⁷ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 182

'Ey Allah'ım! Cünundan, cüzzamdan, sedef hastalığından ve kötü hastalıklardan sana sığınırım'³³⁸ diyerek dua eden Peygamber Efendimiz'in de dikkat çektiği bu durum, Allah ile en mahrem anları ifade eden dualarda bile unutulmaması gereken bir haldir.

Cinnet konumunda bir cehalete maruz kalan bir çok imansız kimsenin, kendi ayıplarını kapatma maksadıyla peygamberlerine 'mecnûn' deme yarışına girmeleri, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur.

3.2.7.3. Humk

Sözlükte ahmak, saf, akli zayıf olmak, bön, bir şeyi düşünüp taşınmadan sabırsızca yapmak gibi anlamlara gelen³³⁹ humk da, aklın karşısında konumlanan kavramlardan birisidir. Kelimenin çoğulu, dilimizde de sıklıkla kullanılan 'ahmak'tır.

Akıllı kimse, bütün insani erdem ve değerleri üzerinde toplayan; ahmak ise, her türlü rezillik ve kepezeliğe sahip olandır. Aynı zamanda akıllı, sevdiği kimse için yardım ve cömertlik elini açık tutan, düşmanlık etmek istediğinde ise, gücü yetmekle birlikte zulme girmeyen; dostunu, aklıyla mutlu ve bahtiyar eden, düşmanını da adalet ve iyilik yaparak utandırandır. Ahmak ise, hem saptıran hem de saptmış olandır. Böyle bir insan, ünsiyet ve dostluk için kendisine yaklaşılsa böbürlenir, kendinden kaçılrsa kederlenir ve konuşurulmak istense, hemen değişip uygunsuz sözlere girer. Kendi haline bırakılrsa, olmadık işlerle bin bir külfet çıkarır. Onunla oturmak, bela ve sıkıntı; dostluğu da, zarar ve ziyandır.³⁴⁰

Bu ifade ve mukayeselerden de anlaşılacağı üzere ahmaklık, bir nevi zihin karışıklığı olup, cahillik ve bilgisizlikle eşdeğerde bir hastalık halidir.³⁴¹

Hamakat olarak da söz edilen humk hali, fert ve toplumu aşağılara çeken bir kilitlenme durumudur. Bu sebeptendir ki, yüzyıllardır devam ede gelen mirasın oluşturduğu kültürümüzde, 'ahmak dostun olacağına, akıllı düşmanın olsun' şeklinde vecizeleşmiş ve

³³⁸ Ebû Dâvûd, *Vitr*, 32; Nesâî, *İstiâze*, 36, 48; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 2/89; 3/192, 218

³³⁹ Askerî, *el-Furûk*, s. 81; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 142

³⁴⁰ Mâverdî, *Edebü'd-Dünya ve 'd-Dîn*, s. 30

³⁴¹ Altıntaş, *a.g.e.* s. 181

bununla, dost bile olsa ahmak insanın, ne türlü felaketlerin habercisi olduğu vurgulanmak istenmiştir.

3.2.8. Zararlı Alışkanlıklar

Fert ve toplumun, akıl ve şuur bozukluğuna uğramaması için, aklın faaliyetini olumsuz etkileyen içki gibi alışkanlıklardan uzak durulması gerekmektedir. Kur'an ve Hadis'lerde sarıh biçimde yasaklanan içkinin³⁴² genel adı '*hamr*'dir. Hamr ise, bir şeyi örtmek demektir. Başörtüsü olarak bilinen '*humâr*' kelimesi de aynı kökten gelmektedir.³⁴³ Temel anlamı örtmek olan bu kelimenin, içkinin haram kılınmasını ifade ederken zikredilmiş olması, insanın akıl yürütme ve düşünme yeteneğini örtmesi ve akli etkisiz hale getiren her türlü uyuşturucuyu ifade maksatlardır. Bu anlamda fert ve toplumun, alkollü içkiler yanında, akli olumsuz yönde etkileyen her türlü esrar, afyor, morfin, kokain ve eroin gibi uyuşturucuların yaygınlaşmasından korunması ve alıkonulması gerekir.³⁴⁴ Zira bunların ortak yönü, aklın işleyişini etkisiz hale getirmektir.³⁴⁵ Bu yüzden Allah Rasûlü (sas), içkiyi bütün kötülüklerin anası olarak ifade etmiştir.³⁴⁶

Burada dikkat çeken bir husus da insanın, bu türlü fiilleri iradi olarak gerçekleştirmesinden dolayı, sarhoş iken yaptığı fiillerden de sorumlu tutulacak olmasıdır. Zira bu hal, affi gerektiren ve insan iradesinin dışında gelişen diğer hususlara benzememektedir. Çünkü sarhoşluk, semavî olmayan arızalardandır. Bu sebeple sarhoş, haram olan bir şeyi kendi isteği ile kullanmak suretiyle sarhoş olmuş ise, sarhoş iken yapmış olduğu şeylerden ayrıca sorumlu olacaktır. Çünkü bu durumda akıl, bilkuvve halinde o şahısta mevcuttur.³⁴⁷

³⁴² Bkz. Mâide, 5/90, 91

³⁴³ Bkz. Nûr, 24/31

³⁴⁴ Bkz. İbn Âşûr, M. Tâhir, *İslam Hukuk Felsefesi*, Çeviren; V. Akyüz-M. Erdoğan, İstanbul, 1999, s. 141

³⁴⁵ İsfehânî, *a.g.e.* s. 227

³⁴⁶ Nesâî, *Eşribe*, 44

³⁴⁷ Ebû Zehrâ, *a.g.e.* s. 295

3.2.9. Toplumsal Baskı

Aklın önündeki engellerden birisi de kuşkusuz toplumsal baskıdır. Özellikle çevrenin oluşturduğu baskı, ideolojik yaklaşımların öne çıkması, belli başlı liderlerin etkisinde kalma, milliyetçilik mülhazaları, azınlık psikolojisinin beraberinde getirdiği sınırlamalar ve menşei belli olmayan bir takım inançlar, hür düşüncenin önünde engeller oluşturur ve bu durumdaki bir insanın sağlıklı düşünerek karar vermesi çoğu zaman imkansızdır. Bilhassa belli bir olgunluğa ulaşamamış kişilerde kendini gösteren böyle bir baskı ile insanlar, kendilerine ait bir hayat yerine adeta güdümünde kaldıkları belli başlı kimseler veya değerlerin müsaade ettiği ölçüde bir açılım yaşayabilmektedirler. Bu ise, aklın fonksiyonunu yeteri kadar yerine getirememesi anlamına gelmektedir. ‘*Akrabalarım nasıl değerlendirir?*’, ‘*Arkadaşlarıma nasıl izah ederim?*’, ‘*Medya bu işe nasıl bakar ve değerlendirir?*’ ve ‘*Arkamdan nasıl konuşulur?*’ gibi sorulara cevap bulmakta zorlanan bu insanlar, içinde buldukları baskı neticesinde kendi kararlarını kendileri verememekte ve neticedeki riski paylaşabilecekleri sürekli bir destek ihtiyacı duymaktadırlar.

Hayatı boyunca her türlü desteği verdiği halde yeğenin davetine icabet etmekte istenilen hamleyi yapamayan ve arkasından konuşacak Kureyş’in, ‘*ölüm korkusuyla son anda davete icabet edip bunu yaptığını söyleyecekleri*’ endişesini taşıyan **Ebû Tâlib**’in hali,³⁴⁸ böylesi bir baskıya ne güzel misaldir. Şiirlerinde makul bir tavır ortaya koyduğu halde benzeri baskıları üzerinden atamayan ve bu yüzden iman etmekten uzak duran **Ümeyye İbn Ebî Salt**’ın durumu da, Ebû Tâlib’inkinden farklı değildir. Zira o da, Sakîf kabilesi kadınlarının, ‘*Ümeyye gitti de, Abdimenafoğullarından bir gence tabi oldu*’ demelerinden endişe ediyor ve sırf bu sebeple, aklı ikna olduğu halde Hz. Peygamber’e gelip teslim olmuyordu.

Bu baskı, her zaman iyi ve güzel olanı kabul etmeme şeklinde tezahür etmeyebilir. Bazen de bu, yanlışı benimseme şeklinde kendini gösterir ve arkası gelmez yanlışıklara kapı aralayarak realitenin kabul edemeyeceği sonuçlar doğurabilmektedir. Kur’an’ın, cahiliyye toplumundan bir kesit aktararak kız çocuklarının hazine hallerinden bahsetmesinden de anlaşılıyor ki, beyni kemirip aklı rahatsız etmesine rağmen toplumsal baskı,

³⁴⁸ Bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.* c. 2, s. 418; İbn Kesîr, *Bidâye*, c. 3, s. 153

insanı kendi öz evladının hayatına son verme noktasına getirebiliyor ve telafisi imkansız yanlışlıklara sevk edebiliyor. İşte açık ve net beyan; **‘Onlardan birine bir kızının dünyaya geldiği müjdelence, öfkesinden ve üzüntüsünden, yüzü mosmor kesilir. Müjdelendiği bu kötü haberin etkisiyle utanıp eşinden dostundan saklanmaya çalışır. Şimdi ne yapsın! Hor, hakir, itilip kakılan bir bela olarak hayatta mı bırakınsın, yoksa topraklara mı gömsün, ne yapsın?’** diye kara kara düşünür! Dikkat ediniz, ne fena hükümlerdi verdikleri bu hükümler!³⁴⁹

3.2.9.1. Taklit

Kur’an açısından aklın fonksiyonunu yerine getirebilmesinin önündeki engellerin başında, olayları aklın mihengine vurmaktan körü körüne başkalarını taklit yatmaktadır. Taklit ise, herhangi bir görüşü, delilsiz olarak körü körüne kabul etme³⁵⁰ ve delil olmaksızın başkasının görüşü ile amel etme,³⁵¹ bir başka ifade ile nefsin alışkanlık kazanması ve belli bir şeye meylederek onun delilleri hakkında tefekkür ve nazarı terk etmesi demektir.³⁵²

Taklidin, gelenek ve görenek olmak üzere iki türlü tezahürü vardır. Gelenek, geçmişleri taklit ederek olayları aklın mihengine vurmaktan geçiştirmektir ve Kur’an’ın en çok üzerinde durduğu en büyük beşeri yanlış budur. Eskilerin çoğunda bu, atalarına olan aşırı sevginin bir sonucu olarak onları putlaştırıp düşüncelerini tartışılmaz hale getirme şeklinde tezahür etmiş ve böylelikle onlar birer put haline getirilmişlerdir. Zaten geleneklerde, hiçbir asıl ve esasa dayanmayan saçma sapan konular bile olsa, bugünün toplumlarında bile onu bünyeden söküp atmak oldukça zordur; zira bu durumdaki insanlar, akılları yerine tam bir teslimiyetle yöneldikleri duygu ve hisleriyle hareket etmektedirler. Hz. İbrahim (as), putların ulûhiyetle hiçbir ilgisinin olmadığını akıl ve mantıklarına hitap ederek ispat ettiğinde,³⁵³ **“Ama atalarımızı böyle bir uygulama içinde bulduk, biz de onu benimsedik”**³⁵⁴ demek suretiyle O’nu tasdik etmelerine rağmen böyle bir

³⁴⁹ Nahl, 16/58, 59

³⁵⁰ Kurtubî, *a.g.e.* c. 2, s. 211

³⁵¹ Akçay, *a.g.e.* s. 227 (Muhammed Seyyid, *Medhal*, c. 1, s. 274’den naklen)

³⁵² Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, c. 111

³⁵³ Bkz. Şuarâ, 26/70-73

³⁵⁴ Şuarâ, 26/74

gelenekten kendilerini kurtaramamış ve akıllarıyla imana yönelme fırsatını kaçırmışlardır.

Çevreye bakıp onları şuursuzca taklit anlamındaki görenek de Kur'an'ın tenkit ettiği bir taklit çeşididir. İsrail oğulları ile yıllar süren tecrübelerinin neticesinde yokluğunu fırsat bilen ve yeniden tevhid çizgisinden uzaklaşan kavminin hali, böyle bir taklide güzel bir örnektir. Üstelik onlar bunu, sadece bir defaya mahsus değil, defalarca tekrarlamışlardır.³⁵⁵

Taklit, sahih ve batıl olmak üzere iki çeşittir. Kur'an'da her ikisiyle ilgili örneklerle rastlamak mümkündür. Hz. Yûsuf'un **'Ben Allah'a iman etmeyen, âhireti de inkâr eden bir halkın dinini bir tarafa atıp, atalarım İbrâhim, İshak ve Yâkub'un dinine tabi oldum. Allah'a herhangi bir şeyi şerik saymak bizim için asla doğru olmaz. Bu tevhid inancı, Allah'ın hem bize, hem de insanlara olan ihsanıdır. Ama ne yazık ki insanların çoğu bu nimete şükretmezler'**³⁵⁶ sözündeki taklit, sağlam bilgi üzerinde sabit kadem etmiş ataların yolunda ve ilahi emirler çerçevesinde cereyan eden sahih taklide güzel bir örnektir. Ancak Kur'an'ın, çoğunlukla nazara verdiği ve her fırsatta yerdiği taklit biçimi, batıl olan taklittir ve çoğunlukla bu taklit de, anne ve baba gibi en yakınardan başlayarak çevresindeki etkin kişiler, kabile reisleri, liderler ve diğer otorite sayılan şahısların yapageldiklerini hiç sorgulamadan aynen uygulamak şeklinde tezahür etmektedir.³⁵⁷

'Kardeşleri ve babaları dost edinmeyin'³⁵⁸ diyerek daha baştan kuru kuru taklitten müntesiplerini sakındıran Kur'an böylesine bir taklit anlayışını asla kabul etmemekte ve çok çarpıcı ifadeleriyle bu türlü tavır sergileyen kişileri sıklıkla yermektedir. İşte birkaç ayet; **'Onlara: 'Gelin Allah'ın indirdiği buyruklara tabi olun!' denildiğinde: 'Hayır, biz babalarımızı ne durumda bulduysak ona uyarız' derler. Babaları bir şeye akıl**

³⁵⁵ Bkz. Bakara, 2/93; Nisâ, 4/153; A'râf, 7/138, 148

³⁵⁶ Yûsuf, 12/37, 38

³⁵⁷ Bkz. Ulutürk, a.g.e. s. 312

³⁵⁸ Tevbe, 9/23

erdirip onu kullanmasını becerememiş ve doğruyu bulamamış olsalar da mı onlara uyacaklar?³⁵⁹

Kur'an, bununla da kalmaz ve bu nevi körü körüne saplantı içinde bulunan kişilerle muhatap olup onları, aklın gereği olan konulara davet eden kimselerin halini, çobanların sesini uzaktan duyduğu halde kendilerine ne söylendiğinin farkına varamayan hayvanlara, yani etrafındaki sesi duyduğu halde içeriğini anlamaktan mahrum olan varlıklara benzetmektedir ve bu benzetmenin sonunda da; **'Sağır, dilsiz ve kördür onlar. Bundan ötürü akledip anlayamazlar'**³⁶⁰ demek suretiyle körü körüne taklitin, akıl adına insanı kör, sağır ve dilsiz hale getireceğini anlatmaktadır.

Elmalılı'lı Hamdi Yazır'ın dediği gibi değerlendirmede önemli olan, hak ve batıl, menfaat ve zarar, iyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinliktir. Menfaatin hakkıyla menfaat; iyiliğin hakkıyla iyilik, güzelliğin de hakkıyla güzellik olması için de Allah'ın hükmünü, Hakk'ın delilini bulmak lazım gelir.

Bundan dolayı bir şeye tabi olma sebebi; eksiklik, yenilik veya atalar yolu olup olmaması değil, Allah'ın emrine ve Hakk'ın deliline uygun olmasıdır. Allah'ın emrine uyan ve ne yaptığını bilerek yapan ataların dediklerine elbette uyulur. Aksine Hakk'ın emrini tanımayan ve ne yaptığını bilmeyenlere -atalar bile olsa- yine uyulmaz. Bu durum, eskilerde olduğu gibi yenilerde de farklı değildir.³⁶¹

'Sen, dediler. 'Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz dinden döndüresin de ülkede önderlik ikinize kalsın diye mi geldin? Biz, mümkün değil size inanmayız.'³⁶² Benzeri bir ayetin sonundaki uyarı da ayrıca dikkat çekicidir: **'Ataları hiçbir şey bilmeyen, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı yine onlara tabi olacaklar?'**³⁶³

³⁵⁹ Bakara, 2/170; Ayrıca bkz. Mâide, 5/104; Zuhruf, 43/22 Zuhruf 43/22, 23, 24; A'râf, 7/28; Yûnus, 10/78; Enbiya, 21/53; Şuârâ, 26/74; Lokmân, 31/21; Mü'minûn, 23/68; Nisâ, 4/11; Sebe', 34/43

³⁶⁰ Bakara, 2/171

³⁶¹ Elmalılı, *a.g.e.* c. 1, s. 482

³⁶² Yûnus, 10/78

³⁶³ Mâide, 5/104; Bakara, 2/170

3.2.9.2. Ayrıcalıklı Sınıf Saplantısı

Yaratılıştta insanlar eşit oldukları halde bazı kimseler, kendilerine imtiyaz tanıyarak ayrıcalıklı bir konumda değerlendirmekte ve böylelikle bir şartlanmışlık içine girerek akıllarını gereği gibi kullanmaktan mahrum kalmaktadırlar. Zira böyle bir şartlanmışlık, aklın fonksiyonlarını olumsuz etkilemekte ve olaylara belli kalıplarla bakıp değerlendirmeyi beraberinde getirmektedir. Bunlara göre diğer insanlar, kendilerine hizmet etmek için yaratılmış birer canlı, kendileri de bütün canlılara hüküm sürmek için seçilen dünya sarayının müstesna krallarıdır. Bu sarayda istedikleri gibi yaşamak, sadece bunların hakkı ve arzularını tatmin için de her türlü yol mübahtır. Arada bir akıllarına ahiret ve orada hesap verme meselesi geldiğinde veya birileri kendilerine bunu hatırlattığında, kısmen ağızlarının tadı kaçmış olsa da hemen işin içinden sıyrılmaya çabası ortaya koyar ve aslında kendilerinin farklılığını ortaya koyarak böyle bir sonuçla karşılaşacak olsalar bile orada da Allah'ın kendilerine 'özel' muamele yapacağını savunmaya başlarlar.³⁶⁴ Çünkü onlar, özel insanlardır ve bundan dolayı da sürekli özel şartlarda hareket etmek onların en tabii hakkıdır.

'Biz, Allah'ın evlatları ve sevgilileriyiz' diyerek kendilerini özel bir konuma yerleştiren böyle bir anlayışa karşılık Kur'an; 'Öyleyse Allah, niçin sizi günahlarınız sebebiyle cezalandırıyor?' diye soruyor ve işin gerçeğini şu cümlelerle ortaya koyuyor: 'Hayır, bilakis siz, O'nun yarattığı birer beşer topluluğusunuz. Allah dilediğini affeder, dilediğini cezalandırır. Göklerde, yerde ve ikisi arasında olan her şeyin hakimiyeti Allah'ındır. Dönüş de O'na olacaktır.'³⁶⁵

Halbuki ne dünyada kimse ayrıcalıklı bir konumda değerlendirilmekte ne de ahirette kimseye cennet garantisi verilmektedir.

'Bir de; 'Yahudi ve Hıristiyan olanlardan başkası Cennet'e giremez' dediler. Bu, onların kendi kuruntuları... Sen, de ki: 'Eğer iddianızda doğru iseniz haydi delilinizi ortaya koyun.'³⁶⁶

³⁶⁴ Bkz. Fussilet, 41/50; Kehf, 18/36; Câsiye, 45/24

³⁶⁵ Mâide, 5/18

³⁶⁶ Bakara, 2/111

Akıllarına hitabın neticesi olarak ahireti, hesap ve kitabı kabullenmek durumunda olan bazıları da, yapageldikleri sınır tanımaz hareketlerinin bir sonucu olarak ahirette karşılaşacakları durumu kabul etmekle birlikte bu durumun, süreklilik arz etmeyeceğini ortaya koyarak, dönemsel ve geçici bir süre içinde azapla karşı karşıya kalsalar bile sonrasında bütün sıkıntılardan kurtulacaklarını ve tekrar imtiyazlı konumlarına döneceklerini düşünmektedirler.

Aslına bakılacak olursa, ölümü akıllarına bile getirmek istemeyen bu anlayış, imkan verilse dünya hayatında bin yıl daha yaşamayı düşünürken,³⁶⁷ yaşadıkları hayatın hesabını bir gün mutlaka verecekleri konusunda, **‘Nasıl olsa mağfiret edilimiz’**³⁶⁸ diyerek olabildiğince vurdumduymaz olduklarını göstermektedirler. Böyle bir anlayış, artık yiv kırmıştır ve hatasını hata olarak görüp yanlışının farkına varamadığı için de bir türlü gerçeğe ulaşamayacak ve hep kuruntuların hayâlî zemininde teselli arayacaktır. ‘Nasıl olsa hususi bir iltifata mazhar olacaklarının’ beklentisinde olan böyle bir anlayıştan bahsedilen Kur’an, dünya hayatını yedi bin yıl olarak algılayan ve ahirette de her bin yıl için bir gün azap göreceklerine inanan bazı insanları anlatırken şu ifadeleri kullanmakta ve neticede onları ciddi anlamda ikaz etmektedir:

‘Cehennem ateşi, sayılı birkaç günün dışında bize asla dokunmayacak’ derler. Söyle onlara: **‘Buna dair Allah’tan garanti mi aldınız? Aldıysanız ne alâ, Allah vadinden asla caymaz. Yoksa kesin bilmediğiniz şeyi mi Allah adına söylüyorsunuz?’** Hayır, durum hiç de öyle değil. Günah işleyip de kendisini her taraftan günahın kuşatıp kapladığı kimseler var ya! İşte onlar, Cehennemliktir. Hem de orada ebedi kalacaklardır.³⁶⁹

Kur’an’ın nazil olduğu dönemde de kendilerini böylesine ayrıcalıklı gören bazı Mekke’liler vardı. Kendileri imana davet edildiklerinde, sosyal statülerini nazara veriyor ve **‘A! Seni izleyenlerin, toplumun en aşağı tabakasından olduklarını göre göre sana inanmamızı nasıl beklersin?’**³⁷⁰ diyerek Hz. Peygamber’in yanında yer alan fakirlerle aynı meclisi paylaşamayacaklarını öne sürüyorlardı. Hatta onlara göre şayet

³⁶⁷ Bkz. Bakara, 2/94, 96

³⁶⁸ A’râf, 7/169

³⁶⁹ Bakara, 2/80

³⁷⁰ Şuarâ, 26/111-115

Muhammed (sas), kendileriyle görüşüp konuşmak istiyorsa, yanındaki bu insanları uzaklaştırmalı ve sadece kendilerinin olduğu özel sohbet meclisleri oluşturmalıydı. Bu taleplerini Hz. Peygamber'e de ulaştırmışlardı ki Allah (cc), sabah akşam Rablerine kullukla rüşdlerini ispat etmiş samimi kimseleri yanından uzaklaştırmaması ve onların isteklerine göre bir ayrıcalık ortaya koymaması gerektiğini ifade ederek Hz. Peygamber'in şahsında bütün insanları uyarmıştı.³⁷¹

Kendilerini böyle bir konumda değerlendiren insanlar, statü itibarıyla kendilerine denk görmedikleri insanlarla oturup kalkmaktan da kaçınır ve tabii olarak bu türlü insanların elindeki her türlü bilgiye karşı da kapalı bir hayat yaşarlar.

Gerçekte iman etme niyetleri olmadığı halde, sırf mü'minleri rahatsız etme ve bir yönüyle de Hz. Peygamber'e karşı bir mazeret üretme adına fakir ve köle gibi sosyal statüsü düşük olanları yanından kovmasını talep eden Mekke müşriklerinin samimiyezsiz isteklerine karşılık Kur'an, neticede nasıl bir tepki vereceği belli olmayan -aslında bellidir- bu insanlara karşılık sabah-akşam Rablerine kullukta samimiyetlerini ortaya koyan bu insanların rencide edilmemesi gerektiğini açıkça ortaya koyarak bir tavır almaktadır.

3.2.9.3. Kategorize Etme veya Etiketleme

Yaftalama da diyebileceğimiz etiketleme, akıl ve muhakemeye sınır koyan ve tesir alanını daraltan önemli bir etkidir ve başkalarına da, '*benim gibi düşünüp aklınızı bu istikamette kullanın*' telkini yapmak ve böylelikle etiketlenen kimselerden gelecek her türlü bilginin tesirini kırmak için başvurulmuş önemli bir metottur.

Akıl planında düşüncesini ispat edemeyen insanlar, genelde karşı düşüncenin sahiplerini belli kalıplar içine sokarak etiketlemekte ve neticede onlara ait düşüncelerin kabullenilmesinin önüne geçmek istemektedirler. Kur'an'ın anlattıklarına bakılacak olursa bunlar, genelde '*kâhin*'³⁷², '*sihirbaz*'³⁷³, '*mecnûn*'³⁷⁴, '*yalancı*'³⁷⁵ ve '*şair*'³⁷⁶ gibi ifadelerle

³⁷¹ Bkz. En'âm, 6/52; Hûd, 11/27; Kehf, 18/28

³⁷² Bkz. Hâkka, 69/42; Tûr, 52/29

³⁷³ Bkz. A'râf, 7/109, 116, 132; Şuârâ, 26/34, 35, 49, 153, 185; Zâriyât, 51/39; Tâ-Hâ, 20/57, 63; Kasas, 28/36, 48; Hûd, 11/7; İsrâ, 17/47; Mâide, 5/110; En'âm, 6/7; Yûnus, 10/2, 76, 77; Enbiyâ, 21/3; Neml, 27/13; Sebe', 34/43; Sâffât, 37/15; Sâd, 38/4; Zuhruf, 43/30, 49; Ahkâf, 46/7; Tûr, 52/15; Kamer, 54/2; Müddessir, 74/24; Mü'min, 40/24; Zâriyât, 51/39, 52; İsrâ, 17/47, 101; Furkân, 25/8; Hicr, 15/15

kendini göstermekte ve böylelikle insanlar, peygamberlerin etkisini kırmayı düşünürken, yaygara ve kuru gürlütlü yaparak ilahi hitapla insanlar arasını ayırmak istemekte, ‘faydasız ve süslü sözler’³⁷⁷, ‘beşer sözü’³⁷⁸, ‘şeytan veya cin beyanı’³⁷⁹, ‘üstûre’³⁸⁰ gibi yakıştırmalarla peygamber eliyle gelen mesajı etkisiz kılmak istemektedirler.

Bu ve benzeri bütün etiketlemelerde esas maksat, şahısları karalama ve onları halk nezdinde küçük düşürme değil asıl amaç, aklın kabul ve tasdik edeceği, mantığın özümseyip benimseyeceği her türlü söylem ve düşüncelerin önünü kesmektir. Bu bağlamda, açık-gizli her şeye muttali olan Yüce Mevlâ, Hz. Peygamber (sas)’i teselli ederken şunları söylemektedir:

‘Ey Rasûlüm! Onların söylediklerinin seni üzeceğini elbette pek iyi biliyoruz. Doğrusu onlar seni yalancı saymıyorlar; fakat o zalimler, bile bile Allah’ın ayetlerini inkar ediyorlar.’³⁸¹ Ayetten de anlaşılacağı üzere bu tür insanlar, kendi akıl ve muhakemelerinin rağmına bir isnatta bulunmakta ve sırf akli devre dışı bırakıp düşüncüyü karalamak için onları temsil eden şahısları hedef almaktadır. Nitekim, **Ebû Cehil**’in, Allah Rasûlü için söylediği şu söz de açıktan bunu tescil etmektedir:

‘Biz senin yalancı olduğunu söyleyemeyiz. Ancak biz senin getirdiğini yalanlıyoruz.’³⁸² **Velîd İbn Muğîre** ve **Ebû Cehil**’in arasında geçen konuşmalar da bunun güzel bir misalini oluşturmaktadır. Şöyle ki;

Hz. Peygamber ve okuduğu Kur’an ayetlerine kulak veren **Velîd İbn Muğîre**, dinlediklerinden etkilenip yumuşamış ve bunu haber alan Ebû Cehil, hemen devreye girerek olaya müdahale etmek istemişti. Gerçekten müdahaleleri netice vermiş ve damarına ba-

³⁷⁴ Bkz. Mü’minûn, 23/24, 25; A’râf, 7/66, 184; Hıcr, 15/6; Şuâra, 26/27; Sâffât, 37/36; Duhân, 44/14; Zâriyât, 51/39, 52; Tûr, 52/29; Kamer, 54/9; Kalem, 68/2, 51; Tekvîr, 81/22

³⁷⁵ Bkz. Yâ-Sîn, 36/14-19; Hûd, 11/27; A’râf, 7/66; Şuâra, 26/186; Kasas, 28/38; Mü’min, 40/24; Kamer, 54/25; Sâd, 38/4; Buhârî, *Tefsîr (111)*, 1, 2; Müslim, *İmân*, 355

³⁷⁶ Bkz. Hâkka, 69/40, 41, 42

³⁷⁷ Bkz. Lokmân, 31/6

³⁷⁸ Bkz. Müddessir, 74/24, 25; Furkân, 25/4, 5; Secde, 32/3; Hûd, 11/13, 14; Yûnus, 10/37, 38; Tûr, 52/33, 34; Duhân, 44/14; Nahl, 16/103; Bakara, 2/23; İsrâ, 17/88; Kasas, 28/49

³⁷⁹ Bkz. Şuâra, 26/210, 211, 212; Tekvîr, 81/19-25; Sâffât, 37/8, 9; Cinn, 72/9

³⁸⁰ Bkz. Nahl, 16/37; Enfâl, 8/31; En’âm, 6/25; Furkân, 25/5; Neml, 27/68; Ahkâf, 46/17; Kalem, 68/15; Mutaffifîn, 83/13; Mü’minûn, 23/82, 83

³⁸¹ En’âm, 6/33; Ayrıca bkz. Fâtır, 35/8; Şuâra, 26/3

³⁸² Tirmizî, *Tefsîr*, 6; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, c. 3, s. 139, 140

san ifade ve hamleleri sonunda Velîd, yeniden Ebû Cehil'le beraber olduğunu ikrar etmek zorunda kalmıştı. Ancak önceki halin tamamen zihinlerden silinmesi gerekiyordu ve Ebû Cehil, Velîd'den, **Muhammed** hakkında halk huzurunda olumsuz şeyler söylemesini talep etti. Bunun üzerine Velîd;

'Ne diyeyim bilmem ki? İçinizde şiiri, recez ve kasidesiyle benden daha iyi bileniniz yoktur; O'nun söylediği bunların hiç birine benzemiyor. O'nun sözünde bir halavet, tatlılık var ki, her sözün üstüne çıkıyor' itirafında bulundu. Ancak bu sözler, Ebû Cehil'i tatmin etmemişti ve *'O'nun hakkında bir şey söylemedikçe kavmin senden asla razı olmaz'* diye ısrar etti. Bunun üzerine Velîd, kavmine şöyle seslendi;

'Siz, Muhammed'e 'mecnûn' diyorsunuz; hiç kimseyi boğarken gördünüz mü? 'Kahin' diyorsunuz; hiç kehanetle meşgul olurken şahit oldunuz mu? 'Şair' diyorsunuz; hiç şiirle uğraşırken gördünüz mü? 'Yalancı' diyorsunuz; şimdiye kadar hiç yalanına rastladınız mı?' Bütün bunlara verilebilecek cevap yoktu. Ancak yine de bir şey bulunup mutlaka işin içinden çıkılmıyordu ve bu talepler karşısında Velîd, *'Bu, ehlinden öğrenilen cazibeli bir sihirdir'*³⁸³ diyebildi.

Kur'an'ı, cahil insanları aldatmak, onları dünya zevk ve hürriyetlerinden mahrum etmek suretiyle üzerlerinde baskı kurmak için uydurulmuş bir hile, bir oyun ve apaçık bir sihir sayan bu insanların taassubane katı tavırları,³⁸⁴ aynı zamanda Kur'an'ın sıradan bir kelam ve sanıldığı gibi bir beşer sözü olmadığını, kendi ağızlarıyla itiraf edilmesine anlamına da gelmektedir.³⁸⁵ Nitekim, **Ebû Süfyân**, **Ebû Cehil** ve **Ahnes İbn Şerik**'in, iki gece peşi peşine ve gizlice Hz. Peygamber'in Kur'an okuyuşunu dinlemeleri ve her birisi, diğerinin de aynı yolda olduğunu öğrendiğinde bir daha böyle bir hareketi yapmamak üzere anlaşıp ayrılmaları da bunu göstermektedir.³⁸⁶ Zira, taassup, kıskançlık, tahammülsüzlük, kin ve nefret gibi baskın duygular akla kapıları kapatsa da vicdanın sesini dinleyen akıl, her zaman realitenin peşinde olmakta ve sahibini arayışlara sevk etmektedir. Bu durumdan çıkış olarak genelde üç yol gözükmektedir; ya akıl ve mantığın

³⁸³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 29, s. 195; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 29, s. 211, 212; Ayrıca Müddessir Suresinin 11-15. ayetlerinin bu sebeple indiği ve Yüce Mevla'nın, Velîd'in bu tavrını herkese bir ibret vesilesi olarak anlattığı ifade edilmektedir.

³⁸⁴ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 3, s. 291; Elmalî'lı, *a.g.e.* c. 4, s. 523

³⁸⁵ Yıldırım, *Meâl*, 502

³⁸⁶ Bkz. İbn Kesir, *a.g.e.* c. 7, s. 81

rehberliğinde realite bulunacak, veya akıl ve mantığı devre dışı bırakmak için nefsin isteklerine kapılar sonuna kadar açılarak, akıl ve mantık gölgede bırakılacak, yahut da karşı tarafı belli kalıplar içinde etiketleyerek işin içinden çıkıldığı sanılacaktır.

Böyle bir tavır takınıp akıl ve mantığa savaş açanlara karşı Kur'an'ın şu ifadeleri oldukça dikkat çekicidir;

‘Size gelen gerçeği böyle mi nitelendiriyorsunuz? İnsaf edin, sihir midir bu? Şu bir gerçektir ki, büyücüler iflah olmazlar.’³⁸⁷

Modern dünyanın tavırları da farklı değildir. ‘Fundamentalist’, ‘aşırı dinci’, ‘orta çağ anlayışı’, ‘çöl kanunu’, ‘falancı-filancı’ gibi yakıştırmalarla insanlar, belli kalıplara konulmakta ve böylelikle düşüncelerinin yayılmasının önünde büyük engeller oluşturulmak istenmektedir. Halbuki akıl, kendi süzgecinden geçirip ilahi buyruklara arz edildikten sonra her bir düşünceye kapı aralamayı ve nerede olursa olsun doğru olanın peşinde olmayı gerektirmektedir.

3.2.9.4. Güdümde Kalmak

Aklın fonksiyonunu iptal eden konulardan birisi de, belli bir düşünce veya kişilerin güdümünde birer uydu olarak kalma, kendi iradesini ortaya koyamama meselesidir. Bunun toplumun farklı kesimlerinde değişik yansımaları olabilmektedir. Mesela siyaset, cemaat, tarikat, dernek, üniversite ve şirket gibi bir çok alanda insanlar, zaman zaman belli kişilerin güdümünde kalarak kendi düşünceleri yerine başkalarını taklitle akıllarına ket vurmakta ve hür düşünce ortaya koyamamaktadır. Zaten kitleleri, istenilen istikamette sevk edebilmenin yollarından biri, hatta en önemlisi de, onları özgür düşünceden mahrum etmektir. Bunun insanlık tarihinin hemen her döneminde örnekleri mevcuttur.

İnsanları, fikir yönüyle köleleştirme anlamına gelen böyle bir ameliyenin örneklerini Kur'an'da da bulmak mümkündür. Mesela, kavmini hafif meşrep haline getirdikten sonra istediği gibi sevk ve idare etme kolaylığını yakalayan Firavun'dan bahsederken O, **‘O halkı küçümseyip hafifletirdi, onlar da ona itaat ettiler’³⁸⁸** demek suretiyle,

³⁸⁷ Yûnus, 10/77

³⁸⁸ Zuhruf, 43/54

hem insanları küçümsemek suretiyle itaate zorlama, hem de onları nefsin kölesi haline getirerek sevk ve idarede robot haline getirmenin, güce dayalı sistemlerde akli hürriyeti sınırlamaya yönelik birer yol olduğunu göstermektedir. Zira bu takılanlar, akıllarından ziyade güdümünde kaldıkları şahısların dediklerini tatbik etmektedir ve bu durum, lider sultanının olduğu hemen her yerde kendini gösterir.

3.2.10. Diğer Unsurlar

Aklı gereği gibi kullanmanın önündeki engeller, sadece saydıklarımızla sınırlı değildir aynı zamanda cehalet, unutkanlık, bir nevi zihni donukluk olan sabit fikirlilik, metotsuzluk, bilginin doğru olarak kullanılmaması, görüş darlığı, muhakemenin hareketinde kısırlık, alışkanlık, araştırma merakının uyanmamış olması, azınlık duygusu, ergenlik psikolojisi, kültür ve dil farklılığı, aile ve eğitim, nefsanî hayata teşvik unsurlarının yaygınlaşması, hızlı ve yoğun yaşama tarzı, iletişim eksikliği, kitle iletişim vasıtalarının kullanımında dengesizlik ve aşırıya kaçma, yoğun propaganda ve telkine maruz kalma ve baskı gibi diğer etkenler de³⁸⁹ onun çalışmasının önünde büyük perdeler oluştururlar.

Bu anlamda, iletişim vasıtalarının olumsuz maksatlarla kullanılması ve her türlü basın/yayın yoluyla insanlara ulaşan baskın kültürlerin de, akli olumsuz etkilediğini hatırlatmakta fayda vardır. Zira, genel itibariyle bugünkü medya, akıldan ziyade nefse hitap etmekte ve bu da, tabii olarak insanların, düşünce ve tefekkürden uzaklaşmasını netice vermektedir. Bu arada, günahkarlık, hafife alınma ve kınanma hissiyle menfaat duygusunun oluşturduğu engelleri de unutmamak gerektir.³⁹⁰

3.2.10.1. Cehalet

Akletmeyi engelleyen sebeplerden birisi de cehalettir ve cehalet de, iradi olarak insanın, bilgisizliği tercih etmesi ve bilgi elde etme yollarına karşı kapalı kalmasıdır.³⁹¹

Cehaletin de çeşitleri vardır; bir kısım cahiller, sadece bilmeme konumunda kalırken diğer bir kısmı, bilmediğinin de farkında değildir. Bunun bir derece daha cahil olanı, bil-

³⁸⁹ Bkz. Akçay, *a.g.e.* s. 63 vd.

³⁹⁰ Bkz. Ulutürk, *a.g.e.* s. 317, 319, 321

³⁹¹ Bkz. Ulutürk, *a.g.e.* s. 314

mediğinin farkında olmamak bir yana aynı zamanda bildiğini sanmaktır ki bu, katıksız bir cehalettir. Bu durumdaki bir insanın, hakikat adına alabileceği hiçbir şey yoktur. Zira o, realite adına içi boş olduğu halde başkalarını cehaletle itham edip kendisini otorite sayacak kadar zırcahildir.

Bu açıdan Kur'an'a baktığımızda, cehaletin bu çeşidini, inkarcıların temsil ettiklerini görürüz. Zira onlar, Allah ve fizik ötesi alem hakkında hiçbir şey bilmedikleri halde, kendilerine bilge görüntüsü verebilmekte ve peygamberlere nasihat edecek kadar ileri giderek katıksız bir cehalet örneği sergilemektedirler. İslam tarih literatüründe Amr'ın oğlu Hişâm'a, cehaletin babası anlamında *Ebû Cehil* denilmesinin altında da, böyle bir espri yatmaktadır.

Cehaletin bir manası da, hafifmeşrepliliktir. Bu anlamda cehil, duygu ve hırslarına yenilip, öfke seline kendisini kaptırıp giden bir insanın niteliğidir. Böyle bir kimse, olayların iç yüzüne nüfuz edemez ve daima satıhta kalır; dolayısıyla da kararlarında isabetsiz ve bilgisizdir.³⁹² Elbette hissiz olmak, iyi bir şey değildir. Önemli olan, duyguları bastırmak değil, dengelemektir. Tutkusuz bir hayat, yaşamın kendi zenginliklerinden kopuk ve yalıtılmış, donuk, çorak bir kayıtsızlık alemine dönüşebilir. Duygular, ne bastırılmalı ve ne de kontrolden çıkacak düzeyde özerk bir alan tanınmalıdır.³⁹³

3.2.10.2. Zühûl

Bir şeyi kasten unuttur gibi yaparak terk etmek, dikkatinden kaçmak, şaşırıp kalmak, gafletten dolayı zihin ve ilginin başka bir yöne kayması ve meşguliyet sebebiyle gaflet edip unutmak gibi anlamlara gelen³⁹⁴ zühûl de, akli geri plana iten hususlardandır.

Kur'an'ın, genel manadaki ifadelerine bakılacak olursa zühûl, beklenmedik bir halde insanların, büyük bir olayla karşılaşmaları sonucu şoka girip, her türlü zihnî ve aklî melekelerinin durgunlaşması ve insanın, korkudan aptallaşmasını anlatmaktadır.

³⁹² Firuzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c. 1, s. 58

³⁹³ Goleman, *a.g.e.* s. 77

³⁹⁴ İsfehânî, *a.g.e.* s. 263; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 210

3.2.10.3. Zannî Bilgi

Aklı yanılta konulardan birisi de bilgi eksikliğidir. Sağlıklı bilgiye sahip olmayan bir insan, genelde zanlarıyla hareket etmekte ve zan da, isabetli karar vermede insanı çoğunlukla yanıltmaktadır.

‘Evet, âhirete inanmayanlardır ki melaikeyi Allah’ın kızları iddia ederek onlara kız isimleri takarlar. Onların buna dair hiçbir bilgileri yoktur. Sadece ve sadece zanna tâbi oluyorlar. Oysa zan, hakikat karşısında ne ifade eder ki!’³⁹⁵ ve ‘Onların bilgi seviyesi ancak bu kadardır; bildikleri bilecekleri budur. Senin Rabbin, kimin yolundan saptığını, kimin doğru yolda yürüdüğünü pek iyi bilir’³⁹⁶ gibi ifadeleriyle böyle bir yaklaşımı reddeden Kur’an, realiteye ulaştırılan bilginin, sağlam delillere dayanmasını murad etmektedir.

Zira insan, bir kere zanla hareket etmeye başlayınca, neticesi vahim sonuçların doğmasına sebebiyet verebilmektedir. İşte bir örnek;

‘Erkek evlatlar size, kızlar O’na olsun, öyle mi? O zaman bu insafsız bir taksim olmaz mı? Aslında bu putlar sizin ve atalarınızın uydurduğu, kuru isimlerden, boş lafızlardan başka bir şey değildir. Allah onların tanrılıklarına delil olabilecek hiçbir şey indirmemiştir. Onlar sadece zanlarına ve nefislerinin heva ve heveslerine uyarlar. Halbuki onlara Rab’leri tarafından uyacakları mükemmel Rehber çoktan gelmiş bulunuyor! Ne o, insanoğlu kurduğu her hülyaya, içinden geçen her şeye nail olur mu sanıyor? Hayır, öyle değil! Âhîret hayatı da, dünya hayatı da Allah’ın elindedir. Kime ve neyi vereceğini, Kendisi takdir eder.’³⁹⁷

Kur’an, aklî muhâkemeye gitmeden sadece zanna göre hareket edenleri de şiddetli bir şekilde yermektedir: “... Siz ancak zanna uyuyorsunuz ve sadece yalan söylüyorsunuz.”³⁹⁸

³⁹⁵ Necm, 53/27, 28

³⁹⁶ Necm, 53/30

³⁹⁷ Necm, 53/21-25

³⁹⁸ En’âm, 6/148

“Onların çoğu zandan başka bir şeye uymuyorlar. Halbuki zan, hakikat karşısında hiçbir şeyi ifâde etmez...”³⁹⁹ gibi ifadeler, zannın bir bilgi kaynağı olamayacağını söylerken, **“İyi bilin ki, göklerde ve yerde kim varsa hepsi Allah’ındır. Allah’tan başka şeriklere tapanlar, sadece zanna tabi oluyorlar. Onlar ancak yalan söylüyorlar”**⁴⁰⁰ gibi ifadeler de, onun yalan bir beyan olduğunu ortaya koymaktadır.

Zanna göre hareket edenlere göre, eğer bu putlar tapılmaya, ibadet edilmeye layık olmasaydı, ataları onlara ibadet etmezlerdi. Onlar, akıllarını geleneksel ve tahmine dayalı bağlılığın esaretinden kurtaramıyorlar. Onlar hiçbir araştırma ve akli muhâkemeye dayanmayan zan ve kuruntuların peşinde gidiyorlar. Bu ise akıl ve irade gibi üstün yetilerle donatılmış insanın yapması gereken şeyler değildir.

İşlevsel akla sahip olan bir insan, bir takım varsayımlara, doğrulanmamış söylentilere dayanarak meçhule doğru giden bir yaşama yolculuk macerasına geremez. Hiçbir akıllı ve mantıklı insan, doğruluğu şüpheli olan bir bilgiye kesin olarak güvenip, hayatını ona dayandıramaz. İnsanın yapacağı eylemler, kesin doğrulara dayanmalıdır. Oysa Allah’a ortak koşanların veya inkâr edenlerin yaptıkları şey, su bulma umuduyla devâsâ bir çölün ortasında serabın peşinde koşan, fakat hiç suya rastlamayan kişilerin durumuna benzer. Bu tür kişilerin tüm hayatları, birtakım varsayımlar üzerine kuruludur. Tıpkı, **“Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şâyet Rabb’ime döndürülsem bile (orada) bundan daha güzel bir sonuç (daha güzel bir yer) bulurum”**⁴⁰¹ Âyetinde anlatıldığı gibi, bu inkârcılar, öldükten sonra Allah’a hesap vermeyeceklerini sanırlar. Ya da hesap verseler bile, suçlu bulunmayacaklarını, dahası dünyada sahip oldukları makam ve mevkilerine göre muâmele göreceklerini zannederler. Kabul ettikleri tüm değer yargıları, hayata ve dünyaya bakış açıları birtakım ön kabullere dayalıdır. Bütün temel dayanakları **“ya ahiret yoksa”** varsayımı üzerine bina edilir. Onların dediği gibi şâyet ahiret diye bir şey yoksa – ki olduğundan hiçbir şüphemiz yoktur – inananların kaybedecekleri hiçbir şeyleri yoktur. Fakat eğer ahiret varsa -ki varlığından hiçbir şüphemiz yoktur-, o zaman hiçbir bilgiye dayanmayan inkârcılar, ilâhî azaptan nasıl kurtulacaklardır!?

³⁹⁹ Yûnus, 10/36

⁴⁰⁰ Yûnus, 10/66

⁴⁰¹ Kehf, 18/36

3.2.10.4. Akıl Tutulması

Aklını kullanmayan, onu kullanmadığı gibi aynı zamanda bu hareketini akıllılık olarak gören insanlar, aslında akılsız insanlar da değildirler. Sadece akıllarını bir alana yönlendirmiş ve onu, belli başlı şablonlara göre çalıştırmaktadırlar. Bu durumda akıl, kendisine tanınan dar alanda yoğunlaşmış ve büyük bir bocalama yaşamaktadır.

Şartlanmışlık, kin ve nefret, kıskançlık, gaflet, eğlence düşkünlüğü, sefahete kapılarak düşünce ve muhakemeye ket vurma, rekabet hissi, şahısları kabullenmeme, şahsı adına beklentiye girme gibi bir çok engel, fonksiyonel olarak aklın kullanılması önündeki önemli engellerdir. Anlaşılan o ki bu manialar, aklın etrafında adeta çelikten bir duvar örmüş ve neticede akıl, görüp müşahede ettiği değerleri olduğu gibi algılayamamakta ve her şeyi, bu engellerin gölgesinde değerlendirmektedir. Bir yönüyle bu, akıl tutulmasıdır; bu durumda akıl vardır ama fonksiyonel değildir. Saplantılarla hareket etmekte ve tabii olarak bir türlü isabetli karar verememektedir.

Akılları olduğu halde onu kullanma mahareti ortaya koyamayan, kalbe sahip oldukları halde ondan istifade edemeyen bu insanları Kur'an, sıklıkla nazara verir ve insanların, bu yanlış ve şartlanmışlıklardan kurtularak akıllarını kullanmaları gerektiğini anlatır. Zira, onun nazarında bu türlü insanlar, algılama yollarını kapattıklarından dolayı 'kör, sağır ve dilsiz', akıllarını kullanma becerisi ortaya koyamamaları yönüyle de canlıların en alt tabakasında kalanlardır. Çünkü akli kullanmamak da bir yönüyle sağırliktir. Bu türlü insanlar, kalpleriyle akıllarını barıştıramamış ve zahiren hür gözükseler de akıl itibarıyla tutsak bir hayat yaşamaktadırlar.⁴⁰² Zira, aklın beslenme kaynakları olarak algılayabileceğimiz göz ve kulak gibi organlar, hangi tür gıda ile beslenmişlerse, akıl da o istikamette bir meyil ortaya koymakta, algılamalar genelde algılananlara göre şekillenmektedir. Bu durumda mücerret akıl, doğruyu bulmada yetersiz kaldığı gibi o, insanın yanlışına kaymasının en büyük sebebi oluvermektedir.

‘İnsanları hesap verme vakti yaklaştı. Ama onlar hâlâ koyu bir gaflet içinde hakta yüz çevirmekteler.

⁴⁰² Bkz. Bakara, 2/171; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; Hacc, 22/46

Rableri tarafından kendilerine gelen yeni uyarıyı, alaya alıp kalbleri eğlenceye dalarak dinlerler.

Hem o zalimler, aralarında kulis yapıp, şu fısıltıyı gizlice yayarlar; ‘O da sizin gibi bir insandan başka bir şey değil. Şimdi siz, göz göre göre sihre mi kapılacaksınız yani?’

‘Ne zaman onlara Rahman’dan yeni bir mesaj gelse, mutlaka ona arkalarını dönüp uzaklaşırlar.

Nitekim işte bu mesajı da yalan saydılar, ama alay edip durdukları Kur’an’ın bildirdiği olaylar, yakında başlarına gelince, alay etmenin ne demek olduğunu anlayacaklardır.⁴⁰³

Aklını bu türlü engellerin kuşattığı insanlardan beşer çok çekmiştir. İşin daha kötü tarafı bu insanlar, dünyadaki en akıllı insanın kendileri olduğu zehabıyla hareket etmekte ve dolayısıyla da asla kendi akılsızlıklarını görme fırsatı bulamamaktadırlar. Bu acınası durumlarının farkına varacakları gün de mutlaka olacaktır ama o gün, artık iş işten geçmiş ve bu görmenin hiçbir faydası olmayacaktır. ‘Şayet biz, gerçeğe kulak veren ve aklını kullanan kimseler olsaydık, elbette bu alevli ateşe girenlerden olmazdık.’⁴⁰⁴

3.2.10.5. Fırsatçılık

Bazen de akıl, insanın kendisini akıllı telakki ettiği yerlerde devre dışında kalabilmektedir. Fırsatçılık da bunlardan birisidir ve aslında bu, açık bir karakter kayması ve fitrat dejenerasyonudur. Her hamlenin merkezine ‘*menfaat*’ denilen beklentiyi yerleştirip bütün gayretlerini, onu elde etme istikametinde yönlendirme, insanın olduğu her yerde olabilecek bir davranış bozukluğudur ve böylesi bir hareket, Kur’an nazarında sürekli tenkit görmektedir. İlk bakışta gerçek yönü anlaşılamayan bu türlü davranışlarla insanlar, iki yüzlü bir kimlik ortaya koymakta ve gidiş, kendi lehlerine geliştiği sürece mütebessim yüzlerini sergilerken olay, istemedikleri bir noktaya doğru kayar kaymaz hemen yan çizer ve bir bahane bularak oradan uzaklaşmanın yollarını araştırırlar.

⁴⁰³ Şuârâ, 21/5, 6

⁴⁰⁴ Mülk, 67/19

Uhud'a giderken yoldan dönen ve 'Bu sıcakta da savaşa mı gidilirmiş!?' deyip ayak direten münafıkların halleri bunun açık misalini oluşturur.

Yeri gelir bu insanlar, ısrarla ve yeminler vererek iman ettiklerini söylerken, fırsat bulduklarında İslam ve Müslümanlara kin ve nefretlerini kusmaktan geri durmazlar. Az da olsa iman safında attıkları müspet bir adımda maksatları, inanan insanların da desteğini alarak sosyal statüde daha fazla ve güçlü bir yer edinmektir. Samimi olduklarını ispat adına yeminler etmek, sürekli başvurdukları metottur. Aslında onlar, yeminlerini kalkan olarak kullanıp hem kendilerini hem de diğer insanları Allah'ın dininden uzaklaştırmayı hedeflerler. İnananlarla beraber olduklarında mü'min görüntüsü verme, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise onlara karşı sadakat yeminleri etme bunların en belirgin vasıflarıdır.⁴⁰⁵ Maksatları, inananları ve inanılan değerleri ve Allah'ı aldatmak olsa da aslında gerçek manada aldananlar sadece kendileridir.⁴⁰⁶ Şu ayet bu durumu ne güzel özetlemektedir:

'Öyle insanlar vardır ki, Allah'a sırf bir hesaba binaen imanla küfür arasında bir yerde ibadet ederler. Şayet umduğu faydayı elde ederse onunla huzur bulup sevinir, eğer bir sıkıntı veya imtihana maruz kalırsa yüzüstü dönüverir. Dünyayı da ahireti de kaybeder. İşte, besbelli olan hüsrân budur.'⁴⁰⁷

Kendilerine, '*Allah için maddi-manevi bir gayret gösterip fiilen de koşuralım*' anlamında bir teklif geldiğinde, olmadık bahanelerle işin içinden sıyrılmanın ince hesaplarını yaparlar. Bunda muvaffak olup kendilerini bir kenara çıkardıklarında, fiili olarak mücahede edenleri aptallıkla suçlamayı da ihmal etmez ve bu durumdan mutluluk duyarlar.⁴⁰⁸ Onlara göre bu davranış, bir nevi akıllılık ve ileri görüşlülüğün tabii bir neticesidir.⁴⁰⁹ Ancak yeniden bunlara geri dönülüp de gerçekten inananlarla beraber '*gelin Allah yolunda mücahede edelim*' şeklinde bir talepte bulunulsa, ölüm sarhoşluğu içinde sararıp solar ve böylece tükenmişliklerini ilan etmiş olurlar.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Bkz. Bakara, 2/14

⁴⁰⁶ Bkz. Bakara, 2/8, 9

⁴⁰⁷ Hacc, 22/11

⁴⁰⁸ Bkz. Tevbe, 9/81-84

⁴⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/168

⁴¹⁰ Tevbe, 9/64; Muhammed, 47/20

Zekat, sadaka ve ganimet gibi maddi menfaalere muhatap olduklarında ortaya koydukları memnuniyet ve sevinç yanında bu kanallar kapanıp maddi menfaat elde edemedikleri durumlarda kızıp öfkelenmeleri,⁴¹¹ bu insanların fırsatçı ve menfaate dayalı hareketlerini ele veren önemli ipuçlarıdır.

3.2.10.6. Basiretsizlik

Akıl, görme, duyma ve hissetme gibi vesileler kullanılarak beslenen bir değer olmasına karşılık bazı durumlarda insan, baktığı halde görememe ve duyduğu halde işitmeme gibi durumlarla karşı karşıya kalabilmektedir. Bu durumda ise, akılı müspet anlamda beslemesi gereken bir değerden istifade edilememiş ve duyulması gerekenlere kulak tıkanarak görülmesi elzem olan konulara karşı da gözler kapatılmış gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durumda olan bir insanı Kur'an, şiddetle yermekte ve bunlar için şu ifadeleri kullanmaktadır:

‘Siz onları doğru yola davet ederseniz işitmezler. Onların sana baktığını görürsün ama, aslında onlar görmezler.’⁴¹²

Şu ifadeler de aynı konuyu anlatmaktadır: **‘Şayet siz onlara seslenirseniz çağrınızı işitemezler. Eğer işitseler bile icabet edemez, size cevap veremezler.’⁴¹³**

3.2.10.7. Hatalı Akıl Yürütme

İstidlâl, görünen ve bilinenden hareketle görünmeyen ve bilinmeyene delil getirip, onun varlığını bilmek demektir. Başka bir ifadeyle istidlâl, başka hükümlere ulaşmak için bir takım hükümleri düzenlemek⁴¹⁴ veya akılda mevcut olmayan bir şeyi elde etmek için daha önce var olan bilgileri bir araya getirip istenilene uygun olarak düzenlemede aklın

⁴¹¹ Bkz. Tevbe, 9/58

⁴¹² A'raf, 7/198

⁴¹³ Fâtır, 35/14

⁴¹⁴ Râzî, Muhammed İbn Ömer Fahreddîn, *el-Muhassal*, Neşreden; Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Kâhire, trs. s. 40

kullanılmasıdır.⁴¹⁵ Bunun dışında ona, düşünme nevilerinden birine ihtiyaç gösteren bilgi⁴¹⁶ ve delil getirerek akıl yürütme ile hasıl olan bilgi de⁴¹⁷ denilmiştir.

İstidlâlin, külliden (tümel) cüz'iyeye (tikel), illetten ma'lule, müessirden esere intikal şeklinde olanına kıyas (ta'lil, tündengelim, çıkarım), cüz'iden külliye, mü'lülden illete, eserden müessire intikal yoluyla olanına istikra (tümevarım) ve cüz'iden cüz'iyeye olanına ise temsil denilmektedir⁴¹⁸ ki istidlal, bu akıl yürütme metotlarının müşterek ismidir.

Aklın genel zaaflarından bir diğeri de, hatalı akıl yürütmelerde bulunabilmesidir. Bir delile dayanarak dolaylı şekilde elde edilen bilgiler demek olan istidlâlî bilgiler, yani akıl yürütmeyle kazanılan bilgiler de, aklın yanıldığı, hata yaptığı bir realitedir.⁴¹⁹ Bu yüzden istidlal, bilgi edinme yolu olarak zayıf bulunmuş, aklın bilgi sebeplerinden birisi olamayacağı vurgulanmıştır.⁴²⁰ Ehl-i sünnet alimlerinde istidlal, şartlarına uygun olarak yürütüldüğü takdirde objesine uygun hasıl olacağını prensip olarak kabul etmekle birlikte bunu, sahih ve fasit diye ikiye ayırmışlar, istidlalin mutlak değil, ancak şarta bağlı olarak doğru bilgi sebebi olduğunu, yani şartlarına uygun olarak yürütüldüğü takdirde istidlalin kişiyi ilme ulaştıracağını, fazit nazarın ise, ilim ifade etmeyeceğini belirtmek zorunda kalmışlardır.⁴²¹ İşte aklın, tenakuza düşmemesi ve batıla saplanmaması, ya kişinin akıl yürütmedeki kusurundan ya da öncüllerin bazılarında akla ve delile değil, hevâya göre akıl yürütmesinden dolayıdır. Bu tür hatalı akıl yürütme sonunda bir tür zan hasıl olur ve kişi, ulaştığı zannı doğru bilgi sanır.⁴²²

Bütün bunların ışığında Kur'an'a baktığımızda şeytan, münafık, kafir ve müşriklerin, böylesine yanlış bir zeminde yaptıkları istidlaller sonucu belli kör noktalara saplandıkları ve bir türlü hakikati bulamadıklarının anlatıldığı görülmektedir. Şeytanın, ateşle toprağı kıyaslayarak kendi yaratılış malzemesine dikkat çekip, '**Ben ondan daha üstü-**

⁴¹⁵ Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Alî İbn Ebî Alî, *Ebkârü'l-Efkâr*, Süleymaniye ktp. No: 747, c. 5, s. 8; Krş. Emrullah Yüksel, *Âmidî'de Bilgi Teorisi*, s. 108

⁴¹⁶ Akçay, *a.g.e.* s. 180 (Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 17'den naklen)

⁴¹⁷ Taftazânî, Sâdedîn Mes'ûd İbn Ömer İbn Abdillâh, *Şerhu'l-Akâid*, (Ramazan Efendi Haşiyesiyle Birlikte), Dersaâdet, İstanbul, 1323, s. 36

⁴¹⁸ Râzî, *a.g.e.* s. 52

⁴¹⁹ Akçay, *a.g.e.* s. 179

⁴²⁰ Neseî, *Tebssiratü'l-Edille*, c. 1, s. 15; Cürcânî, *a.g.e.* c. 1, s. 137-150

⁴²¹ Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 14; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 6, 7; Neseî, *a.g.e.* c. 1, s. 17, 18; Cürcânî, *a.g.e.* c. 1, s. 127, 128

⁴²² Neseî, *a.g.e.* c. 1, s. 20; Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Akçay, *a.g.e.* s. 179-188

nüm; çünkü sen beni ateşten, onu ise bir çamur parçasından yarattın⁴²³ demek suretiyle Hz. Âdem’le üstünlük yarışına girmesi, böylesi yanlış bir istidlalin neticesidir. Zira, ateşin topraktan hayırlı olma meselesi yanlış bir önermedir ve buna bina edilecek her hüküm de yanlış olacaktır.

Her zaman akıl yürütmede ilk başlangıç cümlesi değil de, ikinci veya üçüncü sonuçlar da hatalı olabilmektedir.

3.2.10.8. Derinlemesine Düşünmeme

Akıl yetisi sağlam olmakla birlikte onu gereği gibi kullanıp düşünce zenginliğine ulaşamama da, onun önündeki engellerden birisidir. Kur’an’ın yaklaşımıyla bu türlü insanlar, aslında bildikleri halde bu bilgiler ışığında hareket etme becerisi ve akıllılığını ortaya koyamayan kimselerdir. Öyleyse bilmek, akıllı olmak anlamına gelmemektedir. İşte bunu anlatan Kur’an ayetlerinden bazı örnekler:

-Onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorarsan, mutlaka: ‘Onları o Aziz ve Hakim o üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibi yarattı’ derler.⁴²⁴

‘Eğer kendilerine: ‘Sizi kim yarattı?’ diye sorarsan ‘Allah yarattı’ derler. O halde nasıl oluyor da O’nu tek ilah kabul etmekten vazgeçiyorlar?’⁴²⁵

‘De ki: ‘Bütün dünya ve içinde yaşayanlar kimindir söyleyin bakalım, biliyorsunuz?’ Elbette ‘Allah’ındır’ diyeceklerdir. Öyleyse, de: ‘Neden tezekkür edip aklınızı başınıza almıyorsunuz?’

Peki, ‘Yedi kat göğün ve yüce arşın Rabbi kimdir?’ diye sor. Elbette, ‘Allah’ındır’ diyeceklerdir. Öyleyse, de: ‘İnanduğunuz Allah’a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’

Peki de: ‘Her şeyin gerçek yönetimini elinde tutan, kendisi her şeyi koruyup gözetken, ama kendisi himaye altında olmayan kimdir, söyleyin bakalım biliyorsunuz!?’ Elbette

⁴²³ A’râf, 7/12

⁴²⁴ Zuhruf, 43/9

⁴²⁵ Zuhruf, 43/87

'Allah'tır' diyecekler. Öyleyse de: *'Nasıl oluyor da büyülenip gerçekten uzaklaşıyorsunuz?'*

Hayır, biz onlara gerçeği getirdik; fakat buna rağmen onlar yalanı tercih ediyorlar.⁴²⁶

'De ki: *'Kimdir sizi gökten ve yerden rızıklandıran? Kimdir kulaklarınızı ve gözlerinizi yaratan? Kimdir ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkaran? Kimdir bütün işleri çekiş çeviren, kainatı yöneten?'* 'Allah' diyecekler, duraksamadan. De ki: *'O halde sakınmaz mısınız O'nun cezasından?'* İşte bunları yapan Allah'tır sizin gerçek Rabbiniz. Gerçeğin ötesinde, dalâletten başka ne kalır? Nasıl olur da Haktan vazgeçersiniz?⁴²⁷

Bütün bunlardan sonra Kur'an, muhataplarının aklına hitap ederek şunları söylemektedir: *'Sizin Allah'a ortak saydığınız şeriklerden mahlukatı yaratıp onları ölümlerinden sonra da diriltebilen var mıdır?'* De ki: *'Ancak Allah ilkin yaratıp sonra diriltmeye kâdirdir. Öyleyse nasıl oluyor da bu hakikatten vazgeçiriliyorsunuz?'* De ki: *'O şeriklerinizden hakikate götürecektir var mı?'* Şimdi söyleyin bakalım: *'Gerçeğe ulaştırıran mı tâbi olunmaya layıktır, yoksa tutulup yola götürülmedikçe kendisi yol bulamayan putlar mı?'* Ne oluyor size! Nasıl böyle yanlış hükmediyorsunuz?⁴²⁸

Görüldüğü gibi her türlü etkiden uzaklaşılarak düşünüldüğünde durum çok farklıdır. Zira vicdan yalan söylemez. Yeter ki dil, o vicdanın sesine tam ve doğru bir şekilde tercümanlık yapabilsin.

Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber (sas) ile *Husayn* ismindeki bir şahıs arasında geçen şu konuşma oldukça dikkat çekicidir:

-*Yâ Husayn! Sen kaç ilaha kulluk ediyorsun?*

-*Yedi tane yerde, bir de gökte olmak üzere sekiz ilaha kulluk yapıyorum.*

-*Sana bir zarar isabet ettiğinde kime yalvarıp yakarırısın?*

-*Göktekine.*

-*Malın helak olduğunda kime yalvarırısın?*

⁴²⁶ Mü'minûn, 23/84-90

⁴²⁷ Yûnus, 10/31, 32

⁴²⁸ Yûnus, 10/34, 35

-Göktekine.

-O, senin dualarına tek başına icabet ediyor, sense O'na hiç gereği yokken ortak koşuyorsun! Ya benim dediğim nedir? İslam ol kurtul!⁴²⁹

Görüldüğü gibi Husayn, sorulan her sorunun cevabını gökteki ilahına bağlamakta ve o da vicdanının sesine kulak vererek genel anlayışının dışına çıkarak cevaplamaktadır. Anlaşılan o ki küfür, aklın üstünde kurduğu baskı ile onun gereği gibi çalışmasının önünde engel oluşturmakta ve onun, sağlıklı sonuç vermesinin önüne geçmektedir. Görüldüğü gibi bilgiye yüz çevirip akli devre dışı bırakarak hareket etmek, çok kıymetli bir hazinenin üstünde yüzerken ondan asla istifade edemeyen fakir bekçinin halinden farksızdır.

Görüldüğü gibi hayatı belli kurallara bağlama ve hep önyargılı davranma, belli başlı tabuların ortaya çıkmasını netice vermekte ve çoğu zaman bu da, aklın muhakeme yürütemeyeceği alanların oluşması anlamına gelmektedir.

Akıl, alanına giren her şeyi sorgulamak isterken bu türlü tabular, sorgulanamaz gerçekler olarak aklın karşısına çıkınca, akıl için aşılmaz engeller de kendini hissettirmekte ve düşüncenin önünde manialar oluşturmaktadır.

Halbuki Kur'an'ın nazarında, Allah'dan gelmeyen her şey sorgulanmalıdır. Bunun bir neticesi olarak tefsir kitapları, değişik yorum ve tevillerle farklı düşüncelerin talim alanı haline gelmiş, ictihad yöntemiyle konular derinlemesine mütalaa zeminine kavuşmuştur. Bu açıdan bakıldığında dini ilimlerin bu türlü sorgulamalarla dolu olduğu görülmektedir.

⁴²⁹ İbn Hacer, *İsâbe*, 1/337

4. KUR'AN SONRASINDA AKIL DEĞERLENDİRMELERİ VE AKILLA İLGİLİ TARTIŞMALAR

4.1. Kur'an Sonrasında Akıl

Kur'an öncesinde tartışıldığı kadar akıl, Kur'an sonrasında da gündemdeki yerini korumuş ve Kur'an'ın oluşturduğu yeni kültürde kendini hissettiren hemen hemen bütün ilim dallarında etkin bir rol oynamıştır. Zira, *Tefsir*'den *Hadis* ilmine, *Kelam*'dan *Fıkıh*'a ve *Tasavvuf*'tan da *Felsefe*'ye kadar yeniden şekillenen ilim dallarında aklın katkısı göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür.

Gerçi hiçbir ilim dalında aklın fonksiyonunu inkara imkan yoktur; zira aklın olmadığı zeminde ilimden bahsetme ihtimali bile yoktur. Çünkü insanın, düşünüp değerlendirmesi, terkipler yaparak belli prensiplerle sonuçlara gitmesi gibi süreci ifade eden her yerde, aklın aktif katkısı vardır. Konuya bu açıdan bakıldığında ilim dallarının her birini bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Ancak biz, aklın daha çok öne çıktığı belli başlı alanlardan örnekler vererek bir fikir vermeye çalışacağız.

4.1.1. Tefsir İlminde Akıl

Kur'an sonrasında aklın çokça kullanılıp müracaat edildiği ilim dallarının başında şüphesiz *Tefsir* ilmi gelmektedir. Zira ortada bir Allah kelamı vardır ve bunun muhatabı da, doğrudan insandır. Dolayısıyla her şeyden önce Kur'an'ın anlaşılmasında aklın, merkezi tuttuğu tartışılmaz bir gerçektir ve aklın olmadığı yerde Kur'an'ın insana olan katkısından bahsetmeye de imkan yoktur. Kur'an'dan istifade düşüncesinde olan her bir mü'min, mutlaka onu okuyup anlamalıdır ve bu okuyup anlama işi de, şüphesiz düşünen ve değerlendiren faal bir akılla mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Tefsir ilminde aklın yeri ve konumu, tartışılmaz bir boyut ifade eder. Zira, aklın olmadığı yerde insan için Kur'an'dan da bahsetmeye imkan yoktur.

Konuya bu açıdan bakıldığında tarihte Kur'an'ı anlama konusu, hemen her İslam bilgininin ana hedefi olmuş ve buna göre her bir ilim dalı, kendi baktığı yerden bir anlayış geliştirmiştir. Ancak, başlangıçta ferdi gayretlerle Kur'an'ı anlamaya yönelik bu yorum çabaları, daha sonraları belli ekoller tarafından sistemleştirilecek ve tefsirde belli başlı

akımların doğmasını netice verecektir. Buna göre, lügat ilminde söz sahibi olanların tefsir geleneği ile *Mutezile*, *Şia* ve *Haricîler* gibi farklı fırkaların tefsire yaklaşımları birbirinden farklılık arz etmektedir. Bunun yanında tasavvufî yaklaşımla gelişen tefsirlerle felsefî bakış açısıyla gelişen yorumlar da farklı olduğu gibi fikhî anlayışın ortaya çıkardığı sonuçlar da birbirinden farklıdır. Günümüze gelinceye kadar, belli başlı mezheplere ait tefsir anlayışları yanında aynı zamanda ilmî, ictimâî ve edebî tefsirlere de şahit olmakla birlikte, ana gayeden uzaklaşarak Kur'an'a yeni yorumlar getirmeye çalışan ilhâdî tefsirlere de rastlamaktayız.

4.1.1.1. Tefsir Ekolleri

Rivayetleri esas alarak Kur'an'ı yorumlama geleneği mahfuz kalmakla birlikte bilhassa dirayet olarak adlandırılan ve genelde 're'y'e dayalı bir Kur'an yorumunu esas alan tefsir geleneğine göre akıl, Kur'an'ın yorumlanmasında merkezi tutmaktadır.⁴³⁰ Hatta Mutezile gibi bazı ekoller, onu birinci derecede bir bilgi kaynağı olarak görmekte ve Kur'an ayetlerini aklın verilerine göre yorumlama yolunu tercih etmektedirler.⁴³¹ Re'ye dayalı tefsir metodunda müfessir, Allah'ın kitabını, başta dil bilimi olmak üzere fikhî usûlü ve nüzûl sebepleri gibi Kur'an'ı tefsir etmek için kişide bulunması gereken ilimlere dayanarak yorumlar. Burada 're'y' ile tefsirden maksat, sağlam kurallara dayanan içtihatla yapılan tefsirdir⁴³² ki, temelini aklın yorum gücü oluşturmaktadır.

*Sebeb-i nüzûl, nâsîh ve mensûh, muhkem ve müteşabih, mücmel ve mübeyyen, hakikat ve mecaz, tenâsüb ve insicâm, vücûh ve nezâir, hurûf-u mukattaa, garîbu'l-Kur'an, üslûbu'l-Kur'an, i'câzu'l-Kur'an, aksâmu'l-Kur'an, kısasu'l-Kur'an, emsâlü'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an ve mübhemâtü'l-Kur'an*⁴³³ gibi tefsir usûlüne ait konuların sistemleştirilerek anlaşılmasında aklın rolünü inkar etmeye imkan yoktur.

⁴³⁰ Detay bilgi için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, c. I, s. 269 vd.

⁴³¹ Bkz. Aydıöz, Davut, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul, 2000, s. 64

⁴³² Zehebî, a.g.e. c. I, s. 255; Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'an*, İstanbul, Trs. s. 215

⁴³³ Bkz. Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-Irfân fi Ulûmi'l-Kur'an*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.

4.1.1.1.1. Rivayet ve Dirayet Yönünden Tefsirler

Tefsir çeşitleri denildiği zaman genelde rivayet ve dirayet tefsirleri olmak üzere iki çeşit tefsir metodu akla gelmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere rivayet tefsirleri, seleften gelmiş bir bilgiye istinad etmektedir. Daha açık bir ifade ile o, bazı ayetleri beyan veya tafsil etmek için bizzat yine Kur'an'daki başka ayetlerle, Hz. Peygamber veya Sahabe'ye ait bir sözle açıklanmasıdır. Bazı alimler buna, tabiini de ilave etmektedirler.⁴³⁴ Kur'an'ın maksadını kavramada en sağlam tefsir metodu olmasına karşılık bu tefsir çeşidinin, uydurma haber, isnadların lafzı ve israiliyyat gibi belli başlı zaafı vardır.⁴³⁵ Bilhassa *tedvin* döneminde gösterilen hassasiyetle bu konular detaylandırılarak ayıklanmış ve ilimlerin teşekkülüyle birlikte seleften gelen haberler de yerli yerine oturtulmuş olup böyle bir endişe belirdiğinde yapılacak işler netlik kazanmıştır.

Re'y veya ma'kûl tefsir de denilen dirayet tefsirine gelince o, rivayetlerle sınırlı kalmayıp dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirlerdir ve bu tefsir çeşidinin temelinde içtihad yatmaktadır. Başlangıçta bu çeşit tefsirin caiz olup olmadığı tartışma konusu olsa da, daha sonraları genel bir anlayışa dönüşmüş ve Tefsir alanında birçok eser vücuda gelmiştir. Dirayet tefsiri, *mezmûm* ve *memdûh* olmak üzere iki kısma ayrılmış, mezmûm olanlar kabul görmezken memdûh olanlar rağbet görmüştür. Zira bu çeşit bir tefsirde, üzerinde yoğunlaşılacak ayetle ilgili olarak, Kur'an ve Sünnet, hatta Sahabe kavli olarak herhangi bir rivayet bulunmadığında, Hz. Peygamber zamanındaki kullanımı nazara alınarak lügat, istılah ve dil kurallarına müracaat ediliyor ve genel maddadaki İslâmî kurallara uygunluk ölçüsünde akılla yorum yapıp bir neticeye gidilmeye çalışılıyordu.

Rivayet ve dirayet tefsirleri, ele aldıkları ağırlıklı konular ve yorumlardaki yaklaşımlar açısından da farklı türlere ayrılmaktadır. Bunlar arasında en fazla dikkat çekenler, fikhî, felsefî, ilmî-ictimâî-edebî, mezhebî ve tasavvufî tefsirlerdir. Fikhî tefsirlerde, ahkam ihtiva eden ayetlerin açıklanmasına ağırlık verildiği gibi aynı zamanda Kur'an'ın tamamını fikhî bir yaklaşımla yorumlama eğilimleri de göze çarpmaktadır. Felsefî tefsir ekollerinde ise, bilhassa tercüme faaliyetlerinin yaygınlık kazanmasından sonra bazı

⁴³⁴ Bkz. Aydüz, *a.g.e.* s. 39

⁴³⁵ Bkz. Zehebî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîru ve'l-Müfessirîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1976, c. 1, s. 156 vd. Aydüz, *a.g.e.* s. 40

kimseler, yabancı kültürlerin etkisinde kalarak edindikleri düşüncelerine dayanak bulmak için Kur'an'ı yorumlama eğilimi ortaya koymuş ve bu, neticede 'ihvan-ı safâ' ve 'meşşâiler' gibi bir kısım felsefî tefsir anlayışının gelişmesini netice vermiştir. İlmî-ictimâî-edebî tefsir ekolünde ise daha ziyade sosyal konular ağırlıklı olarak ele alınmış ve dil zevki açısından da edebî bir üslûpla insanların ufku açılmaya çalışılmıştır. Bütün bunların yanında bazı sapık fırka ve mezhepler de kendilerince bir yol tutup Kur'an'ı diledikleri gibi yorumlama eğilimi ortaya koymaya çalışsalar da bunlar, daima azınlıkta kalmaya mahkum kalmış ve hep, çoğunluğun temsil edildiği ehl-i sünnet çizgisi kitleleri peşinden sürüklemiştir.⁴³⁶

Daha ziyade ayetlerin perde arkasında gizli manaları öne çıkarmayı hedefleyen tasavvufî tefsirler, nazarî ve işarî olmak üzere iki kısımda değerlendirilmektedir. Nazarî tefsirlerde sûfî, Kur'an'ı, tetkik ve felsefî görüşlerine dayandırıp onu arzu ettiği şekilde yorumlamakta ve bu yönüyle o, Kur'an'a teslim olup onun hizmetkârı olması gerekirken bunun aksine Kur'an'ı kendi arzusuna hizmetkâr olarak görmekte ve tabii olarak onu, ana gayesinden uzaklaştırmaktadır. İşarî tefsir ise, zahir manası ile bağdaştırılabilen ve sülûk erbabının anlayabileceği bir takım anlam ve işaretlere göre Kur'an'ı yorumlamaktır. Diğerinde olduğu gibi burada sûfinin ön fikir ve kabulü yoktur ve genelde bulunduğu makam itibariyle içine doğan ilham ve işaretlere göre bir yorumda bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle işarî tefsir, ilk anda akla gelmeyen ve ancak uzun tefekkür ve teemmül neticesinde kalbe doğan mana demektir.⁴³⁷

4.1.1.1.2. Aklî Tefsir Hareketleri

Elbette her bir müfessir, Kur'an'ı yorumlarken mutlaka aklın verilerinden istifade etmektedir; ancak aklî tefsir hareketlerindeki fark bunların, akla gereğinden fazla yer vermeleri, ön kabullerine göre ayetleri yorumlamaları ve sıhhat dereceleri açısından ne kadar sahih olursa olsun kendi düşüncelerine uymayan hadisleri peşinen reddetmeleri-

⁴³⁶ Bkz. Aydüz, *a.g.e.* s. 72-74

⁴³⁷ Bkz. Ateş, Süleyman, *İşarî Tefsir Okulu*, Ankara, 1974, s. 167; Aydüz, *a.g.e.* s. 45 vd.

dir. Bu ekolün ortaya çıkışındaki en büyük pay, *Vâsıl İbn Atâ* ile başlayan *Mutezile* ekolüne aittir.⁴³⁸

Tefsirdeki bu aklî hareket, ilk önceleri Kur'ân âyetlerini kişisel anlama ve birtakım görüşler arasında tercih yapma gayretleri şeklinde başlamış ve bu, akıl yönünün lûgat ve Kur'ân kelimelerinin delâlet ettikleri manalar çerçevesinde kaldığı sürece makbul bir husustu. Ancak, İslâm fütuhâtının gelişmesi ve tercümelerin çoğalması ile aklî ilimler de geliştirdi ve bu kişisel anlama çabasına dayanan tefsir hareketi, değişik bilgi ve ilimlerle farklı görüş ve inançlardan etkilenerek büyük boyutlara ulaştı. Bunun neticesinde, adı tefsir olmakla birlikte tefsirle ancak çok uzaktan alakası olan birçok hususu içeren tefsir kitapları ortaya çıkmış oldu.⁴³⁹

Tefsirin bu şekilde bürünmesinden birçok ekol doğdu ve genelde bu ekollerin, birbirleriyle yaptıkları tartışmalarda, tercüme yapıları Yunan kaynaklı felsefe kitaplarından yararlandı. Konuşulan şeyler, artık mantık ve onunla ilgili meselelerle sınırlı hale geldi ve yazılan eserlerde de *cevher*, *araz*, *heyulâ*, *sûret* ve *kıyas* gibi kavramlar büyük ölçüde yer aldı. Bu arada felsefe ve felsefî kavramlara karşı sevgisi olmayan bir grup da buna tepki olarak akla karşı tavır koyarak onu küçümseme yoluna gitti.⁴⁴⁰

4.1.1.1.2.1. Mutezile

Aklı, naklin önüne geçirerek nakli, aklın ortaya koyduğu verilere uydurma çabasının yoğunlukla sergilendiği ekol, Mutezile ekolüdür. Kaderiye ve Cehmiye⁴⁴¹ gibi kendisinden önce de aklı öne çıkararak akımlar olmasına karşılık Mutezile, bu iki zıt ekolün görüşlerini birleştirip sistemleştiren ilk aklî hareket olarak kabul edilmektedir.⁴⁴²

Ehl-i sünnet alimlerincede ciddi tenkitlere muhatap olan bu düşünceye göre adeta vahyin, insan aklının makul görmeyeceği hiçbir şey söyleme yetkisi yoktur; şayet akla aykırı bir durum söz konusu ise, burada nakil akılla tevil edilerek konu aklîleştirilmelidir. Tabii

⁴³⁸ Bkz. Zehebî, *a.g.e.* c. 1, s. 368 vd.

⁴³⁹ Bkz. Zehebî, *a.g.e.* c. 1, s. 146, 147

⁴⁴⁰ er-Rûmî, Fehd İbn Abdîrahman İbn Süyelman, *Menhecû'l -Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadise fi't-Tefsir*, Riyad, 1983, c. 1, s. 41

⁴⁴¹ Kaderiye, insanın kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu ileri sürerek kaderi inkar eden bir fırka, Cehmiye ise, olaylar karşısında insanı, rüzgarın önündeki yaprak gibi iradesiz gören anlayıştır.

⁴⁴² Neşşâr, *a.g.e.* c. 1, s. 313

olarak bu anlayış, Allah telakkisinden haşir anlayışına, Kur'an yaklaşımından şefaate kadar bir çok konuda, ardi arkası gelmeyecek tartışmalara kapı aralamış ve Allah'ı, aklın kıstaslarına göre şekillendirme gayreti olarak algılanmıştır.

Zira Mutezile, *tevhid, adl, va'd ve va'id, el-menzile beyne'l-menzile, el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker* olmak üzere beş temel konuyu ileri sürerek bütün konuları bu beş temel meseleye göre değerlendirme yolunu tercih etmiş ve bunları, mutezilî olmanın şartı olarak kabul etmişlerdir.⁴⁴³ Onlara göre, bu prensiplere muhalefet eden kişi, muhalefet derecesine göre ya yoldan çıkmış anlamında *fâsık*, veya hata etmiş manasında *muhtî* yahut ta inkarı ifade eden *kâfir* gibi sıfatlarla anılmalıdır.⁴⁴⁴ Merkeze aldıkları bu prensiplerden hareketle Mutezile, Allah'ın Zat ve sıfatlarının aynı şeyler olduğunu söyleyip sıfatlarını inkar yoluna gitmiş, Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini benimsemiş, rü'yet-i ilahinin olamayacağını kabullenmiş ve bu konulardaki nasları, *tevhid* telakkilerine uymadıkları için tevil yolunu tercih ederek temellendirmeye çalışmışlardır.⁴⁴⁵ Çirkin fiillerin Allah'a isnad edilemeyeceğinden hareketle fiilleri kula vererek her bir insanın, kendi fiilini yarattığı sonucuna ulaşan bu ekole göre, hikmet sahibi olan Allah'ın, hayır ve salaktan başka bir şey yapmaması ve hikmeti gereği kulların maslahatını gözetmesi vaciptir.⁴⁴⁶ Onların bu düşünceleri, tabii olarak Mutezile'nin kaderi inkar etmesini beraberinde getirmiştir.⁴⁴⁷

Adl prensibinden hareketle hüsün ve kubhun, akılla bilinebileceğini savunan Mutezile'ye göre, peşi peşine gelen peygamberlerin hedefi de, bu konuda akli tasdik etmektir ve buna göre vahyin görevi de, aklın vardığı hükümleri pekiştirmekten ibarettir.⁴⁴⁸ Dolayısıyla akıl ve akli delili, vahyin önüne geçiren Mutezile'ye göre vahiy, akla aykırı olan hiçbir şey getirmemiştir; onun getirdikleri, ya aklın gerektirdiği veya akılca caiz olan şeylerdir ve onun görevi de, akılda mücmel bulunanı açıklamak ve Allah'ın ona tevdi ettiklerini pekiştirmektir.

⁴⁴³ el-Hayyat, Ebu'l-Hasen Abdurrahîm İbn Muhammed İbn Osman, *Kitâbu'l-İntisar ve'r-Reddu alâ İbni'r-Râvendî*, Tahkik; Albert Nadir, Beyrut, 1957, s. 93

⁴⁴⁴ Abdulcebbâr, *a.g.e.* s. 125

⁴⁴⁵ Bkz. Güneş, Abdülbaki, *Kur'an'da Akıl ve Akli Tefsir Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1996, s. 92 vd.

⁴⁴⁶ Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, s. 397 vd.

⁴⁴⁷ Abdulcebbâr, *a.g.e.* s. 771; İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, c. 2, s. 300; İbn Haldûn, *a.g.e.* s. 376

⁴⁴⁸ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, c. 1, s. 145; Neşşâr, *a.g.e.* c. 1, s. 437

Va'd ve *va'id* prensibinden hareketle Allah'ın vaat ettiklerinin mutlaka gerçekleşeceğini kabullenmekle birlikte Mutezile, vaat edilen mükafat veya tehdit olarak bildirilen cezalarda bir değişimin söz konusu olamayacağını söylemekte, ehl-i iman bile olsa bir insanın, işlediği büyük günahtan dolayı, cezasında hafifleme olsa bile ebedi cehennemde kalacağını kabul etmektedir. Bu durumdaki bir insana, ne bir peygamberin ne de herhangi birisinin şefaatinin imkansız görmekte ve böyle bir durumda olan mü'min için şefaatin imkansızlığını söylemektedirler. Buna göre şefaet, sadece cennet ehlinin, derecelerini artırmaya yarayan bir çözümdür.

Bu ekolün Kur'an tefsirinde de akıl, birinci derecede öneme sahiptir ve nass, akıldan sonra gelen bir değere sahiptir. Tabii olarak, akıl ile nassın çeliştiği yerde nass tevîl edilerek akla uygun hale getirilmektedir. Zira burada akıl, her şeyin ölçüsüdür ve bir şeyin, helal veya haram oluşu, şer'in vürûdünden önce akılla bilinir.⁴⁴⁹ Temel prensiplere uyan ayetler, olduğu gibi te'vil veya tefsir edilirken bu prensiplerle uyuşmayan ayetler, akıl ve mantık kurallarıyla te'vil edilmekte ve ortaya akıl merkezli bir tefsir örneği çıkmaktadır. Çünkü bunlara göre, tefsirde esas olan, kelimenin zahiri anlamlarıdır ve bu beş temel meseleye uymayan ayetler, lügat, belağat ve nahiv gibi ilimlerin yardımıyla ekolün anlayışına uygun hale getirilmelidir.⁴⁵⁰ Aynı yaklaşım, hadisler için de söz konusudur ve Mutezile, hadisin sıhhat derecesini de akılla ölçmekte, aklın kabul ettiğini kabul ederken onun reddettiğini de, peşinen reddetmektedir. Tabii olarak bu anlayış, ekolün anlayışıyla uyuşmayan bir çok sahih hadisin inkarını beraberinde getirmiştir.⁴⁵¹

Bir örnek vermek gerekirse, Kur'an'da yer alan, '**umulur ki akledersiniz**' şeklindeki ayeti, '**umulur ki aklınızın verdiği yargıya göre amel edersiniz**'⁴⁵² şeklinde tefsir eden ve akletmeyi, aklın verdiği hükmü onaylama anlamında algılayan bu ekol, '**namazı dosdoğru ikame edin**' veya '**zekatı verin**' gibi ifadelerin, henüz ademoğlu yaratılmadan önce var olmasını muhal görmekte, Kur'an'da yer alan ve bazı peygamberlere hitap eden ayetlerden de⁴⁵³ örnekler göstererek henüz yok iken böyle bir hitabın yersiz

⁴⁴⁹ Sadru's-Şerîa, Ubeydullah İbn Mes'ûd, *et-Tevhîd*, Beyrut, trz. c. 1, s. 190; Gazâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, ikinci Baskı, Kum, 1368, c. 1, s. 63, 64

⁴⁵⁰ Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslam*, c. 4, s. 22

⁴⁵¹ Bkz. Zehebî, *a.g.e.* c. 1, s. 373

⁴⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 153

⁴⁵³ Örnek olarak bkz. Nûh, 71/1; Tâ-Hâ, 20/12

olduğundan hareketle Kur'an'ın, ezel sıfatının olmadığı ve sonradan yaratılmış olacağı sonucuna varmış ve kelimelerin muhataba ulaştığı sırada şekillenen hitaplar olarak algılamışlardır.⁴⁵⁴

Bu ekolün tefsir yöntemi olarak, muhkem ayetlerden daha çok müteşabih olanlar üzerinde durdukları ve bunları kendi görüşleri doğrultusunda yorumladıkları görülmektedir. Onların, müteşabih ayetleri te'vil konusunda akla verdikleri bu geniş yetki, Ehl-i Sünnet alimleri tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilmiş ve bazı alimler tarafından bu nevi te'vil ve tefsirler, zihin çöplüğü ve fikir artığı olarak değerlendirilerek, böylelikle onların, kalpleri şüphe ve yeryüzünü de fesatla doldurdukları ifade edilmiştir.⁴⁵⁵

Aynı ekolün içinde yaklaşık yirmi kadar farklı akımın gelişmesine rağmen bu temel meselelerde hep aynı görüş hakim olmuş ve Mutezile'nin inandığı bu temel prensipler onları, katı bir tutum içine sürükleyerek, düşüncelerini benimsemeyenlere karşı şiddet kullanmaya sevk etmiştir. Bu sebeptendir ki, bazı halifeleri de etkileyerek birçok İslam alimine işkence yolu aralanmış ve tarihte nice tatsız olayın patlak vermesini de beraberinde getirmiştir.⁴⁵⁶

4.1.1.1.2.2. Akli Ekolün Son Dönem Temsilcileri

Her ne kadar adı konulmamış olsa da bu düşünce, zaman zaman kendini göstermekte ve akla fazlasıyla güvenen bazı şahıslarca yeniden seslendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda örnek olarak son dönem müelliflerinden **Cemâleddin Afgânî**, **Muhammed Abduh**, **Reşid Rıza**, **Mustafa Merâğî** gibi kişiler zikredilebilir. Genel olarak bu müellifler de, ayetleri akılcı bir yaklaşımla tefsir ederken akli yorumu daima ön planda tutmakta, Kur'an'ın müphematı üzerinde durmamakta, israilî rivayetlerden kaçınmakla birlikte zaman zaman prensiplerine uymayan sahih hadisleri de israiliyattan kabul etmekte, me'sûrata karşı ihtiyatla durmakta ve bu anlamda taklidi reddetmekte, toplumsal meselelere değinme yanında yeni bilimsel verilerle ayetleri açıklama yoluna gitmekte ve Kur'an kıssalarıyla mucizelere karşı farklı bir tutum sergilemektedirler. Zira bunlara göre yegane mucize, Kur'an'dır ve onun dışındaki kevnî mucizeler, ya ger-

⁴⁵⁴ Bkz. Şehristânî, *a.g.e.* s. 280; Neysâbü'rî, *el-Gunye*, s. 105; Gazâlî, *el-İktisad fi'l-İ'tikad*, s. 128

⁴⁵⁵ Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkî'in*, Dihli, 1313, c. 1, s. 68

⁴⁵⁶ Bkz. Güneş, *a.g.e.* s. 85 vd.

çekleşmemiş ya da sıradan kevni olaylardır.⁴⁵⁷ Bunlara göre Kur'an kıssaları da, gerçekte olmamakla birlikte belli maslahatlar için ortaya konulmuş ve zahir manalarının ötesinde bir takım temsilleri ifade etmektedirler.⁴⁵⁸

Özetle denilebilir ki, Tefsir ilminde akıl, Kur'an'ın anlaşılmasında gerçekten çok önemli bir dinamiktir; ancak, bu aklın da, genel kabul gördüğü şekliyle 'selim' olması kaçınılmazdır. Zira akıl, bu özellikten mahrum kalıp kendi doğrularını Kur'an'a tasdik ettirme yarışına girdiği andan itibaren, önceki ümmetlerde yaşandığı gibi *tahrifata* giden yollar açılmakta ve nerede duracağı belli olmayan yorumlar ortaya çıkmaktadır. Önemli olan ve insanlardan beklenen de, Rabbin maksadını kavramaya yönelik yapılan aklı çabalarıdır. Aksi halde, nefsanî isteklerin kontrolüne geçen aklın, insanı ve genel manada insanlığı Hakkın rızasına ulaştırmasına imkan yoktur ve bu durumdaki akıl, onun maksadını kavramaktan ziyade nefsin isteklerini yerine getirmenin gayreti içindedir ve asla isabetli karar veremeyecektir.

4.1.2. Hadis İlminde Akıl

Bilindiği gibi Hadis ilmi, Kur'an'ın nüzûlüyle başlayıp Hz. Peygamber (sas)'in vefatına kadar geçen süre içinde gerçekleşen birikim ve bu birikim etrafında gelişen ilmi faaliyetleri ifade etmektedir. Tabii olarak onun temelinde, fetanet-i a'zam sahibi Hz. Muhammed (sas) vardır ve bu yönüyle o, mücessem bir akıldır. O'nun hayatı, baştan sona kadar Kur'an'ın tezahüründen ibarettir. Yaşayan Kur'an'dır O (sas). Dolayısıyla, Kur'an'ı iyi anlayıp hayata taşıyabilmek için O'nun hayatının iyi tetkik edilmesi kaçınılmazdır. Hangi olay karşısında ne türlü tepki verdiğiinden, hangi ayet hakkında nasıl bir yorumda bulunduğuna, hakkında ayet bulunmayan konuları çözümedeki yaklaşımlarından asırları aşan muhtevalı beyanlarına kadar O'nun her hareket ve sözü, bu anlamda fevkalade önemlidir. Bir başka ifadeyle O'nun, akıl konusunda açıktan bazı beyanlarının olup olmadığından ziyade, hayat-ı seniyyelerinin oluşturduğu *model akıl* öne çıkarılmalı ve şahıslar sayısınca farklılık arz eden akıllara bir ölçü olarak alınmalıdır.

⁴⁵⁷ Bkz. Güneş, *a.g.e.* s. 253 vd.

⁴⁵⁸ Bkz. Güneş, *a.g.e.* s. 250 vd.

4.1.2.1. Hadislerde Akıl

4.1.2.1.1. Kullanım ve Mana Açısından Akıl

Bunun yanında akıl kelimesinin Hadis’lerde, farklı şekilde ve akli ifade eden başka kelimeler olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Genelde o, ‘deveyi veya başka bir şeyi bağlamak,⁴⁵⁹ zaptetmek, tecrübe⁴⁶⁰ ve diyet vermek⁴⁶¹ gibi, hayatın içinden gerçekleri ifade eden kelime mânaları yanında ‘hatırda tutmak, anlamak,⁴⁶² bilmek,⁴⁶³ ezberlemek,⁴⁶⁴ deli olmamak,⁴⁶⁵ idrak etmek⁴⁶⁶ ve reşit olmak⁴⁶⁷ gibi terim anlamlarını da ifade eder. Bir hadisinde Hz. Peygamber (sas), ‘akıllı’ mânasına gelen ‘keyyis’ kelimesini kullanmış ve, *الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ* ‘Keyyis, nefsinin kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimsedir’⁴⁶⁸ buyurarak aynı zamanda aklın, ölüm sonrası hayatı inşa için kullanıldığında akıllılıkla tavsif edilebileceğini vurgulamıştır. Zira keyyis, gerçeği algılayan ve kavrayış sahibi kişi anlamına gelmektedir.⁴⁶⁹ Aynı zamanda keyyis, iş konusunda uyanık olmak, hedefe ulaştıracak vasıfları temin etmek için gerekli hazırlığı yapmak ve işin nereye varacağını önceden düşünmektir.⁴⁷⁰ Keyyis,

⁴⁵⁹ Bkz. Buhârî, *Megâzi*, 3; *Mezâlim*, 36; Müslim, *Cenâiz*, 89; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 36; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 1/264; 3/260, 432; 5/386; 6/206; Dârimî, *Vudû*, 1

⁴⁶⁰ Konuyla ilgili olarak Enes İbn Mâlik’in, ‘Çöl halkından akli başında birisinin gelerek Rasûlullah’a soru sormasını arzu ederdik’ (Buhârî, *İlm*, 6; Müslim, *İmân*, 10) derken kastettiği mana tecrübeli bir bedavidir. Ayrıca kadınların aklının eksik olduğunu söyledikten sonra bunun sebebinin soranlara karşı, *iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine eşdeğer olduğu* gerekçesini söyleyen Hz. Peygamber (sas), irade ve duygulara yenik düşmeyi kastetme yanında akli tecrübe anlamında kullanmıştır. Bkz. Buhârî, *Hayız*, 6; *Zekât*, 44; Müslim, *İmân*, 132; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 2/67

⁴⁶¹ Ebû Dâvûd, *Diyât*, 4; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 6/385; Tirmizî, *Diyât*, 13

⁴⁶² Söylediklerinin anlaşılması için Hz. Peygamber (sas)’ın, kelimelerini üç kere tekrarladığı anlatılmaktadır. Bkz. Tirmizî, *Menâkıb*, 9; *Udahî*, 11

⁴⁶³ Hz. Peygamber (sas)’ın, *İbn Lebîd el-Ensârî*’ye, ‘Ben seni Medine’nin en anlayışlı ve bilgili (a’kal) kişisi zannediyordum’ buyurması buna örnek gösterilebilir. Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 4/219

⁴⁶⁴ Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 5/181; 2/362

⁴⁶⁵ Bkz. Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 17; Tirmizî, *Hudûd*, 1; İbn Mâce, *Talâk*, 15

⁴⁶⁶ Bkz. Buhârî, *Salât*, 86; *Kefâle*, 4; *Menâkıbü’l-Ensâr*, 45; *Edeb*, 64

⁴⁶⁷ Rasûlullah (sas)’i görme konusunda kendisine itiraz ederek, ‘Sen o zaman çocuktun’ diyenlere karşılık Rebîa İbn Abbâd ed-Deylî’nin, ‘Hayır, Allah’a yemin olsun ki, benim o zaman aklum eriyordu’ şeklinde verdiği cevap, bunun misali olarak verilebilir. Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 3/492; 4/342

⁴⁶⁸ Tirmizî, *Kıyamet*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 31

⁴⁶⁹ Bkz. Askalânî, *Fethu’l-Bari Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, Tahkîk; Muhammed Fûâd Abdulbâkî, *Dâru’l-Marife*, Beyrut, 1379, c. 9, s.342

⁴⁷⁰ Şemsu’l-Hakk, Muhammed, *Avnu’l-Ma’bud Şerhu Süneni Ebî Davud*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Üçüncü Baskı, Beyrut, h.1415, c. 10, s. 40

gaflete kapılıp kandırılmayan, dünya ve ahiretinde başına sıkıntı getirecek şeylere karşı uyanık olup onlardan kaçınan kişidir.⁴⁷¹ Bir başka ifadelerinde O (sas),

أَنَا الشَّاهِدُ عَلَى اللَّهِ أَنْ لَا يَعْتَرُ الْعَاقِلُ إِلَّا رَقْعَةً ثُمَّ لَا يَعْتَرُ إِلَّا رَقْعَةً حَتَّى يَصِيرَ إِلَى الْجَنَّةِ

‘Ben, sürçtüğçe akıllının (âkıl) derecesini mekanı cennet oluncaya kadar Allah Teâlâ’nın yükselteceğine şahitlik ederim’⁴⁷² buyurmakta ve hataların farkına vararak ondan yüz çeviren insanın durumunu ortaya koymaktadır.

Kendisinden nasihat isteyen bir Sahabi’ye karşılık Hz. Peygamber (sas)’in, يَا أَبَا ذَرٍّ اِعْقِلْ مَا أَقُولُ ‘Yâ Ebâ Zerr! Sana söyleyeceklerimi iyi aklet’ diye sözüne başlaması, akıl kelimesinin akılda tutmak ve anlamak manasında kullanıldığını göstermektedir.⁴⁷³ Ebû Zerr’e hitaben, فَاعْقِلْ إِذَا أُوِ اقْتَمَ ‘Öyleyse iyi aklet ve iyi anla’ buyurması da aynı hususu destekler mahiyettedir.⁴⁷⁴ Ayrıca Hz. Peygamber’in, sözü akledilip anlaşılın diye kelimeleri üç defa tekrarlaması anlatılırken kullanılan kelimenin de akıl olması, akıldan maksadın sadece ezberleyip algılamak değil, pratikte faydaya dönüşecek bir ilim şeklinde bir kazanım olduğunu göstermektedir. Aksi halde insanın, etrafındakiler tarafından ne kadar akıllı ve anlayışlı olarak taltif görürken ölüm ötesi hayatta eli boş kalma riski bulunmaktadır ki Hz. Peygamber (sas), kalbinde imandan zerre miktar nasibi olmadığından dolayı bu türlü insanları, ahiretteki hayır ve yümünden nasibsiz kimseler olarak zikretmektedir.⁴⁷⁵

Hz. Peygamber (sas)’in kendisini ziyaretini anlatırken *Câbir İbn Abdillâh*’ın kullandığı, ‘Ben hasta olup, şuurum yerinde olmadığı bir sırada Rasûlullah (sas) beni ziyarete geldi. Abdest alıp, onun suyundan üzerime serpince şuurum yerine geldi’⁴⁷⁶ ifadelerinde akıl kelimesinin, algılama ve kavrama anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Hz. Âişe validemiz de, anne ve babasının dini yaşantılarından bahsederken ‘Ben, anne babamı hep, din üzerinde aklediyordum’⁴⁷⁷ demesi de, bunu destekler mahiyettedir. Bunun ya-

⁴⁷¹ Şemsu’l-Hakk, a.g.e. c. 13, s. 145

⁴⁷² İbn Ebi’-d-Dünyâ, *Kitâbü’l-Akl*, s. 13; et-Taberânî, *Mu’cemü’s-Sağîr*, Beyrut, 1983, c. 2, s. 30; Heysemî, Nureddîn, *Mecmaü’z-Zevâid*, Beyrut, 1982, c. 6, 282; c. 7, s. 29

⁴⁷³ Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 5/373

⁴⁷⁴ Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 5/181

⁴⁷⁵ Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 5/383

⁴⁷⁶ Buhârî, *Vudû*, 4; Müslim, *Fevâid*, 23; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 3/298; Darimî, *Vudû*. 1

⁴⁷⁷ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 2/198

nında ergenlik çağına girip olayları daha iyi kavramak⁴⁷⁸ ve hatırdakalmak⁴⁷⁹ gibi anlamlarda da kullanıldığı gibi ‘**Bunlar akletmiyorlar, sadece dünyalık biriktiriyorlar**’⁴⁸⁰ ifadelerinde olduğu şekliyle idrak etmemek ve anlamamak manasında da kullanılmıştır.

Hız. Peygamber, huzuruna gelip zina ettiğini itiraf eden Mâiz İbn Mâliki’l-Eslemî hakkında sahabeye, ‘*aklından bir sıkıntısının olup olmadığını*’ sorunca aldığı cevap, ‘*hayır, biz onu sadece akli başında biri olarak biliyoruz*’ şeklinde olmuştu⁴⁸¹ ki muhtemelen burada Efendimiz’in maksadı, söz konusu şahsın cezalandırılmasına engel teşkil edecek bir emare bulmaktı. Zira aklında kusur bulunan kimsenin, ceza karşısındaki durumu, sair zamankilerden daha farklı olup, verilecek cezayı hafifletici sebepler arasında değerlendirilmektedir. Çünkü akıl, teklifte bir esas olduğu gibi aynı zamanda cezaî müeyyidelerde de bir mihenk noktayı ifade etmektedir. Zira, akli olmayana teklifin de olmadığı bilinen bir gerçektir. Bir hadislerinde Allah Rasûlü (sas), üç kişiden kalemin kaldırıldığından bahsederken bunlardan birisini de, *ergenlik çağına gelip teklife muhatap olacağı ana kadar çocuk* olarak anlatmaktadır.⁴⁸²

4.1.2.1.2. Önemi Açısından Akıl

Kur’an’ın akla vurgu yapıp önemini ortaya koyması gibi Hadislerde de konu ele alınmış ve aklın yeri teslim edilmiştir. Hız. Peygamber (sas)’ın, ‘**Kişinin üstünlüğü dininden, kişiliği aklından ve soyluluğu da ahlâkından ibarettir**’⁴⁸³ şeklindeki ifadelerinde, insan kişiliğinin akıldan ibaret sayılması, aklın önem ve değerini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Şu da bir gerçektir ki, akıl kelimesi, Kur’ân’da sadece fiil şeklinde kullanırken, hadislerde hem fiil, hem de isim olarak yer almaktadır. Hadislerde geçen akıl kelimesi, tıpkı Kurân’da olduğu gibi, kavrama ve algılama anlamlarında kullanılırken, her defasında hep insanın sorumluluğu ile birlikte ele alınmıştır.

⁴⁷⁸ Mâlik İbn Enes, *Muvatta, Nuzûr*, 22

⁴⁷⁹ Buhârî, *Hac*, 25; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 3/100; Darimî, *Menâsik*, 5

⁴⁸⁰ Bkz. Buhârî, *Hudûd*, 28; Müslim, *Hudûd*, 17, 19; Ebû Dâvûd, *Cenâiz*, 48; *Hudûd*, 7, 23

⁴⁸¹ Müslim, *Hudûd*, 29; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 5/347

⁴⁸² Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 1/104; 140; 4/24

⁴⁸³ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 2/365

4.1.2.1.3. Hadislerin Sıhhati Konusundaki Hassasiyetler

Hadislerde akıl denildiğinde ve konuya eleştirel açıdan bakıldığında, esasen üzerinde sıklıkla durulan konu, ilk yaratılan varlıkla ilgili ifadelerin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı hususudur. Bunun yanında, 'Allah ilk olarak akli yarattı ve ona, 'otur' dedi, o da oturdu; sonra, 'git' dedi, gitti; 'gel' dedi; 'bak' dedi, baktı; anladı. Sonra Allah, ona şöyle dedi: 'İzzetim, celâlim, azametim, hükümranlılığım ve yaratıklarım üzerindeki kudretime yemin olsun ki ; bana senden daha değerli, daha sevimli ve katında mertebesi daha yüksek olan bir varlık yaratmış değilim. Zira, ben seninle bilinmekte, seninle ibadet edilmekte ve seninle hamedilmekteyim. Ayrıca senin için verir, senden dolayı azab ederim. Mükâfat da senin içindir'⁴⁸⁴ gibi ifadeler, aklın önemini anlatması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca, 'Din akıldan ibarettir. Dini olmayanın akli da yoktur', 'Kişinin dayanağı aklıdır. Akli olmayanın dini de yoktur'⁴⁸⁵ ve 'Kişinin dini aklıdır, akli olmayanın dini de yoktur'⁴⁸⁶ gibi ifadeleri de göz önüne alacak olursak, muhteva itibariyle aklın önemini anlatan bu sözler bir gerçeği anlatmaları yanında sıhhat açısından istenilen şartları taşımadıkları için sahih kabul edilmemiş,⁴⁸⁷ hatta bazıları itibariyle uydurma oldukları ileri sürülmüştür.⁴⁸⁸

Ancak, rivayetlerde yer alan ifadelerle ilk yaratılanın *kalem, nûn, akıl* ve Hz. Peygamber'in *nûru* olduğunu anlatan beyanlar⁴⁸⁹ hakkında muhaddisler ihtilaf içindedirler; bir kısmı, bunları sahih bulurken diğer bir kısım mahaddisler reddetmektedirler. Sahih kabul edenlere göre bunlar, muhteva itibariyle ayetlerin ruhuyla uyum içindedirler⁴⁹⁰ ve her ne kadar senetlerinde zaaf olsa da muhtevaları doğrudur ve sahih kabul edilmeli-

⁴⁸⁴ Bkz. el-İsfahânî, *ez-Zeria*, s. 73; Gazzâlî, *İhya*, c. 1, s. 79-80 Hadisin benzer bir varyantı için bkz. Muhammed İbn Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmua fi'l-Ehâdisi'l-Mevdua*, Kahire, 1960, s. 477-478; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 298

⁴⁸⁵ Bkz. Münâvî, Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Camii's-Sağir*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1972, c. 4, s. 528

⁴⁸⁶ Bkz. Münâvî, *a.g.e.* c. 3, s. 535

⁴⁸⁷ İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ebî Bekir ed-Dimeşkî İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîhi ve'd-Daîf*, Tahkîk; Ebu'l-Fettah Ebû Gûdde, Halep, 1983, s. 66

⁴⁸⁸ Aclûnî, *a.g.e.* c. 2, s. 509; Aliyyü'l-Kârî, *a.g.e.* s. 421

⁴⁸⁹ İlk yaratılan varlığın ne olduğu konusundaki rivayetlerin tahlil ve tenkidi için bkz. Özşenel, Mehmet, *İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler*, Divan İlmî Araştırmalar, Yıl 3, Sayı 4, İstanbul, 1998, s. 171-189

⁴⁹⁰ Cûzû, *a.g.e.* s. 135.

dir.⁴⁹¹ Diğerlerine göre ise, senet bakımından söz konusu ifadeler sahih olmadıkları için bunların, hadis olarak kabul edilmelerine imkan yoktur. Bununla birlikte aklın üstünlüğünü ifade eden hadislerden bir kısmının sahih olduğu, bazı muhaddislerce kabul edilmektedir.⁴⁹²

Söz konusu ifadelerin sahih olup olmadıkları bir yana, Hadis ilminin tedvini ve sonrasında gelişen tasnif çalışmalarında akıldan oldukça fazla istifade edilmiş ve bilhassa ‘*cerh ve ta’dil*’, ‘*muhtelefü’l-Hadis*’, ‘*müşkilü’l-Hadis*’, ‘*nâsîh ve mensûh*’ ve ‘*ilelü’l-Hadis*’ gibi konuların anlaşılması ve çözümünde re’y ve ictihada baş vurularak akılla sağlıklı bir sonuca gidilme yolu tercih edilmiştir.

Hadislerin, Hz. Peygamber (sas)’in ağzından çıktığı şekilde tespit edilmesi konusunda gösterilen hassasiyet ve bu konuda ortaya konulan gayretler, Hadisin namusu olarak değerlendirilen râvîlerle ilgili detay bilgilerin oluşturduğu ve sadece İslam’a has bir özellik olan rical kültürünün oluşması, Kur’an’ın maksadını anlamaya matuf yapılan çalışmalarda olduğu gibi Hz. Peygamber’in sözlerindeki ana maksat ve gayeyi anlamaya yönelik ortaya konulan gayretler ve bir harfini bile değiştirmeden aynı lafızlarla rivayet hassasiyetleri gibi konular göz önüne alındığında bütün bunların gerçekleştirilmesi, gelecek nesillere ulaştırılacak Hadis kültürünün, bir emanet anlayışı içinde ve aynen Kur’an’da olduğu gibi saf ve duru haldeki intikalde aklın oynadığı rolü inkara imkan yoktur. Aksi halde, bugün akılları karıştıracak ve hangi ifadenin Hz. Peygamber’e ait olup olmadığını anlayabilecek kriterlerden yoksun bir durumda kalınmış olacaktı. Tervat ve İncil ehlinin başına gelenlerin, ümmet-i Muhammed için yaşanmaması adına alınan bu tedbirler bütünü sayesinde ki bugün, baştan sona tasnifi yapılmış ve en sahihinden mevzu addedilenine kadar bütün Hadis külliyatı, tereddüde mahal bırakılmayacak şekilde istifadeye sunulmuştur ki bütün bunlar, geleceği görüp okuyabilen, okuduklarını anlayıp değerlendiren ve bununla da kalmayıp icraya koyan külli akılların birer ürünüdür.

⁴⁹¹ Cûzû, a.g.e. s. 139

⁴⁹² Söz konusu ifadelerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Aclûnî, a.g.e. c.1 s. 212

4.1.2.1.4. Hadis İlminde Akılî Yaklaşımlar

Durum böyle olduğu halde, aynen Kur'an sonrasında zuhûr eden akılî tefsir hareketlerinde olduğu gibi Hadis konusunda da bir kısım kimselerin, kendi arzu ve istekleri doğrultusunda belli prensipler geliştirerek bütün Hadis müdevvenatını bu kriterlere göre değerlendirme anlayışının geliştiği görülmektedir. Ancak şu da bir gerçek ki, dini metinlerin, daha ilk günden itibaren yazılıp çoğaltılmış olması ve sistemli bir kültür halinde tedvin edilmesi, metinler üzerinde ihtilaf noktalarını ortadan kaldırmış ve bugün bize, vahiy ve akıl ilişkisini sağlıklı bir şekilde değerlendirme imkanı vermektedir.

4.1.2.1.4.1. İlk Dönemlerdeki Akılî Hareketler

Öyle anlaşılıyor ki, ilk dönemlerde aklın, daha ziyade amelî yönü ve akletmenin fiilî neticeleri üzerinde durulmuş ve nazari anlamı üzerinde pek fazla fikir yürütülmemiştir.

Akılla ilgili eserlerin kaleme alınmaya başladığı dönem, hicri 3. asırdır. Ehl-i Sünnet bilginleri arasında ilk defa *Muhâsibî* (ö. 234/857), *Mâhiyyetü'l-Akli ve Ma'nâhü ve 'htilâfü'n-Nâsi Fih*⁴⁹³ isiminde bir risale kaleme almış ve onun ardından *İbn Ebid-Dünya* (ö. 281/894) da *Kitâbü'l-Akli ve Fadlühü* adında bir kitap telif etmiştir. Genel olarak bu eserlerde aklın fazilet ve önemi üzerinde durulmakta, konuyla ilgili haberler bir araya getirilerek aklın mahiyeti ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu eserlerdeki yaklaşımlar, akılda rasyonel bir yaklaşım yerine samimi olarak onu anlamaya yönelik bir gayret olarak görülmektedir.

Yine hicri 3. asırda başlayan ve akli merkeze alarak nasları aklın verilerine göre yorumlama anlayışını geliştiren bir başka ekol olan Mutezile de, konuya ağırlık vermiş ve genel anlayışlarına destek bulabilmek için bu konudaki bilgilere, diğerlerinden daha fazla sahip çıkmışlardır. Gerçi hem ehl-i sünnet hem de mutezile imamlarının konuyla ilgili görüşlerine bakıldığında, aralarında pek fazla bir farkın olmadığı izlenimi oluşsa da, anlaşılana o ki, ifadelerin pratiğe yansımaları ve yorumlanmasında ciddi ayrışma vardır.

⁴⁹³ Bu risale, Hüseyin el-Kuvvetli tarafından *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'an* isimli eserin içinde neşredilmiştir.

Zira, Tefsir ilminde olduğu gibi Hadis söz konusu olduğunda da, akli merkeze alıp Hadis'leri ona göre yorumlamaya başlayanlar, şüphesiz Mutezile imamlarıdır. Çünkü onlara göre hakikat, akılla bilinebilmekte ve yine akıl, nakile tercih edilmekteydi.⁴⁹⁴ Durum böyle olunca, aklın önemi ve meşruiyetini ifade edebilmek için, dini literatürde delil aranmaya başlanmış ve onun faziletini ispat etmek için Hadislere, hatta uydurma rivayetlere başvurulmuştur.⁴⁹⁵ Mutezile mezhebine yakınlığı ile bilinen *Dâvûd İbn Muhabber* (ö. 206/821)'in, aklın faziletiyle ilgili haberleri, '*Kitabü'l-Akl*' adlı bir risalede bir araya getirdiği bilinmektedir ki, bu risalede yer alan ifadelerin, uydurma olduğu söylenmektedir.⁴⁹⁶ Hatta aynı şahsın, önceleri Hadis ilmiyle ilgilendiği ancak, bunu başaramadığı ve daha sonra derslerine katıldığı Mutezile'nin kendisini ifsat ettiği, dolayısıyla da *metrûk* olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹⁷ Aynı hadislerin başka isnadlarla rivayet edilmesi söz konusu olsa da, bu isnadların da zayıf olduğu ortaya konulmuştur.⁴⁹⁸

Mutezile akli, soyut, belirli ilkeleri bulunan, iç ve dış etkenlerle bozulmaması durumunda insanı, iman ve gerçek anlamında kesin bilgiye ulaştıran ruhî bir mekanizma şeklinde tasavvur etmektedir. Onlara göre kainatta mutlak manada bir özdeşlik ve nedensellik vardır ve insan akli, bu ilkelere uygun hareket ederek doğru bilgi ve hakikate ulaşabilir. Öyle anlaşılıyor ki Mutezile, fitrî akıl melekesini ya da akli ilkeleri yüceltirken gerçekte insan benliğini yüceltmektedir. Bu nedenle onları, ilk hümanistler olarak görmek de mümkündür. Mutezile'nin akıl konusundaki yanlıgısının temelinde de, insanın irade ve kudretine verdikleri aşırı önem yatmaktadır. Onlara göre aklın, insan iradesiyle birlikte müstakil bir gücü bulunmaktadır ve bu gücün işletilmesi için Yaratıcı'nın gücüne ihtiyaç yoktur. İnsan, kendi fiilinin yaratıcısı olduğu gibi, iman ve bilgi edinme süreci de, başka bir şeye ihtiyaç duymaksızın akılla gerçekleştirilebilir. Bu durumda ak-

⁴⁹⁴ Zeyne, Hüsnî, *el-Aklü İnde'l-Mu'tezile, Tasavvuru'l-Akli İnde'l-Kâdi Abdilcebbâr*, , Beyrut, 1980, s. 18, 19

⁴⁹⁵ Bkz. Tekineş, Ayhan, *İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerinde Tartışmalar*, Divan İlmî Araştırmalar, Bilim ve Sanat Vakfı, Yıl 6, Sayı 10, 2001/1, İstanbul, s. 199

⁴⁹⁶ Bkz. İbn Hâcer, Ahmed İbn Alî el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, Tahkik; Habîbburrahmân el-A'zamî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, , trs. c. 3, s. 13-23

⁴⁹⁷ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, c. 3, s. 199-201; ez-Zehabî, *Mizânü'l-İtidâl*, , Beyrut, 1995, c. 3, s. 33, 34

⁴⁹⁸ Bkz. Aclûnî, *a.g.e.* c. 1, s. 275, 276

lin duygusal yönü ihmal edilmekte, vahiy önemini yitirmekte, imanda hidayet ve bilgide ilham boyutu unutulmaktadır.⁴⁹⁹

Aslında konuyu, sadece Mutezile ile sınırlandırmak da eksiklik olur; zira, büyük ölçüde Yunan felsefesinden etkilenen aklî hareketlerin hemen hepsinin ortak özelliği, dinin verdiği daha fazla akla kudret isnad etmeleri ve dinin sahibi tarafından verilmeyen sıfatlarla akli tavsif etmeleridir. Bu anlayışlarını desteklemek için de, Hadis diye bazı sözleri uydurdukları veya ortaya koydukları görüşlerini desteklemek için bazı hadisleri tahrif ettikleri bilinmektedir. Halbuki Kur'an ve Hadis'lerde akla yapılan vurgular, Sahabe ve Tâbiîn üzerinde öyle tesir icra etmiştir ki, onların hareket, söz ve ayetleri tefsirlerinde kendini açıkça göstermiştir. Büyük oranda bugünkü Müslümanların geri kalış ve kendilerinden bekleneni yerine getiremeyişlerinin altında, akla gereği gibi önem vermeyişleri ve işlerini onun gereğine göre dizayn etmeyişleri yatmaktadır.⁵⁰⁰

4.1.2.1.4.2. Son Dönemlerdeki Aklî Hareketler

Aklî merkeze alarak nasları değerlendirme meselesi, sadece Mutezile'nin yaklaşımı değil, daha sonraki dönemlerde de belli aralıklarla baş vurulan bir metoddur. Aslına bakılacak olursa hemen hemen her çizgi dışı hareket, kendi anlayışını yaygınlaştırabilmek için öncelikle temel nasslara yönelmiş ve işe onları istedikleri gibi yorumlayacak zemini hazırlayarak başlamışlardır. Bazıları itibarıyla, Peygamber yerine '*insan-ı kamil*' denilen mevhum bir değer koyarak diğer hususları buna göre yorumlama, Allah ve Peygamberin sözlerini bâtinî manalara bağlama, her ifadede yorumu öne çıkarma ve '*te'vil*' diyerek ifadeleri istedikleri istikamette yorumlama genel tavırları olmuş ve bütün bunlar da, Allah ve Peygamber'in ne dediğinden ziyade bu insanların anlayışlarının ne olduğu konusunu gündeme getirmiştir.

Daha açık bir ifade ile, Hadis'lere hak ettiği yeri verenler yanında, Kur'an ayetlerinde olduğu gibi Hadis söz konusu olduğu yerde de bugün, adı konulmamış Mutezilî düşüncüyü temsil eden ve kendi aklına uymayan her Hadisi inkar eğilimi sergileyen bazı müelliflerin varlığı şüphesiz. Sahip olduğu akılla Hadisleri anlama gayreti ortaya koyma

⁴⁹⁹ Bkz. Tekineş, *a.g.e.* s. 213, 214

⁵⁰⁰ Bkz. el-Müncid, *a.g.e.* s. 59. 60

yerine, Hadislerle kendi düşüncesine payanda arayışı içine girme ve neticede payanda olmayan her türlü nassı inkar etme modasının, sadece bugüne ait bir inhiraf olmadığı da muhakkak.

4.1.3. Kelam İlminde Akıl

Kur'an sonrasında, akıl konusunun en fazla konu edildiği alan, şüphesiz kelam ilmi olmuştur. Bu yönüyle, tanımından mahiyetine, ondan da fonksiyonuna kadar bir çok alanda tartışma konusu edilen akıl, bu ekolde derin tartışmalara sahne olmuş ve bu tartışmalar sonunda farklı vaklasımların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Zira o dinin usûlüne ait meselelerin büyük ölçüde kendisine bağlandığı bir özdür.

Bazı kaynakların, 'zanda isabet etmek ve olmuş vasıtasıyla olacağı bilmek' tarzındaki bir akıl tarifini **Amr b. Âs**'a atfetmelerine bakarak,⁵⁰¹ daha ashap devrinde bu konuda fikir beyan edilmeye başlandığını söylemek mümkünse de, aklın tarifıyla ilgili asıl tartışmalar Mu'tezile kelâmcılarının ortaya çıkmasından sonra başlamıştır.⁵⁰²

Mütekellimîn alimlerinin bir kısmına göre akıl, 'ruhun özü' olarak tarif edilirken diğer bir kısmı onu, Allah'ın insan tabiatına yerleştirdiği bir nûr ve ışıktır ve insan, onunla görüp onunla düşüncelerini ifade eder. Diğer bir kısım alimler ise akli, ma'rifetten ibaret görmekte, fayda ve zarara ilişkin olarak elde edilen ilimle genişleyip arttığını ileri sürmektedir.⁵⁰³ Kelamcılarının çoğu akli, duyu organlarının ve beynin çalışmasından doğan maddi bir sonuç kabul edenlerin aksine, onu insanda doğuştan mevcut olan ruhi bir güç olarak kabul etmişlerdir.⁵⁰⁴ Akıl tanımlarının hepsinde ortak olan nokta aklın, insanın bilgi edinmesiyle ilgili fitri bir kuvve olmasıdır.⁵⁰⁵

Kelam ilminde akıl konu edilirken daha ziyade onun mahiyet ve kaynağı üzerinde durulmuş ve maddi olmayan bir güç ve kuvve olduğu noktasında yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda üzerinde ittifak edilen diğer bir husus da, her insanda bulunan ve idrak kabili-

⁵⁰¹ Bkz. Elmalılı, *Metâlib ve Mezâhib*, Önsöz, s. 16

⁵⁰² Yavuz, Yusuf Şevki, 'Akıl', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 242

⁵⁰³ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 19, 20

⁵⁰⁴ Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 242, 243

⁵⁰⁵ Kelam ilminin akıl anlayışıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 121 vd.

yeti olarak bilinen aklın, değişik olduğu ve doğuştan farklı derecelerde yaratıldığı noktasındadır.⁵⁰⁶

Genel olarak kelimciler akılı, *tahlil ve terkiib yapma kabiliyeti* olarak ele alırlar. Onlara göre akıl, anlamları bakımından ayrılmaları gereken şeyleri birbirinden ayırmak, birleşmeleri gereken şeyleri de birleştirmek üzere yaratılmıştır. Bu da ancak 'nazar' ile olur⁵⁰⁷ ve bu anlamda nazar, akıl yerine kullanılmakta ve bundan maksadın da 'akıl kullanılması' olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁸ Buna göre, fonksiyonel anlamdaki akıl olarak nazar, üzerinde düşünülme suretiyle dış dünyanın özellik ve hikmetlerini kavramada etkin ve önemli bir bilgi kaynağıdır.

Kur'an'da başlı başına müstakil bir latife olarak zikredilmeyen akıl, kelimciler tarafından nefis ve ruhun bir gücü, fonksiyonu olarak görülmüştür.⁵⁰⁹ Ancak şu da bir gerçektir ki, Kur'an'da aklın, ruhun bir fonksiyonu olduğu açıkça zikredilmez; bunun yerine aklın, kalbin bir fonksiyonu olduğu bildirilir.⁵¹⁰

Çoğu kelimciler, akletmekle ilgili bazı ayetleri delil göstererek akılla kalp arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu, hatta aklın, kalbin bir fonksiyonu olduğunu belirtmişlerdir. Bu cümleden olarak onlar, insan dimağ ve beynini, kalbin akletme alanı olarak görmüşlerdir.⁵¹¹

Aklın insan için ifade ettiği değer konusunda, kelimcilerin hepsi aynı görüş etrafında birleşmekle birlikte onların, varlık ve olayların bilgisini kuşatma hususundaki görüşleri farklılık arz eder. Kelam ilminin 'hüsün-kubuh' meselesiyle doğrudan ilgisi olan bu konuda bir kısım kelam alimleri, iyilik ve güzellikle ilgili hükmün şer'i olduğunu savu-

⁵⁰⁶ Bkz. Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidaye fî Usulidin*, Tsz. s. 18; Beyâdî, Kemâluddîn Ahmed, *İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, Tahkîk; M. Zâhid el-Kevserî, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, İstanbul, 1949, s. 77

⁵⁰⁷ Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhîd*, Tahkîk ve Tenkîd; Fethullah Huleyf, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, s. 267; Ayrıca bkz., Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (Siyalkutî haşiyesiyle birlikte), Matbatu's-Saâde, Mısır tsz., c. 2, s. 2

⁵⁰⁸ Mâturîdî, *a.g.e.* s.10

⁵⁰⁹ Bkz., Taftazânî, Saduddîn, *Şerhu'l-Akaid* (Kestelli Haşiyesi ile birlikte), Eser kitabevi İstanbul, s. 41

⁵¹⁰ Bkz., Hacc, 22/46

⁵¹¹ Bkz., Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çeviren; Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 206; Gazâlî, *er-Risâletu'l-Ledünniyye*, (Mecmuatu'r-Resâil içinde) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, s. 62; İsfehânî, *Tafsîlu'n-Neş'eteyn*, Tahkîk; A. Neccar, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Trz. s.92; Beyâdî, *a.g.e.* s.77-78; el-Mâverdî, Alî İbn Muhammed, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, Tahkîk; Mustafa es-Sekâ, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1988, s.35

nurlarken⁵¹², vahye ihtiyacı inkar etmeksizin diğer bir kısım kelimciler ise, hüsün ve kubhun akliliğini benimsemişlerdir.

Özetle ifade etmek gerekirse akıl, ekoller arasında farklı yaklaşımlara sahne olmuş ve bu yönüyle o, ekollerin oluşumunda merkezi tutmuştur. Örnek vermek gerekirse **Maturîdî**, insanın, bir şeyin iyi veya kötü olduğunu aklıyla temyiz edip bilebileceğini, ama hakim olmadığından karar veremeyeceğini ifade ederken **Eş'arî**, hüsün-kubuh meselesinde insanın karar veremeyeceğini ve bu noktadaki kararın Allah'a ait olduğunu söylemektedir. Aynı konuda **Mu'tezile**, akli esas alıp onu birinci derecede bir delil saydığından adeta Allah'ı yok sayıyor. **Cebriye** ise akli tamamen yok sayıyor. Görüldüğü gibi bu noktada akıl, ekollerin ayrışmasında başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bir başka yaklaşımla denilebilir ki akıl, uç noktalara giden ve '*dâlle*' olarak nitelenen bütün ekollerin, Kur'an çizgisinden ayrılmalarında, aklın cerbeze boyutuyla devreye girmesi ve akıl adına bir akılcılığın faaliyet göstermesi yatmaktadır.

Genel anlamdaki bu girişten sonra şimdi de, ekoller arasındaki farklılıkları ortaya koyma bakımından onların akıl konusuna yaklaşımlarını ele alalım.

4.1.3.1. Ehl-i Sünnet ve Akıl

Ehl-i sünnet alimlerinin, üzerinde birleştiği bir akıl tarifî yoktur. Ehl-i sünnet kelimcilerinin ilk simalarından biri sayılan **Haris el-Muhâsibî** aklın, *cisim, cevher, araz cinsinden bir şey olmadığını, faydalıyı zararlı olandan ayırt etmesi için Allah tarafından insana doğuştan verilen bir tabiat (garîze) olduğunu ve varlığının sadece fiilleri vasıtasıyla bilinebileceğini* belirtir.⁵¹³ Bazı Sünnî kelâmcılar ise, *aklın ruhî bir öz olduğu, bundan dolayı ona 'öz' mânasına gelen 'lûbb' adının verildiği görüşündedir.*

Ahmed İbn Hanbel de akli, *insanda doğuştan mevcut bir tabiat olarak görür.*⁵¹⁴ Büyük çapta selefî itikadî görüşlerini savunan **İbn Hazm**, akli *cevher değil, aksine ruhun bir kuvveti ve fiilinden ibaret olan bir araz* kabul eder. Zira ona göre, kuvvetli ve zayıf

⁵¹² Bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Kitabu'l-Luma'*, Neşreden; Richard J. Mc Carthy, Beyrut 1953, s.71; Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn, *el-Akîdetu'n-Nizâmiyye*, (Akâide Dair İki Risâle), İfav Yayınları, İstanbul Trz. s.36-37

⁵¹³ Muhâsibî, *Şerefü'l-Akl*, s. 17 vd.

⁵¹⁴ Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 243 (İbn Teymiyye'den naklen)

akıldan bahsedilebildiği halde bu özellikler, cevher için söz konusu değildir. Ayrıca, aklın zıddı vardır ki bu da ahmaklıktır; halbuki cevherin zıddı yoktur, çünkü zıtlık, sadece bazı keyfiyetlere ait bir hususiyettir. Şu halde akıl, *nefsin bir filii ve onun kuvvetlerinden bir arazdır*. İbn Hazm'a göre bütün İslâm âlimleri akklı, 'iyiyi kötünden ayırt edip iyi olanı yapma ve kötü olandan kaçınma gücü' anlamında kullanmışlardır. Filozofların, akklı *basit bir cevher* kabul etmelerini mantıkî temellerden yoksun bulan İbn Hazm nazârında, insandaki görme, işitme, konuşma gibi fonksiyonları gerçekte icra eden akıldır. **Kâdî Ebû Ya'lâ** ise, aklın tarifi ve mahiyeti konusunda Eş'arî'in görüşüne uyararak onu, *zaruri bilgilerin bir kısmı* olarak kabul eder. **İbn Teymiyye**, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hazm'ın görüşüne katılarak akklı, adı ister sıfat ister araz olsun, '*insanın doğru ve faydalı olanı bilip davranışlarına bu doğrultuda yön vermesini sağlayan tabiat (genze)*' olarak kabul eder. Ona göre de akıl, *ruhî bir güç* olup bir cevher değildir.

Mâtürîdî, aklın açık bir tarifini vermemekle birlikte onu, '*aynı nitelikte olanları bir araya toplayan ve ayrı nitelikte olanları ayıran şey*' olarak vasıflandırmasından anlaşıldığına göre akklı, *varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren zihnî bir alet* olarak kabul etmektedir. Pezdevî'nin kaydettiğine göre Ehl-i sünnet bilginlerinin çoğu akklı, '*nûrânî bir cism-i latîf*' kabul ederler ve bunun için de şu hadisi delil gösterirler: '*Allah buyurdu ki, akıldan daha güzel bir şey yaratmadım. Ona, gel dedim, geldi; git dedim, gitti. Dedim ki: Bana senin vasıtanla ibadet edilir; senin vasıtanla mükâfat verir, senin yüzünden cezalandırırım.*'⁵¹⁵ Söz konusu kelâmcılara göre, aklın ilâhî emirlere muhatap oluşu ve bu emirleri yerine getirişi, onun bir cevher olduğunu göstermektedir. Mâtürî ekolünün son dönem âlimleri ise akklı, *maddeden arınmış bir cevher olan nefs-i natıkanın bir görüntüsü veya onun bir kuvveti* saymışlardır. Bu iki şıktan birincisini dikkate alarak akklı, '*düşünmek ve delil kullanmak suretiyle duyuların ötesini, gözlem yoluyla da duyulur nesnelere idrak eden bir cevher,*' ikincisini göz önünde bulundurarak, '*duyuların, idrak sınırının sona erdiği noktadan başlayan ve kalp ile nefs-i natıkanın algıladığı bilgileri ortaya çıkaran bir*

⁵¹⁵ Hadisin benzeri için bkz. Heysemî, c. 8, s. 28; Aclûnî, c. 2, s. 212; Bu tür ifadeler, muhaddisler tarafından uydurma kabul edilmiştir.

nur' diye tanımlamışlardır.⁵¹⁶ Böylece Mâtürîdiler akılı, *bilginin dışında olan, fakat bilgiyi meydana getiren ve maddî olmayan bir cevher* olarak görmüşlerdir.

Eş'ariyye mektebine bağlı kelâmcıların büyük çoğunluğu, akıl hakkında yaptıkları yorumlarla daha çok Mu'tezile'nin görüşüne yaklaşmışlardır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, akılla ilim arasında *umum-husus farkından başka bir ayrılık bulunmadığı* görüşündedir. Ona göre ilim, akıldan daha umumi olup, *zarurî bilgilerin bir kısmını bilmek* şeklinde tarif edilebilir. Bâkılânî, Eş'arî'nin görüşünü biraz daha açarak akılı, '*vacip, mümkün ve muhal olan hususları bilmek*' şeklinde tarif etmiştir. Abdülkâhir el-Bağdâdî ile Cüveynî de bu konuda Eş'arî'nin görüşünü paylaşarak onu teyit ederler. Cüveynî'ye göre, Kâdî Abdülcebbâr'ın öne sürdüğü gibi akıl, nazarî bilgilerin birikiminden ibaret değildir. Çünkü, nazarî bilgi ancak akılla üretilir. Yine ona göre akıl, zaruri bilgilerin tamamından da oluşmuş değildir: zira kör, görmeye bağlı bilgilerden yoksun olmasına rağmen akıl sahibidir.

Gazâlî, kelâmcıların akılı farklı şekillerde tanımlamalarının sebebi üzerinde durarak bunu, aklın değişik anlamlarda kullanılmasına bağlar. Ona göre akıl, '*mümkünün imkânı, muhalin imkânsızlığı, vacibin zorunluluğu gibi zarûriyyâtı bilmek, tecrübe yoluyla bilgi edinmek*' ve '*insan tabiatında var olan bilgi edinme gücü*' karşılığında kullanılabilir. Böylece Gazâlî, akıl hakkında yapılan farklı tarifleri geçerli sayarak birleştirmek istemiş, onu *zarurî, tecrübî ve nazarî bilgilerin meydana gelmesini sağlayan, ayrıca bunların gerçekliğini anlama imkânını tanıyan bir güç* olarak kabul etmiştir.

Fahreddin er-**Râzî**, Eş'ariyye'nin mütekaddimîn'i ile Mu'tezile çoğunluğunun benimseydiği akıl tarifini tenkit edip onun, bir kısım zarûriyyâtı bilmekten ibaret olduğu fikrini reddeder. Çünkü, ona göre uyuyan bir insan, akılı bulunduğu halde bütün zaruri bilgilerden yoksun durumdadır. Şu halde akıl, *iç ve dış duyuların sağlıklı olması halinde zarûriyyâtı bilmeyi gerektiren bir tabiattır*. Râzî, akılı bir tabiat olarak kabul etmekle Muhâsibî ve İbn Hanbel'in görüşüne katılır. Taftâzânî de akılı, '*bilme ve algılama fonksiyonu bulunan bir ruhî güç*' olarak kabul eder. Cürcânî ise akılı, nazariyatı bilmekten ibaret kabul eden tarifleri tenkit edip ilk devir Eş'arî kelâmcılarının görüşlerine katılmakla birlikte akıl hakkında filozofların yaptığı tarifleri de benimsemiş görünür.

⁵¹⁶ Bkz. Yavuz, a.g.e. (Beyâzîzâde s. 77'den naklen)

Taftâzânî ve Cürçânî, kelâm kitaplarına Aristo mantık ve felsefesinden alınan bahisler içinde yer alan akıllar nazariyesini (ukûi-i aşere), kesin hiçbir aklî delile dayanmadığı düşüncesiyle tenkit etmişlerdir.

Yeni ilm-i kelâm devri âlimlerinden **Ferîd Vecdî**, ruhun tezahürlerinden biri olarak nitelendirdiği aklı, '*insandaki idrak gücü*' diye tanımlar. Ona göre, aklın en önemli fonksiyonu, realiteden malzeme olarak bilgi üretmektir. Elmalı'lı M. Hamdi Yazır da, *ruhî bir güç* kabul ettiği aklı, '*duyulardan hareketle duyular ötesini idrak eden veya duyularla elde edilemeyen bilgiyi bizzat keşfeden idrak aleti*' diye tarif eder.

~~Netice olarak kelâmcıların çoğu, aklı, duyu organlarının ve beynin çalışmasından doğan maddi bir sonuç kabul eden natüralist, materyalist ve sansüalist filozofların aksine, onu insanda doğuştan mevcut olan ruhî bir güç olarak kabul etmişlerdir. Bu ruhî güç, İslâm filozoflarının öne sürdüğü gibi, varlığı meçhul bir faal aklın tesiriyle değil, Allah'ın müdahalesiyle çalışır. Çağımızda, aklın herhangi bir duyu müdahalesi olmaksızın idrak etme gücüne sahip bulunan ruhî bir nitelik olduğunun ispatı için rasyonalistler tarafından yürütülen deneye bağlı çalışmalar, bunu doğrulayıcı mahiyettedir. Bir kısım Eş'arîler'le Mu'tezile kelâmcıları ise, Fârâbî'nin belirttiği üzere aklı, *özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı* gibi akıl ilkeleriyle, *doğruluğunu ispat etmek için akıl yürütmeye gerek duyulmayan aksiyom bilgisi* kabul etmişlerdir.⁵¹⁷~~

4.1.3.1.1. Mâturîdî

İmam Mâturîdî'ye göre akıl, dini bilmenin iki temel sebebinden birisidir ve aklın yardımı olmadan, duyular ve haber, gerçek bilgi sayılamaz.⁵¹⁸ Akıl ile basireti aynı anlamda kullanan Mâturîdî'ye göre akıl, tabiatı birbirine uygun olanları bir arada toplayan, tabiatı birbirine aykırı olanları da birbirinden ayıran, ya da ahlaki anlamda güzel ve çirkin olanı birbirinden temyiz eden bir melekedir. Metafizik bilgiler ve ahlaki ilkelerin akıldan çıktığını söyleyen Mâturîdî'ye göre en temel anlamda akıl, insanları hayvanlar-

⁵¹⁷ Bu bölüm, Yusuf Şevki Yavuz'un İslam Ansiklopedisi '*Akl*' maddesinde özetlenerek alınmıştır. Bkz. c. 2, s. 243, 244

⁵¹⁸ Bkz. Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed, *Kitâbu't-Tevhid*, Nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut, 1970, s. 4, 5

dan ayıran özelliştir.⁵¹⁹ Onun anlayışına göre akıl, üstün bir yere sahip olmakla birlikte insanın, bilmeye muhtaç olduğu her şeyin gerçek bilgisini de vermekten acizdir. Zira duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Onun bu eksikliğini giderecek olan tek şey, peygamberler vasıtasıyla insanlara ulaştırılan ‘vahiy’dir. Eğer bir kimse, vahiy yoluyla gerçekleşen ilahi hidayetin varlığını inkar eder ve yalnız başına aklın, muhtaç olduğumuz bütün bilgileri vermeye muktedir olduğunu iddia ederse, kesinlikle aklına, taşıyabileceğinden fazla yük yüklemiş ve gayet akıl dışı bir şekilde ona zulmetmiş olur.⁵²⁰

İnsan sınırlı olduğu gibi varlık da sınırlıdır ve bu sınırlılık içinde akıl da kendi payına düşeni almaktadır. Zira o da, güç ve fonksiyon itibarıyla sınırlıdır. Bu ise, temelde bütün kainatın sonlu ve sınırlı oluşuyla ilgilidir ve bu anlamda akıl da kainatın bir parçasıdır.⁵²¹ Parça, bütünden ayrı niteliklere ve fonksiyonlara sahip olabilese bile genelde bütün özelliklerine tabidir. Bu itibarıyla aklın da, yaratılış itibarıyla mahdut olacağı açıktır. Nitekim Mâtürîdî, aklın ‘hâdis’ olduğu için sınırlı bir yaratık durumunda bulunduğunu, kendisine takdir edilen sınırı aşamayacağını, her şeyi ve özellikle bazı ilahi hakikat ve hikmetleri kavrayamayacağını belirtmektedir. Ona göre, sırf bu yüzden çirkin olan her şey, akla güzel gelebilir, fâsit olan bir şey de ona uygun görünebilir, kendisinde hikmet veya sefeh bulunan bir şeyin mahiyetini bilmekten aciz kalabilir.⁵²² Bunu yanı sıra Allah Teâla, aklın iyi veya kötüyü tespit etmedeki yanılabilirliğine, **‘Hoşlanmasanız da savaş size farz kılındı. Olur ki hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur. Olur ki sevip arzu ettiğiniz bir şey sizin için şerli olur. Gerçeği Allah bilir, siz bilmezsiniz’**⁵²³ ifadeleriyle dikkat çekmektedir.

Ona göre, müdrike olarak bilinen duyulara bir takım afetler arız olabildiği gibi akla da bir takım afetler ilişebilir. Çünkü o, asıl itibarıyla mahluk bir bilme sebebidir, diğer bilgi sebeplerinde olduğu gibi onun da belli bir sınırı vardır. Üstelik aklın konuları girift ve kapalıdır. Nitekim hayattaki meşguliyetler, karışıklıklar, stresler, çeşitli hastalık ve sıkıntılar, şehvetlerin galebe çalması, refah ve lezzetlerin çokluğu akli meşgul eder ve her

⁵¹⁹ Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 5, 10, 80, 100

⁵²⁰ Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 92, 95

⁵²¹ Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 4

⁵²² Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 116

⁵²³ Bakara, 2/216

dakik ve ulvi şeydeki doğruyu kavramasına engel olur.⁵²⁴ Keza insanın kişisel mizacı, şehvi istek ve arzuları aklın doğruya ve hakikate ulaşmasına engel olabildiği gibi kişisel ihtiyaç ve zaruretlere, alışkanlık ve adet, çirkin bir şeyi güzel ve uygun gösterebilir.⁵²⁵

Hüsün ve kubuh konusunda daha itidalli bir yol ortaya koyan Mâtürîdî ekolüne göre, insanın varlık ve olaylara dair bilgisi arttıkça ve bunları aklî tahlillere tabi tuttukça, hüsün ve kubuh konusunda daha isabetli sonuçlara ulaşması mümkündür. Ancak bu, her aklın, vahiyden bağımsız olarak bütün ayrıntılarıyla fiillere ait hüsün ve kubuh bilebileceği anlamına da gelmez; zira, aklın değerler konusundaki bilgi kapasitesi sınırlı olup, bu sınırın ötesini bilmek, vahiy ile mümkündür.⁵²⁶ Ayrıca akıl, hislerin, içinde bulunulan çevre ve ortamın tesiri altında kalabildiği için güzelin çirkin, iyinin kötü, doğrunun yanlış olduğuna hükmedebilir ki, bu da aklın vahye muhtaç olduğunu ve naklin gerisinde tutulması gerektiğini gösterir.⁵²⁷ Son dönem Mâtürîdî alimleri de, aklın nakil bulunmadan sadece bazı ahlak ve hukuk kaidelerinin güzellik ve çirkinliğini bilebileceği, ancak Allah'ın varlığını bilmek dahil, din olmadan hiçbirşeyi vacip kılamayacağı görüşündedirler.⁵²⁸

4.1.3.1.2. Eş'arî

Akılla bilgi arasında genellik ve özellik yönüyle farklılık⁵²⁹ olduğunu söyleyen Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye göre akıl, kendisiyle Allah'ın bilindiği bir zinet, ilmin kaynağı, kökü ve onun çıkış yeridir. Işığın güneşte, görmenin gözde meydana geldiği gibi ilim de akıldan meydana gelir ve böylelikle akıl ilimden daha faziletlidir.⁵³⁰ Tabii olarak akıl, bilgiyi kabul etmeye hazır olan bir kuvvet için söylenir ve insanın bu kuvvet sayesinde

⁵²⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 182, 183

⁵²⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 116, 223; Aynı hususlara temas eden Neseî de, bu konuda Mâtürîdî gibi düşünmektedir. Bkz. Neseî, Ebu'l-Mu'în Meymûn İbn Muhammed, *Tebsiretü'l-Edille Fi'l-Kelâm*, Neşreden; Claude Salame, I-II, Dimeşk, 1990, c. 1, s. 462

⁵²⁶ Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 223, 224; Ayrıca bkz. Neseî, *a.g.e.* c.1, s. 457, 458

⁵²⁷ Bkz. Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 180-183

⁵²⁸ Bkz. Beyâzî, *a.g.e.* s.75 vd.

⁵²⁹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Neşreden; Daniel Gimaret, Beyrut, 1986, s. 31, 32

⁵³⁰ Bkz. Muhâsibî, Hâris İbn Esed, *Risâletü'l-Müsterşidin*, Tahkik; Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep, Trs. s. 557

elde ettiği bilgilere de akıl adı verilir.⁵³¹ Buna göre elbetteki insan, potansiyel akılla dünyaya gelir; yoksa bilgiyle doğmaz. Fonksiyonel olarak değerlendirilip işlevsel manada kullanıldığında akıl sözcüğünden kastedilen şey de ilimdir.⁵³²

Aklı bir nevi ilim kabul eden Eş'arî'lere göre, **'Onlara: "Gelin Allah'ın indirdiği buyruklara tâbi olun!" denildiğinde: "Hayır, biz babalarımızı ne durumda bulduysak ona uyarız" derler. Babaları bir şeye akıl erdirememiş ve doğruyu bulamamış olsalar da mı onlara uyacaklar?'**⁵³³ ifadelerinde geçen 'akledemezler' tabiri, 'bilmezler' anlamındadır.⁵³⁴ Bir kısım Eş'arî'ler de akılı, kendisiyle bilgiye ulaşılan bir iç güdü olarak değerlendirirler.⁵³⁵ Genel kabul açısından bakıldığında akıl, doğru olanın doğruluğunu ve muhalin de imkansızlığını bilmektir.⁵³⁶

Mu'tezile'nin aksine onlar akılı, duyulur şeylerin üzerindeki hakikatlere ve bu arada ahlaki hakikatlere ulaşmayı mümkün kılan bir meleke ya da yeti olarak görmezler.⁵³⁷ Mesela Cüveynî'ye göre akıl, vasıtasız zorunlu bilgilerden ibaret⁵³⁸ iken Âmidî akılı, beş duyu organı dediğimiz idrak vasıtalarının mükemmel olmasından sonra insanın kendisinden boş olmadığı zorunlu ilim olarak görür.⁵³⁹

Akıl, naklin bir destekleyicisi olmakla birlikte asla ahlaki değerlerin kaynağı görmeyen Eş'arî'lere göre o, bir yeti ve bir meleke değildir. Zira onlara göre, ahlaki hayatın düzenleyicisi akıl değil, nakildir.

⁵³¹ İsfehânî, *a.g.e.* s. 511

⁵³² Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 141

⁵³³ Bakara, 2/170

⁵³⁴ Pezdevî, *Usûli'd-Dîn*, s. 206

⁵³⁵ Âmidî, Seyfeddîn, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, Tahkik; Ahmed el-Mehdî, Kahire, Trz. s. 58

⁵³⁶ Bkz. Bâkılânî, *Temhîd*, s. 32, 33; Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 286-290; Cüveynî, *a.g.e.* s.15, 16; Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, s. 202

⁵³⁷ Bkz. Dağ, Mehmet, *Eş'arî Kelamında Bilgi Problemi*, A. Ü. İ. F. İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi, 1980, 4, 106

⁵³⁸ Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd*, Tahkik; M. Yûsuf Mûsâ ve A. Abdülmü'min Abdülhamîd, Kahire, 1950, s. 15, 16

⁵³⁹ Âmidî, *a.g.e.* s. 63

Genel olarak bakıldığında Eş'arî kelamcılarının, aklın tanımı ve mahiyeti konularında bütüncül bir anlayış ortaya koymadıkları ve belli başlı tanımlarda farklı fikirler ileri sürdükleri görülmektedir.⁵⁴⁰

Eş'arî kelamcılara göre, hüsün ve kubhun şer'î olmasının anlamı, iyilik veya kötülüğün, bir fiilin mahiyetine veya zatına ait bir şey olmamasıyla ilgilidir. Fiil, din tarafından insanlara emredilmesi veya yasaklanmasıyla, iyilik ve kötülük vasfını kazanır. Buna göre bir fiil, Allah tarafından emredildiği için iyi, yasaklandığı için de kötüdür. Diğer bir ifadeyle, bir fiil, iyi olduğu için emredilmiş, kötü olduğu için de yasaklanmış değildir.

4.1.3.1.3. İki Önemli Örnek

Ehl-i sünnet çizgisi içinde, akıl konusundaki fikirleriyle daha çok dikkat çeken iki isim, Muhâsibî ve Gazâlî'dir. Bu sebeple biz, bu iki ismin düşüncelerini ayrı birer başlık altında toplamayı daha uygun bulduk.

4.1.3.1.3.1. Muhâsibî

Muhâsibî'ye göre akıl, bilginin kendisi değil, bilgi vesilesi ve temelidir. Bilgi ise, akıl yürütme metotlarıyla doğan bir neticedir.⁵⁴¹ Bu ifadeleriyle o, akıllı bilgiyle eşdeğer gören anlayışı temelden reddetmekte ve Mu'tezile'nin akıl anlayışına karşı açık bir eleştiri getirmektedir. Ona göre akıl, üç anlamda kullanılmaktadır; bunlardan ilki hakiki olup, Allah'ın mahkukatının yapısına koyduğu fitrî akıl, diğerleri de fehim ve basîrettir.⁵⁴²

Ona göre Kur'an'ın, inkarcıları akıllarını kullanmamakla tavsif ettiği akıl, doğal olarak mevcut olan değil, duyularak elde edilen mesmû' akıldır. Buna göre, insandan dini sorumluluğın kaldırıldığı her yerde zikredilen akıl, tabii olarak mevcut olan akıldır.⁵⁴³

Muhâsibî'ye göre akıl, bilgi kaynağıdır ve insan, dünya işlerinde, fayda ve zararına olan şeyleri akılla bilir ve kavrar. Zira, zahiri ayetleri ifade eden tabiat ve kahir haber olarak

⁵⁴⁰ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 147 vd.

⁵⁴¹ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 19, 20

⁵⁴² Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 132

⁵⁴³ Bkz. Ankebût, 29/43

bilinen naslar, bilgisel düzeyde istidlal yapabileceği malzemeleri sağlamaktadır.⁵⁴⁴ Zaten bilgi, akıl değil, aksine aklın bir neticesidir. Akıl ise, kendi başına doğuştan gelen bir melekedir. Ona göre eğer akıl, bilgi olmuş olsaydı, bilgisizlik de delilik olmalıdır. Eşyanın isimlerini sorduğunda meleklerin verdikleri cevap, ‘*bilgilerinin olmadığı yönünde*’ olup, ‘*akıllarının olmadığı*’ şeklinde olmaması da bunu göstermektedir.⁵⁴⁵ Akıl sahibi olan her insan, eşyanın isimlerini doğuştan bilmez. Ancak bu, doğuştan itibaren işiterek, görerek ve eşyayı akıyla kavrayarak belli bir eğitim ve öğretim sürecinden geçtikten sonra bilir ve manaların arasını ayırt eder.⁵⁴⁶

Allah (cc), insanların tabiatına yerleştirdiği anlama kabiliyeti ile beyanda bulunmuştur. Allah’ı bu ilk akılla idrak yeteneği insanda, potansiyel olarak mevcuttur. İnsanların akıllı olup olmadıkları, davranışlarıyla anlaşılır. Bu nedenle aklın, fiillere yansımaları esastır.⁵⁴⁷

Sonuç olarak denilebilir ki Muhâsibî, fehim, bilgi ve akıl arasında bir ayırma giderek akla, beyanla irfânî bir anlam kazandırmaya çalışmıştır. Ona göre akıl, ne ruhun özü, ne bilgi ve ne de gaibe şahitle istidlalde bulunmaktır. Aksine o, insanın kendi benliğinde Allah’tan verilme bir dürtü ve yine Allah’ın insanlara yaptığı beyan ile kavranılan bir olgudur.⁵⁴⁸ İnsanın beyandaki gerçek anlamı kavrayabilmesi için basîret ve ma’rifete ihtiyacı vardır ve bu iki özellik, hidayet ehlini diğerlerinden ayıran en büyük unsurlardır. İlahi kudretin yüceliği, ceza ve mükafatın çokluğu gibi hususlar da bu iki kuvvetle akledilir. Gözle fiziki varlık görüldüğü gibi bu iki nitelikle O görülmeye çalışılır ve bu akıl sayesinde O’ndan hem korkulur hem de O’na özlem duyulur. Böylece kişi, Allah’ı akletmiş olur ve bu durum, ‘*Allah’ı akletme*’ diye adlandırılır.⁵⁴⁹

Kelamcılar, Ulûhiyet ve Allah düşüncelerini akla dayandırmaya çalışırken aynı zamanda bir sûfî olan Muhâsibî, akla yüklediği ‘*irfânî*’ boyutla onu ve makullüğü, Allah’a

⁵⁴⁴ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 43

⁵⁴⁵ Bkz. Bakara, 2/31, 33

⁵⁴⁶ Bkz. Muhâsibî, *a.g.e.* s. 18-21; Altıntaş, *a.g.e.* s. 135

⁵⁴⁷ Bkz. Muhâsibî, *a.g.e.* s. 21, 22

⁵⁴⁸ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 136, 137

⁵⁴⁹ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 25, 26

dayandırmaktadır. Bununla o, beyanı, irfan üzerine temellendirmeye teşebbüs etmiştir.⁵⁵⁰ Kısaca, onun akıl anlayışını, ‘*sezgisel akıl*’ olarak isimlendirmek mümkündür.⁵⁵¹

4.1.3.1.3.2. Gazâlî

Aklın tanımı konusunda ele aldığı konuya göre tavır alan ve yerine göre onun önemini vurgulayıp överken yeri geldiğinde de keşif ve ilham karşısında değersiz olduğunu söyleyen⁵⁵² Gazâlî’ye göre akıl, insanları diğer canlılardan ayıran, caiz olanları caiz, muhal olanları muhal ya da mümkün olan şeylerin var olabileceğini ve mümkün olmayan şeylerin de olamayacaklarını bilmek, bedensel ve akli gelişime paralel olarak tecrübe yoluyla elde edilen ilim ve nazari ilimlerin kendisiyle kavrandığı bir özelliktir. Ona göre bu akıl kuvveti kendisinde bulunan kimse, nefsanî arzu ve isteklerinin peşinden gitmeyip, sonunu düşünerek hareket ettiği için ‘akıllı’ sıfatını alır ve insanı hayvandan ayıran bu özelliğe de ‘*müstefâd akıl*’ adı verilir.⁵⁵³ Ona göre aklın temel ve asıl anlamı, toprak altında potansiyel ama atıl konumdaki su kaynağına, aklın diğer anlamları da, belli başlı çalışmalar neticesinde bu kaynağın, toprak üstüne çıkarılarak kullanıma açılmasına benzemektedir.⁵⁵⁴

Aynı zamanda Gazâlî’ye göre akıl, ma’kûlâtı incelemeye yarayan bir garîza ve zorunlu bilgiyi ifade eder. ‘**Muhakkak ki size dinin hükümlerini açıklayan âyetler, aynen sizden önce gelip geçenlerin hallerinden misaller ve Allah’a karşı gelmekten sakınacaklar için birtakım öğütler indirdik**’⁵⁵⁵ ve ‘**Allah iman edenlerin yardımcısıdır, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin dostları ise tağutlar olup onları aydınlıktan karanlıklara götürürler. İşte onlar cehennemlik kimselerdir ki orada ebedî kalacaklardır**’⁵⁵⁶ gibi ifadelerden de anlaşılacağı üzere akılla elde edilen ilim, rûh, vahiy ve hayattır. Bu anlamda bilen kimseye ‘*akıllı*’ denilebilmesi için bu bilginin eyleme dönüşmesi elzemdir. Zira, dinden yüz çeviren kimselere, çok zeki ve başa-

⁵⁵⁰ Bkz. Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, s. 294

⁵⁵¹ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 137

⁵⁵² Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 245

⁵⁵³ Gazâlî, *Şerefü’l-Akıl*, s. 58, 60

⁵⁵⁴ Gazâlî, *a.g.e.* s. 662

⁵⁵⁵ Nûr, 24/35

⁵⁵⁶ Bakara, 2/257; Ayrıca bkz. En’âm, 6/52

rılı insanlar olsalar da, ‘akıllı kâfir’ denilemez. Bu tür insanlar, bütün tabiat ve hendesi ilimleri ihata etmiş olsalar bile ‘akıllı’ sıfatına hak kazanmazlar; olsa olsa bunlara ‘fâdil’, ‘dâhi’ veya ‘zekî’ denilebilir.⁵⁵⁷

Akıl, insanın en üstün vasfıdır; çünkü Allah’ın emanetleri, akıl sayesinde kabul edilir. Dini sorumluluğun, akli yönden olgunlaşan insanlar için söz konusu olduğu gibi dine davet de, akıl taşıyanlar için mevzubahistir. Yani akılı olmayana davet de yoktur. Bilginin kaynak ve kökü akıldır ve akla nispetle bilgi, ağaca nispetle meyve, güneşe nispetle nûr ve göze nispetle görme gibidir.

Eserlerinde, özellikle aklın önemi üzerinde duran Gazâlî’ye göre sadece nakille yetinip akıldan yüz çeviren kimse, gözlerini yumarak güneş ışığına yönelen kimse gibidir ve bu şahısla, gözleri hiç görmeyenlerin bir farkı olamaz. Nakil ile bir arada olan akıl, nûr üstüne nûrdur.⁵⁵⁸ Bâtînî anlamda kudsî akıl, kutsal nûr ile aydınlanmış olan kalbin bir kuvvetidir ve kalp, bu kuvvet ile eşyanın hakikatini algılamaktadır.⁵⁵⁹ Bu nûr, insanda temyiz çağında parlamaya başlar ve aklın gelişim süreci olan kırk yaşına kadar da devam eder. Artık bu yaşta akıl, kemale ermiştir. Ona göre Allah’ı, peygamberi ve dini bilip tasdik etmemizi mümkün kılan akıl, küçümsenemez. Eğer akıl, değersiz ve güvenilmez bir vasıta olarak kabul edilirse, onun sayesinde bilinen hususların da değersiz olması gerekir. Bu ise, imkansızdır.⁵⁶⁰

4.1.3.2. Mu’tezile ve Akıl

Mu’tezile imamlarının, akli tanımlamaları diğerlerine göre farklılık arz eder; bir kısmına göre akıl, insanın, kendisi ile çevresinde bulunan canlı ve cansız varlıkları birbirinden ayırt edebildiği zorunlu bilgi vasıtası, his ve bilgi elde etme kuvveti iken, diğer bir kısmına göre akıl, *bilgi* ile eşdeğerdir ve bu sebeple *ilme* de akıl denilmektedir. Mu’tezile imamları arasında bilgi ile akli müşterek değerlendirerek, her ikisi arasında her hangi bir

⁵⁵⁷ Gazâlî, *a.g.e.* s. 58-60; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 275; *el-Mustasfâ*, Çeviren; Yunus Apaydın, Kayseri, 1994, c. 1, s. 30

⁵⁵⁸ Gazâlî, *el-İktisâd fi’l-İ’tikâd*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye Beyrut, 1988, s. 4

⁵⁵⁹ Âmidî, *el-Mübîn*, s. 108

⁵⁶⁰ Bkz. Gazâlî, *a.g.e.* s. 4

fark görmeyenler de vardır⁵⁶¹ ve onlar akılı, ilmi anlayacak bir kuvvet ve bu kuvvet sayesinde elde edilen ilim olarak tarif etmişlerdir.

Başlangıçta akıl, *bağlamak* ve *yasaklamak* anlamına gelirken, gittikçe anlamı daha da genişletilmiş ve *ilmi anlayacak bir kuvvet ve bu kuvvet sayesinde elde edilen ilim* tanımına ulaşmıştır.⁵⁶² **Vâsıl İbn Atâ**'ya göre akıl, '*hakikatin bilinmesini sağlayan kaynak*'tır. **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf** da akılı, '*insanı diğer varlıklardan ayıran ve nazarî bilgilerin öğrenilmesini sağlayan bir güç*' diye tanımlar. **Câhız** ise şöyle der: '*Akıl insandaki anlama ve kendisini zararlı şeylerden koruma gücüdür.*'⁵⁶³ **Cübbâî**'nin tarifi de buna yakındır: '*Akıl, kötü şeylerden alıkoyan ve iyi şeylere yönelten bilgidir.*'⁵⁶⁴

Tariflerden de anlaşılacağı üzere ilk Mu'tezile kelâmcıları, akılı, mahiyeti itibariyle genellikle *araz* olarak kabul etmişler, onu insanın düşünce ve davranışlarına yön veren en önemli bilgi kaynağı saymışlardır. Onlara göre akıl, insanın kalbinde Allah tarafından yaratılan düşüncelerin (havâtır) kullanılmasıyla çalışır.

Nazzâm ise, bunlara muhalefet ederek, akıl yürütme eylemini gerçekleştiren kalpteki düşünceleri, maddî mevcudiyeti bulunan cisimler olarak kabul etmiştir.⁵⁶⁵ Bu sebeple ona göre akıl, araz değil, *cevher*dir.⁵⁶⁶

Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden biri olan **Kâdî Abdülcebbâr** da akılı, *insanın düşünmesini ve yaptığı fiillerden sorumlu tutulabilmesini mümkün kılan belli bilgilerin toplamından ibaret* kabul ederek onun, insanda '*bilkuvve*' mevcudiyetini reddetmiştir. Ona göre akıl, *zaman içinde kazanılan ve insana dileyerek fiil yapma imkânı veren bilgilerin tamamıdır*. Bu bilgilere, zaruri ve nazarî bilgilerin yanında tecrübî bilgiler de dahildir. Böylece Kâdî Abdülcebbâr, aklın tarifine, insana dilediğini yapabilme imkânı veren bilgileri de ekleyerek, akılla insanın yükümlülüğü arasında bir ilgi kurmuştur. Akılı, '*özel bilgilerin toplamından ibarettir*' diye tanımlayan müellif akılı, *cevher*, *alet*, *duyu ve kuvvet* olarak tanımlayanlara karşı çakmakta ve aklın, potansiyel olarak insanda

⁵⁶¹ Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, s. 480; Ebû Sa'de, Mehri Hasen, *el-İtticâhu'l-Aklî fî Müşkileti'l-Ma'rife İnde'l-Mu'tezile*, Kahire, 1993, s. 81

⁵⁶² Altıntaş, *a.g.e.* s. 124, 125

⁵⁶³ Hüsnî Zeyne, *a.g.e.* s. 18-21

⁵⁶⁴ Âlûsî, *a.g.e.* c. 17, s.168

⁵⁶⁵ Bağdâdî, *a.g.e.* s. 27

⁵⁶⁶ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 27; Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 242; Altıntaş, *a.g.e.* s. 126

mevcut olmadığını, insanın, bilgi yönünden olgunlaşmasına paralel olarak aklının da olgunlaştığını savunmaktadır.⁵⁶⁷ Onun, akla bu şekilde bakışı, kendisinden sonra gelen Mu'tezile âlimlerince de benimsenmiş ve bu mezhebe göre yapılan akıl tarifine tesir etmiştir. Nitekim eserlerinde kelâmcıların akıl hakkındaki görüşlerini özetleyen **Mâverdî**'nin tarifinde de bu durum göze çarpmaktadır. Ona göre akıl, *varlıkların hakikatini bilme ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücüdür*. Mâverdî aklın, *'zaruri olarak idrak edilenleri bilme'* diye de tanımlanabileceğini belirtir.⁵⁶⁸

Diğer bir kısım mu'tezilî alimler de, aklın cevher olamayacağı konusunda ısrarla durmaktadırlar. Zira onlara göre, aklın cevher olması caiz değildir.⁵⁶⁹

Aklı, fazilet ve ahlâkın kaynağı, dinin ve mükellefiyetin esası ve dünyevî işlerin temel dayanağı olarak gören Mâverdî de, onu bir *araz* kabul edip cevher olamayacağı görüşünü savunur.⁵⁷⁰ Çünkü cevher, varlığını kendi başına hissettiren şeydir, halbuki akıllı yani insanın kendisi bulunmadan aklın mevcudiyeti iddia edilemez. Ona göre, duyu verilerini ve zaruri olarak bilinen hususları algılayan her insanın aklı tamdır. Mâverdî'den sonra Mu'tezile'ye atfedilerek yapılan tariflerde akıl, *'iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücü'* olarak görülür.

Mu'tezile'yi diğer ekollerden ayıran en temel özellik, onların, *Allah'ın fiillerinin akla uygun olması gerektiği* şeklindeki iddialarıdır. Onlara göre Allah (cc), akla aykırı bir şeyi emretmez ve yarattıklarının iyiliğini düşünmeksizin bir şey yapamaz. Aksi halde adalet ve hikmeti tehlikeye girecektir.⁵⁷¹ Zira, Allah'ın her bir fiilinde, bir hikmet ve gaye vardır. Aynı zamanda bilgi alanına giren her şey, akılla değerlendirilir ve gerekli güçlerini aklî kavrayıştan alırlar.⁵⁷²

Mu'tezile'nin, akla vermiş olduğu bu konum, onları daha çok cesaretlendirmiş ve bu güvenleri sebebiyle bilgi konusunda, *'düşünce, din gelmeden öncedir'* şeklinde bir anlayışa götürmüştü, aklını kullanan insanların, akılla eşyanın iyi veya kötü olduğunu an-

⁵⁶⁷ Bkz. Abdülcebbar, *a.g.e.* c. 11, s. 375-379

⁵⁶⁸ Mâverdî, *a.g.e.* s. 6, 7

⁵⁶⁹ Bkz. Mâverdî, *a.g.e.* s. 14; Abdülcebbar, *a.g.e.* c. 11, s. 377

⁵⁷⁰ Mâverdî, *a.g.e.* s. 14

⁵⁷¹ Macit, Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çeviren; Kasım Turhan, İstanbul, 1998, s. 66; Altıntaş, *a.g.e.* s. 122, 123

⁵⁷² Cârullah, Zühdi Hasen, *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990, s. 115; Altıntaş, *a.g.e.* s. 123

layıp, hayır ve şer arasını ayırmaya güç yetirebileceğine ve hatta bütün bunların üstünde insanın, aklıyla Allah'ı bilebileceğine hükmetmişlerdir. Buna göre insan, şayet bir ihmalkarlık gösterir ve bu sonuca ulaşamazsa, ebedî olarak cezayı hak edecektir.⁵⁷³ Böylece onlar, akla müstakil anlamda bir mümeyyizlik vasfı da atfetmiş olmaktadır.⁵⁷⁴

Mu'tezile, müteşabih ayetleri, muhkem ayetler ve aklın ışığında tevil etmeyi prensip olarak benimser ve Allah'ın dışında başka kadimlerin de olabileceği endişesiyle Allah'ın sıfatlarının, O'nun Zâtı'yla aynı olduğunu söylerler.⁵⁷⁵ Bütün bu önermelerin hepsi de, akılla ilgili konular olarak karşımıza çıkan farklılıklardır.

Onlara göre akıl, kesin bir bilgi kaynağıdır ve vahiy karşısında birinci derecede bir yeri vardır. Dolayısıyla vahyin yokluğunda hakikati kavramada yegâne sorumluluk sahibi olan da, yine akıldır.⁵⁷⁶ Bu ekole göre, aklî bilgi, dinî bilginin önündedir⁵⁷⁷ ve bu anlayış onları, 'şayet din gelmemiş olsaydı ve Allah da, Peygamber göndermemiş bulunsaydı bile akılla insanın, Allah'ı bilmesi zorunlu olacaktı'⁵⁷⁸ sonucuna götürmüştür.

Tariflerden de anlaşılacağı üzere, **Nazzâm** dışındaki büyük çoğunluk akli, *insana varlıkları tanıma, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücü ve bilgisi veren bir araz olarak kabul etmekte ve onu insanın fiillerine yön vermesinde etkili* görmektedir. Ancak yapılan tariflerde, aklın en önemli fonksiyonlarından biri olan, *doğruyu yanlıştan ayırt etme* özelliğine fazla yer verilmemektedir.⁵⁷⁹ Aynı zamanda onlar, aklın salt tarifinden ziyade, fonksiyonel ve işlevsel tarifi üzerinde durmuşlar ve akli, iyi ve kötü, faydalı ve zararlı olan şeylerin arasını ayırt eden bir mümeyyiz vasfı taşımanın yanında, değerler alanında müstakil hüküm verme mertebesine sahip bir konumda değerlendirmişlerdir.⁵⁸⁰

⁵⁷³ Cârullah, *a.g.e.* s. 115

⁵⁷⁴ Altıntaş, *a.g.e.* s. 123

⁵⁷⁵ Ammâra, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, Çeviren; Vahdettin İnce, İstanbul, 1978, s. 71; Mâcîc, *a.g.e.* s. 64

⁵⁷⁶ Zeyne, Hüsnî, *el-Aklü Inde'l-Mu'tezile: Tasavvuru'l-Akli Inde'l-Kâdî Abdilcebbâr*, Beyrut, 1978; Alper, Ömer Mahir, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe Din İlişkisi*, İstanbul, 2000, s. 21

⁵⁷⁷ Bkz. Bağdâdî, Abdülkâhîr, *el-Fark Beyne'l-Firâk*, Tahkîk; M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, 1990, s. 172; Alper, *a.g.e.* s. 22

⁵⁷⁸ Mir Veliyyüddîn, *Mu'tezile*, c. 1, s. 249; Altıntaş, *a.g.e.* s. 124

⁵⁷⁹ Bkz. Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 243 vd.

⁵⁸⁰ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 128

Bütün bu tanımlardan ortaya çıkan iki durum vardır: ilki, akıl, nazari ilim elde etmede bir kuvvet, diğeri ise, insanı zararlı ve faydalı olan şeyler karşısında faydalı olana meyl ettirme ve zararlı olandan alıkoyma gibi bir fonksiyon taşımaktır.⁵⁸¹

Son dönem Mu'tezile alimleri, hüsun ve kubuh konusunda, akıl-din açısından bir denge kurmaya çalışmışlardır. Nitekim, bu bağlamda Kâdî Abdülcebbâr, yararlı olanın iyi, zararlı olanın ise kötü olduğu bilgisinin, kesin biçimde akli bilgi olmakla birlikte muayyen bir fiilin iyilik ve kötülüğüne hükmedebilmek için o fiilin bağlamını ve sonuçlarını dikkate almak gerektiğini söyler. Belirli bir fiille alakalı bütün yönleri ve sonuçları bilebilmek için vahye ve dolayısıyla da peygambere ihtiyaç vardır. Bu sebeple, akıl yürütülerek bazı fiillerin iyilik ve kötülüğü genel çerçevede bilinebilse de, bütün fiiller hüsun ve kubuh açısından isabetle tahlil edilemez.⁵⁸²

4.1.3.3. Şia ve Akıl

İmâmet gibi bazı temel konular dışında Mu'tezile ile benzerlik arz eden Şia ekolünün akıl anlayışında da aynı benzerlik dikkat çekmektedir. Bu ekolün anlayışına göre genelde akıl, cevher değil de araz olarak kabul edilmekle birlikte aynı anlayışın içinde farklı düşünceler de dikkat çekmektedir.

Şia kelâmcılarının çoğuna göre akıl, *hak ile batılı, güzel ile çirkini birbirinden ayırt eden ve bilginin esasını teşkil eden ilâhî bir güçtür*. Filozofların tesirinde kalan bir kısım Şîi kelâmcılara göre ise akıl, *Allah'ın ilk önce yarattığı ruhî bir cevher olup ilim, kudret, irade ve nurdan oluşmuştur*. Diğer bir kısmına göre ise akıl, *Allah'ın insan kalbinde yarattığı araz cinsinden bir güçtür*. Şia kelâmcılarına göre aklın en belirgin fonksiyonu, nazariyatı idrak etmesidir. Önce kendi varlığını idrak eden akıl, beş duyu vasıtasıyla nesnelere, iç duyularla da mânaları kavrar.⁵⁸³

Bu tarifler, üç Şia ekolü nazara alınarak değerlendirildiğinde karşımıza çıkan durum şudur; Şia'nın **İmâmiye** ekolüne göre akıl, bir tefekkür gücü olup, mahlukat üzerinde zi-

⁵⁸¹ Bkz. Altıntaş, *a.g.e.* s. 125

⁵⁸² Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Tahkik; Abdülkerîm Osmân, Mektebetü Vehbe, Beyrut 1965, s. 564 vd.

⁵⁸³ Bkz. Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 243

hinsel çaba göstermek, üzerimize gerekli olan akli bir vecibe iken.⁵⁸⁴ **Zeydîye** ekolü, insanın kalbinde Allah'ın terkip ettiği bir '*araz*'dir.⁵⁸⁵ Hatta bazı Zeydiyye imamları, Mu'tezile'de olduğu gibi akli, peygamber ve kitabın önüne geçirmiş ve gerekçe olarak da, akıl olmadan bu iki konunun bilinemeyeceğini göstermişlerdir. Zira bunlara göre, kitap ve sünnetin aslı akıldır ve bu iki kaynak da ancak akılla bilinir.⁵⁸⁶ **Haşviyye** ekolünün anlayışına göre, Allah'ı bilmede nakil öne çıkar ve burada akla yer yoktur.⁵⁸⁷ Bu düşünceleriyle onlar, Mu'tezilî anlayışın karşısında yer almaktadırlar.

4.1.4. İslam Hukuku ve Akıl

Kur'an kültüründe aynı zamanda akıl yerinde kullanılan ve İslam Hukuku tabir ettiğimiz '*fıkıh*' ilminin de, akılla içli-dışlı olduğunu görmekteyiz. Zira bir insanın, hukuken sorumlu tutulabilmesi için aklın varlığı ilk şarttır **ve burada** akıl, mükellefiyetin esası kabul edilmektedir. İtikâdî, dinî, hukukî ve cezai sorumlulukların yerine getirilmesinden hukukî nasların yorumlanmasına, kıyas ve istihsan gibi, hakkında nas bulunmayan konulardan, istişare ve şûrâ gibi müşterek akla kadar bir çok alanda kendini hissettiren akıl, fıkıh ilminin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.

Bilindiği gibi, fıkıh terimiyle, fert ve toplumun ameli hayatını bütün yönleriyle ele alan kural ve önerilerin bütünü kastedilir.⁵⁸⁸ Bir diğer yönüyle, fıkıh dediğimiz prensipler, sadece beşeri ilişkileri değil, kişinin, yaratıcısına karşı vecibelerini de düzenleyen bir disiplin olduğu için bu ilimde davranışlar, bunlara bağlanacak uhrevî sonuçlar bakımından da ele alınır⁵⁸⁹.

Zaten fıkıh da, kişinin hak ve görevlerini bilmesi olarak tanımlanmaktadır. İslam hukuk metodolojisinde haklar ise, '*Allah hakkı*' ve '*kul hakkı*' şeklinde iki farklı kategoride

⁵⁸⁴ Muzaffer, Muhammed Rızâ, *Akâidü'l-İmâmiyye*, Kahire, 1381, s. 7, 8

⁵⁸⁵ Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun, 1996, s. 96

⁵⁸⁶ Bkz. Ressî, Kâsım İbn İbrâhîm, *Ahvâlü'l-Adli ve't-Tevhid*, Tahkîk; Muhammed Ammâra, Kahire, 1971, c. 1, s. 96

⁵⁸⁷ İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed, *el-Keşfü an Menâhici'l-Edille*, Çeviren; Süleyman Uludağ, İstanbul, 1985, s. 190

⁵⁸⁸ Bardakoğlu, Ali, 'Hak', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.15, s. 139

⁵⁸⁹ Dönmez, İbrahim Kafi, *Hz. Peygamber'in Tebliğinde Hakim Olan Başlıca Hukuk Prensipleri*, Yeni Ümit, İzmir, 1992, c. 3, sy. 18, s. 26; Zeydan, Abdulkerim, *İslam Hukukuna Giriş*, Çeviren; Ali Şafak, Sırdaş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 82-84

toplanmaktadır. Doğrusu iman da, Allah hakkı kapsamında yer almasına rağmen, fıkıh literatürümüzde, iman ile amel, birbirinden ayrı değerlendirilmektedir. Bu sebeple, fıkıhın terim anlamına ‘amel’ kaydı eklenmiştir. Ameli hükümler de, ferdi ve içtimai ibadetleri, aile hukukunu, muâmelatı ve ceza hukukunu ihtiva etmektedir.

4.1.4.1. Sorumluluğun Kaynağı Olarak Akıl

Akıl, uhrevî ve dünyevî sorumluluğun kaynağıdır. Sorumluluk ise, çeşitli gruplara ayrılır. Bu grupları başlıca itikadî, dinî, hukukî ve cezâî olarak belirlemek mümkündür. Konuyu dağıtmama adına biz, burada ilgili sorumluluklara sadece ehliyet açısından kısaca temas etmek istiyoruz.

4.1.4.1.1. İtikadî Sorumluluk

Daha önceki bölümlerde de kısmen zikredildiği gibi Kur’an’da ‘ayet’ kavramı, *Kur’an ayeti*, *mucize* ve hepsinden daha çok, *kainatta mevcut bulunan her şeyin Allah’ı göstermesi* anlamında sıklıkla kullanılır. Bu nedenle, Allah ile insan arasında iki çeşit haberleşmeden bahsedilir; biri sözlü (ki bunu vahiy ifade etmektedir), diğeri ise sözsüz. Kuran’a göre, yeryüzünde ve gökyüzünde meydana gelen hadiseler de birer ayettir. Kuran terminolojisinde her iki ayet arasında hiç bir fark yoktur.⁵⁹⁰

Yine, daha önceki bölümlerde ele alındığı şekliyle Kur’an, Allah’ın yaratması ve tecellileri üzerinde akletmeye çağrı yapar. Hz. Peygamberin, ‘*ben içinizde kaldım*’,⁵⁹¹ ve ‘*ücret istemiyorum*’⁵⁹² gibi argümanlarında ve Kur’an konusunda⁵⁹³ akla vurgu yapılır. Allah’tan başkasına ibadet etme konusu da aynıdır.⁵⁹⁴ Bu tür yerlerde, akıl kelimesinin fiil formu, genelde *kavm* kelimesini niteleyen bir sıfat cümlesi olarak kullanılır.⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ Izutsu, Toshihiko, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, Yeni Ufuklar Neşriyat. İstanbul. ts. s. 128; Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, Çeviren; Alpaslan Açıkgenç, Ankara Okulu, Ankara, 1987, s. 165

⁵⁹¹ Bkz. Yûnus, 10/16

⁵⁹² Bkz. Hûd, 11/51

⁵⁹³ Zuhruf, 43/3

⁵⁹⁴ Bkz. Enbiyâ, 21/66-67

⁵⁹⁵ Örnek olarak bkz. Bakara, 2/164; Ra’d, 13/4; Nahl, 16/12, 67; Mü’minûn, 23/80; Ankebut, 29/35, 63; Rûm, 30/24, 28; Yâ-Sîn, 36/68; Sâffât, 37/138; Mü’min, 40/67; Câsiye, 45/5; Hadid, 57/17

Kur'an'da akıl kelimesinin daima fiil formunda kullanılması, muhataplardan fonksiyonel bir akıl beklendiğinin göstergesi olduğunu bir kez daha hatırlatmakta fayda var.

Kur'an kültüründe sıklıkla vurgusu yapılan akıl konusu bu açıdan ayrıca önem arz etmektedir ve onun ifadeleri arasında, ancak akıl sahiplerinin düşünüp ibret aldıkları beyan edilir. 'Düşünmüyor musunuz?' denilerek ayetlerin, düşünen bir kavim için açıklandığı belirtilir. 'Allah'ın ayetleri kendilerine hatırlatıldıktan sonra yüz çevirenden daha zalim kim vardır?'⁵⁹⁶ hükmü verilir. Tedebbür ise, daha çok Kur'an'ı nesne olarak alır. Allah (cc), gece ve gündüz⁵⁹⁷ ile sütün oluşumuna da⁵⁹⁸ ibretle bakılmasını ister ve peygamber,⁵⁹⁹ Kur'an,⁶⁰⁰ yaratma⁶⁰¹ ve Allah'ın tecellileri⁶⁰² gibi konular üzerinde tefekkür edilmesi istenir.

Kur'an'da gayb, genelde şahadet kelimesinin karşıtı olarak kullanılır. Şahadet alemi, duyu organlarıyla algılanabilen alemdir. Gayb alemi ise, görülmeyen alem olmakla birlikte, daha çok akıl ve mantık yürütmeyi gerektiren alan gibidir. Bu nedenle bu tür konularda delillere ve fonksiyonel bir aklın hakemliğine başvurulduğu söylenebilir.

Tanrı inancının, aklî temelinin bulunup bulunamayacağı felsefî bir tartışma konusudur. Ancak bu tartışmanın neticesinde, zorunlu olarak Tanrının varlığının kabulü veya reddi gündeme gelmemektedir. Sadece, inancın aklî temelinin olup olamayacağıyla ilgili fikrî muhakemeler yapılmaktadır⁶⁰³. Buradaki kalbî hastalıkların manalarından biri de, insanın bilme, idrak etme ve öylece karar verme kabiliyetinde ortaya çıkan bir sakatlıktır; yani akılı, yerinde ve gerektiği gibi kullanmamaktır ki bu ad, bir çeşit irrasyonelliktir⁶⁰⁴.

⁵⁹⁶ Kehf, 18/57

⁵⁹⁷ Bkz. Âl-i İmrân, 3/27

⁵⁹⁸ Bkz. Nahl, 16/66

⁵⁹⁹ En'âm, 6/50; A'râf, 7/184; Sebe', 34/46

⁶⁰⁰ Nahl, 16/44

⁶⁰¹ Âl-i İmrân, 3/191

⁶⁰² Bkz. Bakara, 2/266; Yunus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/ 11, 69; Rum, 30/8, 21; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13

⁶⁰³ Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 60

⁶⁰⁴ Aydın, Mehmet S. *Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği*, İslami Araştırmalar, Ekim- 1986, s. 18; Ayrıca bkz. Yaran, Cafer Sadık, *Dini Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmancılık*, OMÜİFD. Sayı. 9, s. 217, 238; Krş. Özcan, Hanifi, *Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"*, AÜİFD. C. 40, s. 157, 176

Kur'an, çoğu yerde isteme ve dileme manasında *meşîet* fiilini Allah'a izafe ederek kullanır.⁶⁰⁵ Kulların meşîeti de, Allah'ın meşîetinin haricinde değildir.⁶⁰⁶ Eğer Allah dileseydi, insanları bir tek ümmet yapabileceği,⁶⁰⁷ Allah'a şirk koşamayacakları,⁶⁰⁸ herkesin hidayete ulaşacağı,⁶⁰⁹ yine yeryüzündekilerin hepsinin Allah'a iman edeceklerini⁶¹⁰ anlatan ayetlerde, Allah'ın meşîetinin keyfiyeti anlatılır. Yalnız, Allah'ın bu meşîeti, insanların iradesini nefyettiği anlamında kullanılamaz. Bir diğer anlatımla, Kur'an'da meşîet fiilinin, ayrıca insanlara da izafe edilerek kullandığı görülür. Bu gruba giren ayetlerde, dileyen kişinin Rabbine bir yol edinebileceği,⁶¹¹ Kur'an'ın bir öğüt olduğu,⁶¹² bu öğüt almanın da, yine insanların meşîetine bırakıldığı⁶¹³ ifade edilir. Bu anlamda Hz. Peygamber'e, **'sen öğüt ver, dileyen ondan öğüt alır'**⁶¹⁴ denildiği görülür. **'Esasen hak Rabbindedir, dileyen iman etsin, dileyen küfretsin'**⁶¹⁵ ifadesi de, zaten aynı vurguyu açıkça belirtir. Cevap olarak, *'ister iman edin, isterseniz etmeyin'* üslubu da, aynı hakikatin farklı bir beyanıdır. Ayrıca ahiretteki meşîetin, Allah'a izafe ederek yapılan savunmaların yersiz olduğu, çeşitli ayetlerde beyan edilir. Şirk koşanlar, **'eğer Allah dileseydi, biz de atalarımız da şirk koşmaz, onlara ibadet etmezdik'**⁶¹⁶ türü ifadelerin genel değerlendirmesinde Kur'an, onların bu konuda bilgisiz, delilsiz ve mesnetsiz olduklarına hükmetmektedir.

Meşîet fiilinde olduğu gibi Kur'an'da *'irade'* kelimesi de, genel olarak Allah'a izafe edilir ve Allah'ın irade ettiğini yapacağı belirtilir.⁶¹⁷ Yalnız insanın, hem dünyevî hem de uhrevî sorumluluğu, iradesine dayanır. Kur'an'da geçen çoğu eylemlerde, irade fiilinin öznesi olarak insan kullanılır. Çünkü insanın, hem dünyevî hem de uhrevî sorumlu-

⁶⁰⁵ Bkz. Abdalbaki, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Mektebet'l-İslamiyye, İstanbul, 1984, 'Şâe' md.

⁶⁰⁶ İnsan, 76/30; Tekvîr, 81/29

⁶⁰⁷ Bkz. Mâide, 5/48

⁶⁰⁸ Bkz. En'âm, 6/107

⁶⁰⁹ Bkz. En'âm, 6/35; Nahl, 16/9

⁶¹⁰ Bkz. En'âm, 6/107

⁶¹¹ Bkz. Kehf, 18/29

⁶¹² Bkz. Abese, 80/12

⁶¹³ Bkz. Abese, 80/12; Kehf, 18/29

⁶¹⁴ Bkz. Müddessir, 74/55

⁶¹⁵ Bkz. Kehf, 18/29

⁶¹⁶ Bkz. Zuhruf, 43/20

⁶¹⁷ Hud, 11/107; Bürûc, 85/16

luğu, bu vafına dayanır. Artık, kim hidayeti tercih ederse, kendisine; kim de dalaleti tercih ederse sorumluluğu yine kendisine ait olacaktır.⁶¹⁸ Sonuçta kişiler, tercihlerinden uhrevî olarak sorumlu tutulur. İtikadî sorumluluğunun kaynağını ise, insanın akıl, irade ve ihtiyar yetisine sahip olması oluşturur.

4.1.4.1.2. Dinî, Hukukî ve Cezâî Sorumluluk

Kur'an açısından akıl, sorumluluğun kaynağıdır. Çünkü Allah (cc), kendisini kullara onlardaki akılla tanıtmaktadır. İnsanlar, bu akılla O'nu tanır ve kendilerine, neyin fayda ve neyin de zarar verdiğini yine bu akılla bilirler. Akıl, Allah'ın imtihan ettiği kullarına verdiği bir garîzadır ve onunla Allah (cc), ergenlik çağına erenleri sorumlu tutmakta, onlara akılları cihetinden hitap ederek vaad edip tehditte bulunmakta, emir ve-rip yasak koymakta ve yönlendirip teşvik etmektedir.⁶¹⁹

İslam hukuk metodolojisinde ehliyet, kişinin ilzam ve iltizama salahiyetli olmasıdır. Yani kişinin, başkasına ait bir kısım hakları kabul ve ikrara, başkasına karşı da, kendisi için bir kısım hakların sübütuna elverişli bulunmasıdır. Kişinin ehliyeti, *vücüb ehliyeti* ve *eda ehliyeti* olmak üzere iki grupta incelenir. Vücüb ehliyeti, cenin döneminden başlar ve ölünceye kadar devam eder. Yalnız, cenin döneminde ehliyet, *nakıs*; sağ olarak doğduktan sonra ise, *tam* olarak değerlendirilir. Eda ehliyeti ise, *muamelat* ehliyetidir. Bu ehliyete sahip olanlar, şer'î tekliflere muhatap kabul edilir. Kişi, bu ehliyete, reşid olarak buluğ çağına ulaşınca sahip olur. Bu ehliyetin esası, akıldır. Akıllı, mümeyyizdir; ama her mümeyyiz, akıllı değildir. Akıl kemale ererse, eda ehliyeti kamil olur. Akıl noksan olursa, eda ehliyeti de noksan olur. Akıl bulunmadığı zaman, eda ehliyeti de düşer. Eda ehliyetinin kamil veya nakıs olması veya bulunmaması durumunda kişinin, ibadât, muamelât ve ceza ehliyeti farklılık gösterir. Kişi, akıllı olarak ergenlik çağına ulaşınca, her türlü şer'î tekliflere muhatap olur. Reşid olunca da, malında tasarruf hakkı,

⁶¹⁸ Bkz. Kehf, 18/29

⁶¹⁹ Özen, şükrü, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*. İstanbul, 1995, Basılmamış Doktora Tezi, s. 77

tamamen kendi eline verilir ve hem malı hem de şahsı üzerinde tam bir ehliyet sahibi olur.⁶²⁰

Akıl ve idrak, İslam hukuk metodolojisinde teklifin esasını teşkil eder; yani akıl ve idrak, teklifin temel esasıdır.⁶²¹ Teklif ile kastedilen şey de, hitabın aslını anlamaya dayandığı gibi, onun tafsilatını da idrak etmeye dayanmaktadır. Akıl yetisinin veya temyiz kabiliyetinin kaybolmasına, *ehliyet engelleri* denilir. Başkası vasıtasıyla meydana gelen irade engelinin tipik örneğini ise, *ikrah* oluşturur.⁶²² Hukukî işlemlerde ise temel kural, insanın özgür oluşudur.⁶²³ Bir diğer anlatımla, İslam hukukunda özgürlük, sadece köleliğin karşıtı olarak kullanılır.⁶²⁴

İslam hukuk metodolojisinde hükümlerin amaçları; ferdi ahlak bakımından olgunlaştırmak, toplumda adaleti temin etmek ve maslahatı korumak olarak üç ana başlıkla tespit edilir. Maslahatlar da din, can, akıl, nesil ve mal hiyerarşisiyle sıralanır ve aklın da korunması gerekir; çünkü, ancak aklın korunmasıyla bir takım kötülükler önlenir. Aklın örtülmesine sebep olan içki ve uyuşturucu gibi maddelerin kullanımı, bu sebeple haramdır ve ihlali durumunda cezâî müeyyideyi müciptir.⁶²⁵

Aklî fonksiyonunun zarar görmesine, kişinin bizzat kendisi, iradî olarak zarar verme hakkına sahip olmadığı gibi üçüncü şahıslar da, kişilerin aklî fonksiyonuna zarar veremezler. Verirlerse, suç işlemiş olurlar ve cezalandırılırlar. Çünkü insan hayatı, akıl ile gerçek anlamını kazanır. İnsan, bu melekesiyle diğer canlılardan ayrılır. Bu önemli konumu gereği akıl ile nefis (can), özdeş kabul edilerek, aklın yok olması, bir bakıma canın yok olması gibi kabul edilmiştir. Bundan dolayı, akıl fonksiyonunun yok olmasına *tam diyet* gerekeceği konusunda, İslam hukukçuları arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Konu ile ilgili mevzuatın kaynağını da, Hadis oluşturmaktadır. Aklî melekenin belli bir

⁶²⁰ Ebû Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Çeviren; Abdulkadir Şener, Fon Matbaası, Ankara, 1981, s. 283 vd.

⁶²¹ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 281

⁶²² Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 290

⁶²³ Rosenthal, Franz, *İslam'da Özgürlük Kavramı*, Çeviren; Vecdi Akyüz, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2000, s. 54

⁶²⁴ Rosenthal, *a.g.e.* s. 55; bkz. Aktan, Hamza, "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'anî Yaklaşım", AÜİFD. Erzurum, 2001, Sayı. 16, s. 59-79; Dağcı, Şamil, "Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması", Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereler (3-7 Mayıs 2000), Ankara, 2000, 2/98

⁶²⁵ Ebû Zehra, *a.g.e.* 314, 315

oranda zarar görmesi durumunda ise, *adli tıp* yetkili görülür. Cezası konusunda ise, *hükümet-i adl* takdir edilir.⁶²⁶

4.1.4.2. Hukukî Nasların Yorumlanmasında Akıl

İslam hukukunun ilk ve en önemli kaynakları, *Kur'an* ve *Hadistir*. Kur'an'daki muhkem ayetler, iki kısma ayrılır. Bir kısmı, mefhumdan anlaşılır ve düşünmeye ihtiyaç duyulmaz, ikinci kısmı ise, düşünmeye ihtiyaç duyar.

Vahyin anlaşılması ve yorumlanması, akıl ile olduğu gibi, elbette hukukî hüküm bildiren nasların anlaşılması ve yorumlanması da akılla olacaktır. Zaten içtihad usûlü de, fikhî bir tefekkür işidir. Ortaya konulan kaideler arasında mukayeseler mümkün olmuş ve bu mukayese sayesinde insan aklı, daha doğru neticelere ulaşabilmiştir. Hukukî hükümlerde aklın fonksiyonunu, nasların anlaşılması ve yorumlanması ve ilgili yorumların benzer olaylara uygulanması olarak iki grupta ele alabiliriz.

İslam Hukukunda içtihad, serbest bir faaliyettir. İctihad, müçtehid açısından *kesin bir bilgi* ifade eder; fakat üçüncü şahıslar açısından bu içtihad, *zan* mesabesinde dir. İctihadın, içtihadı nakzetmemesi⁶²⁷ ve bir müçtehidin, başkasını taklit edemeyeceği, bu ilkeye istinat eder.⁶²⁸ Bu yüzden farklı kanaatlere sahip olma, İslam hukuk metodolojisinde normal bir sonuçtur. Kelamda bazı görüşler *tekfir* ve *tadlil* edilse bile, fıkhıta farklı görüşler, *hukukî bir hoşgörü* ile karşılanır. Fıkıh usûlündeki 'eşbeh' nazariyesi, daha çok konunun bu boyutu ile ilgilidir.⁶²⁹

Felsefî açıdan doğru, hiçbir düşünce ve görüşün tekelinde değildir. Doğrunun tek olduğu, bir konuda birden çok doğru olamayacağı da, herkesin malumudur. İnsanların,

⁶²⁶ Detay için bkz. Dağcı, Şamil, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 228, 230

⁶²⁷ İsnevî, Cemaluddîn Ebû Muhammed İbni'l-Hasen, *et-Temhid fi Tahrici'l-Furû' ale'l-Usûl*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1987, s. 519

⁶²⁸ İsnevî, *a.g.e.* s. 524, 527; Detay için bkz. Apaydın, H. Yunus, 'İctihat', *DİA*, c. 21, s. 432 vd.

⁶²⁹ İsnevî, *a.g.e.* s. 531, 534; ez-Zencânî, Ebu'l-Menâkib Şihâbuddîn Mahmûd İbn Ahmed, *Tahricu'l-Furû' ale'l-Usûl*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1987, s. 81 vd.

doğru üzerinde ihtilafa düşmeleri, doğrunun ihtilafı olmasını gerektirmez. Çeşitlilik, daha çok yöntemle ilgilidir.⁶³⁰

Hüsün ve kubuh, kelâmî bir problemdir. İslam hukuk metodolojisinde ise, özellikle amelî hükümler, yine hüsün ve kubuh yönüyle değerlendirilmiştir. İslam hukukçuları, ibadetler hariç, şer'î hükümlerin akılla anlaşılabilen bir illete dayandığında ittifak etmişlerdir.

İslam, vahye dayanan semâvî bir dindir. Hâkim de, Allah'tır. Bu durum karşısında 'aklın, şer'î hükümlerde bir rolü var mıdır?' ve 'mükellef, akı ile hiç hükmedemez mi?' soruları gündeme gelmektedir. Fakihlerin çoğunluğuna göre akıl, bizzat hâkim değildir. Müçtehidler, nas bulunmayan şeyleri kıyas ve istihsan gibi çeşitli yollarla nassa bağlar.⁶³¹

Hanefilere göre akıl, bir şeyin özü itibariyle iyi veya kötü olduğunu kavrayabilen, teklif yetkisine sahip değildir. Yani İslâmî teklifler, kıyamet günü Allah'ın iradesine bağlı olan sevab ve ceza ile ilgilidir. Şüphesiz ki, hakkında sarıh nas bulunmayan her yeni olayda, Allah'ın hükmünü bilmek gerekir. İşte aklın rolü, burada önemlidir. Şer'î nasları tespit etme ve müçtehide ışık tutacak olan, dinin genel kaidelerini açıklama ve olaylara uygulama işleri, tamamen akıl sayesinde olmaktadır. Teorik de olsa, akıl ile nakil çeliştiğinde, naklin *tevil* edileceği genel bir ilkedir.⁶³²

'Rey' terimi, kıyas teriminden önce çok yaygın biçimde kullanılan ve her türlü akıl yürütmeyi kapsayan genel bir terimdi. Bu nedenle akıl yürütme yöntemleri, kendine özgü isimlerle adlandırılmaya başlayınca, rey terimi daha kısıtlı olarak, bilhassa ilk dönemin akıl yürütmelerine referanslarda kullanılır oldu.⁶³³ Hallâf reyi, 'şeriatın istinbat için gösterdiği yollardan biriyle, hakkında nas bulunmayan konularda akıl yürütmek ve dü-

⁶³⁰ Çalışkan, İbrahim, "Ca'ferî Mezhebinde İbadetler", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul, 1993, s. 481

⁶³¹ Ebû Zehra, a.g.e. s. 24, 63, 66

⁶³² Erdoğan, Mehmet, *Akil-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 37

⁶³³ Özen, a.g.e. s. 26

şünmektir.⁶³⁴ diye tanımlar. Serahsî'ye göre, 'icma, bir konu üzerinde reylerin birleşmesinden ibarettir.'⁶³⁵

4.1.4.3. Nas Bulunmayan Konularda Akıl

'İlim' denilince, Kur'an'ı, Sünnet'i ve sahabe rivayetini bilme; 'fıkıh' denilince de, hakkında Kur'an veya Sünnet'te bir nas bulunmayan konularda aklî düşünce ile nasları anlayıp şer'î hüküm ortaya çıkarma melekesi anlaşılır. Böylece aklın, kişisel düşünce ve görüşün (re'y) kullanımını neticesi oluşan bilgiye *fıkıh*, Allah ya da peygamber olarak bir otoriteye dayalı olarak, râviler aracılığıyla gelen bilgiye ise, *ilim* adı verilmiştir. Bir başka deyişle ilim *rivayet*, fıkıh ise, *dirayet* anlamında kullanılmaya başlanmıştır.⁶³⁶

Allah Rasûlü (sas)'in, Hz. **Muâz**'ı **Yemen**'e gönderirken, 'Sana bir dava gelirse nasıl hüküm vereceksin?' şeklindeki sorusuna mukabil, 'Allah'ın kitabıyla' şeklinde cevaplaması; arkasından, 'Allah'ın kitabında bulamazsa' nasıl hareket edeceğine dair sorulan ikinci soruya karşılık, 'Allah Rasûlü'nün sünnetiyle' demesi ve nihayet, 'Allah Rasûlü'nün sünnetinde de bulamazsa' nasıl davranacağını sorulmasına karşılık da, 're'yimle içtihad ederim, başka şeye aldırmam' demesi ve bu cevaptan hoşnut kalan Hz. Peygamber'in de, Hz. Muaz'ın göğsüne vurarak, 'Allah Rasûlü'nün elçisini, Allah Rasûlü'nün hoşnut kalacağı şeye muvaffak kılan Allah'a hamdolsun' buyurması, bunun açık misalini oluşturur.⁶³⁷

Naslar, *manası akılla anlaşılabilir* ve *manası akılla anlaşılmayanlar* şeklinde iki kategoride değerlendirilir. İbadet kategorisinde değerlendirilen konular, genellikle manası akılla anlaşılacak alan olarak tanımlanır. Naslar sınırlı, olaylar ise sınırsızdır. Dolayısıyla tarih içerisinde ortaya çıkan hadiseler, temel referanslara dayandırılarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Re'y, aklî bir çıkarım olduğu için içtihad. baştan hüküm koyan anlamında *müsbet* değil, kapalı hükmü ortaya çıkaran anlamında *muzhir* olarak kabul edilir. Tabii burada re'y, hevâ ve hevesin karşılığı anlamında değildir.

⁶³⁴ Hallâf, Mesâdiru't-Teşri'i'l-İslâmî Fimâ lâ Nassa fih, Daru'l-Kalem, Kuveyt, 1972, s. 7

⁶³⁵ Serahsî, Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed, *Usûl*, Daru Kahraman, İstanbul, 1984, c. 2, s. 66

⁶³⁶ Bkz. Özen, *a.g.e.* s. 65

⁶³⁷ Ebû Dâvûd, *Akdiye*, 11; Tirmizî, *Ahkâm*, 3; Nesâî, *Kudât*, 11

4.1.4.3.1. Kıyas

İslam hukuk metodolojisinde kıyas, bir aklî düşünce yöntemidir ve rey ile istinbata dahildir. Kıyas, *hakkında nas bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak illet dolayısıyla, hakkında nas bulunan meselenin hükmüne bağlamaktır.* Mantikî delillerin ortaya koyduğu bütün neticeler üzerindeki akıl yürütme de, benzer şeyleri birbirine bağlamak esasına dayanmaktadır. Kur'an ve Sünnet'te, mantikî kıyaslar yapıldığı bilinmektedir. Kıyas, *bir akıl yürütme faaliyettir.* İbadetler, taabbudî kabul edilir ve illetlerinden ziyade, hikmetleri araştırma konusu yapılabilir. Cezalarda kıyas uygulanmaz. Yalnız muamelatta, aralarındaki ortak illetten dolayı benzer olaylar hakkında eşit hükümler verilir. İlet ile hikmet arasında fark vardır. Fakihlerin büyük çoğunluğuna göre hükümler, hikmete değil, illete istinad eder.⁶³⁸

İslam hukuk metodolojisinde akıl, hâkim değil, kâşif olarak düşünülür. Kıyas yöntemi, Kur'an ve Sünnet'te de kullanılmakla birlikte Hz. **Ömer**'in, **Ebû Musa'l-Eş'arî**'ye gönderdiği *'tereddüte düştüğün ve Kitap ile Sünnette bulamadığın meseleleri iyi anlamaya ve birbirine benzemeyen şeyleri tanımaya çalış ve benzediği takdirde kıyas yap'* şeklindeki talimatnamede açıkça kaynak olarak tanımlandığı görülmektedir.⁶³⁹

4.1.4.3.2. İstihsan

Genel olarak **Ebû Hanife**'ye ait bir yöntem olarak bilinen istihsanın, çeşitli tanımları yapılmakla birlikte o, bir şeyin yapılmasını güzel görmek demektir. Onun en önemli yanı, kıyasa karşı kullanılıyor olmasıdır. Genelde, *'hem kıyasta hem de ihtihanda'* denilerek her iki hüküm belirtilir ve hukukta, istihsan hükmünün esas olduğu kaydedilir.

Aile hukuku ile ilgili olarak Kur'an, öncelikle kadın ve erkeğin, iffet ve namuslarına karşı yapılacak isnatları şiddetle cezalandırır. Diğer hukukî muamelelerden farklı olarak, sadece zina suçunun ispatı için, dört görgü şahidinin tanıklığı istenir. Bu şartlarda ispat edilemeyen bir durumda, olayın fiilen gerçekleşmiş olduğuna kani olursa bile görgü şahitleri, hukukî bakımdan ebediyen susmak zorundadırlar. Aksi takdirde, kendileri suçlu duruma düşecekler ve belirtilen cezâî müeyyide, bu olayı deşifre eden kişilere

⁶³⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 215

⁶³⁹ Serahsî, Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed, *Mebisüt*, Daru'l-Marife, Kahire, 1331, c. 16, s. 62

uygulanacaktır. Çünkü, zina suçunun deşifre olması, fiilin vukuundan daha kötü bir etki yapmaktadır.

Kazif konusunda Kur'an'da anlatılan bu hususlar, genel bir hükümdür. Fakat bu genel hükme karşılık, kendi hanımını zina ederken gören kişiyle ilgili hüküm, farklı bir statüde değerlendirilir. Çünkü, aile birliği açısından üçüncü şahıslarla kocanın aynı hükme tabi olması durumunda, böyle bir hükmün kocaya haksızlık olacağı açıktır. Buna göre, eşleri aleyhinde zina ithamında bulunup da, dört görgü şahidiyle ispat edemeyecek kocalar için ayette, karısının suçu kabul etmemesi ve kocasının da ithamında ısrar etmesi halinde, suçlu oldukları taktirde her türlü sonuca katlanacaklarını ifade eden *'lian'*dan sonra mahkeme kararıyla boşanacakları; fakat koca aleyhine, böyle bir fiilin karşılığı olan *'kazif'* cezası uygulanmayacağı belirtilmiştir. Bu farklı iki ayrı hükümde, suç unsurları yönüyle aynı nitelikler söz konusudur. Fakat ceza hukuku bakımından, aynı konuda üçüncü şahıslarla koca, hüküm bakımından farklılık arz etmektedir.⁶⁴⁰

4.1.4.4. Müşterek akıl

Müşterek akıl, bir kişi yerine kişilerin düşünerek karar vermeleri demektir. Bununla ilgili Kur'an'da iki kilit kavram kullanılır. Birisi *istişare* ve *şûrâ*, diğeri ise *istişare* ve şüranın yapıldığı alanı tamamlayan *'emr'* kavramıdır. Emr kavramı, Kur'an'da çeşitli anlamlarda kullanılır. Her şeyden önce Kur'an'da, kainatı yaratanın, donatanın ve varlığı devam ettirenin Allah olduğu hep vurgulanır. Esasen, kainatın varlığını devam ettirmesi itibariyle, kainatın mülkü de, hakimiyeti de,⁶⁴¹ yönetimi (el-emr) de, sadece ve sadece Allah'a aittir.

Dünyevî işler yönüyle ise, emr kavramının kapsamına giren konularda, Hz. Peygamber'e *istişare* yapması emredilir.⁶⁴² Bu tür konularda, Müslümanların işlerinin *şûrâ* ile olduğu belirtilir.⁶⁴³ Burada, emrin sahibi anlamında *'ülü'l-emr'* kavramı, ayrıca dikkat

⁶⁴⁰ Bkz. Aktan, Hamza, *Ticaret Hukukunun Yeni Bazı Problemleri Üzerine İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme*, I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi, Konya, 1997, s. 210

⁶⁴¹ Bkz. Akbulut, Ahmet, *"Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi"*, İslami Araştırmalar, (VIII), Sayı. 3-4, s. 149,159

⁶⁴² Âl-i İmrân, 3/159

⁶⁴³ Şûrâ, 42/38

çekmektedir.⁶⁴⁴ Sebe' Kraliçesi **Belkis** ile Hz. **Süleyman** arasında geçen hadise anlatılırken de, aynı şekilde bu kavramın kullanılması da, ayrıca önem arz etmektedir.⁶⁴⁵

Kur'an'da yer verilerek önemsenen bu konu hakkında Hz. Peygamberin, olabildiğince hassas davrandığı, hatta savaşın çoğu aşamalarında bile istişareye müracaat ettiği nakledilmektedir. Örnek olarak şunlar hatırlanabilir; **Bedir** savaşı öncesinde, Bedir'de konaklama yerinde, Bedir esirleri konusunda, **Uhud** savaşı öncesi savaş stratejisini belirlemede, **Hendek** savaşında uygulanacak taktik konusunda, Gatafanlıların **Ahzab** savaşından çekilmeleri mukabilinde, Medine hurmalarının üçte birinin teklifi konusunda, **Hudeybiye**'de Mekkelilere gönderilecek elçinin belirlenmesi hususunda, **Taif**'te muhasaranın kaldırılmasında, **Tebük**'te geri dönüş kararı alınması gibi daha bir çok yerde Hz. Peygamber'in, hep aynı tutumu sergilediği görülür.⁶⁴⁶ Sahabe'nin de konuyla ilgili hassasiyetini aktarma açısından genelde, 'bu vahiyle mi, yoksa kendi görüşünüz mü?'⁶⁴⁷ ifadeleri de, istişareye açık olan yerlerde konuya katkı sağlama arzularını göstermesi açısından ayrıca önem arz eder.

Burada Hz. Peygamber'in, özellikle savaş ve barış konularındaki uygulama ve ifadelerinin, *devlet başkanlığı vasfına bağlanması* anlayışı da hatırlanabilir. Bu tür konularda, Kur'an'da istişare ve şûrânın emredildiği bir alan söz konusudur. Bu alan da Kur'an'da, 'emr' kavramıyla ifade edilir. Buradaki 'emr' kavramı, daha ziyade yönetimle ilgili bir alan olarak kabul edilebilir.⁶⁴⁸

Görüldüğü gibi aklın konu edildiği ilim dallarından birisi de, İslam Hukuku'dur ve bu alandaki bütün İslâm bilginleri onu, insanın, her türlü dinî emir ve yasaklara uymakla mükellef tutulmasının temel şartı olarak görmüşler ve akıldan yoksun bulunanlara hiçbir sorumluluğun yüklenemeyeceği görüşünde birleşmişlerdir.

⁶⁴⁴ Nisâ, 4/59

⁶⁴⁵ Neml, 27/32

⁶⁴⁶ Vâkidî, Muhammed İbn Ömer İbn Vâkîd, *Kitâbu'l-Meğâzi*, Oxford University Press, Oxford, 1966, c. 1, s. 209, 324; c. 2, s. 580; c. 3, s. 927; c. 10, s. 19; Mâverî, Ali İbn Muhammed Habîb, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâti'd-Diniyye*, Daru'l-Fikr, Mısır, 1983, s. 40; Detay için bkz. Ebû Fâris, Muhammed Abdulkadir, *Hukmu's-Şûrâ fi'l-İslâm ve Neticetuhâ*, Daru'l-Furkan, Ürdün, 1988, s. 50-55

⁶⁴⁷ Vâkidî, a.g.e. c. 2, s. 477, 478; c. 3, s. 925, 926

⁶⁴⁸ Güneş, Ahmet, *İslam Kamu Hukukunda Fikir ve İnanç Hürriyeti*, Erzurum, 2003, Basılmamış Doktora Tezi, s. 94-95

Sözlük anlamın olarak, *akıl sahibi kimse* mânasına gelen ‘*âkıl*’, hukukî açıdan bakıldığında, temyiz kudretine sahip kimseyi ifade etmektedir. Kişinin, ibadetlerle mükellef ve hukukî-cezaî ehliyete sahip olabilmesi için, temyiz kudretine sahip bulunması gerekir. Bu ehliyete sahip olmayan küçükler, malî sorumluluk dışında herhangi bir dinî emirle yükümlü değildirler. Bu konuda Hz. Peygamber’in, ‘*Üç kimseden kalem kaldırıldı (dinî yükümlülüklerden muaf tutuldu); Bulûğa erinceye kadar çocuktan, uyanıncaya kadar uyuyandan ve şifa buluncaya kadar akıl hastasından*’⁶⁴⁹ anlamındaki hadisi delil olarak gösterilmiştir.

Hukukçular, Hz. Peygamber’in, ‘*Yedi yaşına girdikleri zaman çocuklarınıza namazı emredin*’⁶⁵⁰ hadisine ve tecrübelerine dayanarak yedi yaşını temyiz kudretine sahip olmanın başlangıcı kabul ederler. Bu yaşa gelen kimse temyiz kudretine sahipse, ‘*mümeyyiz küçük*’ kabul edilir. Mümeyyiz küçük, eksik ehliyetlidir. Bu kimse, reşid olarak bulûğa erince, tam ehliyetli olur. Kişi bulûğa erdiğinde reşid değilse (bir diğer ifadeyle sefih ise) ibadetler, aile ve ceza hukuku bakımından tam ehliyetli kabul edilir; malî muameleler bakımından ise hâlâ eksik ehliyetlidir. Şu halde âkil olma, yedi yaşında başlamakta, bulûğla gelişmekte ve rüşdle en olgun şeklini almaktadır.⁶⁵¹

4.1.5. Tasavvuf İlminde Akıl

Konunun ele alınarak tartışıldığı bir diğer alan da tasavvuftur. İlk dönem sûfileri, akıl konusunda hadis ve fıkıh alimlerinden farklı düşünmemekle birlikte, aklın mahiyetini tahlil ve tarifile fazla meşgul olmayıp, sadece din ve ahlak alanında pratik olarak sağladığı veya sağlaması gereken faydalar üzerinde durmuşlardır.⁶⁵² Sonraki dönem sûfilerinde, akılla ilgili belli başlı farklılığın olduğu da bir gerçektir. Bir kısım sûfiler akli, genel manada bilginin kaynağı olarak görürken diğer bir kısmı ise, ona karşı belli ölçüde bir tavır takınarak Allah’ın, mücerret akılla tanınamayacağını ifade etmişler ve akıldan ziyade ilham ve keşfi öne çıkarmışlardır.

⁶⁴⁹ Buhârî, *Hudûd*, 22; *Talâk*, 11

⁶⁵⁰ Ebû Dâvûd, *Salât*, 60

⁶⁵¹ Bkz. Döndüren, Hamdi, ‘Akıl’ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 247

⁶⁵² Uludağ, Süleyman, ‘Akıl’ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 246

Sûfilere göre aklın alanı, madde tabir edilen *kevn* âlemidir; şayet o, yaratana yönelecek olursa erir gider.⁶⁵³ Bu durumda akıl, kendini bilmekte bile tereddüt yaşarken onun, Allah'ı bilmesi imkansızdır ve bu durumda aklın ulaşabileceği en son nokta, hayret ve dehşet içinde kalmaktır. Bu konuda aklın aciz olduğunu bilmek, en yüksek idraktır. Onlar, akli, madde ve duyu âlemini aşip ezeli, ebedî ve yüce hakikate dair hüküm vermesi noktasında tenkit ederken; faaliyet ve yetki alanı maddî âlemden ibaret olan insan aklının önem ve değerini her vesile ile ifade etmiş ve bu manadaki akla da, *akl-ı cüz'î*, *akl-ı meâş*, *akl-ı tecrübî* gibi isimler vermişlerdir.⁶⁵⁴ Diğer bazı sofilerin de, akli tasnif ederken iyi-kötü, yararlı-yararsız olmasını nazara alarak, '*akl-ı semavî*', '*akl-ı türabî*' şeklinde ikiye ayırdıklarını hatırlatmakta fayda var. Şu da bir gerçek ki, akl-ı semavî veya akl-ı meâdla elde edilebilecek müspet gelişim ve özelliklerden hiçbirinin, akl-ı meâş veya akl-ı türabî için söz konusu olamayacağı açıktır.

Mutasavvıflar, aklın hâdis ve mahlûk olduğuna, yaratılmış olan bir şeyin de, sadece kendisi gibi yaratılmış olan maddî şeyler konusunda delil olabileceği hususunda ittifak etmişlerdir.⁶⁵⁵ Buradan hareketle onlar, kelamcılarda olduğu gibi, görünenden hareketle görünmeyeni delillendirme metodunu reddetmekte ve burada nazarî aklın aciz olacağını belirtmektedirler.⁶⁵⁶ Zira, eşi ve benzeri bulunan bir şeyin sıfatları ile, eşi ve benzeri bulunmayan bir şeye istidlâl mümkün değildir.⁶⁵⁷ Bu durumda Rabb'in, yine Rabb'in kendisi ile tanınacağı ve O'nun olmadığı yerde Rabb'in de tanınamayacağı âşikârdır.⁶⁵⁸ Çünkü, Allah'ın varlığının delili, bizzat Allah'tır⁶⁵⁹ ve akıl, burada acizdir. Zira Akıl, yaratılan varlıklar etrafında döner dolaşır; Yaratana baktığında erir gider.⁶⁶⁰ Hatta bazı

⁶⁵³ Bkz. İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 307, 316; Mahmud, *a.g.e.* 332-335; Nicholson, *İslam Sûfileri*, 59; Bhatnagar, *a.g.e.* 137; Serrâc, *a.g.e.* 287; Kuşeyrî, *a.g.e.* c. 1, s. 50; Şarkâvî, *Mu'cem*, 212; Cevdet, *a.g.e.* 138, 212; Certel, *a.g.e.* 46-47; Kelâbâzî, *a.g.e.* 81,164; Şarkâvî, Muhammed Abdullah, *es-Sûfiyyetü ve'l-Akl*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1995, s. 197

⁶⁵⁴ Uludağ, *a.g.e.* c. 2, s. 247. Ayrıca bkz. İbn Haldun, *Şifâu's-Sâil*, s. 107-108

⁶⁵⁵ Kelâbâzî, *a.g.e.* 78; Serrâc, *a.g.e.* 58, 63, 287; Sühreverdî, *a.g.e.* 183; Hucvîrî, *a.g.e.* 321-322; İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 59; Tilimsânî, *a.g.e.* c. 2, s. 331; Uludağ, "*Akl*" *mad.* İA(TDV), c. 2, s. 246; Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 103

⁶⁵⁶ Cevdet, *a.g.e.* 138. Ensârî, Abdülhâk, *Şeriat ve Tasavvuf*, Çeviren; Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1991, s. 109

⁶⁵⁷ Bkz. Kuşeyrî, *a.g.e.* c. 1, s. 176

⁶⁵⁸ Bkz. Kuşeyrî, *a.g.e.* c. 2, s. 606. Ayrıca bkz. Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 72

⁶⁵⁹ Sülemî, *el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, 38; Kelâbâzî, *a.g.e.* 78-79

⁶⁶⁰ Kelâbâzî, *a.g.e.* 79

sûfilere göre şayet Allah (cc), lutfedip kendini akıl sahiplerine tanıtmamış olsaydı, akıl O'nun var olduğunu ispat (iman) cihetinden idrak edemezdi.⁶⁶¹

Bazı sûfiler ise, Allah'ı yine O'nun tarifıyla bildiklerini söylerken⁶⁶² bu meselede, akli delillere başvurmanın gereksizliğini anlatmak istemişlerdir. Akli ikinci plana atma anlayışını, Gazâlî'de de görmek mümkündür: '*Akl bize duyuların verdiği her bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Aklın üstünde diğer bir idrak gücüne göre de aklın sağladığı bütün bilgilerin doğru olmaması mümkündür. Bunun böyle olmadığını biz nereden bilelim?*'⁶⁶³ diyen Gazâlî, böylece akla karşı şüpheci bir tavır almıştır.⁶⁶⁴ Belli ki Gazâlî'nin bu tavrı, doğrudan akla değil, vahyi görmezden gelen ve onun yerine akli ikame etmeye çalışan felsefî düşünceye karşı bir tepkinin neticesidir.

İbn Arabî'ye göre insan, bir şeyi ancak Allah'ın kendisine verdiği yetilerden herhangi biriyle bilebilir ki bu yetiler, duyular ve akıldır. Fakat bazen duyular da, akıl da yanılabilmektedir. Ta ki Hakk Teâlâ, onun işitmesi, görmesi ve diğer duyuları oluncaya kadar⁶⁶⁵ Allah'a itaat etsin, O'na ibadet etsin ki, böylece bütün işleri Allah'la bilsin. Dolayısıyla kul, Allah'ı Allah'la, ayrıca bütün eşyayı ve bütün işleri Allah'la tanıdığı, bildiği zaman, artık bu bilme işinde ona bir bilgisizlik, bir şüphe, bir kuşku ve bir tereddüt gelmez.⁶⁶⁶

Sûfilere göre küllî meselelerde, ne duyularımız, ne aklımız ve ne de her ikisi, bizi doğru bilgiye ulaştıramaz. O halde, küllî meseleler hakkında doğru bir bilgi sahibi olmak için mutasavvıflar, bu son ve sağlam vasıtanın *keşif* veya *mükâşefe* olduğunu söylerler.⁶⁶⁷ Zira tasavvufî düşüncede marifet, *ilmin* alternatifi değil, özü, meyvesi ve nihâî noktasıdır.⁶⁶⁸ Allah hakkında güvenilir bilgi, ancak kalbini kirlilerden arındırmış kimseye, Allah'ın lütfetmesiyle elde edilebilir.⁶⁶⁹ Zira akıl, marifetin illeti değildir. Eğer öyle ol-

⁶⁶¹ Kelâbâzî, *a.g.e.* 79. Ayrıca bkz. Hucvîrî, *a.g.e.* 22. Ayrıca bkz. Tirmizî, *Kitabu'l-Akl ve'l-Hevâ*, 122; Güngör, *a.g.e.* 127

⁶⁶² Bkz. Sülemî, *el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, 36

⁶⁶³ Gazâlî, *el-Munkız*, 84

⁶⁶⁴ Uludağ, *a.g.e.* c. 2, s. 246

⁶⁶⁵ Bkz. Buhârî, *Rikâk*, 38

⁶⁶⁶ İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 298; *Fusûsu'l-Hikem*, 153, 272

⁶⁶⁷ Keklik, *İbn Arabî*, 23; Certel, *a.g.e.* 46

⁶⁶⁸ Serrâc, *a.g.e.* 457

⁶⁶⁹ Sühreverdî, *a.g.e.* 5-6

saydı her akıllının *ârif* olması ve bütün akılsızların da *câhil* olması gerekirdi.⁶⁷⁰ Öyleyse akıl, marifetin illeti değil, sebebidir. Çünkü, ilahî inayet olmasa, akıl kör olur.⁶⁷¹

İlk yaratılan varlığın akıl olduğu konusundaki görüşlere⁶⁷² Muhâsibî`den itibaren bütün mutasavvıflarda rastlanır. Son dönem mutasavvıflar tarafından da, yeni yorumlarla değişik bir tarzda ortaya konulan bu anlayış, daha sonra *Hakikat-ı Muhammediyye* görüşü ile *Akl-ı Evvel* nazariyesinin birleşmesi ile neticelenmiştir. Aynı zamanda, ‘*kalem-i a`lâ*’ ve ‘*dürre-i beyzâ*’ gibi isimler verilen ‘*akl-ı evvel*’, varlık âleminde ortaya çıkan ilk mahluktur.⁶⁷³

Bazı sûfilere göre akıl, bir takım cüz’î hakikatleri kavramak için zorunludur. Mesela, başlangıçta inançlarımıza akıl sayesinde bir yön vermek icap eder. Fakat akıl, bu ödevini yaptıktan sonra, son hududuna erişince orada duracak ve madde âleminin ötesindeki varlık sahasını kavramaktan aciz kalacaktır.⁶⁷⁴ Zira Hak Teâlâ bizi, öncelikle bizim dışımızda olan *âfâk*’a; sonra da bizim birlikte ve üzerinde olduğumuz *nefislerimiz* (*enfüs*)’e göndermektedir.⁶⁷⁵ İşte biz, ancak bu iki hususa birlikte vâkıf olduğumuzda, O’nu tanımış oluruz.⁶⁷⁶

İlimleri, ‘*akıl ilmi*’, ‘*haller ilmi*’ ve ‘*sırlar ilmi*’ şeklinde üçe ayıran İbn Arabî`ye göre, haller ilmine ancak, zevkle ulaşmak mümkündür. Akıllı biri, aklıyla bu ilmin sınırını çizemez ve delillerle haller ilmini tanımayı başaramaz. Sırlar ilmi de, aynı şekilde akıl sınırının üstünde olan ilimdir.⁶⁷⁷

Görüldüğü gibi tasavvufî düşüncede akıl, tamamen reddedilmiş değildir. Çünkü bu sistem içinde akıl, sadece bazı cüz’î hakikatleri keşfetmek ve ilahî buyrukları düşünerek kabul etmek için bir vasıta sayılır.⁶⁷⁸ Şu halde böyle bir vasıta, onlar için ön planda de-

⁶⁷⁰ Hucvîrî, *a.g.e.* 319, 325

⁶⁷¹ Hucvîrî, *a.g.e.* 320, 325

⁶⁷² Aclûnî, *a.g.e.* c. 1, s. 263

⁶⁷³ Uludağ, *a.g.e.* c. 2, s. 247

⁶⁷⁴ Keklik, *İbn Arabî*, 7

⁶⁷⁵ Bkz. Fussilet, 41/53

⁶⁷⁶ İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 298

⁶⁷⁷ İbn Arabî, *a.g.e.*, I, 31

⁶⁷⁸ Bkz. Mekki, Ebû Tâlib Muhammed, *Kûtu'l-Kulûb*, Dâru Sâdır, Mısır, 1306. c. 1, s. 114; Hucvîrî, *a.g.e.* 249

ğil fakat ikinci planda bulunmaktadır.⁶⁷⁹ Zira, akılı kendi işleyiş tarzından ve fonksiyonlarından alıkoyup, kendine ait olmayan görev ve işleyiş tarzlarını ona mâl etmek, safsataya düşmekle sonuçlanır.⁶⁸⁰ Şu halde, cüz'î hakikatleri bilmek konusunda akıl, gerçi lüzumludur; ancak, küllî hakikat olan Allah'ın bilinmesi için akıl ve felsefe, bize hareket noktasını göstermekle beraber, kesin netice ancak *Allah'a yaklaşmak* suretiyle mümkün olabilir. Bu durumda, insan aklının dünya hayatındaki önemi, hiçbir zaman inkar edilemez.⁶⁸¹ Allah Teâlâ akıl kuvvetine, Hakk'ın, hakikatin kendisine verdiği şeyleri ve düşünme gücünün verdiği hükümleri kabul etme niteliği bahşettiğini ve yine Allah, bu düşünme gücüne, varlıklar üzerinde tasarruf etme ve onlar üzerinde tahakküm etme gücünü verdiğini bildirmiştir.⁶⁸² İnsanların, diğer canlılardan ayrılmasını sağlayan *akıl* hasletiyle insanlar, nazarî ilimleri öğrenmeye istidat kazanır ve bir çok gizli hüner ve sanatları elde ederler.⁶⁸³ İlimin kaynağı, doğum yeri ve kökü, akıldır. Akla nisbetle ilim, ağaca nisbetle meyve, güneşe nisbetle nûr ve göze nisbetle de görmek gibidir.⁶⁸⁴

Sûfiler, akıl sahiplerinden başkasının Allah'ı tanıyamayacağı, çünkü aklın insan için bir alet olduğunu ve kulun da, bu alet vasıtasıyla kendisine tanıtılan şeyi tanıyabileceği konusunda ittifak etmektedir.⁶⁸⁵ Zira akıl, Allah'ın, kullarına lütfettiği bir nimettir. Bu nimet sayesinde kişi, Allah'a iman eder, O'nun yasaklarından kaçınır, emirlerini yerine getirir.⁶⁸⁶ Öte yandan, iyi ile kötüyü birbirinden ayıran yeti de akıldır.⁶⁸⁷

İnsanlar, ya nakil ve eser sahibi veya akıl ve fikir erbabı olur. Bu taifenin şeyhleri, bu iki yolun da üstüne çıkmışlardır. Halk için gayb olan şey, onlar için ayân beyandır. Halk için gaye olan bilgiler, onlarda Hakk Teâlâ'dan ihsan olarak mevcuttur. Sûfiler, vuslat ehli iken halk, istidlâl ehlidir.⁶⁸⁸ Bu ifadeler, sûfilerin akıl ve nakil yolunu reddettiklerini göstermemektedir. Zira, bu iki yolun üstüne çıkmak, her ikisini de kullanabilmek ve

⁶⁷⁹ Gazâlî, *Meâricü'l-Kuds, (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, Çeviren; Serkan Özburun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 56. Keklik, *İbn Arabî*, 38-39; Mahmud, *a.g.e.* 335

⁶⁸⁰ Şahin, *a.g.m.* 257-258

⁶⁸¹ Keklik, *a.g.e.* 54; Şarkâvî, *a.g.e.* 230-232; Mahmud, *a.g.e.* 344

⁶⁸² İbn Arabî, *a.g.e.* c. 2, s. 319

⁶⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, I, 79

⁶⁸⁴ Gazâlî, *a.g.e.* I, 77

⁶⁸⁵ Kelâbâzî, *a.g.e.* 81

⁶⁸⁶ Tirmizî, *a.g.e.* 119-120

⁶⁸⁷ Tirmizî, "*Kitabu Hakikati'l-Ademiyye*", Âdâbu'l-İskenderiyye, 1946, c. 2, s. 65

⁶⁸⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.* c.2, s. 731-732

mezcedebilmektir. Bu yolların üstünde olmak, bunları bilmemek ve kullanmamayı değil, aksine bunlara tam anlamıyla vâkıf olabilmeyi gerektirmektedir.⁶⁸⁹

Sûfiler, aklın, duyular âlemin bilgisini elde etmede bir araç olduğunu kabul etmektedirler. Onların vurguladıkları husus, aklın sınırlı olduğudur.⁶⁹⁰ Sadece akıldan medet ummak, soğuk demiri dövüp ona şekil vermek isteyen kimselere benzer.⁶⁹¹ Öyleyse akıl kandilini önde tutmak şarttır.⁶⁹² Bu anlamda akıl, mistik yolun hazırlayıcısı, bu sürecin bir aşamasıdır.⁶⁹³ Rasyonel olan, mistik olana yol açmakta, mistik olan da, rasyonel olanı inkar etmemektedir.⁶⁹⁴ Akıl, ulvî olan insan rûhunun cevheri, onun dili ve kılavuzudur.⁶⁹⁵ Akıl, ilimlerin kendisi ile idrak edilebildiği bir sıfattır.⁶⁹⁶ İlimler, aklın nûru ile öğrenilebilir. Akıl, ilimlere göre yazı tahtası mesabesindedir.

Akıl, nefse meyleder ve hevâsına boyun eğerse, orta yolu kaybeder ve doğruluktan ayrılır.⁶⁹⁷ Şeriat nûruyla aydınlanmamış mücerret akla dayanan ve yalnız onun verilerine göre hareket eden kimse, mülk âlemi ve bu âlemin ilimlerinden nasibini alabilir.

Akıl, derece itibariyle yükselir ve istikamet üzere olursa, basiretle kuvvetlenir ve böylelikle istikrar kazanır. Bu akıl, dinin nûru ile aydınlanan akıldır. Çünkü onun yükselişi ve itidale kavuşması, şeriat nûrunun aydınlatması ile doğru yolu bulmasındandır. Bu kimse, Allah Teâlâ'ya giden yolu bulmuş ve kainatı da, Yaratıcı'sı ile tanımıştır. İşte akıl, ne zaman istikamet üzere bulunursa, basiretle kuvvetlendirilir, sahibine doğru yolu gösterir ve onu sapıklıktan uzaklaştırır. Başka bir ifadeyle akıl birdir; ancak o, basiretle takviye edildiği zaman, hem dünya hem de âhiret işlerini deruhte ederken, tek başına kaldığı zaman ise, sadece dünya işlerini idare edebilir.⁶⁹⁸

⁶⁸⁹ Bkz. Cevdet, *a.g.e.*, 137

⁶⁹⁰ Cevdet, *a.g.e.*, 143

⁶⁹¹ Bkz. İbn Arabî, *el-Bulğa fi'l-Hikme*, Neşreden; Nihat Keklik, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969, vr.150a.

⁶⁹² İbn Arabî, *a.g.e.*, vr.158a.

⁶⁹³ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 129; Certel, *a.g.e.*, 47

⁶⁹⁴ Kutluer, *a.g.e.*, 129; Cevdet, *a.g.e.*, 139; Dayf, "Sûfilerin Rasyonel Düşünce Karşısında Tutumları", 4; Certel, *a.g.e.*, 45

⁶⁹⁵ Sühreverdî, *a.g.e.*, 450, 454

⁶⁹⁶ Sühreverdî, *a.g.e.*, 456

⁶⁹⁷ Tirmizî, *a.g.e.* s. 65-66

⁶⁹⁸ Sühreverdî, *a.g.e.*, 457, 570

Görüldüğü gibi Sûfîlerin, akli önemsedikleri tartışılmaz bir gerçek olmakla birlikte çoğu defa onu eleştirdikleri de bir realitedir. Buradan hareketle, sûfîlerin akli reddettikleri sonucu genellikle çıkarılmakta ise de, onların sistemleri, bütüncül bir nazarla incelendiğinde görülecektir ki, akla yeteri kadar önem vermek, sûfîlerin prensibi olmuştur. Sûfîlerin akli bir kenara attıklarını iddia eden görüşe, onların bu konudaki fikirlerinin dağınık ve bir ölçüde de kapalı olması yol açmıştır.⁶⁹⁹

İslâm filozoflarıyla kelâmcıların gerçeği bilme aracı olarak akla büyük değer vermeleri ve nasla akıl arasındaki münasebeti tesbit etmeye girişmeleri, sûfîleri de aynı konuya çekmiştir. Baştan beri aklın ilâhî hakikatleri, gayb âlemi ve âhîret halleriyle ilgili hususları bilme konusunda yetersiz olduğunu savunan sûfîler, filozoflarla kelâmcıların Allah'ın varlığını ispatlamak için ilmî ve aklî deliller aradıkları bir dönemde, bu yolda harcanan emeklerin sonuç vermeyeceğini ifade ederek, nazarî aklın âciz olduğunu söylemişlerdir.⁷⁰⁰

Konuya daha detaylı bakıldığında, hemen ilk bakışta bir kararın verilmesinin ne kadar zor olduğu da açıktır; zira sûfîlerin akli bakışlarıyla, akli kullandıkları veya kullanmakta aciz gördükleri alanda büyük farklılık vardır. Konuya bu açıdan bakıldığında ve diğer alimlerin bakış açıları da nazara alınarak bütüncül bir yaklaşım ortaya konulduğunda görülmektedir ki, öz itibarıyla akıl anlayışında, tezat teşkil edecek bir husus bulunmamaktadır. Zira, sûfîlere göre ana hedef, Allah'ı marifet ölçüleri içinde bilmektir ki, çalışmamızın ilgili yerlerinde de izah edildiği gibi bu konuda akıl, vahyin yardımına muhtaçtır.

İşin bu noktasında mutasavvıflar, Allah'ı akılla tanımanın mümkün olmadığına, O'nu ancak kendisini tanımasıyla tanıyabileceğimize kânîdirler. Bu da ibadet, taat ve manevî yükseliş sonucu, O'ndan kalbe gelecek olan keşif, ilham veya ledünnî bilgi sayesinde olacaktır. Bir bakıma mutasavvıflar, keşif ve ilhamı, akıl gibi, hatta ondan daha önce bilginin kaynağı saymaktadır.⁷⁰¹ Ancak bu bilginin, Allah bilgisi olduğunu tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Nitekim Gazâlî, yakîn duygusunun sağladığı marifeti, rûhî zevk ve ilahî keşif sayesinde mutasavvıfların elde ettikleri bir bilgi olarak görmektedir. Mu-

⁶⁹⁹ Şarkâvî, *a.g.e.*, 154-156

⁷⁰⁰ Uludağ, *a.g.e.* c. 2, s. 247

⁷⁰¹ Bkz. İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, MEB, İstanbul, 1992. s. 59

hâsibî de, *ibret veya itibar* ile eşyaya bakmanın, sonuçta Allah'ın yardımıyla keşif ve ilhama medar olacağını belirtmektedir. Ona göre bu bilgiyi Hakk Teâlâ, has kullarının gönlüne vasıtasız olarak verir.⁷⁰²

Muhâsibî ile başlayıp **Kuşeyrî** ve **Hücvirî** ile devam eden akli ikinci plana atma anlayışı en mükemmel şekilde **Gazzâlî** tarafından savunulmuştur. '*Akl bize duyuların verdiği her bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Aklın üstünde diğer bir idrak gücüne göre de aklın sağladığı bütün bilgilerin doğru olmaması mümkündür. Bunun böyle olmadığını nereden bilelim*'⁷⁰³ diyen Gazzâlî böylece akla karşı şüpheli bir tavır almıştır. Yine o, '*Aklın üstünde başka bir gücün daha bulunması pekâlâ mümkündür*'⁷⁰⁴ demektedir.

Gazzâlî'den sonra gelen mutasavvıflarda, şehadet aleminin dışındaki konularda akla değer vermeme konusu daha ağırlıklıdır. Örnek vermek gerekirse, **Aynülkudât**'a göre gözün görme ve kulağın da işitme alanı sınırlı olduğu gibi aklın da, bir anlama alanı vardır ve bu da sınırlıdır. Ezelî ve yüce hakikat, bu alanın dışında kalır. **Mevlânâ**, aklın gayb âlemi hakkında verdiği bilgileri, körün renkleri ve sağırın da sesler hakkında verdiği bilgilere benzetir ve aklın, söz ve davranışlarımızda rehber olabileceğini, fakat derûnî hayat alanında '*çamura batmış merkep*' gibi âciz kalacağını söyleyerek, '*Mustafâ'nın huzurunda akli kurban edin*' der ve akıldan tam anlamıyla istifade edebilmek için onun, tükenmeyen hazinelere dayanarak ittisal kurmuş olan Efendimiz'e teslim olunması gerektiğini anlatır.

İlk yaratılan varlığın akıl olduğu konusundaki görüşlere⁷⁰⁵ Muhâsibî'den itibaren bütün mutasavvıflarda rastlanır. Yeni Eflâtuncu görüşlerden kaynaklanan anlayış, **İbnü'l-Arabî** ve **Abdülkerîm el-Cîlî** gibi mutasavvıflar tarafından, yeni yorumlarla değişik bir tarzda ortaya konulmuş ve **Hallâc**'dan gelen '*hakikat-i Muhammediyye*' görüşü ile '*akl-ı evvel*' nazariyesi birleştirilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin '*kalem-i a'lâ*' ve '*dürre-i beyzâ*' gibi isimler verdiği '*akl-ı evvel*', varlık âleminde ortaya çıkan ilk mahlûktur. '*Akl-ı evvel*',

⁷⁰² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, s. 318; Bayrakdar, *a.g.e.*, 41; Mahmud, *a.g.e.*, 320

⁷⁰³ Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, s. 6

⁷⁰⁴ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 77

⁷⁰⁵ Bu konuyla ilgili olarak rivayet edilen hadislerin mevzu olduğu hakkında bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c. I, s. 236-238, 263; c. 2, s. 409

'*akl-ı külli*' ve '*akl-ı meâş*' kavramları üzerinde duran Abdülkerîm el-Cîlî'ye göre akl-ı evvel, ilâhî ilmin nurudur. Bu sebeple *Cebraîl'e akl-ı evvel* de denir. *Akl-ı külli*, akl-ı evvele tevdi edilen bilgi suretlerinin kendisinde tecelli ettiği nurlu bir müdrikdir.

Sûfilerin, Allah'ı bilmede akla itibar etmemelerinin sebebi, aklın sınırlı bir varlık düzeni içerisinde bir takım nedenlerden hareketle sonuçlara ulaşabilen, madde âlemine yönelik bir yeti olduğu için, metafizik ve mücerred bir varlığı kavramada aciz kalmasından dolayıdır. Kendisinin dahi, ne olduğunu bilemezken aklın, vahiyle elinden tutulmadan yaratıcısını bilebileceğini söylemenin imkanı yoktur. Aklın bu konuda ulaşabileceği tek sonuç, Allah'ın bu âleme ve bu âlemdeki varlıklara benzer olmadığıdır.⁷⁰⁶ Marifet anlayışında söz konusu olan, akli inkar değil, onu aşmadır.⁷⁰⁷ Marifeti elde etmek için bazı ön şartlar vardır ve o şartlar da isabetli düşüncedir; sonra deliller, yek diğerini takip eder ve arzu edilen açıklık meydana gelir; ardından peş peşe nurlar gelmeye başlar ve artık delili düşünmeye ihtiyaç kalmaz. İşte o zaman yakîn hali meydana gelir.⁷⁰⁸

Burada sûfilerin, âciz, yetersiz ve değersiz buldukları aklın, madde ve duyu âlemini aşip ezeli, ebedî ve yüce hakikate dair hüküm veren, nazarî ve metafizik akıl olduğunun, özellikle vurgulanması gerekmektedir. Onlar, faaliyet ve yetki alanı maddî âlemden ibaret olan insan aklının önem ve değerini, her vesile ile ifade etmişler, bu mânadaki akla da, '*akl-ı cüz'î*', '*akl-ı meâş*' ve '*akl-ı tecrübî*' gibi isimler vermişlerdir.⁷⁰⁹

Aklın mahalli olarak kalbi öne çıkaran tasavvuf ve tekke edebiyatında üzerinde önemle durulan konulardan biri de akıl ve aşk arasındaki ilişkidir ve bazan akıl, aşkın zıddı olarak da kullanılır. Buna göre akıl ile aşk, bir arada bulunmaz; biri gelince öbürü gider. Akıl ve aşk, su ile ateş gibi birbirine zıttır.⁷¹⁰ Mutasavvıflara göre Mi'rac gecesi Hz. Peygamberi sidretü'l-müntehâya kadar götüren *Cebraîl*, akli, ondan öteye götüren *refref* ise, aşkı temsil eder; bu sebeple aşk akıldan, âşık da akıllıdan üstündür.⁷¹¹

⁷⁰⁶ Kelâbâzî, *a.g.e.*, 81; Cevdet, *a.g.e.*, 137; Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri, Mektupları*, 100. Ayrıca bkz. Certel, *a.g.e.*, 44-48

⁷⁰⁷ Ebû Zeyd, *Mefhûmu'n-Nâs...*, 294

⁷⁰⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, 1, 500

⁷⁰⁹ Uludağ, *a.g.e.* c. 2, s. 247

⁷¹⁰ Bkz. Necmeddîn-i Dâye, s. 59; İbrahim Hakkı Erzurûmî, s. 416

⁷¹¹ Uludağ, *a.g.e.* c. 2, s. 247

Özetle ifade etmek gerekirse sofilere göre akıl, insanın en kıymetli lâîfelerinden biri olduğu gibi aynı zamanda onun felaketine de sebebiyet verecek tehlikede bir alettir. Çünkü o insanı, bir yönüyle hayvaniyet ve cismaniyetin üstünde önemli bir noktaya yükseltir; ona kalb ve ruhun ihtisasları adına kendi diliyle ötelere ait pek çok müteâl şeyler mırıldanır ve en aşkın şeylere hem âhizelik hem de nâkilelik yapar; yapar ve yaptığı hizmetin değeriyle doğru orantılı ruh ufkunun bütün mevhibelerinden istifade eder. Bu itibarla da o, paha biçilmez bir kıymete yükselir ve âdeta ruh olur, kalb olur ve sır ufkuna âşına hâle gelir. Böyle bir aklın karşılığı ahmaklıktır ve Allah nazarında O'na muhatap olamayacak kadar da önemsizdir. Mevlânâ Hazretleri Mesnevî'sinde Efendimiz'in: **'Kim akılsız ahmak ise o bizim düşmanımız ve yol kesen eşkıyamızdır'** şeklindeki bir sözünü nakilden sonra şu ilavede bulunur: *'Akıllı insan bizim canımızdır. Ondan gelen serin meltem bize reyhân ve fesleğen kokusu getirir. Akıl kızıp bana sövse de, ben rıza gösterir ona ses çıkarmam... Aksine ahmak gelip ağzıma helva koysa, ben onun helvasından ateşlenip hastalanırım'* der. Başka bir münasebetle ise o: *'Akıl, nuranî ve iyiliğe talip bir hakikat arayıcısıdır'* buyurur.. ve ayrıca, imanla tenevvür etmiş bir akıl için de şu övgüde bulunur: *'İmanlı akıl, adil bir zabıta memuru gibidir; o, gönül şehrinin hem hâkimi, hem de muhafızıdır.'* İman, adalet ve istikametle düzene girmiş bir akıl için böyle düşünen âşıklar sultanı Mevlânâ, Allah'a müteveccih olmayan akli da ahmaklığa eş tutar ve *'Eğer aklın hak yolunda sana ayak bağı oluyorsa, o akıl değil bir yılan ve akreptir'* der. Aynı mülâhazalara kendi üslûbuyla iştirak eden Fuzûlî ise: *'Ben akıldan isterim delâlet; Aklim bana gösterir dalâlet'* diyerek bu müfsit akla göndermede bulunur.

Yine Mesnevî'de Mevlânâ, idlâl eden böyle bir akıl için, biraz daha ağır bir üslûpla şunları söyler: *'İfsat eden bu akli sat, elden çıkar, hayret ve hayranlığı satın al. Böyle akıl bir zan ve vehim kaynağıdır. Hayranlık ise farklı bir bakış ve görüşür. Akli Hazreti Muhammed'e (Aleyhi's-salâtü ve't-teslîmât) kurban et. Sonra da 'Allah bana yeter' de'* ifadesinde bulunur ve aklın hem zehir hem de panzehir olduğunu hatırlatır.⁷¹²

⁷¹² Bkz. Gülen, *Kalbin Zümriü Tepeleri* 3, s. 227

4.2. Akılla İlgili Tartışmalar

4.2.1. Aklın Tanım ve Mahiyeti

Soyut bir kavram olması yönüyle akıl, kesin ifadelerle tarif edilememiş ve bu da, akıl hakkında farklı yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Daha konunun gündeme gelişiyle birlikte akıl üzerine düşünme ve akli açıklama gayretleri de başlamış; bunun sonucunda çeşitli akıl tanımları ortaya çıkmıştır.⁷¹³ Doğal olarak akıl konusundaki ilk tanımlar, felsefecilere aittir ve İslam dünyasında neş'et eden felsefeciler de bu konuda büyük ölçüde Yunan felsefecilerinden etkilenmişlerdir.⁷¹⁴ Mesela, akıl konusunda büyük ölçüde onları benimseyen Kindî'ye göre akıl, varlığın hakikatini kavrayan basit bir cevherdir.⁷¹⁵ Genelde felsefeciler, akıl ile ilmin arasını ayırmış ve aklın, insanda yaratılmış bir cevher olduğunu ve ilimlerin merkezi durumunda bulunduğunu iddia etmişlerdir.⁷¹⁶

Aklı birinci derecede bir değer olarak kabul edenlere göre akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran zorunlu bilgiler ile bilginin öğrenilmesini temin eden bir gücün adıdır.⁷¹⁷ Ebu'l-Huzeyl, akli, feylesoflar gibi eşyanın kendisiyle bilineceği bir 'kuve' olarak tasavvur etmiştir.⁷¹⁸ Cubbâi (ö.303/915) ise akli 'ilim' olarak tanımlamıştır. Ona göre, zorunlu ve nazârî bütün bilgiler ilimdir. İnsan, akılsızların kendilerini koruyamadığı tehlikelerden ilimle korunduğu için ilme akıl denilmiştir.⁷¹⁹ Cübbâi, akli kişinin teklife muhatap olması açısından tanımlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla, bu ikinci görüşü benimseyenler, Eş'arî'nin de ifade ettiği gibi 'bilgi kazanmaya (iktisab) yarayan gücün' akıl olarak adlandırılmasını uygun bulmamışlardır.⁷²⁰ Aklın tanımı hakkından Cübbâ'i'den yaptığı alıntıları tenkitsiz naklettiği için Eş'ârî'nin, akıl ile ilmi bir kabul ettiği iddia edilmiş,⁷²¹

⁷¹³ Bkz. Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, Çeviren; İbrahim Akbaba, Kitabevi, İkinci Baskı, İstanbul, 2000, s. 18 vd.

⁷¹⁴ Örnek olarak bkz. Çubukçu, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, s. 34, 35; İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çeviren; Süleyman Ateş, Ankara, trs. s. 62

⁷¹⁵ Kindî, *Tarifler Üzerine*, s. 57; *Akl Üzerine*, s. 151; Çubukçu, *a.g.e.* s. 18

⁷¹⁶ Bkz. Zerkeşi, *el-Bahru'l-Muhît*, c. 1, s. 117

⁷¹⁷ Eş'arî, *Makâlât*, s.480

⁷¹⁸ Hüsnî Zeyne, *el-Aklü Inde'l-Mu'tezile*, s.19

⁷¹⁹ Eş'arî, *a.g.e.* s. 480, 481

⁷²⁰ Eş'arî, *a.g.e.* s.481

⁷²¹ Hatta akıl ile ilmin aynı şey olduğunun bütün Eş'arîler ve Mu'tezile tarafından kabul edildiği öne sürülmüştür. Bkz. ez-Zerkeşi, *a.g.e.* c. 1, s. 117; et-Tehânevî, *Keşşâf*, c. 2, s.1033

hatta onun, akıl ile ilmin birbirinden ayrılmasını imkânsız gördüğü nakledilmiştir.⁷²² Akıl ile ilim arasındaki ilişkiyi kabul edenler, bu ikisi arasından umum-husus bulunduğunu belirtmişlerdir.⁷²³ Eş'ârî kelâmcılarından İbn Fûrek, 'akıl, kendisiyle çirkin fillerden sakınulan bir ilimdir' diyerek anılan iki tanımı birleştirmeye çalışmıştır.⁷²⁴ Aklın ilim olduğunu öne sürenlere göre, '**Hiç yeryüzünde dolaşmazlar mı? Dolaşsalardı, akledecekleri bir kalpleri olurdu**'⁷²⁵ âyeti, aklın kalpte bulunan ilmin adı olduğunu göstermektedir.⁷²⁶ Ebû Hânîfe, aklın beyinde bulunduğunu söylemiştir.⁷²⁷

İmâm Şâfiî (ö.204/819) aklın, 'nesnelere ve zıtlarını ayırıcı (mümeyyiz)' olduğunu söylemiştir.⁷²⁸ Akıl yaratılıştaki bulunan bir özellik kabul eden eden Mâtürîdî, muhtemelen bu ifadeden hareketle akıl, 'aynı nitelikte olanları bir araya toplayan, ayrılması gerekenleri ayıran' şeklinde tanımlamıştır.⁷²⁹ Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/855) akıl, *insanın yaratılışında bulunan bir tabiat (garîza)* şeklinde nitelendirmiştir.⁷³⁰ Haris el-Muhâsibî, Ahmed b. Hanbel'i izleyerek akıl, 'bilginin (marifet) kaynağı bir tabiattır (garîza)'⁷³¹ şeklinde anlatmıştır. Bu nedenle de aklın, ruhun özü anlamında 'safvetü'r-rûh' şeklinde adlandırılmasının delilsiz bir iddia olduğunu söylemiştir.⁷³² Hem duyuya hem de bilgiye akıl denilmesi, bilginin (ma'kûl) akıl ile öğrenilmesi sebebiyledir.⁷³³ Muhâsibî, bilmek, kabul etmek, inkâr etmek ve zannetmenin akıl melekesi ile meydana geldiğini söylemiştir.⁷³⁴ Bu durumda Gazâlî, haklı olarak, Muhâsibî'nin akıl, 'kendisiyle nazari ilimlerin bilindiği bir garîza' şeklinde tanımladığını söylemiştir.⁷³⁵ Ayrıca Gazâlî, Muhâsibî'nin tanımladığı aklın, insanları hayvanlardan ayıran, nazari ilim ve sanatların öğrenildiği; nesnelere idrakini temin eden kalpteki bir nur olduğunu belirtmiş-

⁷²² Et-Tehânevî, a.g.e. c. 2, s.1033

⁷²³ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s.618

⁷²⁴ Ez-Zerkeşî, a.g.e. c. 1, s. 117

⁷²⁵ el-Hacc, 22/46

⁷²⁶ Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Din*, s. 22

⁷²⁷ Bkz. Ebu'l-Bekâ, a.g.e. s. 619; ez-Zerkeşî, a.g.e. c. 1, s. 122

⁷²⁸ Şâfiî, *Risâle*, s.24; Zerkeşî, a.g.e. c. 1, s. 116

⁷²⁹ Mâtürîdî, a.g.e. s.5, 10, 11

⁷³⁰ Bu görüşü kabul edenler için bkz. Zerkeşî, a.g.e. c. 1, s.118-120; Yavuz, 'Akıl' md. DIA, c. 2, s.243

⁷³¹ Muhâsibî, a.g.e. s. 205

⁷³² Muhâsibî, a.g.e. s. 204

⁷³³ Eş'ârî, a.g.e. s.480

⁷³⁴ Muhâsibî, a.g.e. s. 205

⁷³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. 1, s. 85

tir.⁷³⁶ Bazı sünnî bilginlere göre akıl, nefsin/kalbin kendisiyle zaruri ve nazari bilgileri idrâk ettiği ruhanî/manevî bir nurdur.⁷³⁷ Bir başka deyişle akıl, madeni kalp ve ruhta, ışık ve etkisi dimağda bulunan, mahsus olmayan şeylerin idrâk edildiği manevi bir nurdur.⁷³⁸ Aklın mahiyetini anlatan bu tanımlar, ayrıca aklın çalışma düzeni ve bilgiyi elde etme sürecini de açıklamaktadır. Buna göre, ruhânî mânalar önce ruha iner, oradan kalbe intikal eder, sonra beyine yükselir ve beyin tarafından hayalde (mütehayyile) işlenerek bilgi haline gelir.⁷³⁹

Hâris el-Muhâsibî, naslara başvurarak, nass bulunmadığı yerlerde de istinbat ve kıyas ile aklın mahiyeti ve özelliklerini açıklamaya çalışmıştır.⁷⁴⁰ Aklın mahiyeti üzerinde durduğu için, akla ontolojik açıdan yaklaşan ilk bilgin olduğu söylenmiştir.⁷⁴¹ O, akıl hakkındaki risalesinde aklın görevinin yalnızca anlama ve açıklama olmadığını, aklın fonksiyonlarından birisinin de *Allah'ı bilme* (marifet) olduğunu söyler.⁷⁴² Kişinin Allah hakkında '*âkil*' olması demek, Allah'a iman etmesi demektir.⁷⁴³ Nitekim âyet-i kerimelerde akıl kelimesi, her iki anlamda da kullanılmıştır: '**Onu anladıktan** (akalûhu) **sonra, bildikleri halde tahrif ettiler**'⁷⁴⁴ meâindeki âyette '*akletmek*' fiili anlamak (fehm) mânasında kullanılmıştır. '**Onların kalpleri vardır, akletmezler**'⁷⁴⁵ şeklindeki âyette de '*akletme*', *Allah'ı bilmek*, yani *iman etmek* anlamındadır.⁷⁴⁶ Bu durumda ona göre aklın yerinin kalp olduğu söylenebilir. Zaten İslâm âlimlerinin bir kısmı, aklın duyguların mahalli olan beyinde bulunduğunu, diğer bir kısmı da hayatın özünün bulunduğu kalpte bulunduğunu söylemişlerdir.⁷⁴⁷ Hatta bazı dilcilere göre, aklın anlamların-

⁷³⁶ el-Gazâlî, *a.g.e.* c. 1, s. 85

⁷³⁷ Bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 618

⁷³⁸ Bkz. Elmalılı, *a.g.e.* c. 1, s. 566; et-Tehânevî, *Keşşâf*, c. 2, s. 1034

⁷³⁹ Bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.* s. 619

⁷⁴⁰ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 234, 235

⁷⁴¹ Bkz. Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.61

⁷⁴² Muhâsibî, *a.g.e.* s. 208-210

⁷⁴³ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 218

⁷⁴⁴ Bakara, 2/75

⁷⁴⁵ Hacc, 22/46

⁷⁴⁶ Muhâsibî, *a.g.e.* s.212, 213

⁷⁴⁷ Mâverdî, *a.g.e.* s.20 Mâverdî, aklın cevher olduğu iddiasını bu sebeple kabul etmemiştir. Bkz. *a.g.e.* s.21

dan birisi de kalptir. Arap dilinde akla kalp, kalbe de akıl denmiştir.⁷⁴⁸ Nitekim bir hadiste akletme fiili kalbe nispet edilerek, “**Kalbin akletsin**” buyurulmuştur.⁷⁴⁹

Mu'tezile kelâmcıları daha ilk temsilcilerinden itibaren, akla büyük önem vermişler; doğru bilginin ancak akıl yoluyla bilineceğini öne sürmüşlerdir. Bu açıdan onların ras-yonalist düşüncenin İslâm dünyasındaki ilk temsilcileri olduğu söylenebilir. Hatta onlara göre akıl, *Allah'ın insandaki vekilidir*.⁷⁵⁰ Mu'tezile bilginleri, felsefî fikirlerden de yararlanarak temel yaklaşımlarına uygun bir akıl tanımı yapmışlardır. Buna göre, akıl, iyinin kötünün bilinmesini, kişinin mükellef olmasını sağlayan, bir kuvvedir. Bir kısım Ehl-i sünnet bilginleri aklın nefsin/ruh manevî melekelerinden biri olduğunu, diğer melekelerin hata yaptığı gibi aklın da yanılabilceğini öne sürmüşlerdir. Onlara göre akıl *arazdır*. Hanefiler ise akli ‘*manevî bir nur*’ şeklinde nitelenmişler ve cevher olduğunu öne sürmüşlerdir.⁷⁵¹ Şâfiî fakîhlerinden Mâverdî (ö.450/1058) ise aklın, ‘*latif bir cevher*’ olduğu iddiasını kabul etmeyerek, ‘*araz*’ olduğunda ısrar etmiştir.⁷⁵²

4.2.2. Akli İlkeler

İnsanların, doğuştan, ‘*aklın ilkeleri*’ denilen bazı akli yetenekleri sahip olduğu öne sürülmüştür. İnsanların yaratılışında bulunan akla, ‘*garizî*’ yani ‘*fitri akıl*’ da denildiği daha önce de zikredilmişti.⁷⁵³ Ancak yaratılıştan gelen bu özelliği, ‘*istidlal*’ veya ‘*nazar*’ şeklinde adlandırılan akıl yürütmeden ayırmak gerekmektedir. Akıl yürütme, ‘*başka hükümlere ulaşmak için bir takım önermeler düzenleme*’ şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁵⁴ Akıl yürütülerek kazanılan bilgiye ise, ‘*istidlali bilgi*’ denilmektedir.⁷⁵⁵ Muarızları tarafından akıl yürütmeye verdikleri önem sebebiyle zaman zaman ‘*nazzâr*’ şeklinde

⁷⁴⁸ el-Fîruzâbâdî, Mecdüddîn, *Besâiru Zevî't-Temyîz fi Letâfi'l-Kitâbi'l-Azîz*, c. 4, s. 288; İbn Manzûr, *a.g.e.* ‘akl’ md.

⁷⁴⁹ Darimî, *Mukaddime*, 2

⁷⁵⁰ Ma'rûf, Nâyif, *el-İnsân ve'l-Akl*, Sebîlü'r-Reşâd, Birinci Baskı, Beyrut 1995, s. 54

⁷⁵¹ Ebu'l-Bekâ, bu görüşü Ehl-i sünnet'e nispet eder. Ona göre, Mu'tezile ve bazı bilginler, aklın araz olduğunu iddia etmişlerse de, bu doğru değildir. Bkz. *el-Külliyât*, s. 618

⁷⁵² Mâverdî, *a.g.e.* s. 20, 21

⁷⁵³ İnsanlarda doğuştan bulunan akla ‘*matbû' akıl*’ ve ‘*bi'l-kuvve akıl*’ da denilmektedir. Bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.* s. 618,619; Mâverdî, *a.g.e.* s. 20,31; İbn Kuteybe, ‘*fitrat delili*’nden bahsetmektedir ki o, bu terim ile muhtemelen insanın yaratılışındaki akıl melekesini kastetmektedir. Bkz. *Te'vil*, s.70

⁷⁵⁴ Râzî, *Kelâm'a Giriş* (el-Muhassal), Çeviren; Hüseyin Atay, s.35

⁷⁵⁵ Nesefî, Ebu'l-Mu'in, *Tebşiratü'l-Edille*, Neşreden; Hüseyin Atay, Ankara 1993, c. 1, s. 9; el-Bâkîllânî, Ebû Bekr, *Temhîdü'l-Evâil*, Beyrut 1987, s.27

adlandırılan⁷⁵⁶ Mu'tezile imamları da 'nazar' terimi ile akıl yürütmeyi kastetmektedirler. Onlar nazarı, 'bilgiye ulaşmak için delillerin tetkik edilmesi' şeklinde tanımlamaktadırlar.⁷⁵⁷ Elde edilen bilgi, yani sonuç dikkate alınarak akıl yürütme işleminin bazen 'tecrübî akıl' şeklinde de adlandırıldığı olmuştur.⁷⁵⁸

Anılan iki akıl arasında, daha farklı kategorilerden bahsedilmekte ise de, bunlar daha ziyade bu iki aklın kısımları gibidir.⁷⁵⁹ Ayrıca bu ikili ayırım, aklın mahiyetini ve bilgi edinme sürecini de göstermektedir. Gazâlî'nin *garizî akıl* ile akıl yürütme arasındaki ilgiyi, güneş ışığı ile göz arasındaki ilgiye benzetmesi de bunu teyit etmektedir.⁷⁶⁰ İnsanların yaratılıştan sahip olduğu akıl melekesi, her insanda farklı derecelerde bulunmaktadır.⁷⁶¹ Arap dilinde, devenin başına benzetilerek anlatılan akıl da, bu *fitrî* akıldır.⁷⁶² İnsanlar fitratlarındaki bu akıl melekesi nedeniyle mükellef olmaktadır. Mükellefiyetin kaldırılması ise, *fitrî* aklın bulunmaması sebebiyledir. İnsanların ahlâk zayıflığını anlatmak maksadıyla akılsız oldukları söylendiğinde kastedilen de, yine *fitrî* akıl melekesidir.⁷⁶³ Bir görüşe göre Kur'an-ı Kerim'de 'akıl bulunmadığı' için insanlardan teklifin kaldırıldığı anlatıldığı yerlerde *fitrî akıl yeteneği*; 'akılsız oldukları için' kafirlerin kınandığı âyetlerde ise *akıl gücü ile kazanılan ilim* kastedilmiştir.⁷⁶⁴

Aklın doğuştan bazı ilkeleri bulunduğu iddiası, rasyonalist akımın üç temel özelliğinden birisidir. Rasyonalizmin bu üç temel özelliğini şöyle sıralamak mümkündür: Birincisi, insan zihni doğuştan bazı temel kavram ve fikirlerle donanmıştır. İkincisi, zihin duyu-

⁷⁵⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut 1988, s. 96; Konuyla ilgili olarak Zerkeşi. Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında ayırım yapmaksızın 'Kelâmcılar, nazar ehlidir; nazar ise sürekli aklı öne geçirir' demektir. Bkz. *el-Bahrü'l-Muhît*, c. 1, s. 116

⁷⁵⁷ Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kahire, 1965, s. 45

⁷⁵⁸ Zerkeşi, *a.g.e.* c. 1, s. 122; Akıl yürütmeye ayrıca '*akl-ı mükteseb*', '*akl-ı mesmû*' ve '*akl-ı müstefâd*' da denildiği bilinmektedir. Bkz. Mâverdî, *a.g.e.* s. 22, 31; Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.* s. 619; el-Firuzabâdî, *Besâir*, c. 4, s. 85

⁷⁵⁹ Gazâlî'nin ayırımı için bkz. *İhyâ*, c. 1, s. 85 vd.

⁷⁶⁰ Gazâlî, *a.g.e.* c. 1, s. 85

⁷⁶¹ Gazâlî, *a.g.e.* c. 1, s. 87; Elmalılı, *a.g.e.* c. 1, s. 567

⁷⁶² Mâverdî, *a.g.e.* s. 21, 22

⁷⁶³ Mâverdî, *a.g.e.* s.29

⁷⁶⁴ İsfahânî, *a.g.e.* s.578; Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.* s.451

lardan bağımsız olarak bilgiye ulaşabilir. Üçüncüsü, gerçeklik hakkında zorunlu doğruluklara ulaşmak mümkündür.⁷⁶⁵

Akılıncılar, akılda tümel (külli) ve zorunlu bazı temel ilkeler bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlar, özdeşlik (aynılık), çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığıdır.⁷⁶⁶ Bu ilkeler, ilk defa Aristo tarafından dile getirilmiştir.⁷⁶⁷ Akıl yürütme işleminde temel alınan önermeler, ‘*aklın ilk ve apaçık*’ bu ilkelerine dayalı ise, sonuçta elde edilen bilginin de ‘*kesin ve zarûrî*’ olacağı öne sürülmüştür.⁷⁶⁸ Nitekim Nesefî (ö.508/1115), aklî ilkelere dayanılarak elde edilen bilgiyi, ‘*bedihî*’ yani ‘*apaçık bilgi*’ şeklinde nitelendirmiştir.⁷⁶⁹ Aklî ilkeler ile vasıtasız bilgi, nazar ile ise spekülâtif bilgi elde edilir. Bu nedenle İslâm felsefecileri, mutlak mânada ‘*akıl*’ denildiğinde *aklî ilkeleri*, ‘*nazar*’ ile ise *akıl yürütmeyi* kastetmişlerdir.⁷⁷⁰

Aristo mantığını benimseyen Mu’tezile,⁷⁷¹ ilk defa Aristo’nun dile getirdiği aklî ilkeleri, aklın tartışılmaz kesin nitelikleri olarak kabul etmiştir. Mu’tezile, anılan bu ilkeleri bazen ‘*delilü’l-akl*’⁷⁷² bazen de ‘*hüccetü’l-akl*’ şeklinde ifade etmiştir.⁷⁷³ Mu’tezile kelâmcıları, aklî ilkelerle elde edilen bilginin, bir başka deyişle apaçık olarak bilinenin, ayrıca delil ile ispatının gerekmediğini söylemişlerdir.⁷⁷⁴ Bu nedenle Mu’tezile çelişkili delilleri ve çeliştiğini öne sürdükleri haberleri kabul etmemiştir.⁷⁷⁵ Nitekim Câhız, bir

⁷⁶⁵ Cottingham, John, *Akılçılık*, Çeviren; Bülent Gözkân, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.17

⁷⁶⁶ Aster, Ernest von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, Çeviren; Macit Gökberk, İstanbul, 1972, s. 113 vd.

⁷⁶⁷ Aster, *a.g.e.* s.113 vd.

⁷⁶⁸ Olguner, Fahreddin, *Fârâbî*, İzmir 1993, s. 96

⁷⁶⁹ Nesefî, *Tebşıra*, c. 1, s. 9; Ehl-i sünnet kelâmcıları, genelde söz konusu ilkeleri ayrı bir bilgi kaynağı olarak sınıflandırmamıştır. Aklî ilkeler yerine de, mücerret akıl kelimesini kullanmışlar; akıl delilini anlatmak için kimi zaman ‘*hüccetü’l-akl*’ terimini, kimi zaman da akılla elde edilen bilgiyi dikkate alarak zarurî ‘*zorunlu bilgi*’ ifadesini kullanmışlardır. Zira onların zorunlu bilgi için verdikleri tanımlara bakıldığında, aklî ilkelerle ulaşılan bilgiyi kastettikleri görülmektedir. Bkz. Eş’arî, *Makâlât*, s. 480

⁷⁷⁰ Ülken, *İslâm Felsefesi*, s.55

⁷⁷¹ Ma’rûf, *a.g.e.* s.56

⁷⁷² ‘*Delilü’l-akl*’ ifadesi için bkz. Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğni fî Ebvâbi’t-Tevhid*, Kahire 1965, c. 11, s. 437

⁷⁷³ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s.50

⁷⁷⁴ Abdülcebbar, *a.g.e.* c. 11 s. 505, 506

⁷⁷⁵ Aklî ilkeler, fizik ve metafizik âlem konusunda yetersiz olmakla birlikte, hicri 2. ve 3. yüzyıllardaki hâkim akılcı düşüncenin de etkisiyle, bazı nasların reddedilmesine gerekçe yapılmıştır. Meselâ, ‘*çelişmezlik*’ ilkesine dayanarak mülhidler, Kur’ân’da çelişki olduğunu iddia etmişler; Mu’tezile kelâmcıları da ‘*Hadisler arasında çelişki*’ bulunduğu iddiasını sürekli gündeme getirmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân*, Kahire, 1973, s. 22 vd. Muhtemelen Mu’tezile’nin, çelişki

yerde çelişkili haberlerin delil olamayacağını anlatırken, çelişmezlik ilkesine atıf yaparak ‘çünkü onlar, *‘hüccetü’l-akl’da denk olurlar*’ demektedir.⁷⁷⁶ Yine o, Hz. Ali’nin Müslüman oluşu ile ilgili rivayetleri değerlendirirken, *‘hüccetü’l-akl, çelişkili iki hükmünden birinin tercih edilmesini gerektirmez*’ demiştir.⁷⁷⁷

Mu’tezile bilginleri, *‘Yaratıcının herhangi bir sıfatında yaratılmışlara benzetilmesini de akıl deliline aykırı’*⁷⁷⁸ bulmuşlardır. Bu nedenle teşbih ifade ettiğine kanaat getirdikleri haberleri, istidlale gerek duymadan *‘hüccetü’l-akl’*a aykırıdır gerekçesiyle reddetmişlerdir. Zira, söz konusu meselelerde, kıyastan ve diğer akıl yürütme metotlarından istifade mümkün değildir. Nitekim fizik ötesi hakkında, akıl ile bilgi edinmenin imkân dışı olması sebebiyle, filozoflar da, ancak müstefâd (feyz almış) aklın bu konularda isabetli fikir beyan edebileceğini öne sürmüşlerdir.⁷⁷⁹ Gazâlî, filozofların bu açıklamasını yeterli görmemiş ve haklı olarak *‘saf akla dayalı bir metafizik kurulamayacağını’* söylemiştir.⁷⁸⁰

Eski filozoflar bizatihi akıl kavramı üzerinde durmuşlar; onun bir içeriğinin bulunduğunu farz etmişlerdir. Kimine göre akıl, bazı ilkelere kimine göre de yaratılıştan gelen fikirlere sahiptir. Ancak günümüzde akıl bir araç kabul edilmekte; bir ilkeler bütünü şeklinde değil, belirli ilkelere dayanarak faaliyetinde bulunma gücü şeklinde tasavvur edilmektedir.⁷⁸¹ Bir başka deyişle günümüzde ilk dönem Arap dilinde, Hadis ve Kur’ân’da olduğu gibi, aklın kendisi üzerinde değil, aklın faaliyeti üzerinde durulmaktadır. Zira akli ilkeler, fizik ötesi bir tarafa, günümüzde fizik âlem ile ilgili konulardaki değerini bile yitirmiştir. O ilkelerin en sağlamları sayılan *özdeşlik* ve *çelişmezlik*, zamanımızda ilim ve felsefe alanlarında ciddi mânada sarsıntıya uğramıştır.⁷⁸²

konusundaki aşırılığını tadil etme düşüncesiyle Sadüddîn et-Teftâzânî (ö.793/1391), *çelişki* konusunun kadim filozofları tarafından mantık ilminde ele alındığını ifade etmiş; aralarında çelişkinin gerçekleşmesi için iki şeyin ne gibi niteliklerinin bulunması gerektiğini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Teftâzânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, Beyrut 1989, c. 2, s. 60 vd.

⁷⁷⁶ Câhız, *el-Osmâniyye*, Neşreden; Abdüsselâm Hârûn, Kahire, 1955, s. 4

⁷⁷⁷ Câhız, *a.g.e.* 4

⁷⁷⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.* s. 135

⁷⁷⁹ Olguner, *a.g.e.* s. 96, 97

⁷⁸⁰ Olguner, *a.g.e.* s. 49

⁷⁸¹ Bkz. Câbirî, *a.g.e.* s. 24 vd.

⁷⁸² Ayasbeyoğlu, *Kur’an’da Akıl*, s. 49

4.2.3. Akıl-İrade İlişkisi

Mu'tezile'nin akıl anlayışını kavramak için, insanın fiil yapma güç ve kudreti anlamında *istitâ'at*⁷⁸³ hakkındaki görüşlerinin bilinmesi de gerekmektedir. Zira *istitâ'at* kavramının Mu'tezile mezhebinde merkezî bir önemi vardır. Mu'tezile'ye göre *istitâ'at*, *insanda fiilden önce bulunan ve bir fiilin veya zıddının yerine getirilmesi için gerekli olan güçtür*.⁷⁸⁴ Mu'tezile'den Bîşr İbn el-Mu'temir (ö. 210/825) bu gücü, *kişinin bedeninin sağlam olması ve uzuvlarında bir eksiklik bulunmaması* şeklinde tanımlamıştır. Ebu'l-Huzeyl ise, beden bu sağlamlığının yanında, ona eklenen bir araz bulunduğunu, işte bu arazın *istitâ'at* olduğunu söylemiştir.⁷⁸⁵ Ayrıca Mu'tezile, Allah Teâlâ'nın insanı güç yetiremeyeceği işlerle sorumlu tutamayacağını da iddia etmiştir.⁷⁸⁶ Böylece onlar, insanın bütün fiillerini kendisinin yaptığını, fiillerin meydana gelişini sağlayan gücün de, fiilden önce mevcut bulunduğunu iddia etmişlerdir.⁷⁸⁷ Buna bağlı olarak, insana ait bilme (aklî) ve iyiyi kötüden seçme özelliklerinin (ahlakî). *istitâ'at* denilen bu güç ile harekete geçtiğini öne sürmüşlerdir.

Anlaşılabacağı üzere Mu'tezile, *istitâ'at* *beden ve ruh* sağlığı şeklinde tasavvur etmektedir. Allah (cc), insan bedenini sağlıklı kılar ve dinin temel gayelerini öğretirse, insan, aklıyla hakikati bulabilir. Câhız, Allah Teâlâ'nın insan bedenini ve nefsini düzeltmesi ile bedenin dengeli bir yapıya kavuşacağını, bunun sonucunda aklın, hakikati bulmaya güç yetirebileceğini öne sürmektedir. Nitekim âyet-i kerimede '**Nefse ve onu düzeltene** (tesviye)'⁷⁸⁸ buyrulurken, '*tesviye*' fiili Allah Teâlâ'ya nispet edilmiştir. Câhız, Allah Teâlâ'nın psikolojik ve fizikî açıdan sağlıklı bir bedene sahip kıldığı ve lehindeki ve aleyhindeki temel hükümleri öğrettiği kişilerin, akıllarıyla hakikati bilebileceğini ileri sürmektedir.⁷⁸⁹ Bu durumda, bilginin elde edilme sürecinde, ya da imanın oluşumunda Allah Teâlâ'nın katkısı bulunmamaktadır. Bilgi ve marifet, yaratılıştan insana verilen '*güç*' ve '*hür irade*'yle elde edilmektedir.

⁷⁸³ Bu kavram için bkz. Yeprem, Saim, *İrade Hürriyeti*, İstanbul 1984, s. 182 vd.

⁷⁸⁴ Eş'arî, *a.g.e.* s. 230

⁷⁸⁵ Eş'arî, *a.g.e.* s. 229; el-Hayyât, *el-İntisâr*, s. 131

⁷⁸⁶ el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 230

⁷⁸⁷ Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, 1979, s. 126

⁷⁸⁸ Şems, 91/7

⁷⁸⁹ Bkz. Câhız, *el-Mesâil ve'l-Cevâbât fi'l-Ma'rife*, (Resâilü'l-Câhız içinde), c. 4, s. 58, 59

İstitâ'atın, insanların fiillerinin yaratılmasında müstakil yeterliliği olduğu kabul edilince, onun ihtiva ettiği akıl gücünün de, doğruları bilmede yeterli olacağı kabul edilmesi kaçınılmazdır. Mu'tezile kelâmcıları akli, insan fiillerinin fâili/yaratıcısı kabul ettikleri '*istitâ'at*' ile birlikte düşünmüşlerdir. Onlara göre, insan ile hayvan arasındaki temel fark, *istitâ'at* ve *temkîndir*. İstitâ'at bulunduğunda, akıl ve marifet de bulunur. Akıl ve marifetin bulunması ise, istitâ'atın varlığını gerektirmez. İnsanı diğer varlıklardan değerli kılan akıl, marifet ve istitâ'attır. Aklın vazifesi, delil getirme ve tefekkür; marifetin vazifesi, hakkı hevaya tercih etmek; istitâ'atın vazifesi ise, insanın mükellef olmasını temindir.⁷⁹⁰ Bu durumda onlara göre müstakil bir varlığı olduğu kabul edilen istitâ'atın, akli ve marifeti, yani iyiyi kötüyü bilme ve seçme kabiliyetini de ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Câhız, insanların iyi ve kötüyü seçme özelliklerinin, yine istitâ'atın içinde mündemiç bulunan *marifete* ait olduğunu kabul etmektedir. Bu durumda onlar, insanların kendi fiillerini yarattığını, aklın kendi başına delil olduğunu, iyilik ve kötülük gibi ahlâkî değerlerin de '*marifet*' adı verilen ayrı bir güç ile bilindiğini kabul etmiş olmaktadır.

Ehl-i sünnet kelâmcıları ise istitâ'ati, '*Allah Teâlâ'nın ihtiyarî fiilleri yapabilmeleri için canlılarda yarattığı araz*' şeklinde tanımlamışlardır.⁷⁹¹ Ancak fiilin meydana gelme anında, fiille birlikte bulunan yeterli kudreti, '*hakiki istitâ'at*' şeklinde niteleyerek, istitâ'atı ikiye ayırmışlardır.⁷⁹² Ehl-i sünnet, işte bu hakiki istitâ'atın Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını, Mu'tezile ise istitâ'atın kula, yaratılışında verildiğini, her fiille birlikte ayrıca yaratılmadığını söylemektedir. Dolayısıyla onlar, kulun, fiillerinin gerçek fail ve yaratıcısı olduğunu iddia etmektedirler.⁷⁹³ Onlara göre, istitâ'at gibi akıl ve marifet de, insanın bizatihi kendisine ait bir fiildir. Akli istidlâl, Mu'tezile tarafından muhtemelen bu nedenle önemsenmiş ve akıl doğruya ulaştırıcı, varlığın hakikatini anlamayı temin eden müstakil bir delil telakki edilmiştir.

⁷⁹⁰ Câhız, *Kitâbu'l-Hâyevân*, Beyrut, 1969, c. 5, s. 543, 544

⁷⁹¹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 19

⁷⁹² Cürcânî, *a.g.e.* s. 19; el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Tevkîf alâ Mühimmâti't-Te'ârîf*, Beyrut, 1990, s. 57

⁷⁹³ Gölcük, *a.g.e.* s. 126

4.2.4. Nedensellik

Mu'tezile'nin akıl anlayışını belirleyen etkenlerden birisi de, onların kainatta zorunlu bir nedensellik (illiyet) kanunun bulunduğuna inanmasıdır. Mu'tezile'ye göre Allah Teâlâ, fiillerini bir illete dayandırması zorunludur.⁷⁹⁴ Bu taktirde yaratılıştaki, akıl tarafından belirlenmesi mümkün kanunlar vardır. Onlara göre akıl, kainattaki hakikatlerin esasını ve yaratılıştaki söz konusu temel ilkeleri tespit edebilir.⁷⁹⁵ Nitekim Câhız, hayvanların öldürülmesinin, akıl delilinin belirleyeceği maslahata dayanarak caiz olacağını öne sürmektedir.⁷⁹⁶ Mu'tezile'nin, hüsün ve kubhun akliliğini dayandığı bu sebeplilik ilkesi eleştirilmiş; kainatta zorunlu bir sebeplilik kanununun bulunmadığı öne sürülmüştür.⁷⁹⁷

Eski Yunan düşüncesinde, özellikle de Aristo'da, akıl daha çok tabiatı anlamaya yöneliktir. Onlara göre akıl, nesnelere arasındaki nedenlerin kavranmasıdır.⁷⁹⁸ Akıl ile nesnelere arasındaki ilişki, ilk dönem Mu'tezile bilginlerinin ilgisini çeken konulardandır. Bazı Mu'tezile bilginleri, canlıların hareketlerinde ve nesnelere Allah tarafından ilk yaratılışlarında belirlenmiş özelliklerin bulunduğunu; Allah'ın sürekli bir yaratmasının olmadığını, bütün değişim ve hareketliliğin söz konusu özelliklerin tesiriyle meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir.⁷⁹⁹ Bilindiği gibi bu, determinist bir kainat anlayışıdır. Böylece eşyada, mutlak anlamda bir nedenselliğin bulunduğu ve bunun akılla bilinebileceği kabul edilmiş olmakta, Tanrı pasif bir ilk yaratıcı şeklinde tasavvur edilmektedir.

4.2.5. Akıl-Vahiy İlişkisi

Hemen her fırka, Kur'an'da olduğu gibi akıllı da, deliller arasında kabul etmekle birlikte sıralamada farklılıklar söz konusudur. Sünnî alimler, Kur'an'ı ilk sıraya alırken

⁷⁹⁴ eş-Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlü'l-Ahkâm*, Beyrut, trz., s. 97

⁷⁹⁵ Ma'rûf, *a.g.e.* s.56

⁷⁹⁶ Câhız, *a.g.e. c. 1*, s. 162

⁷⁹⁷ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Özlem, Doğan, *Felsefe ve Doğa Bilimleri*, İstanbul, 1996; Hacıkadiroğlu, Vehbi, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul, 1996; Macit, Muhittin, *İnkân Metafiziği Üzerine, Gazâli'nin Felsefi Determinizmi Eleştirisi*, Dîvân İlmî Araştırmalar, yıl 2, sayı 3, İstanbul 1997, s. 93-141

⁷⁹⁸ Bkz. Câbirî, *a.g.e.* s. 20, 29, 30

⁷⁹⁹ Mu'tezile'den Mu'ammer İbn Abbâd (ö.215/830) ve talebelerinin kısmen de Sümâme ve Câhız'ın bu görüşü benimsedikleri nakledilmiştir. Ancak son dönem Mu'tezile bilginleri tarafından bu görüş tenkit edilmiş ve reddedilmiştir. Bkz. Abdülcebbâr, *el-Muhîr bi't-Teklif*, Kahire trz. s. 76, 387

Mu'tezile ekolü akılı, deliller sıralamasında ilk sıraya koymuştur. Nitekim akılla ilgili risâlesinde Muhâsibî, Mu'tezile gibi akılı yüceltmemiş, aksine akılî idrakin sınırını göstermeye çalışmış; bu maksatla nakle öncelik vermiş, nakli *asıl*, akılı ise *fer'* kabul etmiştir. *'İki tane delil vardır: Biri, açık müşahade diğeri de, mütevatir haberdir. Akıl, delili, delil de, akılı içermektedir. Akıl, istidlal eder. Müşahade ve haber ise, istidlalin illeti ve aslıdır. Asıl olmayınca fer'in bulunması ve delilsiz istidlal yapılması mümkün değildir. Haber doğruluğa delâlet eder. Kim aslı tahkim etmeden fer'i alırsa hatalı sonuçlara ulaşır'*⁸⁰⁰ diyen Muhâsibî'ye göre, mütevatir haber, yani Kur'ân aslıdır; akıl, Kur'ân'a dayanmadan delil getirmeye kalkışırsa hatalı sonuçlara ulaşır.

Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Câhız, Muhâsibî'nin aksine, yakînî bilginin ancak akılla temin edilebileceğini öne sürmüştür.⁸⁰¹ Ona göre, gerçek delil, akıldır. Nesne ve olaylara ilişkin iki türlü hüküm vermek mümkündür. Duyularla eşyanın görüşünü hakkında; akıl ile ise eşyanın görünmeyen (bâtınî) yönü hakkında hüküm verilir.⁸⁰² *'Hüccet, ikidir: Açık müşahade ve mütevatir haber. Müşahade ve onun teferruatı hakkında konuşunca, onun aslını ve ondan ayrılanları bilmek gerekir. Kesin delillerin asıl olanları kabul edilmeli, fer'î olanları da bilinmelidir. Akıl, delil getiren; müşahade ve haber ise istidlalin illeti ve aslıdır. Asıl olmadığında fer'in bulunması, delilsiz istidlal yapılması imkansızdır. Akıl, delili, delil ise akılı içerir; her biri diğeri gereklidir. Birisinin gerekli olduğu bir durumda, diğeri iptal edilmesi uygun değildir'*⁸⁰³ diyen Câhız'ın bu ifadeleri, Muhâsibî'ye cevap niteliğindedir.

Şu bir gerçektir ki akıl, vahyin vesayeti altına girdiği zaman gerçek değerine yükselir. Bir noktadan sonra akıl, karanlık görmeye başlar ve karanlıklara teslim olur. Fakat idrak edemediği ve kavrayamadığı meseleler karşısında vahyin rahlesi önünde diz çökse, doğrudan doğruya Cenab-ı Hak'dan gelen esentilerle yeniden önü aydınlanır, karşısında bambaşka ufuklar açılır. Dolayısıyla, o da hız kesmeden yürür.

Demek ki akıl, kainatı ve tabiatı düşünmeyi esas alana natüralist bir mülahazayla veya kozmos düşüncesine bağlı olarak bazı şeyler ortaya koyabilir; fakat, bu sadece Allah'a

⁸⁰⁰ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 232

⁸⁰¹ Çubukçu, *a.g.e.* s. 161

⁸⁰² Câhız, *Hayevân*, c. 1, s. 207

⁸⁰³ Câhız, *Hüccetü'n-Nübüvve* (Resâilü'l-Câhız içinde), Kahire, 1979, c. 3, s. 225. 226

inanmayanlar için böyledir ve yalnızca onlar için bir ölçüde yeterli olabilir. Çünkü onlar, ötesini zaten görememekteler. Ne var ki, Allah'a inanan insanların, sadece aklın ürünleriyle tatmin olmaları mümkün değildir. Düşünce ufuklarını mutlaka genişletmeleri, derinleştirmeleri lazımdır. O da ancak vahiyle mümkün olur.⁸⁰⁴

4.2.6. Aklî Bilginin Değeri

Mu'tezile ile Ehlî sünnet akılla kazanılan bilginin değeri ve bağlayıcılığı konusunda da ihtilaf halindedirler. Her iki grup, aklın yanılabilirliğini kabul etmiştir. Akıl, insanın psikolojik durumundan, sosyal konumundan etkilenmeyen, her şeye rağmen hakikatin bilgisine ulaşan soyut bir varlık değildir. Toplum ve insan psikolojisinin aklı etkilediği ve doğru düşünmeyi engellediği, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile bilginlerinin bir çoğu tarafından kabul edilmiştir. Akıl yalnızca, dış unsurlardan etkilenmez, insanların psikolojik durumu ve fikrî tercihleri de, sağlıklı düşünmeyi ciddi bir şekilde yönlendirir.⁸⁰⁵ Muhâsibî, aşırı sevgi ve düşmanlığın itidali bozacağını ve aklı ifsad edeceğini söylemiştir. Ona göre, bu durumdaki bir insan, bâtili hak, hakkı bâtil şeklinde tasavvur edebilir.⁸⁰⁶ Haddizatında aklın, bir garîze (tabiat) olduğunu söylemekle, Muhâsibî ve Ahmed İbn Hanbel gibi Ehl-i Sünnet âlimleri, aklın insanda bulunan diğer duyular gibi, dış etkilere açık olduğunu ve yanılabilirliğini kabul etmiş olmaktadır.

Mu'tezile, akletmenin insana ait bir fiil olduğunu kabul ettiği için, insanın diğer fiilleri gibi aklın da yanılabilirliğini söylemiştir. Akıl, toplumdaki örf ve âdetlerden yanlış etkilenebilir. Nitekim Ebû İshâk İbrahim İbn Seyyâr en-Nazzâm da, bu görüşü benimsemiş, hatta bazı olayları bu düşünceye dayanarak açıklamıştır. Nazzâm, cinlerin insanlara görünmesinin psiko-sosyal bir durum, bir tür yanılgı olduğunu öne sürmüştü; şüphe, zihin dalgınlığı ve psikolojik bozukluklar sebebiyle, *görmediğini gördüm, duymadığını duydum* zanneden insanların bu tecrübeleri, başkalarından dinlenen bir şiir veya ata sözüyle teyit edilince, vehimlerin inanç haline geldiğini söylemiştir. Ona göre, yeni yetişen nesillerin bu inançlarla büyütülmesi ve terbiye edilmesi neticesinde de, bâtil inançlar haki-

⁸⁰⁴ Gülen, M. Fethullah, *Kırık Testi*, s. 245

⁸⁰⁵ Surûş, Abdülkerim, *İlim ve felsefeye Giriş*, Ankara, 1990, s. 24; Habermas, Jürgen, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim Çeviren*; Mustafa Tüzel, İstanbul, 1993, s. 104

⁸⁰⁶ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 233

kat gibi topluma yerleşmiştir.⁸⁰⁷ Nazzâm 'ın talebesi Câhız da, akıl yürütmedeki hataları daha ziyade, psikolojik etkenlere bağlama eğilimindedir. Ona göre, insanın psikolojik tabiatı aklına karşı kuvvetlenirse, aklını zayıflatıp değiştirir. Zayıflayıp değişen akıl ise, insan zihnindeki mânaları değiştirir ve o mânalar olmadıkları gibi görünmeye başlarlar.⁸⁰⁸

Mu'tezile insanın beden ve ruh sağlığının yerinde olması; çevreden yanlış düşüncelere sevk edecek yönlendirmelerin bulunmaması durumunda aklın, doğru bilgiye ulaşacağını öne sürmüştür. Ehl-i Sünnet ise, aklın doğru bilgiye ulaşabilmesi için vahye dayanması gerektiğini belirtmiştir. Muhâsibî, Kur'an'daki kullanımına dayanarak aklın, iki özelliğinin bulunduğunu birincisinin *anlama*; ikincisinin ise hakikatı *kabul etme*, yani *iman* olduğunu söylemiştir. Ona göre, ikinci mânada akletme, kalbin vazifesidir.⁸⁰⁹ Buna göre Muhâsibî, isabetli bir yaklaşımla, *zeka* ile '*iman etme melekesi*'ni ayırmıştır; bir başka deyişle, *bilgi* ile *imani* tefrik etmiştir.⁸¹⁰ Halbuki Mu'tezile kelâmcılarının ifadelerinden, hüsun ve kubhun, dolayısıyla iman ve küfrün akılla gerçekleştiği kanaatinde oldukları; bu sebeple kesin ve yakînî bilgi ile imanı birbirinden ayırmadıkları anlaşılmaktadır. Halbuki Ehl-i Sünnet bilginleri, bilginin öğrenilmesinin bile ısrarla, '*Allah'ın tevfiği*' ile gerçekleştiğini öne sürmüşlerdir.⁸¹¹

4.2.7. Akıl ve Kalp

Kur'an açısından kalp, insanın manevi yönünü ifade eder ve kalbi ifade etmek için genelde *fuâd*, *rav'*, *cinân*, *lubb* ve *akıl* gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Aslında bu kelimeler, mana itibariyle birbirine geçmiş, lügat yönüyle de birbirini destekleyen ifadelerdir.

Çoğu yerde, *kalb* denildiği zaman, *akıl* da kastedilmektedir. **'Elbette bunda, içinde bir kalb taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için**

⁸⁰⁷ Câhız, *Hayevân*, c. 6, s. 248-250

⁸⁰⁸ Câhız, *el-Mesâil ve'l-Cevâbât fi'l-Ma'rife* (Resâilü'l-Câhız içinde), c. 4, s. 58, 59

⁸⁰⁹ Muhâsibî, *a.g.e.* s. 208 vd.

⁸¹⁰ İman-bilgi ilişkisi için bkz. Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul, s. 84 vd.

⁸¹¹ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 618; Daha geniş bilgi için bkz. Tekineş, *a.g.e.* s. 202 vd. Ayrıca bkz. Tekineş, Ayhan, *Müşkilü'l-Hadis İlmî*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 1997, s. 348 vd.

alacak bir ders vardır⁸¹² ayetinde ifade edilen kalpten maksat da, akıldır. Arap dilinde, kalple ilgili terimler kullanılırken, kalbin yerine akıl kelimesi de kullanılmakta ve iki kelime birbirini ifadede istimal edilmektedir. Her iki kelimenin arasındaki irtibat noktalarına değinmeden bazı insanlar kalbe, doğrudan akıl da demişlerdir. Kur'an'da kalb kelimesi, akıla nispetle daha kapsamlıdır ve akılı da içine almaktadır.⁸¹³

Yemen'den gelen hey'eti, etrafındakilere anlatırken Hz. Peygamber (sas), **'Onlar, kalp yönüyle daha rakik, fuâd yönüyle de daha yumuşak'**⁸¹⁴ buyurmuş ve kalbi *rikkatle*, yüreği de *yumuşaklıkla* vasfetmiştir.

Allah Rasûlü (sas), **'Sübhâne Mukallibe'l-Kulûb!'** diye dua ederken aynı mesele ayette, **'Onların kalplerini ve gözlerini ters çeviririz. İlkin ona inanmadıkları gibi o mücizeyi gördükten sonra da inanmazlar ve onları taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın bırakırız'**⁸¹⁵ şeklinde ifade edilmekte ve kalple fuâdın, birbirinin yerinde kullanıldığı açıkça gösterilmektedir ki, bu da akıl demektir.

Kişinin, Allah hakkında *'âkil'* olması demek, Allah'a iman etmesi anlamına gelmektedir.⁸¹⁶ Nitekim ayetlerde akıl kelimesi, anlamak ve Allah'ı bilip O'na iman etmek anlamlarında kullanılmıştır. **'Nasıl olur onların size güvenmelerini beklersiniz ki onlardan bir zümre vardı ki Allah'ın kelamını işitip akılları aldıktan sonra, bile bile onu tahrif eder, değiştirirlerdi'**⁸¹⁷ ifadelerinde akletmek, anlamak yerinde kullanılırken, **'Peki bu inkârcılar biraz olsun dünyayı gezip dolaşmazlar mı ki, hiç değilse bu sayede düşünüp duygulanacak gönüllere, gerçeğin sesini işitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki onlarda kör olan, gözler değil, asıl kör olan sinele- rindeki gönüller!'**⁸¹⁸ ayetinde Allah'ı bilip O'na iman etmek anlamında kullanılmıştır. Bilhassa bu ayetten hareketle denilebilir ki, aklın yeri kalptir. Zaten bazı dilciler, aklın bir anlamının da kalp olduğunu söylemektedirler. Zira Arap dilinde, akla kalp ve kalbe

⁸¹² Kâf, 50/37

⁸¹³ Cûzû, a.g.e. s. 17

⁸¹⁴ Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 4/154

⁸¹⁵ En'âm, 6/110

⁸¹⁶ Muhâsibî, a.g.e. s. 218

⁸¹⁷ Bakara, 2/75

⁸¹⁸ Hacc, 22/46

de akıl denildiği bilinmektedir.⁸¹⁹ Nitekim, ‘Allah, hiçbir adamın içinde iki kalp yaratmamıştır’⁸²⁰ mealindeki ayette geçen *iki kalp*, bazı müfessirlerce *iki akıl* şeklinde tefsir edilmiştir. Bilhassa ayetin inişine sebep olarak anlatılan ve işittiğini hıfzedip zekasının keskinliğiyle dikkat çeken ve bu yönüyle de kendisini Hz. Peygamber’den daha akıllı olduğunu öne süren Cemîl İbn Ma’mer olayı⁸²¹ nazara alındığında bu mana daha da kuvvetlenmekte ve kalbin akıl manasının olduğu sonucu pekişmektedir. Bunu takviye babında bir hadislerinde Hz. Peygamber (sas) de, ‘Kalbin akletsin’⁸²² buyurarak akletme fiilini kalbe nispet etmesi, ayrıca dikkat çekicidir.

Kalp daha ziyade duyuların merkezi olduğuna göre bu durumda akılla duyuların arasında büyük bir bağlantı var demektir. Bilhassa son dönemde yaşanan gelişmelere bakıldığında insanın, tek boyutlu değil, çok büyük zenginlik ifade eden parçalar bütününden ibaret ender bir varlık olduğunu göstermektedir. Ona böylesine bütüncül bir yaklaşımdan mahrum kalınarak yaklaşıldığında insanı anlamamanın imkanı yoktur. Zira her parçacı yaklaşım, insanın sadece bir yönünü açıklayabileceği için bu yolla bütünü kavranmasına imkan yoktur.

Akla karşı septik tutumuyla tanınan Gazâlî, insanda ilmin mahalli olarak kabul ettiği kalbin, Allah Teâlâ cihetinden gelen her hangi bir zâtî yetersizlik ve engelden dolayı bilgileri elde edemeyecek şekilde kabiliyetsiz yaratılmadığını, aksine kalbe sonradan arız olan manevi kirlilik, bulanıklık ve meşguliyetinden dolayı perdelenmiş olduğunu, bundan dolayı da Allah’ın ma’rifetine ulaşamayacağını ifade etmiştir.⁸²³

Kur’an’a göre duyusal aklın merkezi, kalptir. İnsan, bir takım önyargı ve çevresel faktörlerin etkisiyle çoğu zaman hakikate kör ve sağır kalabilir.⁸²⁴ Bundan dolayı da yanlış sonuçlara gidebilir. Çünkü kalbin örtülü olması, anlamayı zorlaştırır.⁸²⁵ Hakikate karşı manevi gözlerini kapamış bir insan, hakikatin bilgisi yerine arzularının telkinine uyar.⁸²⁶ Kur’an, akli ifade ederken her ne kadar farklı kalıp ve kelimeler tercih etmiş olsa bile

⁸¹⁹ Fîruzâbâdî, *Besâiru Zevi't-Temyiz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, c. 4, s. 288

⁸²⁰ Ahzâb, 33/4

⁸²¹ Bkz. Zuhaylî, a.g.e. c. 21, s. 233

⁸²² Dârimî, *Mukaddime*, 2

⁸²³ Gazâlî, *İhyâ*, c. 2, s. 1353

⁸²⁴ Bakara, 2/171

⁸²⁵ En’âm, 6/25

⁸²⁶ Rûm, 30/29

onun akıl anlayışında mutlak bir bütünlük vardır.⁸²⁷ Bu yüzden ancak, akleden bir kalbe sahip olanlar, gereği gibi Kur'an'dan faydalanabilirler.⁸²⁸

Bediüzzaman'ın benzetmeleri içinde akla kalp, görme uzvu olan gözün mahiyetinde bulunan ak tabaka ile farklı renklerde karşımıza çıkan mercek gibi bir bağ vardır. Gözdeki merceğin olmadığı yerde ak tabakanın görme fiilini gerçekleştirmesine imkan olmadığı gibi kalp olmadan da aklın isabetli karar vermesi mümkün değildir.⁸²⁹

4.2.7.1. Kalp ve Ruh

Kalp denildiği zaman ister istemez ruh da devreye girmekte ve böylece iş, daha da komplike bir hal almaktadır. Çoğu kere birini diğerinin yerine kullandığımız ruh ve kalp kavramları acaba müstakil iki ayrı latife midir, yoksa iki farklı isimle ifade edilen ancak tek bir varlıktan ibaret bir şey midir? İslam alimlerinin çoğunluğu tarafından, kalp ve ruh, aynı Rabbânî latifenin iki farklı ismi olarak değerlendirilmiştir.⁸³⁰ Bununla birlikte, temelde bu durumu kabul edip detayda farklı mülahazalar serdedenler de olmuş ve kalbin esas ve batınının, ruh olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁸³¹ Bu tarife benzer bir yaklaşımı da, '*kalp, ruhun gözü gibidir*'⁸³² diyen Hamdi Yazır'da görülmektedir.

Farklı bir değerlendirmeye konu olan diğer bir kısım alimlere göre, hem insanın duyularını, hem de bu duyuların yetilerini taşıyan ruhtur. Ruh, bu duyulardan herhangi birine izafe edildiğinde, özel bir hüküm ve isim alır; göze izafe edildiği zaman '*basar*', akla izafe edildiği zaman '*kalb*' adını alır. Her merkezde, asıl fonksiyonu gören '*ruh*'tur ve görme, işitme, akletme ve konuşma yetenekleri ruha aittir. Diğer bir ifadeyle ruh, gören işiten, akleden, idrak eden, seven, bilen ve yapan olarak herkesin '*ben*' ile tabir ettiği şeyin kendisidir.⁸³³

⁸²⁷ Bkz. Tevbe, 9/87; Hacc, 22/46

⁸²⁸ Kâf, 50/37; Ayrıca bkz. Altıntaş, a.g.e. s. 106

⁸²⁹ Bkz. Nursî, Risale-i Nur Külliyyatı, Sözler, Işık Yayınları, İzmir, 2002, s. 980

⁸³⁰ Bkz: Gazâlî, *İhya*, c. 3, s. 4; Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh ve Şerhu Kuvâhümâ*, Tahran, Trz. s. 78; İbn Haldûn, Abdurrahman, *Şifâu's-Sâil*, Çeviren; Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994, s.102; Teftazânî, Saduddîn, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989, c. 2, s. 330

⁸³¹ Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, s.178

⁸³² Elmalılı, a.g.e. c. 1, s. 210

⁸³³ Mûsâ Cârullah, *Kitabu's-Sunne*, Çeviren; Mehmet Görmez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, s.89

Gerek aklın, Kur'an'da müstakil bir kelime olarak yer almamasından, gerekse akıl yürütme eylemini gerçekleştirenin kalp olduğunun bildirilmesinden anlaşılmaktadır ki, Kur'an'da, kalb zikredilerek ruh kastedilmektedir. Kur'an'da ruhun, 'ruh' değil de, daha çok 'kalp' kelimesiyle zikredilmesi ise, bedenle irtibatlı ve kayıtlı olduğu süreçte ruh için fonksiyonelliği bakımından bir değişimin söz konusu olduğunu göstermektedir. Kur'an'ın bizlere sunduğu insan fitrat ve nefsi, pozitif ve negatif diyebileceğimiz birbirinden farklı iki duygu yumağından müteşekkil bir yapıya sahiptir; biri hayra, diğeri insanı kötülüğe çeken bu iki duygu, sürekli olarak karşılıklı bir etkileşim içindedir. İşte bu etkileşim ile, insan fitratının pozitif cephesini teşkil eden ruh, fitratın kötülöklere açık ve meyilli boyutu olan *hevân*ın baskısı karşısında, aktivitesi bakımından sürekli bir değişim yaşamaktadır ki, bu değişimi ifade eden kelimenin kökü de kalptir. Bu durumu, ayrı bir açıdan değerlendirmek de mümkündür: Temelde yüce Yaratıcı tarafından hakikate programlanmış olan ruh, ilim, iman ve salih amelle tekamül istikametinde bir değişime mazhar olduğu gibi, diğertaraftan bu güç ve beslenme kaynaklarından mahrum kalmasıyla da, aksi istikamette bir değişime maruz kalmaktadır.⁸³⁴

Kelâmcıların aklın mahiyeti konusunda benimsedikleri görüşler, onun *maddeden arındırılmış bir cevher veya araz* olduğu noktasında toplanmaktadır ki bunu, kesin bir sonuca bağlamak zordur. Çünkü, cevher veya araz olduğu hususunda öne sürülen görüşlerin hiçbiri, kesin delillere dayanmamaktadır, İbn Hazm'ın, zayıf veya kuvvetli oluşunu delil göstererek aklın, cevher değil bir araz olduğunu savunması tutarlı görünmemektedir. Çünkü cevherin, doğuştan zayıf veya kuvvetli yaratılması mümkündür. Nitekim Mu'tezile âlimlerinin aksine⁸³⁵ Kelâmcıların çoğunluğu, akletmekle ilgili bazı âyetleri⁸³⁶ delil göstererek, akılla kalp arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğunu, hatta aklın kalpte olduğu görüşünü benimser.⁸³⁷ Bazıları ise akılla beyin arasında ilgi kurarak akli fonksiyonların, beyin vasıtasıyla gerçekleştirildiğini savunur.⁸³⁸ Bunlardan ikincisini benimseyenlere göre aklın yeri beyindir, fakat aklın eseri kalpte ortaya çıkar; böylece

⁸³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Öztürk, Yener, *Kur'an'da Kalb ve Mühürlenmesi*, İkinci Baskı, Işık Yayınları, İstanbul, 2003, s. 56, 57

⁸³⁵ Bkz. Kazvîni, s. 64-651 Sünnî kelâmcılar, her insandaki aklın ve dolayısıyla idrak kabiliyetinin değişik olduğu ve doğuştan farklı derecelerde yaratıldığı noktasında birleşmişlerdir (Sâbûnî, s. 18; Cürcânî, c. 2, s. 2; Beyazîzâde, s. 77

⁸³⁶ Bkz. Hacc, 22/46

⁸³⁷ Mâverdî, *a.g.e.* s. 7; Beyâzîzâde, s. 77-78 DİA

⁸³⁸ Pezdevî, s. 206; Ferid Vecdî, c. 6, s. 522-526

gözün güneş ışığı sayesinde nesnelere görmesi gibi kalp de akıl ışığıyla bilgileri alır. Yeni ilm-i kelâm devri âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi, aklın kalpte olduğu tarzındaki görüşün Aristo felsefesinden alındığını belirterek bunun İslâm düşüncesiyle bağdaşmadığını savunur.⁸³⁹ Ona göre akılla kalp aynı şeydir. Zira, Kur'an'da anlama işini kalbin yaptığı ve bunun da, aklın bir fiili olduğu bildirilmektedir.⁸⁴⁰ Aklın, müstakil bir kelime olarak Kur'an'da geçmemesi, diğer taraftan ruh ile kalp arasında sıkı bir münasebetin bulunması dikkate alınarak aklın, ruhun bir gücü ve fiili mahiyetinde bir araz kabul edilmesine imkân sağladığı söylenebilir. Çünkü Kur'an'da, ruhla beden arasındaki ilişkinin bağlantı noktası olan ve akıl yürütme eylemini gerçekleştiren⁸⁴¹ kalp zikredilerek ruh kastedilmiş olabilir.⁸⁴²

4.2.7.2. Aklın Mahalli

Öyleyse akıl, kalpte potansiyel bir güçtür ve akılla kalp, müşterek bir süluk yoluna girdiği zaman insana, bütüncül bir istifadenin kapısını aralarlar. Aklın kalple arkadaş haline gelip yol alması, kalp zevkiyle bulunan hususların akılla kabulünü de beraberinde getirmektedir.⁸⁴³ Kelamcılarının çoğunluğu da, akletmekle ilgili bazı ayetleri delil göstererek, akılla kalp arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu, hatta aklın kalbin bir fonksiyonu olduğunu belirtmişlerdir. Bu cümleden olarak onlar, insan dimağ ve beynini, ruh anlamında kalbin akletme alanı olarak görmüşlerdir.⁸⁴⁴

Bütün bu değerlendirmelerden anlaşıldığına göre akıl, ne sadece beynin ne de sadece kalbin bir fonksiyonudur. Bilakis o, içinde beyin ve kalbin de olduğu zincirleme bir faaliyetin adıdır. Onun, kalpte bulunan bir nur olduğu ve duyularla irtibatı da düşünüldüğünde, sistemli bir anlama ve kavrama melekesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak o, tek başına bir bilgi kaynağı değil, bilginin öğreniminde yalnızca bir araçtır. Bilgiye

⁸³⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfü'l-Akl*, c. 1, s. 440

⁸⁴⁰ A'râf 7/ 179

⁸⁴¹ Hacc, 22/46; Kâf, 50/37

⁸⁴² Bkz. Yavuz, *a.g.e.* c. 2, s. 244

⁸⁴³ Bkz. Nursî, *Mesnevî-i Nûriye*, *a.g.e.* s. 1366

⁸⁴⁴ Bkz. Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, Çeviren; Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 206; Gazâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye*, (Mecmûatu'r-Rasâil içinde) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 62; İsfehânî, *Tafsîlu'n-Neş'eteyn*, Tahkîk; A. Neccâr, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Trz. s.92; Beyâdî, *İşârâtu'l-Merâm*, s.77, 78; Mâverdî, Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, Tahkîk; Mustafa es-Sekâ, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1988, s.35

ulaştıran ise, akıl yürütme faaliyetidir ki buna, ‘*nazar*’ denilmektedir. Zira akıl yürütmede, akıl dışında duyular ve haberlerle öğrenilen bilgiden çıkarım yoluyla yeni bilgiler elde edilir. Bu sebeptendir ki Mâturidî, bilgi kaynaklarını sıralarken, bilinçli bir tercihle akıl yerine *nazarı* zikretmekte ve ‘*varlıkların hakikatini bilmeye, duyular, haberler ve nazar ile ulaşılır*’⁸⁴⁵ demektedir. Öyleyse, aklın isabetli karar verebilmesi için, vahye dayanması ve vahiyle belirlenmiş ilkelere dayanarak nazar etmesi gerekmektedir ki, hakikat olduğu gibi bilinebilsin.⁸⁴⁶

Aklın, kalple bütünleşiip ukba yörüngeli bir üretime girdiğinde ortaya çıkacak sonuç, kalite itibariyle ulaşılması imkansız denilecek kadar zor bir zirvedir. Cismaniyet, hevâ ve hevesin tesirlerinden sıyrılarak belli ölçüde de olsa aşkınlılaşan bir akıl, kalbin birkaç adım gerisinde, fakat onun refiki ve kendi ufku ölçüsünde lâtıfe-i rabbaniye mevhibelerinin de mazharıdır. İşte böyle bir refakat sayesinde akıl, arz ve semayı aşar, esrar-ı kâinatı temâşâyâ koşar ve gider tâ ‘*Mele-i A'lâ*’ sakinlerinin soluklarını duyabileceği noktalara ulaşır. *Akl-ı meâşın* sadece zâhire takılıp kalmasına karşılık, *akl-ı ukbâ* ve *akl-ı meâd*, bütün hâsselerin ihsas alanlarıyla alâkalı daha farklı ihtisas enginliklerinde dolaşır, varlığın bătınına açılarak sebepleri hallaç eder; sürekli illetten ma'lûle, ma'lûlden de illete gelir-gider, hikmet ve maslahatların şifresini çözerek yaratılış gayesini okumaya çalışır. Öyle ki hemen her gün âdeta hem bütün kâinat ve hâdiseleri hem de kendini daha değişik şekilde yeniden keşfeder ve sürekli dirilişler yaşar.

Böyle nuranîleşen bir akıl, kalp ve ruhun ötelere açık menfezlerinden fizik ötesi âlemleri mütalâa ettiği sürece, mütemadiyen onun ufkunda tecellileri tecelliler, inkişafları da inkişaflar takip eder.. ve böylece davranışlarıyla ufku arasında bir doğurgan döngü (salih daire) oluşur: Onun Hakk'a teveccühleri yeni yeni feyizlere kapılar aralar ve döner bu feyizler de onda teveccüh azmini şahlandırır; derken *Nâmütenâhîye* yönelik bu kârlı alış-veriş ve muamele sürer gider.

Aslında, yaratılış itibarıyla akıl, hep Yaratan'a açıktır, sürekli O'nu arar; hevâ ve hevese yenik düşmemişe mütemadiyen ışığı kovalar ve dünyevîliği aşabildiği andan itibaren de bir mârifet mahzenine dönüşerek O'nun aşk u iştiyakıyla sabahlar-akşamlar ve kalbin

⁸⁴⁵ Bkz. Mâturidî, *a.g.e.* s. 7

⁸⁴⁶ Bkz. Ma'rûf, *a.g.e.* s. 56

süt emdiği aynı memeden süt emmeye başlar. Ruh, varoluş gayesi itibarıyla melekûta müteveccih ceberût hülyalı; lâtf-e-i rabbaniye, ceberûta nâzır sır mefkûreli; sır ise, her zaman şiddet-i zuhûr ve azametle mest ü mahmûrdur. Kalb refakatindeki akla gelince o, belli ölçüde bu payeleri tahayyül, hatta tasavvur eden fark ufkunun bir şahidi gibidir.

Akademik ve yüksek IQ'ya sahip kimselerin, sürekli isabetli kararlar verdiklerini düşünmenin imkanı yoktur. Zira bugün, nice zeki insan, gem vuramadıkları tutkuların ve söz geçiremedikleri dürtülerin esiri olabilmekte; yüksek IQ'lü kişiler de, özel hayatlarını hayret edilecek ölçüde kötü yönetebilmektedir.⁸⁴⁷ İster istemez bu, aklın kaynağının beyin yerine kalp olduğu izlenimi vermektedir.⁸⁴⁸

⁸⁴⁷ Goleman, *a.g.e.* s. 50

⁸⁴⁸ Bkz. Schumacher, E. F. *Akli Karışıklıklar İçin Klavuz*, Çeviren; M. Özel, İstanbul, 1990, s. 94: Penfield, Wilder, *The Myserty of the Mind*, Princeton, 1975

SONUÇ

Soyut bir kavram olması yönüyle akıl, tarifinde zorlanılan konulardan birisidir ve bu yönüyle tanımını konusunda oldukça farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bilginin kaynağı konusunda, diğer delillere nispetle akılı öne çıkarıp bir yönüyle merkeze yerleştirenlerin bile, onun tanımını konusunda ittifak edememiş olmaları, bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. Bugüne kadar söylenenler ve ulaşılmış olduğumuz delillerden hareketle aklın, bilgisayar örneğinde olduğu gibi, belli başlı organ ve duyuların müşterek faaliyetinin bir sonucu olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.

Zaten Kur'an, aklın ne olduğundan ziyade onun ne işe yarayacağını üzerinde durmakta ve bu anlamda onu, imana ulaşmada en önemli bir dinamik olarak değerlendirmektedir. Ona göre akıllı olmak, iman etmeyi gerektirdiği gibi imansızlık da, akılsızlığın bir sonucudur. Zira Kur'an, doğrudan akla hitap etmekte ve aklı olmayana da, tekliften muaf tutmaktadır. Ona göre ayetleri anlama görevi, doğrudan akıldır ve onun muhatabı da bu anlamda 'akıllı' kimselerdir.

Kur'an'a göre akıl, tek boyutlu bir olgu değil, çok yönlü bir faaliyetin adıdır. Zira onun akla hitap ettiği yerlerde kullandığı *liubb*, *kalp*, *fuâd*, *nühâ*, *hıcr* ve *rüşd* gibi değişik kelimeler ve ona yüklediği *taakkul*, *tefekür*, *tedebbür*, *tezekkür*, *tefakkuh*, *tebassur* ve *nazar* gibi farklı anlamlara bakılacak olursa akıl, iç içe geçmiş bir çok kavramla irtibatlı ve fonksiyonelliği sürekli ön planda olan aktif bir faaliyettir. Bilhassa 'akıl' kavramının geçtiği kelimelerin, özellikle fiil kipinde kullanılmış olması, bunun açık göstergesidir.

Bütün bunlar göstermektedir ki Kur'an, akletme ameliyesinde, duyuların da devreye girdiği bir faaliyetten söz etmektedir ki bu, aklederken kalbin de öne çıkmasını ifade etmektedir. Zira duyuların merkezi kalptir. Bu bağlamda, '**onların kalpleri vardır ama onunla akletmezler**' gibi net ifadeler göstermektedir ki isabetli düşünüp akli faaliyette bulunabilmek, ancak beyin ile kalbin müşterek hareket etmesine bağlıdır. Zira her düşünülen şey doğru olmadığı gibi her doğru da mutlak doğru anlamına gelmemektedir. Bir şeyin doğru olup olmadığını anlamak için, değişmez mutlak doğrularla test edilmesi gerekmektedir ki, bu bağlamda vahyin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Her konuda olduğu gibi akıl hususunda da Kur'an, 'orta yol'u salık vermekte ve ne onu tamamen devreden çıkarıp atıl konuma getirecek olan anlayışları ne de işi cerbeze ve diyalektiğe kaydırarak ifrat bir konumda değerlendirilmesini istemekte; aksine ondan, 'kevnî' ve 'şifâhî' ayetleri iyi okuyarak imanda derinlik kazanma istikametinde bir faaliyet beklemektedir. İlk iki durumda akıl, kendi kıymetini yitirirken, yaratılış gayesi istikametinde bir faaliyet yürütüp Rabbi'ni tanıyan bir hüviyete büründüğünde Hak katındaki kıymeti zirvelere çıkar ve bu durumdaki bir akıl, en yücelere ulaşma yarışında melekleri bile geride bırakabilir.

Ancak bu, aklın her şeyi bilebildiği anlamına gelmemektedir; zira o, yaratılışla gelen potansiyelin daha sonradan işletilmesiyle kemale ermektedir ve bu kemal yolunda elde ettiği bilgi ve tecrübelerle göre bir faaliyet yürütmektedir. Bu anlamda onun, tecrübe ve bilgi dağarcığına girmeyen konularda sonuca ulaşması zor olduğu gibi aklın, Zât-ı Bâri, meşîet-i ilâhî, kıyamet, cennet, cehennem ve bütünüyle ölüm sonrası hayat gibi konularda, vahiy bilgisine ihtiyaç duyduğu da âşikârdır.

Şu da bir gerçek ki akıl, sadece yaşanan anı değil, aynı zamanda geçmişle geleceği de aynı anda düşünebilen bir kavramdır. Bu yönüyle o, devre dışı bırakılıp kendisinden istifade yolları kapatıldığında veya cedel ve diyalektik yolu tercih edilerek realiteden kaçma adına bir çıkış yolu olarak görülüp işletildiğinde ortaya çıkacak olan çelişki, sonuçsuzluk, çözümsüzlük ve benzeri buhranların yoğun baskısı altında sıkıntılar içinde kalmaktadır. Çok zeki oldukları halde kendilerini uyuşturucu, içki veya eğlenceye salan, yahut intiharı kurtuluş yolu olarak görüp hayatlarına son veren insanların hali de göstermektedir ki insan, diğer canlılar gibi sadece içinde bulunduğu anı değil, aynı zamanda geçmiş ve geleceği de beraber yaşayabilen bir varlıktır ve bu yönüyle o aklını, akıllıca kullanmak zorundadır.

Akıl bir idrak gücüdür ve İslam dünyasına Yunan felsefesi girmeden önce, İslam düşünce alanında bir akıl probleminde söz etmek mümkün değildir. İslâmî anlayışta akıl, Kur'an'ın nâzil olduğu dilde ne anlama geliyorsa o idi ve teklifin dayanağı olarak kabul ediliyordu. Çünkü akıl, ilahi hitabı anlamada bir alettir ve dinin ruhunu anlamada, aklın gelişip gelişmemesine göre farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı herkes, kendi akıl seviyesine göre dini anlar, yorumlar ve davranışlarda bulunur. Şüphesiz olgun akıl sahipleri, gaye bakımından ilahi öğretinin anlamını ve anlam alanını daha iyi kavraya-

caklardır. Kur'an'da, 'bilgi ve akıl' ya da 'bilgelik ve akli kullanmak' ilişkisi üzerinde durulması, işte bu gerçeğe işaret etmektedir. Çünkü Kur'an, akla değil, akli kullanmaya karşıdır. Bize düşen, akli fonksiyonel hale getirmektir. Bu da ancak, kesbî akli kuvvetlendirmekten geçer. Kur'an'a göre kişinin, ahirette cezaya çarptırılmasının sebebi de, aklını kullanmamasıdır. Buradan hareketle denilebilir ki, akli iyi kullanmanın, dünya ve ahirette insana kazandıracığı bir çok menfaat olduğu gibi onu kullanma becerisini ortaya koyamamanın da, her iki dünyada olumsuz bir çok sonucu vardır. Bu noktada Kur'an, öncelikle insan aklını muhatap alarak ikna yolunu tercih etmekte ve olumsuz bir sonuçla karşı karşıya kalmaması için insanı, peşinen uyarmaktadır.

Bilindiği gibi akıl, donuk bir kavram değil, sürekli tazelenen bir faaliyettir ve bu yönüyle o, insanın hayat yolculuğu boyunca her an gelişme kaydetmektedir. Aklın gelişimine katkıda bulunan kalıtım, çevre, eğitim, sezgi ve vahiy gibi bir çok unsur bulunduğu gibi hayat, onu olumsuz etkileyen nefsi, harici ve dahili gurur ve kibir, benlik duygusunun ağır basması, güçlülük duygusu, umursamazlık ve taklit gibi nice tuzaklarla doludur. İşte Kur'an'a göre akıllı, iradesini iyi kullanıp bu tuzaklara takılmadan aklını müspet yönde besleyebilen kimsedir.

Kur'an sonrasında, bilhassa tercüme faaliyetlerine paralel olarak İslam dünyasında da akıl, kavram olarak sıklıkla tartışılan konular arasına girmiştir. Bilhassa felsefe, kelim, tefsir, islam hukuku ve tasavvuf gibi alanlarda karşılaşılan bu tartışmaların neticesinde, İslam dünyasında belli başlı ekoller ortaya çıkmış ve akla yaklaşımlarına göre yeni yeni fikirlerin ortaya çıkmasını netice vermiştir.

Bu açıdan bakıldığında, bilginin kaynağı konusundaki deliller sıralamasında akli öne çıkaran anlayışların ağırlıkla kendini hissettirdiği tercüme faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemlerle Mutezile'nin zuhûr ettiği zemin ve günümüzdeki akılcı yaklaşımların ortaya çıkışında etkin olan, sosyal, ekonomik, psikolojik ve konjonktürel yönlerin, başlı başına bir çalışma konusu yapılarak araştırılmasının faydalı olacağı anlaşılmaktadır. Zira bu, günümüzdeki belli başlı faaliyet ve benzeri yaklaşımların da, temel felsefeleri itibariyle aydınlanmasını beraberinde getirecek, ne türlü şartların akla daha farklı anlamlar yüklemeyi beraberinde getirdiğinin ortaya konulmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM

ABDULBAKİ, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazı'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Mektebet'l-İslamiyye, İstanbul, 1984

ABDULCEBBÂR, Kâdi, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Tahkîk; Abdülkerîm Osmân), Mektebetü Vehbe, Beyrut 1965

_____, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Tahkîk; M. Ali en-Neccâr-Abdülhalim en-Neccâr, Kahire, 1965

_____, *el-Muhît bi't-Teklif*, Tahkîk; Ömer Seyyid Azmî, Kahire trs.

ACLÛNÎ, İsmail İbn Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1351

AHMED İBN HANBEL, *Müsned*, Kahire, 1934

AHMED, Muhammed Abbas, *el-İslâmü Yed'û ile'l-İlmi ve's-Dihdâmi'l-Akli ve'l-Havâss*, Merkezü Tedrîbi Kıyâdâti Ta'lîmi'l-Kibâr, Bahreyn, 1981

AKBULUT, Ahmet, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi". İslami Araştırmalar, (VIII), Sayı. 3-4

_____, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1992

AKÇAY, Mustafa, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu* (Fetret Ehli Örneği), Işık Yayınları, İstanbul, 2002

AKDENİZ, Sabri, *Eğitim Sosyolojisi*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994

AKKAD, Abbas Mahmûd, *Kur'an Felsefesi*, Çeviren; Ahmet Demirci, İstanbul, trs.

AKTAN, Hamza, *Ticaret Hukukunun Yeni Bazı Problemleri Üzerine İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme*, I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi, Konya, 1997

ALPER, Ömer Mahir, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe Din İlişkisi*, İstanbul, 2000

- ALTINTAŞ, Hayranî, *İbn Sina Metafiziği*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- _____, *İslâm Ahlâkı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999
- ALTINTAŞ, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003
- ÂLÛSÎ, Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve 's-Seb'il-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- ÂMİDÎ, Seyfeddîn, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, Tahkîk; Ahmed el-Mehdî, Kahire, Trs.
- _____, *el-Mübîn*, Tahkîk; H. Mahmûd eş-Şâfî, Kahire, 1993
- _____, *Ebkâru'l-Efkâr*, Süleymaniye ktp. No: 747
- AMMÂRA, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, Çeviren: Vahdettin İnce, İstanbul, 1978
- APAYDIN, H. Yunus, 'İçtihat', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989
- ÂSİM EFENDÎ, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul, 1305
- ASTER, Ernest von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, Çeviren; Macit Gökberk, İstanbul, 1972
- ATAY, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Araştırmalar*, Ankara, 1995
- ATEŞ, Süleyman, *İşari Tefsir Okulu*, Ankara, 1974
- _____, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991
- ATTÂS, S. Nakib, *Modern Çağ ve İslâmî Düşüncesinin Problemleri*, Çeviren; Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989
- AYDIN, Mehmet S. *Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği*, İslami Araştırmalar, Ekim-1986
- _____, *İslam Felsefesi Yazıları Makaleler 2*, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2000
- AYDIN, Muhammed, *Kur'an-ı Kerîm'de Lafzî Müteşâbihler*, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1998
- AYDÜZ, Davut, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul, 2000
- ÂZİMÂBÂDÎ, Ebü't-Tayyib Şemsülhak Muhammed İbn Emîr Alî, *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebi Dâvûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Üçüncü Baskı, Beyrut, h.1415

- BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir**, *el-Fark Beyne'l-Firâk*, Tahkîk; M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, 1990
- BALJON, J. M. S.** *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Çeviren; Şaban Ali Düzgün, Fecr Yayınevi, Ankara, 1994
- BAŞARAN, İbrahim Ethem**, *Eğitim Psikolojisi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985
- BAYMUR, Feriha**, *Genel Psikoloji*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1978
- BEĞAVÎ, Meâlimu't-Tenzil**, Daru't-Tayyibe, Riyad, 1993
- BEKÂROĞLU, Mehmet**, 'Bir Anahtar Kavram: Akıl', 1. İslâm Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995
- BEYÂZİZÂDE, Kemaleddîn Ahmed**, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, Tahkîk; M. Zâhid el-Kevserî, İstanbul, 1949
- BEYDÂVÎ, Kadî Nasirüddin Abdullah İbn Ömer**, *Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-T'evil*, Tahkîk; Abdulkadir Arafât, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996
- BEYHAKÎ, Ahmed İbn Huseyn İbn Alî İbn Mûsâ Ebû Bekir**, *Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Tahkîk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke, 1994
- BİLHAN, Saffet**, *Eğitim Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991
- BİLMEN, Ömer Nasûhî**, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit**, *Eğitim Psikolojisi*, Kadıoğlu Matbaası, Ankara, 1990
- BOLAY, Süleyman Hayri**, 'Akıl', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl İbn İbrâhîm İbni'l-Muğîre**, *Sahîhü'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979
- BULAÇ, Ali**, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, İstanbul, 1994
- BÛTÎ, Muhammed Saîd Ramazan**, *Davâbitü'l-Maslaha*, Beyrut, 1982
- CÂBİRÎ, Muhammed Âbid**, *Arap Aklının Oluşumu*, Çeviren; İbrahim Akbaba, Kitabevi, İstanbul, 1997
- _____, *Tekvînü'l-Akli'l-Arabî*, Beyrut, 1991

- CÂHİZ**, Ebû Osman Amr İbn Bahr İbn Mahbub el-Kinânî el-Leysî, *Hüccetü'n-Nübüvve* (Resâilü'l-Câhiz içinde), Kahire, 1979
- _____, *Kitâbu'l-Hâyevân*, Beyrut, 1969
- _____, *el-Osmâniyye*, Neşreden; Abdüsselâm Hârûn, Kahire, 1955
- CÂRULLAH**, Zühdi Hasen, *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990
- CERRAHOĞLU**, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988
- CEVHERÎ**, İsmâil İbn Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihahü'l-Arabiyye*, Tahkik; Ahmed Abdulgafûr Attâr, Kâhire, 1984
- CÎLÎ**, Abdülkerîm, *el-İnsânü'l-Kâmil*, Kahire, 1301
- COTTİNGHAM**, John, *Akılçılık*, Çeviren; Bülent Gözkân, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995
- CÛZÛ**, Muhammed Ali el-Cûzû, *Mefhûmü'l-Akli ve'l-Kalbi fi'l-Kur'âni ve's-Sünne, Darü'l-İlm*, Beyrut, 1983
- CÛRCÂNÎ**, Alî İbn Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1988
- _____, *Şerhu'l-Mevâkif*, (Siyalkutî haşiyesiyle birlikte), Matbatu's-Saâde, Mısır, trs.
- CÛVEYNÎ**, İmâmu'l-Haremeyn, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, (Akâide Dair İki Risâle), İfâv Yayınları, İstanbul, Trs.
- _____, *Kitâbu'l-İrşâd*, Tahkik; M. Yûsuf Mûsâ ve A. Abdülmü'min Abdülhamîd, Kahire, 1950
- ÇAĞRICI**, Mustafa, Hayati Hökelekli, 'İrade', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000
- ÇALIŞKAN**, İbrahim, "Ca'feri Mezhebinde İbadetler". Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul, 1993
- ÇELEBÎ**, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılçılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul, 2002
- ÇUBUKÇU**, İbrahim Agâh, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara, 1983
- DAĞ**, Mehmet, *Eş'arî Kelamında Bilgi Problemi*, A. Ü. İ. F. İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi, 1980

- DAĞCI, Şamil**, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996
- _____, “*Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması*”, Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereler (3-7 Mayıs 2000), Ankara, 2000
- DÂRAKUTNÎ, Ali İbn Ömer Ebu'l-Hasen**, *Sünen*, Tahkîk; Abdullah Hâşim el-Yemânî, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1966
- DEHLEVÎ, Şah Veliyyullah**, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, Çeviren; Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994
- DESCARTES, Rene**, *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, Çeviren; M. Karasan, İstanbul, 1977
- _____, *Tabiat Işığ İle Hakikat Arama*, Mütercim; Mehmet Karasan, MEGSB. Yayınları, İstanbul, 1988
- DEYLEMÎ, Ebû Şuc'a Şiraveyh İbn Şhredâr İbn Şirâveyh**, *el-Firdevs bi-Me'suri'l-Hitab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986
- DIRAZ, Muhammed Abdullah**, *İslam Hakkında Görüşler*, Çeviren; Ali Özek, İstanbul, 1977
- DODURGALI, Abdurrahman**, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998
- _____, *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995
- DOĞAN, İsa**, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun, 1996
- DÖNDÜREN, Hamdi**, ‘Akıl’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989
- DÖNMEZ, İbrahim Kafi**, “*Hz. Peygamber'in Tebliğinde Hakim Olan Başlıca Hukuk Prensipleri*”, Yeni Ümit, İzmir, 1992
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân İbn Eş'âs es-Sicistânî**, *es-Sünen*, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul, trs.
- EBÛ FÂRİS, Muhammed Abdulkadir**, *Hukmu's-Şûrâ fi'l-İslâm ve Netîcetuhâ*, Daru'l-Furkan, Ürdün, 1988
- EBÛ SA'DE, Mehri Hasen**, *el-İtticâhu'l-Aklî fi Müşkileti'l-Ma'rife Inde'l-Mu'tezile*, Kahire, 1993

- EBÛ ZEHRÂ**, Muhammed İbn Ahmed İbn Mustafa Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Çeviren; A. Şener, Ankara, 1986
- EBÛ ZEYD**, Nasr Hâmid, *el-İtticâhü'l-Aklî fi't-Tefsîr*, el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Dördüncü Baskı, Beyrut, 1998
- EBU'S-SU'ÛD** Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşadu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, trs.
- EHVÂNÎ**, Ahmed Fuâd el-Ehvânî, 'Kindî', *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, Çeviren; Osman Bilen, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000
- ELMALILI**, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*. Feza Gazetecilik A. Ş. İstanbul, Trs.
- _____, *Metâlib ve Mezâhib*, Metafizik ve İlahiyat, (Paul Janet ve Gabriel Seailles'e ait eserin önsözü) Eser Neşriyat, İstanbul, 1978
- ENSÂRÎ**, Abdülhâk, *Şeriat ve Tasavvuf*, Çeviren; Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1991
- ERDOĞAN**, Mehmet, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995
- ERGÛL**, Adem, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, İstanbul, 2000
- ESED**, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çeviren; C. Koytak - A. Ertürk, İstanbul, 1999
- EŞA'RÎ**, Ebu'l-Hasen, *Kitabu'l-Luma'*, Neşreden; Richard J. Mc Carthy, Beyrut. 1953
- FÂTİMA**, İsmail Muhammed İsmail, *el-Kur'anü ve'n-Nazarü'l-Aklî*, Herndon, U.S.A. 1993
- FAYDA**, Mustafa, 'Câhiliyye', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1993
- FAZLUR RAHMAN**, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çeviren; Alpaslan Açıkgenç, Ankara Okulu, Ankara, 1987
- FÎRUZÂBÂDÎ**, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed İbn Ya'kûb İbn Muhammed, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Matbaâtü'l-Hayriyye, Kâhire, 1888
- GARDNER**, Howard, *Zihin Çerçevesi Çoklu Zeka Kuramı*, Çeviren; Ebru Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004

GARRETT, Henry E. *Psikolojiye Giriş*, Çeviren; Fevzi Ertem-Remzi Öncül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Beyrut, 1983

_____, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Tahkik; Ebû Hafs Seyyid İbn İbrahim İbn Sâdık İbn 'Imrân, Kahire, 1994

_____, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 2. Baskı, Beyrut, 1982

_____, *el-Mustasfâ*, Çeviren; Yunus Apaydın, Kayseri, 1994

_____, *er-Risâletü'l-Ledünniyye*, (Mecmuatu'r-Resâil içinde) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994

_____, *Mi'yâru'l-İlm*, Neşreden; Ahmed Şemseddin, Beyrut, 1990

_____, *Şerefü'l-Akli ve Mâhiyyetuhû*, Beyrut, 1986

_____, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Tahkîk ve Şerh; Alî Bu Muhlim, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1994

_____, *Meâricü'l-Kuds*, (*Hakikat Bilgisine Yükseliş*), Çeviren; Serkan Özburun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995

GAZÂLÎ, Muhammed, *Nazarâtün fi'l-Kur'ân*, Kâhire, 5. Baskı, Trs.

GİLSON, Etienne, *Tanrı ve Felsefe*, Çeviren; Mehmet S. Aydın, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999

GOLEMAN, Daniel, *Duyusal Zeka*, Çeviren; Banu Seçkin Yüksel, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998

GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990

_____, *Felsefenin Evrimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979

GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, 1979

GÜLEN, M. Fethullah, *Kalbin Zümrüt Tepeleri 3*, Nil Yayınları, (Baskı öncesi nüsha) İstanbul, 2004

_____, *Ruhumuzun Heykelini Dikerken 2*, Nil Yayınları, (Baskı öncesi nüsha) İstanbul, 2004

- GÜNEŞ, Abdülbaki**, *Kur'an'da Akıl ve Akli Tefsir Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1996
- _____, *Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer*, Ahenk Yayınları, Van, 2003
- GÜNEŞ, Ahmet**, *İslam Kamu Hukukunda Fikir ve İnanç Hürriyeti*, Erzurum, 2003, Basılmamış Doktora Tezi
- HABENNEKE, Abdurrahmân Hasan**, *el-Ahlâku'l-İslâmiyye*, Dımaşk, 1992
- HABERMAS, Jürgen**, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim Çeviren*; Mustafa Tüzel, İstanbul, 1993
- HACIKADİROĞLU, Vehbi**, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul, 1996
- HÂKİM, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Muhammed en-Neysâbûrî**, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Beyrut, trz.
- HALLÂF, Abdülvehhab**, *Mesâdiru't-Teşri'i'l-İslâmî Fimâ lâ Nassa fih*, Daru'l-Kalem, Kuveyt, 1972
- HAYYAT, Ebu'l-Hasen Abdurrahîm İbn Muhammed İbn Osman el-Hayyat**. *Kitâbu'l-İntisar ve'r-Reddu alâ İbni'r-Râvendî*, Tahkîk; Albert Nadîr, Beyrut, 1957
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich**, *Tarihte Akıl*, Çeviren; Önay Sözer, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1995
- HEYSEMÎ, Nureddîn Alî İbn Ebî Bekr el-Heysemî**, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbbai'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1982
- HİBBULLAH, Mahmûd**, *el-Aklü ve'd-Dîn*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1949
- HİNDÎ, Alâuddîn Aliyyü'l-Müttakî İbn Hüsâmüddîn el-Hindî**, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985
- HÖKELEKLİ, Hayati**, 'Duyu', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1994
- HUSEYNÎ, Halef Muhammed**, *el-Kur'ânü Yekümü'l-Akle ve'n-Nefse ve'l-Lisân*, Nehdatü Mısır, Kahire, Trs.
- IZUTSU, Toshihiko**, *İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar*, Çeviren; A. Y. Özemre, İstanbul, 1998
- _____, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çeviren; Süleyman Ateş, Ankara, trz.

İBN ARABÎ, *el-Bulğa fi'l-Hikme*, Neşreden; Nihat Keklik, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969

_____, *Fusûsu'l-Hikem*, Çev. Nuri Gençosman, MEB, İst. 1992

İBN ÂŞÛR, M. Tâhir, *İslam Hukuk Felsefesi*, Çeviren; V. Akyüz - M. Erdoğan, İstanbul, 1999

İBN DÜREYD, Ebû Bekr İbn Muhammed İbn Hasen, *Cemheretü'l-Lüga*, Tahkik; Remzi Münîr, Beyrut, 1987

İBN EBÎ'D-DÜNYÂ, Ebû Bekr Abdullah İbn Muhammed İbn Ubeyd, *Kitâbu'l-Akli ve Fadluhû ve'l-Yakîn*, Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire, 1988

İBN FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris İbn Zekerıyyâ Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüga, Tahkik; Şehâbeddîn Ebû Amr, Beyrut, 1994

_____, *Mücmelü'l-Luga*, Tahkik Abdulmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984

İBN FÛREK, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'ari*. Neşreden; Daniel Gimaret, Beyrut, 1986

İBN HÂCER, Ahmed İbn Alî el-Askalânî, *Fethu'l-Bari Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Tahkik; Muhammed Fûâd Abdalbâkî, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1379

_____, *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*, Tahkik; Habîbburrahmân el-A'zamî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968

İBN HALDÛN, Abdurrahman, *Şifâu's-Sâil*, Çeviren; Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Tahkik; Mustafa es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulhafız Şilbî, Beyrut, trs.

İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Muhammed İbn Ebî Bekir İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, Tahkik; M. El-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1996

_____, *el-Menâru'l-Münif fi's-Sahîhi ve'd-Daîf*, Tahkîk; Ebu'l-Fettah Ebû Ğüdde, Haleb, 1983

_____, *er-Rûh fi'l-Kelâmi alâ Ervâhi'l-Emvâti ve'l-Ahyâi bi'd-Delâili mine'l-Kitâbi ve's-Sünneti ve'l-Âsâri ve Akvâli'l-Ulemâ*, Tahkîk; Muhammed Şerîf Sükker, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1991

İBN KESİR, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Neşreden; Ahmed Ebû Mülhim, Fuâd es-Seyyid, Alî Necib Atavî, Mehdî Nâsiruddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Trs.

_____, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1401

İBN KUTEYBE, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut 1988

_____, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Tahkîk; Seyyid Sakr, Dâru't-Türâs, Kâhire, 1973

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî, *es-Sünen*, Tahkîk; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrim, *Lisâni'l-Arab*, Daru Sâdır, Beyrut, 1990

İBN RÛŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed, *el-Kesfû an Menâhici'l-Edille*, Çeviren; Süleyman Uludağ, İstanbul, 1985

İBN SÎDE, Ebu'l-Hasen Alî İbn İsmâîl, *el-Muhassas*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978

İSFEHÂNÎ, Râğıb, *Tafsîlü'n Neş'eteyn ve Tahsilu's-Saâdeteyn*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1988

_____, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986

_____, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerî'a*, Kahire, 1973

İSNEVÎ, Cemaluddîn Ebû Muhammed İbni'l-Hasen, *et-Temhîd fi Tahrîci'l-Furû' ale'l-Usûl*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1987

KARADENİZ, Osman, *Akıl-Vahiy İlişkisi*, Diyanet İlmi Dergi, c. 33, sy. 4

KARDÂVÎ, Yusuf el-Kardâvî, *el-Aklü ve'l-İlmü fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001

KEKLİK, Nihat, *Felsefe Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul

- KETTÂNÎ, Muhammed**, *Cedelü'l-Akli ve 'n-Nakli fi Menheci't-Tefkiri'l-İslâmî fi'l-Fikri'l-Kadîm*, Dâru's-Sekâfe, Trs.
- KİNDÎ, Akil Üzerine** (Risâle fi'l-Akl) Felsefî Risaleler içinde
_____, *Tarifler Üzerine* (Risâle fi Hudûdi'l-Eşyâ)
- KOCABAŞ, Şakir**, *Kur'an'da Akıl Kelimesi*, İslâm ve Bilim
- KOÇAK, Salim**, *Beynin Hürriyeti* (Açıklama Hürriyetinden Önce Düşünme Hürriyeti), Denge Yayınları, İstanbul, 1976
- KONYA'LI MEHMED VEHBÎ**, *Hülâsatü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*. İstanbul, 1968
- KURTUBÎ, Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Bekr**, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX, Tahkîk; Ahmed Abdülalîm el-Burdûnî, Dâru's-Şa'b, İkinci Baskı, Kâhire, 1372
- KUTUB, Seyyid**, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1988
- KUZU, Selman**, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Eylül 2002
- LALLENDE, A.** *La Raison et Les Normes*, Paris, 1933
- LEİBNİZ, G. W.** *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma*, Çeviren; Hüseyin Batu, İstanbul, 1986
- LEMAN, Oliver**, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, Çeviren; Turan Koç, Rey Yayınları, Kayseri, 1992
- MA'RÛF, Nâyif**, *el-İnsân ve 'l-Akl*, Sebîlü'r-Reşâd, Birinci Baskı, Beyrut 1995
- MACÎT, Fahri**, *Aristoles*, Beyrut, 1958
_____, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çeviren; Kasım Turhan, İstanbul, 1998
- MACÎT, Muhittin**, *İmkân Metafiziği Üzerine*, *Gazâli'nin Felsefi Determinizmi Eleştirisi*, Dîvân İlmî Araştırmalar, yıl 2, sayı 3, İstanbul 1997
- MAHMÛD, Abdülhalîm**, *el-İslâmü ve 'l-Akl*, Dâru'l-Meârif, Kahire, Trs.
- MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr**, *Kitâbu't-Tevhîd*, Tahkîk; Fethullah Huleyf. İstanbul, 1979
- MÂVERDÎ, Alî İbn Muhammed**, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve 'l-Vilâyâti'd-Dîniyye*, Daru'l-Fikr, Mısır, 1983

- _____, *A'lâmü'n-Nübüvve*, Beyrut, 1987
- _____, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, Tahkîk; Mustafa es-Sekâ, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1988
- MEDKÛR, İbrahim** ve Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî, '*Fârâbî*', *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000
- MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed**, *Kûtu'l-Kulûb*, Dâru Sâdır, Mısır, 1306
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin**, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1968
- MERİÇ, Cemil**, *Işık Doğudan Gelir*, İstanbul, 1984
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-Alâ**, *Tefhîmü'l-Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, Tercüme: Heyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987
- MEYDAN LAROUSSE**, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1972
- MİSBÂHÎ, Muhammed el-Misbâhî**, *Mine'l-Ma'rifeti ile'l-Akli*, Dâru't-Talîa, Beyrut, 1990
- MORGAN, Clifford T.** *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, Çeviren; Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1980
- MUĞNİYYE, Muhammed Cevâd**, *el-İslâmü ve'l-Akl*, Dâru'l-Cevâd, Beyrut, 1991
- MUHÂSİBÎ, Hâris İbn Esed**, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'an*, Tahkîk; Huseyn el-Kuvvetlî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978
- _____, *Risâletü'l-Müsterşidîn*, Tahkîk; Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb, Trs.
- _____, *Şerefü'l-Akli ve Mâhiyetuhû*, Tahkîk; Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1986
- _____, *el-Vasâyâ*, Tahkîk; Abdülkâdir Atâ, Kahire, 1964
- MÛSÂ CÂRULLAH**, *Kitabu's-Sunne*, Çeviren; Mehmet Görmez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998
- MUSTAFA SABRÎ EFENDÎ**, *Mevkîfü'l-Akli ve'l-İlm ve'l-Âlim*, Kahire, 1981
- MUZAFFER, Muhammed Rızâ**, *Akâidü'l-İmâmiyye*, Kahire, 1381
- MÛBÂRAKFÛRÎ, Ebu'l-Alî Muhammed Abdurrahman İbn Abdirrahîm**, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmii't-Tirmizî*, Müessesetü'l-Kurtubâ, Kahire, Trs.

- MÜNÂVÎ**, Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Camii's-Sağır*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1972
- _____, *et-Tevkîf alâ Mühimmâti't-Te'ârîf*, Beyrut, 1990
- MÜNECCİD**, Salâhuddîn el-Müneccid, *el-İslâmü ve 'l-Aklü alâ Dav'i'l-Kur'âni'l-Kerîmi ve 'l-Hadisi'n-Nebevî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut, 1974
- MÜSLİM**, Ebu'l-Huseyn Müslim İbnü'l-Haccâc, *Sahihü Müslim*, I-V, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Tahkîk; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul, Trs.
- NAHHÂS**, İmam Ebû Ca'fer, *Maâni'l-Kur'an*, Tahkîk; Muhammed Alî es-Sâbûnî, Mekke, 1409
- NASR**, Seyyid Hüseyin, *İslam İdealler ve Gerçekler*, Çeviren; Ahmet Özel, Akabe Yayınları, İstanbul, 1985
- NESÂÎ**, Ebû Abdirrahman Ahmed İbn Şuayb, *Sünen*, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1988
- NESEFÎ**, Ebu'l-Mu'in Meymûn İbn Muhammed, *Tefsiru'n-Neseî*, İstanbul, 1984
- _____, *Tebseretü'l-Edille Fi'l-Kelâm*, Neşreden; Claude Salame, I-II, Dimeşk, 1990
- NURSÎ**, Bediüzzaman Said, *Risale-i Nur Külliyyatı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003
- _____, *Risale-i Nur Külliyyatı, Sözler*, Işık Yayınları, İzmir, 2002, s. 980
- ÖNER**, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara, 1996
- ÖZBAYDAR**, Sabri, *Psikoloji*, İstanbul, 1970
- ÖZCAN**, Hanifi, *Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"*, AÜİFD. C. 40
- _____, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul
- ÖZEN**, Şükrü, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, İstanbul, 1995, Basılmamış Doktora Tezi
- ÖZLEM**, Doğan, *Felsefe ve Doğa Bilimleri*, İstanbul, 1996
- ÖZŞENEL**, Mehmet, *İlk Yaratılan Varlık Komisundaki Rivayetler*. Divan İlmî Araştırmalar, Yıl 3, Sayı 4, İstanbul, 1998

- ÖZTÜRK, Hamidullah**, *Kur'an-ı Kerim Açısından Tarihselci Yaklaşım*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003
- ÖZTÜRK, Yener**, *Kur'an'da Kalb ve Mühürlenmesi*, İkinci Baskı, Işık Yayınları, İstanbul, 2003
- PENFIELD, Wilder**, *The Myserty of the Mind*, Princeton, 1975
- PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr Muhammed**, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çeviren; Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994
- PİNTER, Rudolf ve Diğerleri**, *Eğitim Psikolojisi*, Çeviren; Sabri Akdeniz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991
- PRESSEY, Sindey L. Francis P. Robinson**, *Psikoloji ve Yeni Eğitim*, Çeviren; Hasan Tan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991
- RÂZÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya**, *Muhtâru's-Sihâh*, Tahkîk. Mahmûd Hâtır, Mektebetü Lübnân Nâşirûn, Beyrut, 1995
- RÂZÎ, Muhammed İbn Ömer Fahreddîn**, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut, 1990
- _____, *el-Muhassal*, Neşreden; Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Kâhire, Trs.
- _____, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh ve Şerhu Kuvâhümâ*, Tahran, Trs.
- RESSÎ, Kâsım İbn İbrâhîm**, *Ahvâlü'l-Adli ve't-Tevhîd*, Tahkîk; Muhammed Ammâra, Kahire, 1971
- REŞİD RIZA**, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Beyrut, Trs.
- ROSENTHAL, Franz**, *İslam'da Özgürlük Kavramı*, Çeviren; Vecdi Akyüz, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2000
- SÂBÛNÎ, Nureddin**, *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, Tahkîk; Bekir Topaloğlu, Dımaşk, 1979
- SADRU'Ş-ŞERÎA, Ubeydullah İbn Mes'ûd**, *et-Tevhîd*, Beyrut, Trs.
- SAÎDÎ, Abdülfettâh**, *el-İfsâh fi Fikhi'l-Luga*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Baskı, Kahire, 1964
- SÂYIM, Muhammed**, *Kîmetü'l-Akli fi'l-İslâm*, Mektebetü'z-Zehrâ, Kahire, 1988
- SCHUMACHER, E. F.** *Akli Karışıklıklar İçin Klavuz*, Çeviren; M. Özel, İstanbul, 1990
- SERAHSÎ, Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed**, *Mebisût*, Daru'l-Marife, Kahire, 1331
- _____, *Usûl*, Daru Kahraman, İstanbul, 1984

- SURÛŞ, Abdülkerim**, *İlim ve felsefeye Giriş*, Ankara, 1990
- SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahman**, *ed-Dürri'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993
- ŞARKÂVÎ, Muhammed Abdullah**, *el-Cedelü fi'l-Kur'ân*, Menşetü'l-Meârif, el-İskenderiyye, Trs.
_____, *es-Süfiyyetü ve'l-Akl*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1995
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk**, *el-Muvâfakât*, Çeviren; M. Erdoğan, İstanbul, 1990
- ŞELEBÎ, Muhammed Mustafa eş-Şelebî**, *Ta'lîlü'l-Ahkâm*, Beyrut, Trs.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed İbn Ali eş-Şevkânî**, *el-Fevâidu'l-Mecmua fi'l-Ehâdisi'l-Mevdua*, Kahire, 1960
_____, *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, Trs.
- ŞİMŞEK, M. Sait**, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul, 1999
- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerîr**, *Camîu'l Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1405
- TAFTAZÂNÎ, Sâdedîn Mes'ûd İbn Ömer İbn Abdillâh**, *Şerhu'l-Akâid*, (Ramazan Efendi Haşiyesiyle Birlikte), Dersââdet, İstanbul, 1323
_____, *Şerhu'l-Mekâsid*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989
- TAYLAN, Necip**, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997
- TEKİNEŞ, Ayhan**, *İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerinde Tartışmalar*, Divan İlmî Araştırmalar, Bilim ve Sanat Vakfı, Yıl 6, Sayı 10, 2001/1, İstanbul
_____, *Müşkilü'l-Hadis İlmi*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 1997
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed İbn İsâ**, *Sünenü't-Tirmizî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Trs.
- TOPALOĞLU, aydın**, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999
- TURHAN, Kasım**, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmiri ve Felsefesi*, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992

- TÛSÎ**, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Hasen, *et-Tıbyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Trs.
- ULUDAĞ**, Süleyman, 'Akıl' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989
- ULUTÛRK**, Veli, *Kur'an'ı Kerîm Allah'ı Nasıl Anlatıyor?*, Nil Yayınları, İzmir, 1994
- ÛNAL**, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir, 1999
- VÂHİDÎ**, Ali İbn Ahmed, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l Azîz*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1415
- VÂKİDÎ**, Muhammed İbn Ömer İbn Vâkid, *Kitâbu'l-Meğâzî*, Oxford University Press, Oxford, 1966
- VURAL**, Faruk, *Tâhir İbn Âşûr ve et-Tahrîr ve't-Tenvîr İsimli Eseri*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜ. İstanbul, 2002
- WEİSCHEDEL**, Wilhelm, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çeviren; Sedat Umran, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001
- WEİSİNGER**, Hendrie, *İş Yaşamında Duygusal Zeka*, Çeviren; Nurettin Süleymangil, MNS Yayıncılık, İstanbul, 1998
- WEİSS**, Donald H. *Bellek Güçlendirme Teknikleri*, Rota Yayınları, İstanbul, 1993
- YAKIT**, İsmail, *Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı. 1, Isparta, 1995
- YARAN**, Cafer Sadık, *Dini Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmancılık*, OMÜİFD. Sayı. 9
- YAVUZ**, Yusuf Şevki, 'Akıl', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989
- _____, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa, 1983
- YEPREM**, Saim, *İrade Hürriyeti*, İstanbul, 1984
- YILDIRIM**, Suat, *Kur'an'da Uluhiyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987
- _____, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Feza Gazetecilik A.Ş. İstanbul, 1998
- YILMAZ**, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997
- ZEBÎDÎ**, Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Tahkîk Ali Şirî. Beyrut, 1994

- ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed**, *Mizânü'l-I'tidâl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995
- ZEHEBÎ, Muhammed es-Seyyid Huseyn**, *et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1976
- ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Mahmud İbn Ömer**, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, tsh. Mustafa Hüseyin Ahmed, Beyrut, 1987
- _____, *Esâsü'l-Belâġa*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1992
- ZENCÂNÎ, Ebu'l-Menâkib Şihâbuddîn Mahmûd İbn Ahmed ez-Zencânî**, *Tahrîcu'l-Furû' ale'l-Usûl*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1987
- ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed İbn Abdillâh**, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, Vizâretü'l-Evkâf, Kuveyt, 1992
- ZEYDAN, Abdulkerim**, *İslam Hukukuna Giriş*, Çeviren; Ali Şafak, Sırdaş Yayınları, İstanbul, 1985
- ZEYNE, Hüsnî**, *el-Aklü Inde'l-Mu'tezile: Tasavvuru'l-Akli Inde'l-Kâdi Abdilcebbâr*, Beyrut, 1978
- ZUHAYLÎ, Vehbe**, *et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akideti ve's-Şerîati ve'l-Menhec*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1991
- ZÜHEYR İbn Ebî Sülmâ**, *el-Muallakâtü's-Seb'a*, MEB Yayınları, İstanbul, 1989
- ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm**, *Menâhilü'l-Irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Trs.

ÖZGEÇMİŞ

Reşit Haylamaz, 1965 yılında *Kastamonu* ili *Araç* ilçesinin *Avlağıçayırı* köyünde doğdu. İlkokulu köyünde tamamladıktan sonra *Araç Ortaokulu* ve ardından da *Kastamonu Endüstri Meslek Lisesini* bitirdi. Aynı yıl girdiği *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesini* bitirmesinin ardından yine aynı üniversitenin *Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümünün İslam Hukuku Bilim Dalında*, '*İslam Hukukuna Göre Organ ve Doku Nakli*' adlı çalışmasıyla *Yüksek Lisansını* tamamladı.

Bu arada özel sektörün farklı kesimlerinde görev alan Haylamaz, eğitim kurumlarında öğretmenlik ve idarecilik gibi görevler aldıktan sonra, gazete, radyo televizyon ve ajans gibi medyanın değişik sektörlerinde faaliyet göstermeye başladı. Çeşitli seminer ve konferanslara katılan Haylamaz'ın bazı yazı ve makaleleri, İngilizce ve Arapça'ya da çevrilerek yayınlanmıştır. Halen bir yayın kuruluşunda genel yayın yönetmeni olarak görev yapan yazarın, yayınlanmış bir çok köşe yazısı, makale ve kitapları bulunmaktadır. Yayınlanmış kitapları arasında, '*Türkiye'de Domuz Gerçeği*', '*İslam Hukuku'na Göre Organ ve Doku Nakli*', '*Saadet Asrına Doğan İlk Yıldızlar*', '*Güller ve Dikenler 1-2*' ve '*Dillerdeki Müjde*' gibi eserleri göze çarpmaktadır.

Arapça ve İngilizce bilen Haylamaz, evli ve üç çocuk babasıdır.